CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रघुवंशम्

Cantos I-V

Edited by

Dr. M. A. KARA[illegible]DIKAR
Dr. SHAI[illegible]ANDIKAR

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

RAGHUVAMSHA

OF

KĀLIDĀSA

Edited with a complete English Translation, learned Introduction, Exhaustive Notes, Mallinatha's commentary and useful Appendices

By

M. A. KARANDIKAR M.A., Ph. D.

and

SHAILAJA KARANDIKAR M.A.

Gold Metalists,
Post-graduate Lecturers, University of Bombay.

कौशल्या … [stamp]

BOOKSELLERS' PUBLISHING CO.

First Edition, June 1953.
CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Price Rs. 4|12

Printed by G. S. Byndoor at Jai Gujarat Press, Gamdevi and Published by D. M. Tilak for Booksellers' Publishing Co., Vithalbhai Patel Road, Mehendale Building, Bombay 4

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

I

KAVYA

In Sanskrit Kavya is divided into Drishya and Shravya, that which can be seen and that which can be heard. The Dramas or Rupakas and Uparupakas as they are called come under the Drishya Kavya, while all else falls under the Shravya class. The Shravya is again split up into Prose (gadya), Poetry (Padya) and Mixture (Mishra).

गद्यं पद्यं च मिश्रं च तत् त्रिधैव व्यवस्थितम् । (दण्डी)

Thus in Sanskrit the word Kavya can denote any composition. The definitions of poetry also support this conclusion; we have the famous definitions [वाक्यं रसात्मकं काव्यम् (विश्वनाथ) or तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि (मम्मट), or रमणीयार्थप्रतिपादक शब्दः काव्यम् (जगन्नाथ)] of Kavya which corroborate the view that Kavya is not necessarily versified. Dandin divides the Padya into सर्गबन्ध (or महाकाव्य), मुक्तक, कुलक, कोष and सङ्घात and under गद्य includes कथा, आख्यायिका and the चम्पू. नाटक falls under मिश्र काव्य.

II

CLASSICAL POETRY

Sanskrit classical poetry originated in hoary times and we have no record of the earliest attempt. It had a rich tradition behind beginning from the Vedas, epics and probably later Prakrit poetry as exemplified by Brihat Katha. The Ramayana and the Mahabharata furnished not only subjects but even models for the Classical Sanskrit Muse. These epics show stages of refinement ending in conscious attempt at ornamentation. These epics set the fashion for narrative verse, lyric verse and even dramatic poetry. All artistic devices too are used. Rich descriptions, soaring fancies, tempting sentiment all are

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

there; strained attempt at decoration, puns and witticisms too abound. These epics furnished the material (as Dandin testifies in his Kavyadarsha) in story and style.

Earliest specimens of classical poetry are furnished by Panini's Jambavativijaya and the Patalavijaya. Anthologies give verses and ascribe them to Panini. They possess exquisite beauty. The following examples will suffice for conviction.

उपोढरागेण विलोलतारकं
तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा
पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम् ॥
विलोक्यसंगमे रागं पश्चिमाया विवस्वतः ।
कृतं कृष्णमुखं प्राच्या न हि नार्यो विनेर्ष्यया ॥

Panini is referred to as Dakshiputra in Saduktikarnamrita.

सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते ।
धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ॥
विशुद्धोक्तिः सूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिरः
तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥

Next we find Vararuchi (also known as Katyayana) as an author of some charm. Patanjali mentions a Vararucham Kavyam and anthologies quote verses as his. For example in the Subhashitavali we find

आलोहितमाकलय्य कन्दलमिति कम्पितं मधुकरेण ।
संस्मरति पथि स पथिको दयिताङ्गुलितर्जनं ललितम् ॥

Patanjali comes next. He is not credited with classical poetry but poetic citations from the Mahabhashya are collected by Kielhorn which show that artificial poetry existed in his days.

This is all that is known to us about poetry in its beginnings. Kalidasa refers to some poets like भास, सौमिल्लक and others. Some anthologies mention some verses as those of Bhasa. We give an example:—

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

बाला च सा विदितपञ्चशरप्रपञ्चा
तन्वी च सा स्तनभरोपचिताङ्गयष्टिः ।
लज्जां समुद्वहति सा सुरतावसाने
हा कापि सा किमिव किं कथयामि तस्याः ॥
यदपि विबुधैः सिन्धोरन्तः कथंचिदुपार्जितं
तदपि सकलं चारुस्त्रीणां मुखे तु विलोक्यते ।
सुरसुमनसः श्वासामोदे शशी च कपोलयो-
रमृतमधुरे तिर्यग्भूते विषं च विलोचने ॥

Some writers include Ashvaghosha, Vatsabhatti and Harishena among Kalidasa's predecessors, but we consider them later.

III

THE RAGHUVAMSHA

This is one of the Mahakavyas of Kalidasa extending to 19 cantos in extant editions. Whether this is the only portion of the poem written by Kalidasa or some of it is lost is still a matter for conjecture. All manuscripts of the poem so far recovered have all only 19 cantos; the commentaries also coming from almost all provinces of India extend to 19 cantos only. However, according to a tradition still accepted we are told that Raghuvamsha comprised of 25 cantos. The Raghuvamsha has no finish at the end of the 19th canto. Sanskrit poets avoid a tragic end that we find in the 19th canto. The solar dynasty in the Puranas also has many more kings after Agnivarna (no less than 37, 8 before the Mahabharata war and the rest afterwards) reigning in the line and hence it is likely and almost inevitable that either the poet left his work unfinished or we have not recovered the whole of the work. The case is exactly like the Kumarasambhavam, another of Kalidasa's great works.

Dr. Kunhan Raja is of the view that the Raghuvamsha ended at canto VIII and that the last eleven cantos are later additions. The reasons he has put forward are briefly these:—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(1) Raghu is the chief and central figure in the first eight cantos. Kalidasa did not have the chief aim of the portrayal of Rama as the central theme of the work. He did not write the Rama portion at all. (2) The Rama story cantos are not genuine for: (a) Rama is not mentioned either in the introduction at the beginning of the first canto or elsewhere in the first eight cantos (barring VIII, 29 which is of questionable authenticity). (b) Rama is not glorified in the entire Raghuvamsha as Kumara is in Kumarasambhavam. (c) Kalidasa has different geneology of the Raghu line before Rama. This should be surprising if he knew the Ramayana! (d) पूर्वसूरिभिः does not refer to Valmiki, but only to authors of Puranas. (e) There is a wide difference in characterization. Rama's picture is not as vivid or original as that of Dilipa or Aja. (f) Descriptions of nature for their own sake are found in the last eleven cantos. (g) Moreover in the two parts (I-VIII and IX-XIX) there is a difference of technique, handling of material, conception of similes, use of words etc.

We can see that these arguments are not justified. The big title Raghuvamsha cannot be given to a description mainly of 3 kings. The title is ambitious and we must not be merely content with a justification of a grammatical plural! The absence of a reference to Rama may only show the poet's great restraint. Even if VIII-29 does show some artificiality, still considering III-21 or V-36 we can surely find a justification for it. Raghuvamsha deals with many kings (at least 29), and therefore it is not proper to expect a repetition of Rama's name. Again the word Rama is not capable of a pun or any other ordinary import. It is too much to say that पूर्वसूरिभिः does not refer to Valmiki. References to Valmiki are mentioned below. In addition we find the following influence of Ramayana on his works:

(1) Ramayana

मेघाभिकामा परिसंपतन्ती संमोदिता भाति बलाकपंक्तिः ।
वातावधूतावरपौण्डरीकी लम्बेव माला रचिताम्बरस्य ॥

and we have in the Meghaduta:

नूनमाबद्धमालाः । सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(2) Ram*a*ya*n*a

महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ।

In Meghad*u*ta we have

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र ।

(3) Ram*a*ya*n*a

सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ।
पतन्तीवाकुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ॥

We have in Meghad*u*ta

या वः जाले वहति स किलोद्गारसुर्विचैमानै-
र्मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ।

(4) Ram*a*ya*n*a

वेणुभिर्मारुतोद्धूतैः कूजन्तमिव कीचकैः । (सुन्दर)
स कीचकैर्मारुतपूर्णरंध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् । (रघु)

(5) प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसंनिभः ।
हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ (युद्ध)
प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निरादद । (रघु)

(6) चमूं प्रकर्षन्महतीं (सुन्दर)
स सेनां महतीं कर्षन् (रघु)

Again: Han*u*mat—cloud, ring incident as a token, pursuit of the deer, helping sages against demons, sending away of Vid*us*haka, sending away of Shakuntal*a* while pregnant, Shakuntal*a*'s being taken by a goddess, Shakuntal*a*'s protection by a sage during pregnancy and after child-birth, Dushyanta getting intc the car of Indra driven by M*a*tali, Shakuntal*a*'s reunion, her blaming her fate for her misfortune, the introduction of a deity of Ayodhy*a* in Raghu and the introduction of the deity of Lank*a* in the Sundarak*and*a are all indicative of the great influence of the R*a*m*a*ya*n*a. Again apart from the question of R*a*m*a*ya*n*a we know the plagiarism of the Pur*a*n*a* compilers! Descriptions for their own sake are found even in the Kum*a*ra-sambhava. In portrayal of pre-R*a*ma figures in Raghuvamsha we might say K*a*lid*a*sa had not to follow a settled character as that of R*a*ma and hence they are more vivid and of course original. It is therefore clear that Kunhan Raja has failed to convince us of his case.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

And did Hillebrandt not think otherwise?

Hillebrandt thought that Rama was the central figure and the previous portion served as an introduction while the later cantos a conclusion to the poem.

IV

THE SOURCES AND THE TITLE

The Raghuvamsha describes the solar dynasty of which Rama was and has been the most celebrated character. It therefore stands to reason to expect the exploitation of the Ramayana by our poet. In fact Kalidasa refers to Valmiki's work with respect in the XVth canto of his present composition (verse 64):

वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किन्नरस्वनौ ।
किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥

The *adikavya* is also referred to as one of the books of reading (in XV. 33):

साङ्गं च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवौ ।
स्वकृतिं गापयामास **कविप्रथमपद्धतिम्** ॥

Valmiki is also mentioned at several places in the Raghuvamsha as in XV. 64 above.

In XIV. 70 we get अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः or XV. 37 : भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोऽत्यगात् । or again in XV. 70.

An examination of the Raghuvamsha would show that this story from the Ramayana is utilised by the poet, however only after canto IX i.e., from the Xth to XVth. The Ramayana however does not give the whole history of the Raghu race as told in the Raghuvamsha. It is therefore obvious that Kalidasa must have seen other material upon which he must have drawn for his description of the solar line. In I-4 he says:

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः।

which clearly shows that we would be correct in assuming other sources for other parts of the Raghuvamsha. If the plural is not only honorific, but really meaningful then he must have had before him more than one book. The line of kings as described in the Padma Purana closely follows the Raghuvamsha. For long it was thought that Kalidasa was a borrower from this Purana. However, the chronology of all Puranas is in great doubt and if any safe conclusions are to be drawn they would go against this view. In fact the verbal similarity, the use of the same phrases and the revision of the original stories in the Padma would point to an exactly opposite conclusion viz., that the Padma is the borrower! The other Puranas on which Kalidasa may have drawn are the Vishnu Purana and the Vayu Purana. Mr. S. P. Pandit came to the conclusion after a comparison of the list of kings that the nearest agreement is to be found to the list of kings in the Vishnu Purana. This Purana mentions a large number before Dilipa, whom Kalidasa did not care to name or describe. Minor differences like parentage of some kings also present some difficulty. Raghu's father is said to be Dirghabahu in Vishnu, whereas Kalidasa makes him the son of Dilipa himself. The Vishnu has also many kings after Agnivarna with whose description our work stops; but the Raghuvamsha is obviously incomplete and that need not go against the argument. We can see thus for the first VIII cantos our poet was probably indebted to the Vishnu or a like Purana and for cantos IX to XV he has followed Valmiki. For cantos XVI to XIX he is probably under debt to various Puranas. His debt here has not been exactly traceable. His description of political set-up and theories in cantos XVII is probably from some work like the Kautiliya. The Raghuvamsha describes the kings of the solar dynasty and the title is appropriate enough. The title may have been suggested by the Ramayana. Where we read:

रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्मुनिः।

and again

अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः।

But it need not necessarily be so.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

V

MAHAKAVYA

In the celebrated five Mahakavyas in Sanskrit[1] the Kumarasambhava has its own place. Various definitions of the word Mahakavya have been given, of which the oldest are perhaps that of the Agnipurana[2], the Kavyadarsha of Dandin[3], and the Sahityadarpana of Vishvanatha[4]. From these the following peculiarities of a Mahakavya can be marked:

---

1. Raghuvamsha, Shishupalavadha, Naishadha, Kiratarjuniya and the Kumarasambhava.

2. सर्गबन्धो महाकाव्यं आरब्धं संस्कृतेन यत्। इतिहासकथोद्भूतं इतरं वा सदाश्रयम्। मन्त्रदूतप्रयाणाजिनियतं नातिविस्तरम्। शक्वर्यातिजगत्यातिशक्वर्या त्रिष्टुभा तथा। पुष्पिताग्रादिभिर्वक्त्राभिजनैश्चारुभिः समैः। मुक्ता तु भिन्नवृत्तान्ता नातिसंक्षिप्तसर्गकम्। अतिशक्वरिकाष्टिभ्यामेकसंकीर्णकैः परः। मात्रयाप्यपरः सर्गः प्राशस्त्येषु च पश्चिमः। कल्पोऽतिनिन्दितस्तस्मिन्विशेषानादरः सताम्। दूतीवचनविन्यासैरसतीचरिताद्भुतैः। तमसा मरुताप्यन्यैर्विभावैरतिनिर्भरैः। सर्ववृत्तिप्रवृत्तं च सर्वभावप्रभावितम्। सर्वरीतिरसैः स्पृष्टं पुष्टं गुणविभूषणैः। अत एव महाकाव्यं तत्कर्ता च महाकविः॥ (अ. ३३, २४-३२)

3. सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम्।
आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्॥
इतिहासकथोद्भूतमन्यद्वापि सदाश्रयम्। चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम्॥
नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः। उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः॥
विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः। मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि॥
अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्। सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः॥

4. सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः॥ एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते॥ अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसंधयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्॥ चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा॥ क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः॥ नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते॥ सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। संध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः॥ प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः। संभोगविप्रलंभौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः॥ रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह॥ कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The Mahakavya consists of Sargas or cantos which ought not to be less than eight or more than thirty; they should not be very long or very short. The hero may be a god or a Kshatriya (a warrior), who is Dhirodatta (self-controlled and magnanimous); if there are more than one hero, they may be kings of the same race and come from an exalted family. The predominant sentiment may be either Shringara, Vira or Shanta. All other sentiments are subordinate. All the dramatic junctures also should be found. The story may come from history or may relate to the deeds of good persons. The four objects of life (Dharma, Artha, Kama and Moksha) should be shown to have been attained by the heroes and characters. At the opening there should be a benediction, or a saluation, or a suggestion of the theme. The epic should show the play of good and evil, but evil should be deprecated and good should succeed. There should be one agreeable metre in the canto, relieved at the end of the canto by other metres. At the end of every canto there should be a suggestion of the story occurring in the following canto.

There should be descriptions of towns, oceans, mountains, seasons, the moon and the sun at their rise, sports in gardens, and water, the drinking of wine, marriages, separations, birth of princes (Kumarodaya), political consultations, ambassadors, marches of the army, battles, night, darkness, hunting, sages, heaven, sacrifices etc. The work should get its name from the poet, the plot, hero or any other character. Every canto should get its name from its subject-matter.

VI

THE RAGHUVAMSHA, A MAHAKAVYA

The Raghuvamsha already finds a place among the famous Pancha Mahakavyas (i) along with Kalidasa's second work the Kumarasambhava.

The Raghuvamsha is divided into nineteen sargas. It has for its heroes kings (about 29) from the Raghu race or the Ikshvaku line; they are from the same

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

line and are of noble birth. The Raghuvamsha has *Shringara* as its chief sentiment and also depicts the *Vira* and *Karuna* (as in canto III and VIII etc., respectively) as subsidiary sentiments. The account is from history beginning with legend and ending in fact; many of these kings were glorious, good and virtuous. The attainment of the four ends of life is emphasized right from the beginning. The *Kavya* begins with a saluation to *Parvati* and Parameshvara and also hints at the subject-matter in the opening verses. There is censure of the ill-behaved (as for ex. of Indra opposing sacrifices or even of *Rama* in canto XIV) and the eulogy of the good and their virtues (Raghu, Aja, *Rama* etc). The sargas employ mostly one metre in the body of the sarga ending with a different metre or metres [for ex. canto I has the अनुष्टुभ् (1-94) metre and ends with प्रहर्षिणी (I-95), **Canto II** उपजाति (I-74); इन्द्रवज्रा **(5, 7, 26, 46, 58, 70 and** मालिनी **70); Canto III** वंशस्थ **(I-69) and** हरिणी **(70); Canto IV** अनुष्टुभ् **(I-86) and** प्रहर्षिणी **(87-88); Canto V** इन्द्रवज्रा **5, 9, 13, 22, 35, 38, 40, 60),** उपेन्द्रवज्रा **(3, 7, 53);** वसन्ततिलका **(63-73),** मालिनी **(74-75),** पुष्पिताग्रा **(76), rest** उपजाति.

The sargas are neither too short (i.e., less than 30) and nor too long (more than 200 verses). Theverses in cantos are like this: Canto I (95), canto II (75), canto III (70), canto IV (88) and canto V (76). (Compare the Ish*a*na Samhit*a* which gives the figure 30 and 200). The contents of the next canto are suggested at the end of each canto; thus verses 94-95 hint at the hermit's life that he was to lead in propitiation of the cow (as in canto II); canto II, verse 75 in its simile shows the future tender and yet a valiant child; canto III verse 70 in its second line suggests that the young king on whom the burden of the kingdom had fallen would take all measures to protect his kingdom and therefore for establishing his sovereignty would have made the digjaya; canto IV verses 86 and 88 the one word 'Pras*a*dalabhyam' suggests the incidents in the canto V.

The ninth canto is also written in different metres.

Regarding descriptions, we find the following:—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Morning: V, son's birth III, battle VII, marriage VII, seasons XVI and XIX, Sambhoga Shringara in XIX etc. The sargas are named after an important incident, viz.

Canto I is called वसिष्ठाश्रमाभिगमन.

Canto II is termed नन्दिनीवरप्रदान.

Canto III is named रघुराज्याभिषेक.

Canto IV is titled रघुदिग्विजय, whereas

Canto V is designated अजस्वयंवराभिगमन and the whole book is named after the solar line which is the main theme.

Thus it can be seen that the Raghuvamsha satisfies almost all details necessary for such a poem being termed a Mahakavya.

VII

KALIDASA

Very little is known of the personal history of Kalidasa. Many anecdotes regarding his early life are current in India. He is supposed[5] to have been an idiot in his early years and was married by chance to a princess—Vasanti, daughter of the king of Benares who repudiated him on finding that he was a dullard. He propitiated Kali and hence received the name, Kalidasa. Another story[6] connects him with Kumaradasa, the king of Ceylon, who burnt himself on knowing that Kalidasa was murdered by a hetaira greedy of the prize for completing a verse[7]. The tradition is absurd. Yet another account[8] mentions him as one of the nine gems at the court of Vikramaditya

5. Hillebrandt — Kalidasa, P. 1-2. Literary remains, Bhau Daji, S. 51.

6. Rhys Davids —Kalidasa in Ceylon. Weber, ZDMG XXII. 730.

7. कमलात्कमलोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते ।
बाले तव मुखाम्भोजात्कथमिन्दीवरद्वयम् ॥

8. धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

of Ujjain who founded the Samvat era in 57 B.C. Other stories and conjectures regard him as a king of Kashmir, named Matrigupta[9]. European scholars[10] regard him as a contemporary of Skandagupta, while others[11] put him in the reign of Chandragupta II. We are inclined to accept his contemporaneity with Vikrama, founder of the Samvat era.

He is supposed to be a resident of Ujjain[12], though every province— Bengal, Vidarbha, Kashmere and even Ceylon — claims him. He appears to be a court-poet and seems to have lived in affluence. There is no note of desperation as in Bhavabhuti.

VIII

KALIDASA'S DATE

The following are some of the proposed dates:

(i) 8th cent. B.C.—Hippolyte Fauche[13].

(ii) 57 B.C.—Sir W. James[14] and many Indian Scholars.

(iii) 3rd cent. A.D.—Lassen[15].

(iv) 5th cent. A.D.—K. B. Pathak[16].

(v) 6th cent. A.D.—Fergusson[17] & Max Muller.

(vi) 587 A.D.—Bhandarkar[18], Kern[19].

We shall briefly consider the theories.

---

9. Rajatarangini, vv. 188, 189, 239.

10. Smith, EHI, P. 321, n. 1. ; Gawronski, the Digvijaya of Raghu, P. 1, ff.

11. Keith, HSL, P. 80.

12. On the identification of Vikramaditya, and his detour in the Meghaduta to Ujjain.

13. Collective works of Kalidasa, Paris. Cf. S.P. Pandit, Introduction to Raghuvamsha, P. 27-28.

14. Apte, Shembavanekar.

15. Introduction to Meghaduta, Poona.

16. JRAS, I (1880).

17. India, what it can teach us, 26.

18 Bhandarkar, Indian Review, (1902, 405).

19. Kern, Preface to Brihatsamhita, 20.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

i. This theory is based on the supposition that Kalidasa was a contemporary of the posthumous son of Agnivarna, the last king referred to in the Raghuvamsha. But this supposition is not very correct for the following reasons[20]: (a) Agnivarna is not the last king of the solar dynasty. The Vishnupurana speaks of thirty-seven kings after Agnivarna. (b) Kalidasa cannot be supposed to omit his contemporary for no obvious reason. (c) The Raghuvamsha is unfinished; nobody knows if there is a sequel to it, which may come to light.

ii. We shall discuss this date at the end.

iii. Lassen assigns this date because he thinks that Kalidasa was a contemporary of Samudragupta, on the basis of the title, 'Friend of Poet' given to the king in the inscriptions. The argument is not conclusive because Harshavardhana of Kanauj and Shiladitya of Malwa also possessed these titles.

iv. Mr. K. B. Pathak thinks that the Vikrama king is Skandagupta, who was the conqueror of the Huns. Skandagupta flourished by about A. D. 450. He makes Kalidasa a contemporary of Kumaragupta and Skandagupta who was called Vikramaditya II in the Gupta dynasty. He sees a reference to the Huns in Raghuvamsha (IV. 66-68). Skandagupta defeated the Huns in Gupta Samvat 136 (or A.D. 455-456), according to the Junagadh inscription. Mr. Apte agrees with Nandargikar and thinks that the Huns were the Indo-Scythians who established an empire in the middle of the 3rd cent. B. C. Pathak has also relied on the alleged reference to Dingnaga in the Meghaduta (I· 14) which is untenable[21]. It may be noted that Vatsabhatti imitates Kalidasa in 472 A.D.

v. Fergusson thought that King Vikrama was Harsha Vikramaditya of Ujjain who defeated the Mlechchhas at Korur in 554 A.D., supposing again that the era was thrown back by 600 years to give to it an air of antiquity. This is the same as the Renaissance theory of Max Muller who took up Fergusson's

20. Pandit's introduction to Raghu.
21. Meghaduta.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

idea and supported it by additional arguments. Max Muller fixes the date of Dingnaga, a pupil of Asanga, about 6th cent. A. D.

vi. The tradition of the nine gems[22] is accepted by Bhandarkar and Kern. They take Varahamihira to be a contemporary of Kalidasa. They fix Varahamihira's date at 587 A. D. on a statement of Amoraja.

We shall now consider the date 57 B. C.

The direct reference to Kalidasa is in the Aihole[23] inscription of 634 A.D. The Mandasor inscription of 472 A.D. contains a panegyric by Vatsabhatti who borrows and imitates some verses and expressions from the Meghaduta and the Ritusamhara.

We are inclined to accept the tradition of the Vikramaditya theory. It must however be borne in mind that the attempt to identify Vikramaditya with other kings bearing that appellation must be very carefully made; otherwise there is every possibility of error. The mention of king Agnimitra of the Shunga dynasty in the Malavikagnimitra and the benediction[24] of that drama definitely place Kalidasa by 57 B. C. The additional geographical[25] data furnished by the Meghaduta also points to a similar conclusion. Additional material to support this conclusion is found in the Vikramorvashiya[26]. The Kathasaritsagara relates the legend of King Vikramaditya of the Paramara dynasty, who ruled at Ujjain. He is this Vikrama, the patron of Kalidasa. The grounds for this conclusion are briefly as follows[27].

---

22. See 12 above.

23. येनायोजि न वेश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म ।
स जयतां रविकिर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ॥
and Fleet — CII, III, 65-69.

24. त्वं मे प्रसादसुमुखी भव चण्डि नित्यं एतावदेव मृगये प्रतिपक्षहेतोः ।
आशास्यमीति विगमप्रभृति प्रजानां संपत्स्यते न खलु गोप्तरि नाग्निमित्रे ॥

25. S. M. Paranjapye — Sahityasangraha, I (Marathi).

26. Date of Kalidasa, Shembavanekar, P. 236.

27. Prof. Shemhavanekar's paper on Date of Kalidasa, (BUJ, I. vi, 1933).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

i. The religious creed of the poet. The Gupta kings were avowed Vaishnavites whereas Kalidasa's Shaivaite inclinations are quite unmistakable.

ii. Linguistic evidence: Long compounds are found in the Gupta inscriptions whereas they are not found in Kalidasa. The archaisms in Kalidasa's works also presuppose the sanction of some other pre-Paninian system of grammar.

iii. Kalidasa's reference to the Udayana legend in Meghaduta (30)[28] shows that oral tradition regarding Udayana had not died out and shows Kalidasa's antiquity.

iv. The account in the Kathasaritsagara agrees with the repeated mention of Mahendra, the father of Vikrama in the Vikramorvashiya and it would show that Kalidasa had composed the play at the time of the intended retirement of Vikrama's father[29].

The above would point out the greater probability of the date, 57 B.C. We now give the arguments which refute the other views.

The contemporaneity of Kalidasa with the Guptas is a mere fancy. There is no evidence to support it. The theory rests on the idea that Chandragupta II was the first monarch who held the title of Vikramaditya. The use of the root '*Gup*' is taken to support the hypothesis. Not less absurd is the emphasis laid on the use of the word Kumara. With this it will be very valuable to compare the repetition of the word Mahendra in the Vikramorvashiya. The names of the signs of the Solar Zodiac, which are *supposed* to be of Greek origin are found in the Baudhayana grihya-sheshasutra[30]. The knowledge of the Rashis or the Solar Zodiac had been common in India in the 1st cent. B. C. The Guptas had no Bilhana or Bana at their court.

---

28. प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्

29. ततश्च यौवनस्थं तं विलोक्य प्राज्यविक्रमम्। अभिषिच्य सुतं राज्ये यथाविधि जनप्रियम् ।। महेन्द्रादित्यनृपतिः सभार्यासचिवोऽपि सः। वृद्धो वाराणसीं गत्वा शरणं शिश्रिये शिवम् ।।

30. "मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्तः", गीतारहस्य.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Cowell's[31] idea of Kalidasa's indebtedness to Ashvaghosha has no serious supporters in India now. The analogy is weak. Orthodox Brahmin writers have not noticed the works of Ashvaghosha. There is no reference to him in the anthologies or the Alankara works. The archaisms in Kalidasa's works point to his priority to Ashvaghosha. The argument from the Prakrits is purely hypothetical, as there is no evidence to assign a particular Prakrit to a particular period.

The suggestion in the Meghaduta may now be examined. The reference to Dingnaga may be true to the extent that there might have been a poet of that name who hated Kalidasa. But he does not appear to be the Buddhist Dingnaga, the famous logician or philosopher; for: (i.) The Buddhist philosopher is not known to have been a poet. (ii.) The author of the Kundamala, recently discovered, appears to be a Brahmin from the nandi of that drama, which refers to Heramba and Shiva. and therefore he is not the Buddhist logician, as he is not supposed to make a saluation to a Hindu deity.

In Pathak's theory the identity of Vankshu with the Oxus appears to be highly dubious; the reading is suspicious; Kalidasa cannot be supposed to omit a very big river like the Indus in India, and proceed to describe the Oxus! The region is known for its production of saffron, whereas the Oxus region is not so famous; the philological process in the identification is extremely flimsy. According to S. K. Ray, Vankshu seems to be identical with the Indus.

Another argument from Hindu law may now be considered The law of inheritance and the punishment for theft confirm our conclusions about this date. Prof. R. N. Apte rightly points out in his 'Date of Kalidas' that the legal incapacity of the widow in the 6th act of the Shakuntala to inherit her deceased husband's property would point to a state of the Hindu Law before the Christian era. Kalidasa's description of the law here coincides with the treatment of the subject in Manu and Apastamba and not with Brihaspati (who flourished in the

31. Cowell's Bhuddhacharita.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

1st century A.D.) from whose time onwards the law seems to have changed. Manu (VIII. 323) and Apastamba prescribe the extreme penalty of death for theft. Additional support is available from the state of the law in the Kautiliya Arthashastra. Here the principle of inheritance differs. The estate of a deceased person reverts to the king in absence of a dayada. The Mauryas were known for their greed and their monopoly in the trade of images. Their greed for money probably was responsible for the introduction of this principle of reversion of property to the king in case of an absence of a dayada. The description in the VI Act and the Praveshaka in the Shakuntala are cases in point. The description in the VI Act of the Shakuntala regarding the property of the merchant *Dhanamitra* is thus significant. Thus it would place Kalidasa at a date later than the Mauryas and at a later period of the Shungas. It definitely points to Mauryan Laws as embodied in the Kautiliya. The Mauryan law may not have been repealed in Kalidasa time. In Chandragupta II's and Skandagupta's times the state was governed by the Hindu law and practice.

Further evidence for this date is available from Kalidasa's description of the Samkhya doctrine. It does not show the scheme of Ishvarakrishna (who wrote probably in the 3rd Cent. A. D.). The doctrine as found in canto II of Kumarasambhava and Canto X of Raghuvamsha is positively monistic, more in agreement with the Samkhya of the Bhagawadgita and the Upanishads. His conception of the Vedanta also shows that he wrote before the doctrine of *Maya* held full sway in the Vedanta system of Philosophy. It agrees more with the Vedanta (Cf. Raghu II. 62, X. 45, XI. 29, Kumara 1. 46 and II. 11 and Shankararacharya in his *Dashashloki* verse 6. Also compare Kumara X. 26 with the Vedantasutras IV. 4. 11-21. Kumara X. 26 follows the Bhagawadgita).

The Samkhya of Kalidasa admits of one Purusha (Raghu X. 17, Kumara II. 4). Purusha and Prakriti are different according to the Samkhyas, but Kumara II. 13 says that God is both.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Raghu X. 28 shows that the three Pramanas of Kapila were known to Kalidasa. The Upamana of the *Naiyayikas* and the Arthapatti of the Vedantins was not known to Kalidasa. As Patanjali shows acquaintance with Gautama's Nyaya, Kalidasa is obviously anterior to him.

Therefore except for the slight difficulty regarding the possibility of Kalidasa's knowledge of the Huna settlement in the North, there is no other difficulty in holding that Kalidasa lived in the centuries before the Christian era. If Kalidasa had a real knowledge of the Hunas he would not have located them on the Indus as in Raghu IV. 67-68. He seems to have had no direct knowledge of the Hunas and his location is therefore obviously erroneous. Dr. Keith is unnecessarily dogmatic about the contemporaneity of Kalidasa with the Gupta emperors.

Thus the date 57 B. C. is assured for Kalidasa in consonance with Indian tradition.

IX

THE WORKS OF KALIDASA

The following are accepted to be the works of Kalidasa: Malavikagnimitra, Vikramorvashiya and Shakuntalam; Meghaduta, Kumarasambhava, Raghuvamsha and Ritusamhara. Many more are attributed to Kalidasa.

The following is a list of the works he is credited to have composed:— कुन्तेश्वरदौत्य, कल्याणस्तव, अम्बास्तव, कालीस्तोत्र, गंगाष्टकऽ, घटखर्पर, चण्डिकादण्डकस्तोत्र, ज्योतिर्विदाभरण, दुर्घटकाव्य, नलोदय, नवरत्नमाला, पुष्पबाणविलास, मकरन्दस्तव, रत्नकोश, राक्षसकाव्य, विद्वद्विनोदकाव्य, वृन्दावनकाव्य, वैद्यमनोरमा, शुद्धचन्द्रिका, शृङ्गारतिलक, शृङ्गाररसाष्टक, शृङ्गाररसार काव्य, श्यामला दण्डक, श्रुतबोध, सप्तश्लोकीरामायण, सेतुबन्ध, a few stotras and stavas.

The कुन्तलेश्वरदौत्य is known from a quotation in the औचित्यविचारर्चा viz.

इह निवसति मेरुः शेखरः क्ष्माधराणा-
मिह विनिहितभाराः सागराः सप्त चान्ये ।
इदमहिपतिभोगस्तम्भविभ्राजमानं
धरणितलमिहैव स्थानमस्मद्विधानाम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Kalidasa might have just assisted Pravarasena II to write the Setubandha! Ghatakharpara is identified even with Bhasa. The name appears to be a cognomen (from the last verse of the poem: आलम्ब्य वाम्बुतृषितः करकोशपेयं भावादनुक्तवनिता सुरतैश्शपेयम्। जीयेय येन कविना यमकैः परेण तस्मै वहेयमुदकं घटकर्परेण ॥ ज्योतिर्विदाभरण is full of stylistic errors of which Kalidasa was incapable and the work can belong on its own admission to 6th Cent. A.D. at the earliest. The Nalodaya is a Chitrakavya where manipulation of varied and artificial metres and elaborate tricks of style are exhibited; there is rhyme not only at the end of lines but within metrical lines themselves; such features preclude its being from Kalidasa's pen. The Pushpabanavilasa is ascribed to Kalidasa, but it was composed by one Arkabhatta, writer of Sahitya Kaumudi. The above list is from Aufrecht's Catalogus Catalogorum (I. 99).

The Sringaratilaka of 23 verses is said to be his composition; but it is very doubtful; and so also is the case with the rest of the books said to be composed by him.

X

STYLE

Kalidasa is known for his Vaidarbhi style which consists in Arthavaimalaya or perspicuity. Dandin has thus given its ten constituents:

श्लेषः प्रसाद समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ।
एते वैदर्भमार्गस्य प्राणाः दश गुणाः स्मृताः ।

It is also defined as:

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥

Kalidasa was the greatest master of this style. He does not elaborate, but is quite content with suggestion. His language is sweet and simple, and he avoids recondite words. His poetry is free from long compounds and in figures of words he indulges only as a pleasant pastime. Though he uses the Yamaka and

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
Anuprasa deliberately, he does not indulge in Shlesha or punning. More often he uses figures of sense. He is famous for his similes and the praise is well deserved.

His descriptions are effective, more by the concentrated meaning of his few words than by long descriptions. He often describes the sublime and the beautiful, and does not stoop to describe the meaner and the darker aspects of life. His descriptions convey sometimes by similes, sometimes by the figure of corroboration, and more often directly, the richness of his imagination and creative fancy. His sentiments are 'Abhivyakta' or conveyed by the 'Vyangya' sense of words.

Kalidasa wrote at a time when the doctrines of Sanskrit rhetorics seem to be in the making. But the true Kavya style attains its furthest height and perfection in Kalidasa's works. His works breathe a freedom from amateurishness and immaturity. There is something at once illuminating, incomparable, great and lasting. He seems to have reached the dizzy heights of glory, by no great effort, but in ease and informality. His works show flashes of effective phrasing, "an easy flow of verse and a sense of rhythm", unparallelled in his predecessors or followers. His diction is free from elaborate complications. His works are distinguished by his "independence of treatment." The *rasas* here predominate over *alamkaras;* they enhance the beauty of his poetry. He does not consciously make an effort or search after effect. He evokes images by the brilliance of his descriptions. In these descriptions (Spring in Kumara. III and Raghu IX and Summer in Raghu. XVI) there is vividness and precision. He is equally at home in depicting life at the court or in the jungle. He is rich in his variety, brilliant in his fancy and warm in his feelings, whether he describes the loveliness of spring or the delights of married bliss or the utter dejection of a widow. Kalidasa lived in a period of culture, ease and prosperity and every verse of his betokens his urbane, human and artistic temperament. He must have enjoyed all variety of life. He shows great acquaintance with sights and sounds in many parts of India, though he is unmistakably partial to Ujjain and its surroundings. There is

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

one great handicap to the reader of K*a*lid*a*sa. His works do not show the development of his genius on which a relative chronology for his works could be even tentatively fixed.

It is difficult to avoid superlatives in the estimation of the poetic ability of K*a*lid*a*sa. His readiness to obey the dictates of rhetoricians is apparent, but so too is his independence and freedom from the rules prescribed by them cramping poetry by sheer technique. To appreciate K*a*lid*a*sa's works we do not require equipment of any elaborate critical apparatus.

His economy of words is as suggestive as his pointed expression. He has a genius for proportion in his art. He makes his single words even redolent with the perfume of sense and an unknown freshness. The impact on our memory is simply daring. There is marvellous magic even in single words, phrases or lines.

We append a few Appreciations of K*a*lid*a*sa by famous writers.

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥ बाण, हर्षचरित (16)
साकूतमधुरकोकिलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्तिः ॥ सप्तशती (36)
एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।
शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥ सूक्तिमुक्तावलि.
उपमा कालिदासस्य भारवेर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥
पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥
वैदर्भीरीतिसन्दर्भे कालिदासः प्रगल्भते ॥
कालिदासकविता नवं वयो माहिषं दधि सशर्करं पयः ।
शारदेन्दुरबला च कोमला स्वर्गसौख्यमुपभुञ्जते नरः ॥
उपमा कालिदासस्य नोत्कृष्टेति मतं मम ।
अर्थान्तरस्य विन्यासे कालिदासो विशिष्यते ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

XI

KALIDASA'S LEARNING

Kalidasa must have been brought up in the ancient tradition of learning. A beautiful word-picture of the *a*shrama of the sage Vasish*t*ha (Raghu canto I) suggests the life he might have led. He has referred to the Rigveda, the accents of the Vedic text, the way of the beginning and the end of Sw*a*dhy*a*ya (Kum*a*ra II. 12, Raghu. XV. 76). The M*a*lavik*a*gnimitra refers to Ashvam*e*dha (in the Yajurveda), while the Raghuvamsha refers to the Atharva incantations. The theme of the Vikramorvash*i*ya may have for its sources the Rigveda (X. 95) and the Shatapatha (V. 1-2). Raghu. I. 31 can be compared to "yajno gandharvastasya dakshi*n*a apsarasah" in the Brahma*n*as. His cosmology is either that of the Brahma*n*as or that of the Manusm*r*iti. (See Manu. I. 32 — Kum*a*ra II. 7 and Manu. I. 8 — Kum*a*ra II. 5). There is reference in the M*a*lavik*a*gnimitra to the Upanishadic mysticism. Kum*a*ra II. 11 reminds one of the Upanishadic descriptions of reality. He refers to Brahman in III. 15. His acquaintance with the Bhagvadg*i*ta is sufficiently clear from Kum*a*ra Canto II and III. 48, VI. 50, VI. 77 &tc.

The Ved*a*nta, S*a*nkhya and Yoga were known to him: (for Ved*a*nta see Raghu. X. 44, XI. 29, II. 62, Kum*a*ra. I. 46, II. 11, X. 26 and the Dashashloki of Shank*a*r*a*ch*a*rya and V*e*d*a*ntas*u*tras IV. 4, 11-21. For S*a*nkhya see Kum*a*ra II. 4, 11, 13, Raghu. X. 17, X. 28. For the Yoga see Kum*a*ra I. 4, I. 24, III. 58, III. 59, X. 14, X. 23, XIV. 72, XVI. 7 &c.) his allusions to Bhagawadg*i*t*a* are copious (Kum*a*ra II. 14-Bg. III. 42 and Sh*a*nkarabh*a*shya I. IV. 1 : Kum*a*ra VI. 67-Bg. X. 25; Raghu. VII. 20-Bg. IV. 37; Raghu. X. 31-Bg. III. 22). Raghu. XIII. 1 refers to the Vaisheshika theory of Ak*s*hara.

References to Sm*r*itis are not lacking (Raghu II. 2). The marriage of Aja and Indumat*i*, and Shiva and Um*a* follows the G*r*ihya ritual (See Kum*a*ra. VII. 94). Raghu. I. 17 can be compared to the doctrine of political science in the Manusm*r*iti. The law of inheritance is already referred to.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Kumara II. 17 refers probably to Patanjala Mahabhashya (for the Chatushtayi Shabdanam Pravrittih).

His references to grammar (Kumara. II. 27, VII. 69 and Raghu. XII. 58, XI. 56, I. 1, and XV. 7 and 9) are clear. The tantrakara referred to in the Malvikagnimitra and the reference to *Shukraniti* (Kumara III. 6), his use of technical terms like Saptanga, Yatavya, Prakrita, Mula, Parshni &c. shows his acquaintance with Aryan political science. His knowledge of the Kamashastra is undeniable. The advice of Kanva to Shakuntala is clearly based on the Kamasutra, while the conversation between Dushyanta and Shakuntala's friends shows a close acquaintance with the Kanyasamprayukta prakarana of Vatsyayana's Kamasutra (which may be a rehash of some older Sutra). The reference to Nagaraka and the title—Kamatantrasachiva—bestowed by *I*ravati on the king in the Malavikagnimitra are also decisive. The Natyashastra, Bharata and his eight rasas are referred to in his dramas. Terminology from astrology, medicine and the science of archery is to be found in his works (Kumara VII. 1, Raghu III. 13, Kumara II. 32, III. 43, VII. 6, Malavikagnimitra III, I, etc). Music is also known to him (Kumara, Megha and the Raghu). Acting and painting also are utilised by him and the references need not be multiplied for want of space.

Kalidasa's works abound in examples of all rhetorical applications. Examples of Dhvani Kavya are Kumara III. 84, Megha 62 (Tasmad Gachchet anukanakhalam &c.). He refers to the eight *rasas* of Bharata. He is an expert in the description of all of them, but he has portrayed the Sambhoga and the Vipralambha Shringara rather very exquisitely (See Megha 84, Nunam tasyah *prabala* &c., Kumara III. 67). He does not indulge in *Shlesha*, but the word 'Yaunavatim, in Malavikagnimitra (Act V), his probable reference to Nichula and the famous logician Dinganaga (?), the word *'Kara'* in *Kararudhi* (Megha 41) show that he could if he liked wield this *alamkara*. (Raga and Saranga may be taken to be shlishta in the Shakuntala which would show his acquaintance with Music). His pun on *'Chandika'* in Malavika (Act V) and the significant use of names like Bakulavalika, Dhruvasidhdhi,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Priyamvad*a* &c. and his play on words like *Uma, Aparna, Raghu, Rama* &c. is a pleasant pastime. K*a*lid*a*sa is known for his Upamas which could be gathered by the bunch in any of his works.

We give below some of the prominent alamkar*a*s in cantos I-V.

Canto I

I 1 उपमा
I 2 निदर्शना, अतिशयोक्ति, ललित
I 11 पूर्णोपमा
I 15 रशनोपमा
I 22 गुणोत्प्रेक्षा
I 29 उत्प्रेक्षा
I 41 उत्प्रेक्षा
I 55 अनुप्रास

Canto II

II 4 अर्थान्तरन्यास
II 15 दीपक
II 35 लुप्तोपमा
II 51 उत्प्रेक्षा
II 52 काव्यलिङ्ग
II 62 अर्थापत्ति
II 60 उत्प्रेक्षा
II 69 उत्प्रेक्षा

Canto III

III 2 उपमा
III 9 मालोपमा
III 23 पुनरुक्ति
III 29 अर्थान्तरन्यास
III 61 सहोक्ति
III 62 अर्थान्तरन्यास
III 70 अर्थान्तरन्यास

Canto IV

IV 5 उत्प्रेक्षा
IV 17 व्यतिरेक
IV 29 उपमेयोपमा, संसृष्टि
IV 49 व्यतिरेक
IV 64 अर्थान्तरन्यास
IV 66 उपमा
IV 69 सहोक्ति
IV 81 सहोक्ति

Canto V

V 16 दृष्टान्त
V 17 दृष्टान्त
V 31 सम
V 42 काव्यलिङ्ग, भाविक
V 69 उत्प्रेक्षा
V 76 उत्प्रेक्षा (See) रसगंगाधर

The following verses are noted for the special point marked against them:—

I 1 अर्थव्यक्ति
I 12 पुनरुक्तक
I 21 अविमृष्टविधेयांशत्व
I 27 सामात्पुनरात्तक
I 46 प्रक्रमभङ्ग
II 6 पूर्वा नाम दृष्टांतोक्तिः, लौकिक्याम्, उपमायाम् इष्यो लिङ्गभेदः
II 36 वैदर्भी
II 45 दयावीर
II 75 पदार्थे वाक्यरचनम्
III 20 पदे संदिग्धम्
III 23 निर्देशप्रक्रमभेदो दोषः
III 32 यौवनसंपद्
III 70 ओजः प्रसादयोः साम्यम्

IV 4 सहज
IV 29 परस्परोपमायाम् अव्याप्तिः
IV 51 अत्र द्वन्द्वे न दोषः
IV 86 प्रसाद
V 8 नात्र षष्ठीसमासप्रतिषेधः
V 15 पुरुषभेदः
V 34 विध्यादिभेदः
V 67 अत्र हि लक्ष्म्या अबला खंडितेवेति यद् उपमानम् उक्तम् तत् पुनरुक्तम्.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Kalidasa's poetry has been criticised for some defects by eminent Sanskrit rhetoricians. 1. The fault of Ashlila is to be found in Kumara Canto 8th, Raghu. IV. 52, and Megha. 43 (the conversation of *Iravati* near the *Ashoka* tree regarding fruit and flowers in the Malavika would be included here). 2. Grammatical irregularities according to the Paninian grammar have been urged against *A*sa in Kumara. I. 35 (and in Raghu. XIV. 23), Raghu. V. 6, V. 34, VI. 58, IX. 61, XIII. 36, XVI. 86 or XIX. 50. This is known as *Chyutasamskriti*. But it may be noted that he might have been a follower of a system other than that of Panini in his grammar. 3. *Anauchitya* is urged against Kumara III. 28 and III. 72 (because of the uddipana of the *rasa* and the use of the word, Bhava in place of Hara). The appellation *'Induvadana'* in the mouth of the Parivrajika (Malavika. I) falls under this head. 4. Defects of *rasa* are found in Raghu. I. 46, XI. 20. The use of the word *'Pelava'* (in Kumara. V. 4, Megha. 98, Shakuntala act I) has been found fault with as it offended contemporary taste ('Pelava' in the *Lati* conveyed an indecent suggestion).

(A) THE SOLAR RACE

The Vishnu Purana (IV), Ramayana, Vayu Purana, Padma Purana, the Matsya and Skanda Purana give an account of the kings in this line. Mr. S. P. Pandit has come to the conclusion on a comparison of the Vishnu Purana and the Raghuvamsha that Kalidasa is indebted to that Purana most. Before the time of Raghu who gives his name to Kalidasa's work Ikshvaku was the greatest king and the race was known after him (I. 72, VI. 71; XV. 44, XIV. 55).

In the Raghuvamsha Kalidasa has chosen to describe 29 Princes in all. Kalidasa has devoted cantos I-XV to the description of five princes; in cantos I-V we get the story of Dilipa and Raghu. [Raghu's story extends also upto VIII. The follows King Aja, (VII-VIII). Dasharatha follows in canto IX and the Rama story goes on upto canto XV].

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(B) DIL*I*PA

Dil*i*pa was born in the pure family of Vaivasvata Manu and was a yet purer king. He had a broad chest, his shoulders were like those of a bull, he was tall like a Sh*a*la tree. He was fully endowed in his physique to carry out the duties of his class. By his superiority in stature, strength and splendour he surpassed everyone. His form spoke of his intellect and his intellect grasped all the learning. He undertook works as directed by his learning and attained entire success. He inspired reverence and confidence in his subjects and yet there was love between him and them. His subjects followed the path laid down by Manu and they and their King did not swerve from their path. He taxed his subjects only for ameliorating their lot. His army was a mere ornament as it was not required to act due to his foresight, prudence and bravery. He maintained secrecy in counsel and nothing could be screwed out of him even from his gestures or countenance. His actions were surmised from their result only. He was an earthly king and enjoyed pleasures even while he practised Dharma. He had knowledge but he was restrained in his speech; he had strength and yet forgiveness; he was generous and did not vaunt his liberality. He educated, disciplined and protected as well as supported his subjects; he became a veritable father to them. However, he did not refrain from punishing those who deserved the punishment. He spent his wealth in sacrifices. There was no theft in his kingdom. He was cognisant of the merits of his enemy and did not fail to honour him if necessary; however, if his friends suffered lapses in their conduct he would not tolerate them. Every virtue of his was directed to secure the weal of his subjects. He had his Queen named Sudakshi*na* who was the model of courteousness and wisdom (manasvin*i*). However the only drawback was the absence of a son in their family and for securing this by penance he left the administration of his kingdom to his ministers and along with his wife repaired to the forest to the hermitage of Vasish*t*ha. Vasish*t*ha asks them to serve the holy cow. He does it with readiness as a duty along with his wife and that too exactly, assiduously, and rigorously. Thus we find an imperial monarch with his consort happily

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

carrying or his religious expiation in the rural surroundings with utter simplicity. His solicitude for the protection of the cow is not less as he was sure she was unassailable. But the illusory attack by the lion brings out his bravery and he offers his own body in exchange for the preceptor's cow, his all-in-all. He becomes at once an uncommon monarch as he desires to protect with his own body the possession of a preceptor i.e., one of his own subjects. This episode is similar to that of King Shibi saving the life of the pigeon. In the end he is favoured by the cow, gets a boon and a son too. Though he is pleased to find his queen undergoing the pleasant trouble of prenatal and natal condition he is careful to minister to her wants. He greatly loved his wife Sudakshi*na* and hence when out of reserve she would not ask him for anything in her days of pre-natal care he gets it done through her maid-servants; for what was wanting to the king in the three worlds even? He does the religious rite of Pumsavana to keep her buoyant. She does not forget to get up even with great effort and greet the king. They get a son who astrologically has all stars in the ascendant. On his birth the munificence of the king knows no bounds. He could not give only the three things which were symbols of his royalty. The child was a source of great joy to the king. He took great care to name him as Raghu (who would thus conquer his enemies). He along with his wife loved the child and their love cemented their own bonds of affection. The king gave Raghu the knowledge of missiles. He wanted to lighten his burden of administration and hence the king appointed him as the heir-apparent, put him to the job of the protection of his sacrificial horse for his 100th sacrifice. He was revered by his son who brought him the glory of the completion of the 100th sacrifice. He received him and soon after relinquished his kingdom in favour of his son and with his royal consort went to spend his remaining days in the forest.

He was a great king, a lover of his subjects who fulfilled the general characteristics of all solar kings (Cf I. V-9). His is a loved name.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(C) RAGHU

This celebrated king gave his name to the race of Solar kings. After him we get many kings who called themselves राघवs. He was born to dutiful, loving parents and promised a rich future even at his birth. He learnt his soldierly art from his father himself, and it stood him in good stead in his fight with Indra and later with the earthly kings whom he subjugated one and all. His father gave him a significant name which he fully justified in his youth. He is as loved of his parents as was K*a*rttik*e*ya of Um*a* and Shiva or Jayanta of Shach*i* and Indra. With friends of the same age he went through a course of learning beginning from the alphabet and ending with the whole literary world. He had his initiation in his eighth year. He was loved by his gurus. He mastered the four lores fit to prepare him for his imperial career and possessed in full measure all the excellent qualities. He was later married and made the heir—apparent. At this time this young man had pole—like arms, sturdy shoulders, a fuller broad chest and he was full-throated. His rule was welcomed as being irresistible by other kings. At this juncture he was appointed to the responsible office of the protector of the sacrificial horse of the 100th horse-sacrifice of his illustrious father. Indra invisibly took away the horse which he was able to see through the power of divine vision granted to him by the holy cow. He first of all challenged the mighty lord of gods and lord of the worlds and on his persistence dared war with him. He made Indra listen to what should have been his primary duty. Indra remonstrated regarding his father's ambition to perform the 100th horse-sacrifice and crossing his path; Indra said the title Shatakratu was his; none should aspire to dislodge him. Indra reminds him of what happened at Kapila's anger. However, Raghu asks him again if he was determined not to release his horse and tells him that he could not do so while he was undefeated. A battle ensued in which defiant Raghu hurled his missiles and equally received without demur or compunction arrows from Indra. But he took care to implant an arrow on his arm, and took away his standard. But Indra could not succeed. Later he tried his Vajra, but Raghu bore it with admirable courage. Indra was

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

pleased and at Raghu's request intimated to his father the termination of his sacrifice. Raghu was later received by the king with great delight. Afterwards Raghu was given the sole charge of the kingdom. He became a glorious king, loved by his subjects. He loved learning. He followed Manu's path and made the subjects happy by exceeding his father's virtues. He chose fair ways of strategy though master minds did not hesitate to teach him unfair ways too. He became a veritable 'Raja' by pleasing (ranjana) his subjects. In autumn he started for a world-conquest with six kinds of forces. He went to the East and through deserts, rivers and seas went ahead to conquer the Suhmas, Vangas, Utkalas, Kalingas, the southern kingdoms, Pandyas, Kerala, the Aparanta, the Parasikas; then going North he crossed the Sindhu, went to Kashmir, vanquished the Hunas, Kambojas, Kosalas and via the Himalayas after conquering Kiratas and other mountain tribes, subdued the Utsavasanketas, receiving tribute from Himalaya. He came to the Lauhitya river. Here the Pragjyotisha and Kamarupa King submitted to him. Then glory in hand he returned to perform the Vishvajit sacrifice which gave him an opportunity to give his all. After this came Kautsa begging for his preceptor's fees. Raghu wanted for that purpose to attack Kubera, who knowing his prowess showered gold in his treasury. He gave all of it to the suppliant who blessed him with a son. This son was Aja. On attaining manhood and gaining the inheritance of his father's grand virtues Aja went on an invitation for a Swayamvara to the capital of Bhoja. Raghu was a great campaigner in the oriental style. He was generous the Solar race. He achieved complete harmony यथाकामार्चितार्थित्व and त्यागसंभृतार्थत्व.

(D) SUDAKSHINA

Sudakshina came from the House of Magadha. Her very name breathed culture and courtesy. She was a wise and spirited lady. She accompanied her husband for an arduous expiation of the curse that prevented progeny in the line. They came to the quiet hermitage of Vasishtha after a very very pleasant journey

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
in which they enjoyed the sights and sounds in that part of the country. The peacocks welcomed them and the deer shied at them. The *sarasas* warbled sweetly; so pleasant was the journey that neither Sudakshi*na*'s beautiful hair nor the king's turban was soiled by dust. She was a healthy lady of good breath like the king. She was clad in bright or white clothes which were great grace to the majestic queen. She fully shared the pleasure of the king showing her the various objects on their way. She was helped to get down by the king first on their arrival at the hermitage. After rest and evening rites they waited upon the ascetic couple who again put them to rest in all available hospitality. The king spoke their mind when he referred to their childless condition and said that he and his forefathers must get into a dark gloom on failure of issue. Vasish*t*ha by his divine insight told him that the king had failed once to honour the cow on the bath of the Queen after menstruation from fear of his transgression of the right conduct. He provided expiation for them in the service of that cow's daughter, Nandin*i*. Sudakshi*na* was told to worship the cow devotedly in the morning and to follow her to the edge of the sacred forest. She was also to receive her in the evening when she returned from the forest. Sudakshi*na* retired with the king to a hut. She must also have obviously slept on the Kusha mat. In the morning she honoured the cow with scents and flowers and followed the way of the cow. She was worthy to be counted as the foremost of faithful wives. All attendants were asked to go. The highly affectionate Sudakshi*na* waited for the return of the King and the cow and welcomed the cow who appeared walking in the midst of day and night with the king and queen fore and aft. Sudakshi*na* with a vessel of whole grains used to go round the cow and worship her after making an obeisance. They worshipped her, sat after her, went to sleep after she slept and rose up on her getting up in the morning. The vow was observed thus without incident by both upto 21 days. On the 22nd day the lion incident took place testing the king's valour and ultimately the cow gave him the portion in the form of her milk remaining over after her calf had drunk and the needs of the sacrifice were satisfied. The concluding meal took place on the 23rd day and

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Sudakshi*na* with her husband started for their capital. In course of time Sudhakshi*na* got *en ciente*.

Her pregnancy was her lord's dream which was now nearing realisation. Her pregnancy gave her an entirely new look. She wore fewer ornaments as she became emaciated. Her face looked white like the Lodhra flower. She developed a taste for eating earth in rejection of other savours, which the king appreciated since this denoted a sovereign king in their future child. She was bashful not to ask the king for a fulfilment of her longings and the king provided whatever she desired knowing it through her maidservants. Nothing was inaccessible. The king performed the Pumsavana to requite his love for his queen and his own joy. She was a great delight to her husband. She was courtesy incarnate for she would rise with great effort to greet the king. She was so delicate that her hands too felt fatigued when she folded them in welcome to him. Her eyes were tremulous. She was very beloved of him and could be compared to Shach*i*. There was great delight at the birth of a son to them to whom they gave the name Raghu. She, with the king, was indeed highly delighted. The new arrival only cemented their love and made it more intense when their hearts drew towards each other like love of the chakravakas. Later she shared the delights of their 100th horse sacrifice. After the brave fight by Raghu and on the conclusion of their 100th venture she accompanied the king when they withdrew to the forest.

XIII

SUMMARY OF CANTOS

I

In the few verses at the beginning after saluting the god Shiva and his consort and praising the virtues of the kings of the Solar race, our poet begins the story. The race sprang from Vivasvat, his son was Manu, Dil*i*pa came later. He was a pious and an ideal king. He was a kind and an efficient king, a father to his subjects. He had an equally noble queen Sudakshi*na*.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Vasishtha tells the king who desired to be blessed with a son that a former curse stood in the way. He has now left his charge of the kingdom to his ministers. Now both the king and the queen on Vasishtha's advice went to serve the cow Nandini (daughter of the Surabhi from whom the curse originated) and hence the royal pair prepare for the service of the cow in the forest to secure the boon.

II

After 21 days of service of the cow exactly as told by Vasishtha, following her to the forest and tending her, the king was once gazing at the beauty of the mountain when the cow desiring to test his devotion entered a Himalayan cave. She screamed when she lay prostrate under an attack of an illusory lion. On his drawing an arrow his hand was paralysed. The lion now spoke in a human voice and told him he was Nikumbha, a devotee of Shiva. He was kept there to protect a Devadaru tree, and the cow having been destined as his lawful victim he would not leave her for that would be violating God Shiva's command. The king offers his own body for rescuing this cow, his preceptor's only means of offering the sacrifice. After another argument the lion accepted the condition and the king expected an attack from him; and lo! The cow tells him it was an illusion. Flowers fall from the sky. The cow promised him the boon of a son and they returned to the hermitage. Next morning both return to the capital, where Sudakshina soon showed signs of pregnancy.

III

Soon a son was born, a delight to his father; he had signs of imperial sovereignty. The son is named Raghu, he is educated with minute attentions, married and made heir-apparent. Dilipa began his 100th horse-sacrifice now, when Indra steals away the sacrificial horse which was roaming under Raghu's protection. Raghu finds that his horse is stolen. On Nandini's granting him divine sight he is able to see Indra with whom he fights bravely. A terrible battle ensues in which Raghu pleases Indra.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Indra granted the fruit of the 100th sacrifice to his father and on Raghu's request intimated the king about it in his sacrificial hall. Dilipa receives Raghu. Afterwards he retires to the forest with his queen.

ΛI

Raghu rules now justly and vigilantly. In autumn he goes out on a campaign. Going to the East he conquers the Suhmas and Vangas, crosses Kapisha river and through Utkala reaches Kalinga. Kalinga falls and Raghu proceeds to the south. He vanquishes the Pandya, crosses the Sahya mountain and conquers Aparanta. Later to the north he lays low the Parasikas, crosses the Sindhu and conquers Hunas and the Kambojas. Then across the Himalays, the Utsavasanketas are subjugated. He proceeds to the Pragjyotisha and Kamarupa and defeating them returns home where he performs the Vishvajit sacrifice giving away everything in gifts.

V

Now comes, Kautsa, a disciple of Varatantu who begs for the 14 crore coins dakshina for his preceptor. Raghu plans a campaign against Kubera, but at night there is a shower of gold in his treasury. Kautsa blesses the king with a son on the king's gift to him of the whole shower of coins. This boon blesses Raghu with his son—whom he calls Aja. On Aja's reaching the marriageable state the king of Vidarbhas sends him an invitation for his daughter's, Indumati's Swayamvara. In the course of his journey he kills an elephant who turns out to be a Gandharva who, on release, grants him the weapon called Sammohana. Aja rests for the night on reaching Bhoja's capital and in the morning goes to the Swayamvara hall.

XIII

GEOGRAPHY OF THE RAGHUVAMSHA

Kalidasa has mentioned a number of places in the Meghaduta and the Raghuvamsha covering almost the whole of the Indian continent. In the Raghuvamsha these references are

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

concentrated in cantos 4, 6 and 13. We are concerned more with the 4th wherein we get the Raghu—digvijaya. A detailed explanation is given in the notes. Raghu starts from Ayodhya, marches to the East conquering the Suhmas and the V*an*gas. Crossing the Kapish*a* he goes south and vanquishes the Utkalas, the Kali*n*gas, the P*and*yas, K*e*ralas and the Apar*a*ntas. Now he has come to the West. He reaches the N. W. and conquers the P*a*ras*i*kas, H*un*as and the K*a*mbojas. Then to the north and N. E. he triumphs over the Utsavasank*e*tas, the Pr*a*gjyotishas and the K*a*mar*u*pa country. Now he comes back to his capital. We find Mahendra, Sahya, Malaya mountains, the Kav*eri*, Ganges and the Sindhu (or Va*n*ku or Va*n*kshu) rivers.

In the 6th canto he mentions the Vidarbhas (and Kundina, their capital), Magadhas, A*n*gas, Avanti, An*u*pa, Sh*u*ras*e*na, Kali*n*ga, P*and*ya and Uttarakosala countries.

Canto 13 describes an aerial journey in which Malayavat, Pamp*a* Lake, God*a*var*i* river, Chitrak*uta* mountain and the rivers Yamun*a* and Shar*a*y*u* are mentioned.

The student will have to bear in mind a certain geographic improbability when he has reason to believe that same names of towns or countries are found in the north or south (Cf. Ashmaka in the Brihat Samhit*a* and the R*a*m*a*ya*n*a, or the Kosala north and south; Raghuvamsha mentions Uttarakosalas. It is also to be found that such different names are given by different authors to the same place such as शक्रप्रस्थ = इन्द्रप्रस्थ or कुसुमपुर = पुष्पपुर. We find S*a*keta and Ayodhy*a* considered identical; they may have indeed been different (see V. 31). There is the traditional element like the nine divisions of the Bh*a*ratavarsha continuing upto a very late date. Conventional geography too plays a hand in this confusion. Pr*a*gjyotisha may not have been K*a*mar*u*pa. So too is the case with Vid*e*ha. The cause of this convention was to be found in the literary system of education which was divorced from reality, the limited strata of readers and the sacred language viz., Sanskrit which had lost ground with common

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

people. Fabulous or mythical geography again gets mixed with the real. As for example Kub*e*ra's place or Kail*a*sa or the Ki*n*naras, Siddhas etc., come into the picture. Name of peoples as नारीमुखाः or उलूकाः or मत्ताः are not wanting.

The student should go through the notes where these elements are pointed out.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रघुवंशम् ।

TEXT WITH ENGLISH TRANSLATION AND SANSKRIT COMMENTARY

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

रघुवंशम्

RAGHUVAMSHA

(The Race of the Raghus)

मल्लिनाथकृतसंजीविनीसमेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

First Canto

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥
शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥
मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥
कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥
तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।
एषा संजीविनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ॥
इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥' (का० प्र० २) इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' (काव्या०) इत्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च 'शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा। अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः॥' इति वायुपुराणसंहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्वदर्शनात्तत्प्रतिपित्सया तावेवाभिवादयते

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

1. For the correct comprehension of words and (their) meanings, I bow to the parents of the world united together like words and (their) meanings.

वागर्थाविति ॥ 'वागर्थाविव' इत्येकं पदम्। इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम्, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। **वागर्थाविव** शब्दार्थाविव। **संपृक्तौ**। नित्यसंबद्धावित्यर्थः। नित्यसंबद्धयोरुपमानत्वेनोपादानात् नित्यः शब्दार्थसंबन्धः' इति मीमांसकाः। **जगतो** लोकस्य **पितरौ**। माता च पिता च पितरौ, 'पिता मात्रा' (पा. १।२।७०) इति द्वन्द्वैकशेषः। 'मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ' इत्यमरः। एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते। पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती। 'तस्यापत्यम्' (पा. ४।१।९२) इत्यण्। 'टिड्ढाणञ्–' (पा. ४।१।१५) इत्यादिना ङीप्। पार्वती च परमेश्वरश्च **पार्वतीपरमेश्वरौ**। 'परम' शब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः। मातुरभ्यर्हितत्वादल्पाक्षरत्वाच्च 'पार्वती' शब्दस्य पूर्वनिपातः। **वागर्थप्रतिपत्तये** शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं **वन्दे**ऽभिवादये। अत्रोपमालंकारः स्फुट एव। तथोक्तम्— 'स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संपन्नेन च धर्मतः। साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा॥' इति। प्रायिकश्चोपमालंकारः। कालिदासोक्तकाव्यादौ भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते। तदुक्तम्—'शुभदो मो भूमिमयः' इति। वकारस्यामृतबीजत्वात्प्रचयगमनादिसिद्धिः ॥ १ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संप्रति कविः स्वाहंकारं परिहरति 'क सूर्य–' इत्यादि श्लोकद्वयेन

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

१ 'लोभात्'.

2. Where the race originating from the Sun and where (my) intellect limited in scope? Through infatuation I am desirous of crossing with a raft the ocean that is difficult to cross.

क्व सूर्येति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । 'ऋदोरप्' (पा. ३।३।५७)। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (पा. ३।३।१९) इति साधुः । **सूर्यः** प्रभवो यस्य स **सूर्यप्रभवो वंशः क्व** । **अल्पो विषयो** ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे **मतिः** प्रज्ञा च **क्व** । द्वौ 'क्व' शब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः । तथा हि–**दुस्तरं** तरितुमशक्यम् । 'ईषद्दुःसुषु–' (पा. ३।३।१२६) इत्यादिना खल्प्रत्ययः । **सागरं मोहाद्** ज्ञानात् **उडुपेन** प्लवेन । 'उडुपं तु प्लवः कोलः' इत्यमरः । अथवा, चर्मावनद्धेन पानपात्रेण । 'चर्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत्' इति सज्जनः । **तितीर्षुस्**तरितुमिच्छुः । **अस्मि** भवामि । तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः । इदं च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्धमहत्त्वार्थमेव । तदुक्तम्—'प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः' इति ॥ २ ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

१ 'प्रेप्सुः'. २ 'गम्ये'. ३ 'मोहात्'.

3. Foolish and yet longing for a poet's renown I shall become an object of ridicule, like a dwarf with his hands raised through greed towards a fruit accessible (only) to the tall.

मन्द इति ॥ किं च **मन्दो** मूढः । 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः' इत्यमरः । तथापि **कवियशःप्रार्थी** । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं । **प्रांशु**नोन्नतपुरुषेण **लभ्ये** प्राप्ये **फले** फलविषये **लोभादुद्बाहुः** फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तो **वामनः** ह्रस्व **इव** । 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । **उपहास्यता-**

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मुपहासविषयताम्। 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा. ३।१।१२४) इति ण्यत्प्रत्ययः। **गमिष्यामि** प्राप्स्यामि ॥ ३ ॥

अथ मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह

अथ वा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

4. Or rather I may get access to this race to which a door in the form of speech (poetic composition) has (already) been effected by ancient poets, like a thread in a jewel perforated with a diamond-pin.

अथ वेति ॥ **अथ वा** पक्षान्तरे। **पूर्वैः सूरिभिः** कविभिर्वाल्मीक्यादिभिः **कृतवाग्द्वारे** कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक् सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन्। **अस्मिन्** सूर्यप्रभवे **वंशे** कुले। जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः। **वज्रेण** मणिवेधकसूचीविशेषेण। 'वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः। मणिवेधे रत्नभेदे' इति केशवः। **समुत्कीर्णे** विद्धे **मणौ** रत्ने **सूत्रस्येव मे** मम **गतिः** संचारोऽ**स्ति**। वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनं प्रतिजानानः 'सोऽहम्' इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

5. That I (will speak about the lineage of the Raghus) who were pure from birth, whose actions (continued) upto the acquisition of fruit, who were the kings (lords) of the earth (stretching) upto the ocean, the track of whose chariots (reached) the Heavens.

सोऽहमिति ॥ **सोऽहम्**। 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' (१।९) इत्युत्तरेण संबंधः। किंविधानां रघूणामित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि। आ जन्मनः। जन्मारभ्येत्यर्थः। 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (पा. २।१।१३) इत्यव्ययीभावः, तस्य शुद्धानामित्यनेन 'सुप्सुपे' ति समासः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। **आजन्मशुद्धानाम्**। निषेकादिसर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः। **आफलोदयम्** आ फलसिद्धेः **कर्म** येषां ते तथोक्तास्तेषाम्। प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः। **आसमुद्रं क्षितेरीशानाम्**। सार्वभौमाणामित्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आनाकं रथवर्त्म येषां तेषाम्। इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः। अत्र सर्वत्राऽऽङोऽभि-विध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम्। अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्ध्यभावप्रसङ्गात्॥ ५॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम्॥ ६॥

6. Who offered oblations to the fires with due rites, who honoured the suppliants in accordance with their desires, whose punishment accorded to the crime, who woke up (were alert) at the right hour.

यथाविधीति॥ विधिमनतिक्रम्य **यथाविधि**। 'यथाऽसादृश्ये' (पा. २।१।७) इत्यव्ययीभावः। तथा 'हुत'शब्देन सुप्सुपेति समासः। एवं 'यथाकामार्चित–' इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम्। यथाविधि **हुता अग्नयो** यैस्तेषाम्। **यथाकाम**मभिलाषम-नतिक्रम्या**र्चितार्थिनाम्**। **यथापराध**मपराधमनतिक्रम्य **दण्डो** येषां तेषाम्। **यथाकालं** कालमनतिक्रम्य **प्रबोधिनां** प्रबोधनशीलानाम्। चतुर्भिर्विशेषणैर्देवता-यजनातिथिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि॥ ६॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम्॥ ७॥

7. Who amassed riches for charity, who spoke measured (words) for the sake of truth, who were ambitious of victory for glory, who became householders for the sake of progeny.

त्यागायेति॥ **त्यागाय** सत्पात्रे विनियोगस्त्यागः, तस्मै। 'त्यागो विहापितं दानम्' इत्यमरः। **संभृतार्थानां** संचितधनानाम्। न तु दुर्व्यापाराय। **सत्याय मितभाषिणां** मितभाषणशीलानाम्, न तु पराभवाय। **यशसे** कीर्तये। 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः। **विजिगीषूणां** विजेतुमिच्छूनाम्, न त्वर्थसंग्रहाय। **प्रजायै** संतानाय **गृहमेधिनां** दारपरिग्रहाणाम्, न तु कामोपभोगाय। अत्र 'त्यागाय' इत्यादिषु 'चतुर्थी तदर्थ–' (पा. २।१।३६) इत्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थी। गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः। 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः। 'जाया च गृहिणी गृहम्' इति हलायुधः। 'मेधृ संगमे' इति धातोर्णिनिः। एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितृणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि॥ ७॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्॥ ८॥

8. Who studied the lores in childhood, enjoyed sensual pleasures in youth, (took to) the life of ascetics in old age

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(and) in the end cast away (their mortal) bodies by *Yoga* (concentrated meditation).

शैशव इति ॥ शिशोर्भावः **शैशवं** बाल्यम् । 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्र–' (पा. ५।१।१२९) इत्यञ्प्रत्ययः । 'शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि, **अभ्यस्तविद्यानाम्** । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः । यूनो भावो **यौवनं** तारुण्यम् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । 'तारुण्यं यौवनं समे' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि **विषयैषिणां** भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः वृद्धस्य भावो वार्धकं वृद्धत्वम् । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (पा. ५।१।१३३) इति वुञ्प्रत्ययः । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः । संघातार्थेऽत्र 'वृद्धाच्च' इति वक्तव्यात्सामूहिको वुञ् । तस्मिन् **वार्धके** वयसि **मुनीनां** वृत्तिरिव **वृत्तिर्येषां** तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । **अन्ते** शरीरत्यागकाले **योगेन** परमात्मध्यानेन । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । तनुं देहं त्यजन्तीति तनुत्यजः, 'कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । **तनुत्यजां** देहत्यागिनाम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (पा. ३।२।१७८) इति क्विप् । एतेन मोक्षभावो विवक्षितः ॥ ८ ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः[1] ॥ ९ ॥

१ 'प्रणोदितः'; 'प्रमोदितः'; 'प्रसारितः'.

9. Though possessed of little treasure of wealth, I shall speak of the lineage of (such) Raghus, being impelled for (this) rashness by their virtues having reached my ear.

रघूणामिति ॥ **सोऽहं** लब्धप्रवेशः । **तनुवाग्विभवोऽपि** स्वल्पवाणीप्रसारोऽपि सन् । तेषां रघूणां गुणैस्तद्गुणैः । आजन्मशुद्ध्यादिभिः कर्तृभिः **कर्णं** मम श्रोत्र**मागत्य** **चापलाय** चापलं चपलकर्माविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात्कर्मण्यण् । 'क्रियार्थोपपदस्य–' (पा. २।३।१४) इत्यदिना चतुर्थी । **प्रचोदितः** प्रेरितः सन् । **रघूणामन्वयं** तद्विषयप्रबन्धं **वक्ष्ये** । कुलकम् ॥ ९ ॥

संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति[1] सदसद्व्यक्तिहेतवः[2] ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

१ 'इच्छन्ति'. २ 'हेतवे'.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

10. The good (men who are) the instruments of discrimination between the good and the bad should do well to listen to it; for the purity as also the impurity of gold is tested in fire.

तमिति ॥ तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं **सदसतोर्**गुणदोषयो**र्व्यक्तेर्हेतवः** कर्तारः **सन्तः श्रोतुमर्हन्ति** । तथा हि । **हेम्नो विशुद्धिर्**निर्दोषस्वरूपं **श्यामिकापि** लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि । **वाऽग्नौ संलक्ष्यते,** नान्यत्र । तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणः, नान्य इति भावः ॥ १० ॥

वर्ण्यं वस्तूपक्षिपति

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

१ 'महीभृताम्'.

11. There lived the son of Vivasvat by name Manu, fit to be respected by the wise, the first of kings, like Pra*n*ava (Omk*a*ra) which is the first (i.e. precedes the recitation) of the V*e*das.

वैवस्वत इति ॥ मनस ईषिणो **मनीषिणो** धीराः, विद्वांस इति यावत् । पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां **माननीयः** पूज्यः । **छन्दसां** वेदानाम् । 'छन्दः पद्ये च वेदे च' इति विश्वः । **प्रणव** ओंकार **इव** । महीं क्षियन्तीशत इति **महीक्षितः** क्षितीश्वराः । क्षिधातोरैश्वर्यार्थात्क्विप्, तुगागमश्च । तेषाम् । **आद्य** आदिभूतः । विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान् **वैवस्वतो नाम** वैवस्वत इति प्रसिद्धो **मनुरासीत्** ॥ ११ ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

१ 'राजेन्द्रः'.

12. In his race full of purity was born a purer and excellent king by name (iti) Dil*i*pa, like the Moon sprung from the Milky ocean.

तदन्वय इति ॥ शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् । तस्मिन् **शुद्धिमति तदन्वये** तस्य मनोरन्वये कुले । 'अन्ववायोऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलम्' इति हलायुधः । अतिशयेन शुद्धिमान् **शुद्धिमत्तरः** । 'द्विवचनविभज्योप–' (पा. ५।३।५७) इत्यादिना तरप्प्रत्ययः । **दिलीप इति** प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव **राजेन्दू** राजश्रेष्ठः । उपमितं व्याघ्रादिना समासः । **क्षीरनिधाविन्दुरिव प्रसूतो** जातः ॥ १२ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

'व्यूढ–' इत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म ईवाश्रितः ॥ १३ ॥

१ 'आस्थितः'.

13. Possessing a broad chest, having shoulders like those of a bull, tall like a Sh*ala* tree (and) having long arms (he was) as it were, the duty of the warrior resorting to a body capable of the accomplishment of its duty.

व्यूढेति ॥ व्यूढं विपुलमुरो यस्य स **व्यूढोरस्कः** । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' (पा. ५।४।१५१) । 'व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वरिष्ठं च' इति यादवः । **वृषस्य** स्कन्ध इव **स्कन्धो** यस्य स तथा । 'सतम्युपमान–' इत्यादिनोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः । शालो वृक्ष इव प्रांशुरुन्नतः । **शालप्रांशुः** । 'प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः ।' इति यादवः । 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः । **महाभुजो** महाबाहुः । **आत्मकर्मक्षमं** स्वव्यापारानुरूपं **देहमाश्रितः** प्राप्तः । **क्षात्रः** क्षत्रसंबन्धी **धर्म** इव स्थितः, मूर्तिमान् पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।
स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

१ 'विभाविना'.

14. (He) with (his) body whose strength surpassed that of all, which vanquished the lustre of all and which was the highest of all, stood surpassing the Earth like Meru.

सर्वातिरिक्तेति ॥ **सर्वातिरिक्तसारेण** सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसाऽभिभवतीति **सर्वतेजोभिभावी** तेन । **सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना** शरीरेण । आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि ' इति विश्वः । **मेरुरिव** । **उर्वीं क्रान्त्वा**ऽऽक्रम्य **स्थितः** । मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥' (मनु. ७।५) इति मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

१ 'प्रारम्भ'.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

15. (His) intellet well befitted his form, his knowledge accorded with his intellect, his undertakings were in conformity with his knowledge and his success conformed to his undertaking.

आकारेति ॥ **आकारेण** मूर्त्या **सदृशी प्रज्ञा** यस्य सः । **प्रज्ञया सदृशागमः** प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः । **आगमैः सदृश आरम्भः** कर्म यस्य स तथोक्तः । आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृश **उदयः** फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥ १५ ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च[1] यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

१ 'अधिगम्यश्च'.

16. By his terrible (and yet) charming royal virtues he became unassailable and yet approachable to the dependents, like the ocean by the marine animals and the jewels.

भीमेति ॥ **भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणै** राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च **स** दिलीप **उपजीविनाम्**आश्रितानाम् । **यादो**भिर्जलजीवैः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । **रत्नैश्चार्णव इव** । **अधृष्यो**ऽनभिभवनीयश्चाभिगम्य आश्रयणीयश्च बभूव ॥ १६ ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः[1] परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

१ 'आत्मनः'.

17. With him as the controller, the subjects behaving like the rim (of a wheel) did not go even as much as a line beyond the path trodden since (the days of) Manu.

रेखामात्रमिति ॥ **नियन्तुः** शिक्षकस्य सारथेश्च **तस्य** दिलीपस्य संबन्धिन्यो **नेमी**नां चक्रधाराणां वृत्तिरिव **वृत्ति**र्व्यापारो यासां ताः । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः' इति यादवः । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । **प्रजाः** । **आ मनोः**, मनुमारभ्येत्यभिविधिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य विभाषितत्वात् । **क्षुण्णा**दभ्यस्तात् प्रहताच्च **वर्त्मन** आचारपद्धतेरध्वनश्च परमधिकम् । इतस्तत इत्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति **रेखामात्रं** रेखाप्रमाणम् । ईषदपीत्यर्थः । 'प्रमाणे द्वयसज्–' (पा. ५।२।३७) इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः । परशब्दविशेषणं चैतत् । **न व्यतीयु**र्नातिक्रान्तवत्यः । कुशलसारथिप्रेरिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न जहुरिति भावः ॥ १७ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

18. For the prosperity of the subjects themselves, he collected taxes from them; for the Sun takes up water to give (back) thousandfold.

प्रजानामिति ॥ स राजा **प्रजानां** भूत्या अर्थाय **भूत्यर्थं** वृध्द्यर्थ**मेव** । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् । **ताभ्यः** प्रजाभ्यो **बलिं** षष्ठांशरूपं कर**मग्रहीत्** । 'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । तथाहि—**रविः** सहस्रं गुणा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा **सहस्रगुणं** सहस्रधा । **उत्स्रष्टुं** दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । **रस**मम्बु । **आदत्ते** गृह्णाति । 'रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥' इति विश्वः ॥ १८ ॥

संप्रति बुद्धिशौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह

सेना[1] परिच्छदस्तस्य द्वयं[2]मेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रे[3]ष्वकुण्ठिता[4] बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

१ 'सेनापरिच्छदाः'. २ 'स्वयम्'. ३ 'शास्त्रे च'. ४ 'व्यापृता'; 'व्यावृता'; 'व्याहता'; 'अव्याहता'.

19. Army was a (mere) paraphernalia for him; only two were (the very sufficient) means for the fulfilment of his object: intellect unimpeded (while probing) in the sciences and the string stretched across the bow.

सेनेति ॥ **तस्य** राज्ञः **सेना** चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽऽनेनेति परिच्छद उपकरणं बभूव । छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (पा. ३।३।११८) इति घप्रत्ययः । 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' (पा. ६।४।९६) इत्युपधाह्रस्वः । **अर्थस्य** प्रयोजनस्य तु **साधनं द्वयमेव** । **शास्त्रेष्वकुण्ठिता**ऽव्याहता **बुद्धिः** । '**व्यापृता**' इत्यपि पाठः । **धनुष्यातता**ऽऽरोपिता । **मौर्वी** ज्या **च** । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

20. Of him whose counsel was secret, whose external appearance and intentions were disguised, the undertakings were (left) to be inferred (only) from the result, like impressions from a previous birth.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तस्येति ॥ **संवृतमन्त्रस्य** गुप्तविचारस्य । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । शोकहर्षादिसूचको भ्रुकुटीमुखरागादिराकारः । इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा । 'इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिः' इति सज्जनः । **गूढे आकारेङ्गिते** यस्य । स्वभावचापलाद्भ्रमपरम्परया मुखरागादिलिङ्गैर्वाऽतृतीयगामिमन्त्रस्य तस्य । प्रारभ्यन्त इति **प्रारम्भाः** सामाद्युपायप्रयोगाः । 'प्राक्' इत्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते । तत्र भवाः **प्राक्तनाः** । 'सायंचिरं–' (पा. ४।३।२३) इत्यादिना ट्युल्प्रत्ययः । **संस्काराः** पूर्वकर्मवासना **इव फलेन** कार्येण **अनुमेया** अनुमातुं योग्या **आसन्** । अत्र याज्ञवल्क्यः (आचार. १३।३४४) 'मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा तन्न विदुः कर्मणामा फलोदयात् ॥' इति ॥ २० ॥

संप्रति सामाद्युपायान् विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

१ 'सोऽर्थान्'.

21. He protected himself undaunted, stuck to religious duty (though) not ailing, collected money without being avaricious and enjoyed pleasure without being attached (to it).

जुगोपेति ॥ **अत्रस्तोऽ**भीतः सन् । 'त्रस्तौ भीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः । त्रासोपाधिमन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवाऽऽ**त्मानं** शरीरं **जुगोप** रक्षितवान् । **अनातुरो**ऽरुग्ण एव **धर्मं** सुकृतं **भेजे** । अर्जितवानित्यर्थः । **अगृध्नुर**गर्धनशील एवा**र्थमाददे** स्वीकृतवान् । 'गृध्नुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभौ ।' इत्यमरः । 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' (पा. ३।२।१४०) इति क्नुप्रत्ययः । **असक्त** आसक्तिरहित एव **सुखमन्वभूत्** ॥ २१ ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

22. Silence in knowledge, forgiveness in strength, absence of boasting in liberality, (thus) his virtues being associated with (other) virtues, had as it were, their birth together (with each other).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ज्ञान इति ॥ **ज्ञाने** परावृत्तान्तज्ञाने सत्यपि **मौनं** वाङ्नियमनम् । यथाह कामन्दकः—'नान्योपतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुता' इति । **शक्तौ** प्रतीकारसामर्थ्येऽपि **क्षमा**ऽपकारसहनम् । अत्र चाणक्यः—'शक्तानां भूषणं क्षमा' इति । **त्यागे** वितरणे सत्यपि **श्लाघाया** विकत्थनस्य **विपर्ययो**ऽभावः । अत्राह मनुः (४।२।३६)—'न दत्त्वा परिकीर्तयेत्' इति । इत्थं **तस्य गुणा** ज्ञानादयो **गुणै**र्विरुद्धैर्मौनादिभिः **अनुबन्धित्वा**त्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते **सप्रसवाः** सोदरा **इवाभूवन्** । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

द्विविधं वृद्धत्वं ज्ञानतो वयसा च ; तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।
तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

23. To him who was not allured by the objects of senses, who had seen the other end of the lores and who was devoted to religious duty, maturity came without old age.

अनाकृष्टस्येति ॥ **विषयैः** शब्दादिभिः । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' इत्यमरः । **अनाकृष्टस्या**वशीकृतस्य **विद्यानां** वेदवेदाङ्गादीनां **पारदृश्वनः** पारमन्तं दृष्टवतः । दृशेः क्वनिप् । **धर्मे रति**र्यस्य तस्य राज्ञो । **जरसा** जरया **विना** । 'विस्रसा जरा' इत्यमरः । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (पा. ३।३।१०४) इत्यङ्प्रत्ययः । 'जराया **जरसन्यतरस्याम्**' (पा. ७।२।१०१) इति जरसादेशः । वृद्धत्वं वार्धकमासीत् । **तस्य यूनोऽपि** विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो **वृद्धत्वमासी**दित्यर्थः । नाथस्तु — चतुर्विधं वृद्धत्वमिति कृत्वा 'अनाकृष्टस्य' इत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥ २३ ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

24. In the case of the subjects, by imparting education, by protection (and) by support too, he was the (real) father; their (natural) fathers were merely the cause of (their) birth.

प्रजानामिति ॥ प्रजायन्त इति **प्रजा** जनाः । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (पा. ३।२।९९) इति डप्रत्ययः । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । तासां **विनयस्य** शिक्षाया **आधानात्** करणात् । सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । **रक्षणा**द्भयहेतुभ्यस्त्राणात् । आपन्निवारणादिति यावत् । **भरणा**दन्नपानादिभिः पोषणा**दपि** ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अपिः समुच्चये। **स** राजा **पिताऽभूत्। तासां पितरस्तु जन्महेतवो** जन्ममात्रकर्तारः **केवलमुत्पादका एवाभूवन्।** जननमात्र एव पितॄणां व्यापारः। सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः। आहुश्च—'स पिता यस्तु पोषकः' इति ॥ २४ ॥

स्थित्यै [1]दण्डयतो [2]दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां [3]धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

१ 'प्रणयतः'. २ 'दण्डम्'. ३ 'धर्मीय हि'.

25. Of him who punished those deserving punishment for security and who married for offsprings (only), even the Artha (material prosperity) and K*a*ma (physical pleasure) were Duty itself.

स्थित्या इति॥ दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः। 'दण्डादिभ्यो यत्' (पा. ५।१।३६) इति यत्प्रत्ययः। 'अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति।' (मनु. ८।१२८) इति शास्त्रवचनात्। तान् **दण्ड्यानेव स्थित्यै** लोकप्रतिष्ठायै **दण्डयतः** शिक्षयतः। **प्रसूतये** संतानायैव **परिणेतुर्**दारान्परिगृह्णतः। **मनीषिणो** विदुषः। दोषज्ञस्येति यावत्। 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः। धीरो मनीषी' इत्यमरः। **तस्य** दिलीपस्या**र्थकामावपि धर्म एवाऽऽस्तां** जातौ। अस्तेर्लङ्। अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानादर्थकामावपि धर्मशेषतामापादयन्स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः। आह च गौतमः (९।१०)—'न पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णानफलान्कुर्यात्। यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्॥' इति ॥ २५ ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम्।
संपद्विनियमेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

26. He milked the Earth (paronomastically—the cow) for sacrifice; Indra (milked) the Heavens for crop; both, by (this) barter of (their) wealth, supported the two worlds.

दुदोहेति॥ स राजा **यज्ञाय** यज्ञं कर्तुं **गां** भुवं **दुदोह।** करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्यर्थः। **मघवा** देवेन्द्रः **सस्याय** सस्यं वर्धयितुं **दिवं** स्वर्गं **दुदोह।** द्युलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः। 'क्रियार्थोपपदस्य—' (पा. २।३।१४) इत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी। एवमुभौ **संपदो विनिमयेन** परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां **भुवनद्वयं दधतुः** पुपुषतुः। राजा यज्ञैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पुपोषेत्यर्थः। उक्तं च दण्डनीतौ—'राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम्। प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहे त्॥' इति ॥ २६ ॥

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ २७ ॥

27. Indeed the kings could not imitate the glory of that protector; since theft turned away from the possessions of others existed only in hearing (name).

न किलेति ॥ राजानोऽन्ये नृपा **रक्षितु**र्भयेभ्यस्त्रातुः। **तस्य** राज्ञो **यशो नानुययुः किल** नानुचक्रुः खलु। कुतः। **यद्य**स्मात्कारणात् **तस्करता** चौर्यं **परस्वेभ्यः** परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो **व्यावृत्ता** सती **श्रुतौ** वाचकशब्दे **स्थिता** प्रवृत्ता। अपहार्यान्तराभावात् 'तस्कर' शब्द एवापहृत इत्यर्थः। अथवा,—'अत्यन्ता, सत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता, न तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम्।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्[1]गुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

१ 'दष्टोऽङ्गुष्ठ इवाहिना'.

28. A learned man, though inimical was respectable to him, like medicine to a sick man; (on the other hand) a cruel person, though beloved, was worth discarding, like a finger bitten by a serpent.

द्वेष्य इति ॥ शिष्टो जनो **द्वेष्यः** शत्रुरपि। **आर्तस्य** रोगिण औषधं **यथौषध**मिव। **तस्य संमतो**ऽनुमत **आसीत्**। **दुष्टो** जनः **प्रियोऽपि** प्रेमास्पदीभूतोऽपि। **उरगक्षता** सर्पदष्टाङ्गुलीव। 'छिन्द्याद्बाहुमपि दुष्टमात्मनः' इति न्यायात्। **त्याज्य आसीत्**। तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्य परोपकारित्वमाह

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना।
तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥

29. Verily, the Creator fashioned him out of the collection of the great elements (or—by the material used for creating the elements); for all his virtues bore the single fruit of the welfare of others.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तमिति ॥ **वेधा** स्रष्टा। 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः। **तं** दिलीपम्। समाधीयतेऽनेनेति समाधिः कारणसामग्री। महाभूतानां यः समाधिस्तेन **महाभूतसमाधिना विदधे** ससर्ज। **नूनं** ध्रुवम्। इत्युत्प्रेक्षा। **तथा हि—तस्य** राज्ञः **सर्वे गुणा** रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव **परार्थैः** परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं **फलं** येषां ते तथोक्ता **आसन्**। महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्ये संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः ॥ २९ ॥

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम्।
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

30. He governed without any other rule, the earth, having the seashores for its surrounding ramparts (and) the oceans as the trenches, as if it were one (single) city.

स इति ॥ **स** दिलीपः। **वेलाः** समुद्रकूलानि। 'वेला कूलेऽपि वारिधेः' इति विश्वः। ता एव **वप्रवलयाः** प्राकारवेष्टनानि यस्यास्ताम्। 'स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्। प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः ॥' इत्यमरः। परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनम्। 'खातं खेयं तु परिखा' इत्यमरः। 'अन्येष्वपि दृश्यते' (पा. ३।२।१०१) इत्यत्र 'अपि' शब्दात् खनेर्डप्रत्ययः। अपरिखाः परिखाः संपद्यमानाः कृताः **परिखीकृताः। सागरा** यस्यास्ताम्। अभूततद्भावे च्विः। अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्ताम**नन्यशासनामुर्वीमेकपुरीमिव शशास**। अनायासेन शासितवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्य दाक्षिण्य[१]रूढेन नाम्ना मगधवंशजा।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१ ॥

१ 'युक्तेन'.

31. He has as his wife Sudaks*ina* born of the race of the Magadhas and receiving her name through her politeness, like Daks*ina* of Adhvara.

तस्येति ॥ **तस्य** राज्ञो मगधवंशे जाता **मगधवंशजा**। 'सप्तम्यां जनेर्डः' (पा. ३।२।९७) इति डप्रत्ययः। एतेनाभिजात्यमुक्तम्। **दाक्षिण्यं** परच्छन्दानुवर्तनम्। 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति शाश्वतः। तेन **रूढं** प्रसिद्धम्। तेन **नाम्ना**। **अध्वरस्य** यज्ञस्य **दक्षिणा** दक्षिणाख्या **पत्नीव**। **सुदाक्षिणेति** प्रसिद्धा **पत्न्यासीत्**।

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अत्र श्रुतिः—'यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः' इति। 'दक्षिणाया दाक्षिण्यं नामर्त्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम्। ते दक्षन्ते दक्षिणा प्रतिगृह्य' इति च ॥ ३१ ॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

32. Even with a big harem, the lord of the earth regarded himself as possessing a wife on account of that intelligent lady and the Godess of wealth.

कलत्रवन्तमिति ॥ वसुधाधिपः। अवरोधेऽन्तःपुरवर्गे महति सत्यपि। मनस्विन्या दृढचित्तया। पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्बन्धक्षमयेत्यर्थः। तया सुदक्षिणया **लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं** भार्यावन्तं **मेने**। 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः। 'वसुधाधिप' इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥ ३२ ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

33. Anxious for the birth of himself (i.e. a son) in her, worthy of himself, he passed time on hopes the fulfilment of which was delayed.

तस्यामिति ॥ स राजा। **आत्मानुरूपायां तस्याम्। आत्मनो जन्म** यस्यासावात्मजन्मा पुत्रः, तस्मिन् **समुत्सुकः**। यद्वा, आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन्। 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आ. गृ. १।१५) इति श्रुतेः। **विलम्बितं फलं** पुत्रप्राप्तिरूपं येषां **तैर्मनोरथैः** कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः **कालं निनाय** यापयामास ॥ ३३ ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता।
तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

34. For performing a rite for the sake of progeny, by him the heavy yoke of the earth was taken away from his own shoulders and deposited on (those) of the ministers.

संतानेति ॥ तेन दिलीपेन संतानोर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै **संतानार्थाय विधयेऽ**नुष्ठानाय। **स्वभुजादवतारिता**ऽवरोपिता। **जगतो** लोकस्य **गुर्वी धूर्**भारः **सचिवेषु निचिक्षिपे** निहिता ॥ ३४ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।
तौ दंपती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

35. Then that devout couple having worshipped the Creator through (their) desire for a son, went to the hermitage of Vasistha, (their) preceptor.

अथेति ॥ अथ धुरोऽवतारानन्तरं **पुत्रकाम्यया**ऽऽत्मनः पुत्रेच्छया । 'काम्यच्च (पा. ३।१।९) इति 'पुत्र'ब्दात् काम्यच्प्रत्ययः । 'अ प्रत्ययात् (पा. ३।३।१०२) इति पुत्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । तया । **तौ दंपती** जायापती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः । **प्रयतौ** पूतौ **विधातारं** ब्रह्माणमभ्यर्च्य । 'स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते' इति मान्त्रिकाः । **गुरोः** कुलगुरोः । **वसिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः** । पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षयेति शेषः ॥ ३५ ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं[1] स्यन्दनमाश्रितौ[2] ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

१ 'एकस्यन्दनम्'. २ 'आश्रितो'.

36. Seated in one chariot whose rattling was deep and sweet, like the lightning and Airavata (seated) on a cloud of the rainy season.

स्निग्धेति ॥ **स्निग्धो** मधुरो **गम्भीरो निर्घोषो** यस्य **तमेकं स्यन्दनं** रथम् । प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः । 'प्रावृष एण्यः' (पा. ४।३।१७) इत्येण्यप्रत्ययः । तं **प्रावृषेण्यं पयोवाहं** मेघं **विद्युदैरावताविव** । **आस्थितावारूढौ** । **जग्मतु**रिति पूर्वेण संबन्धः । इरा आपः । 'इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्' इत्यमरः । इरावान् समुद्रः । तत्र भव ऐरावतोऽभ्रमातङ्गः । 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः' इत्यमरः । 'अभ्रमातङ्गत्वाच्चाभ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वात्' इति क्षीरस्वामी । अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते । किंच विद्युत ऐरावतसाहचर्यादैवैरावतीसंज्ञा । ऐरावतस्य स्त्र्यैरावतीति क्षीरस्वामी । तस्मात्सुष्टूक्तं विद्युदैरावताविवेति । एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिबीजं दंपत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ॥ ३६ ॥

३४—३५ श्लोकयोर्मध्ये क्षेपकः
'गङ्गां भागीरथेनेव पूर्वेषां पावनक्षमाम् ।
ईप्सिता संततिं न्यस्ता तेन मन्त्रिषु कौशला ॥'

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

१ 'परिगतौ'.

37. With a limited entourage lest there should be any trouble to the hermitage and yet, on account of (their) distinctive splendour (appearing) as if surrounded by an army.

मा भूदिति ॥ पुनः कथंभूतौ दंपती । **आश्रमपीडा मा भू**न्माऽस्त्विति हेतोः । 'माङि लुङ्' (पा. ३।३।१७५) इत्याशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्योगे' (पा. ६।४।७४) इत्यडागमनिषेधः । परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचरौ । **अनुभावविशेषात्तु** तेजोविशेषात् **सेनापरिवृताविव** स्थितौ ॥ ३७ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

१ 'रेणूत्करैः'.

38. Being served by the winds pleasant to touch, fragrant with exudations of the *sha*la trees, scattering the pollen of the flowers (and) gently shaking the long rows of trees.

सेव्यमानाविति ॥ पुनः कथंभूतौ । **सुखः** शीतलत्वात्प्रियः **स्पर्शो** येषां तैः । **शालनिर्यासगन्धिभिः** सर्जतरुनिस्यन्दगन्धवद्भिः । 'शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः । 'इगुपध–' (पा. ३।१।१३५) इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । **पुष्परेणूनामुत्किरास्तरास्तैराधूता** मान्द्यादीषत्कम्पिता **वनराजयो** यैस्तैर्वातैः **सेव्यमानौ** ॥ ३८ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।
षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

39. Listening to the notes of the peacocks attractive to the mind, in harmony with the *shad*ja note, split in two by the peacocks who raised their faces at the sound of the rims of the chariot,

मनोभिरामा इति ॥ **रथनेमिस्वनोन्मुखैः** । मेघध्वनिशङ्कयोन्नमितमुखैरित्यर्थः । **शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भिन्नाः** । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेन वा षड्जो द्विविधः । तत्सादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते ।

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अत एवाह—**षड्जसंवादिनी**रिति। षड्भ्यः स्थानेभ्यो जातः षड्जः। तदुक्तम्—'नासाकण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च संस्पृशन्। षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥' स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वरविशेषः। निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥' इत्यमरः। षड्जेन संवादिनीः सदृशीः। तदुक्तं मातङ्गेन—'षड्जं मयूरो वदति' इति। **मनोभिरामा** मनसः प्रियाः। के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति **केका** मयूरवाण्यः। 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः। ताः केकाः **शृण्वन्तौ**। इति श्लोकार्थः ॥ ३९ ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

40. observing likeness of each other's eyes in the pairs of deer that fixed their gaze on the chariot and left the way not far away,

परस्परेति ॥ विश्रम्भाद**दूरं** समीपं यथा भवति तथो**ज्झितं वर्त्म** यैस्तेषु। **स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु** स्यन्दने रथ आबद्धाऽऽसञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु। 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः। कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिष्वित्यर्थः। मृग्यश्च मृगाश्च **मृगाः**। 'पुमान्स्त्रिया' (पा. १।२।६७) इत्येकशेषः। तेषां **द्वन्द्वेषु** मिथुनेषु। 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः। **परस्पराक्ष्णां सादृश्यं पश्यन्तौ।** 'द्वन्द्व'शब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपो दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणेत्येवं विवेक्तव्यम् ॥ ४० ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम्।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः[१] क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

१ 'निह्रादैः'.

41. with their faces occasionally raised up at the sweet-warbling acquatic birds who by forming rows fashioned a pillarless garland for the arch,

श्रेणीति ॥ **श्रेणीबन्धात्** पङ्क्तिबन्धनाद्धेतोः **अस्तम्भा**माधारस्तम्भरहिताम्। तोरणं बहिर्द्वारम्। 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः। तत्र या स्रग्विरच्यते तां **तोरणस्रजं वितन्वद्भिः**। कुर्वद्भिरित्यर्थः। उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम्। **कलनिर्ह्रादै**रव्यक्तमधुरध्वनिभिः **सारसैः** पक्षिविशेषैः करणैः **क्वचिदुन्नमिताननौ**। 'सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः' इति यादवः ॥ ४१ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

१ 'शासिनः'.

42. with (her) hair and (his) turban untouched by the dust, due to the favourable nature of the wind indicating the fulfilment of (their) desire,

पवनस्येति ॥ **प्रार्थनासिद्धिशंसिनो**ऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य **पवनस्यानुकूलत्वा**द्गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । **तुरगोत्कीर्णै रजोभिरस्पृष्टा** अलका देव्या **वेष्टन**मुष्णीषं च राज्ञो ययोस्तौ तथोक्तौ । 'शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः' (८।१२) इति वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

43. smelling the fragrance of the lotuses in the lakes, cooled by movements of the ripples (and) resembling their own breath,

सरसीष्विति ॥ **सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलमू**र्मिसंघट्टनेन शीतलं स्वनिःश्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति **स्वनिःश्वासानुकारिणम्** । एतेन तयोरुत्कृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । **अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ** घ्राणेन गृह्णन्तौ ॥ ४३ ॥

ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।
अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

44. accepting immediately after reception, the never-failing blessings of the sacrificers in the villages given as presents by themselves and having marks of the sacrificial posts,

ग्रामेष्विति ॥ **आत्मविसृष्टेषु** स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय दारुविशेषः । **यूपा एव चिह्नानि** येषां तेषु **ग्रामेष्वमोघाः** सफला **यज्वनां** विधिनेष्टवताम् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । 'सुयजोर्ङ्वनिप्' (पा. ३।२।१०३) इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । **आशिष** आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः, तदर्थं द्रव्य**मर्घ्यम्** । 'पादार्घाभ्यां च' (पा. ५।४।२५) इति यत्प्रत्ययः । 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्य**स्यानुपद**मन्वक् । अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ पदस्य पश्चादनुपदम्। पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः॥ ४४॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम्॥ ४५॥

१ '०नुपागतान्'.

45. asking the old cowherds that approached with fresh (lit. prepared on the previous day) butter, the names of the wild trees along the road,

हैयंगवीनमिति॥ ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं **हैयंगवीनम्**। ह्यः पूर्वेद्युर्भवम्। 'तत्तु हैयंगवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः। 'हैयंगवीनं संज्ञायाम्' (पा. २।२।२३) इति निपातः। तत्सद्योघृतम्। **आदायोपस्थितान्घोषवृद्धान्।** 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः। **वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ।** 'दुह्याच्' (वा. १०९०, ११००) इत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम्। कुलकम्॥ ४५॥

काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव॥ ४६॥

46. they who were going together in bright dress had an indescribable charm about them, like (that of) the chitr*a* (a constellation) and the Moon after being freed from hoar-frost.

कापीति। **व्रजतो**र्गच्छतोः **शुद्धवेषयो**रुज्ज्वलनेपथ्ययोः **तयोः** सुदक्षिणादिलीपयोः। **हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव**। **योगे** सति **काप्य**निर्वाच्याऽ**भिख्या** शोभाऽऽ**सीत्**। 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः। 'आतश्चोपसर्गे' (पा. ३।३।१०६) इत्यङ्प्रत्ययः। चित्रा नक्षत्रविशेषः। शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः॥ ४६॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः।
अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः॥ ४७॥

47. The king pleasant to sight, comparable to Budha (Mercury or a learned man), showing those various objects to his wife, did not even notice the (long) distance that was covered.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्तादिति ॥ प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ **प्रियदर्शनः**। दर्शनीय इत्यर्थः। **भूमिपतिः पत्न्यै तत्तदद्भुतं** वस्तु **दर्शयन्**, **लङ्घितमतिवाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न** ज्ञातवान्। **बुधः** सौम्य **उपमोपमानं** यस्येति विग्रहः। इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैतस्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥ ४८ ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

48. With tired horses and with the empress as his companion, he, whose fame was difficult to be acquired, reached, in the evening the hermitage of that self-restrained great sage,

स इति ॥ **दुष्प्रापयशा** दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः। **श्रान्तवाहनो** दूरोपगमनात्क्लान्तयुग्यः। महिष्याः सखा **महिषीसखः**। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (पा. ५।४।९१) इति टच्प्रत्ययः। सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः। **स** राजा **सायं** सायंकाले **संयमिनो** नियमवतस्**तस्य महर्षे**र्वसिष्ठस्य**आश्रमं प्रापत्** प्राप। पुषादित्वादङ् ॥ ४८ ॥

तमाश्रमं विशिनष्टि

वनान्तरादुपावृत्तैः [१]समित्कुशफलाहरैः।
[२]पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

१ 'स्कन्धासक्तसमित्कुशैः'. २ 'अग्निप्रत्युद्गमात्पूतैः पूर्यमाणम्'.

49. being crowded by the ascetics returned from other forests, fetching sacrificial faggots, kusha grass and fruits and welcomed by the invisible sacred fire.

वनान्तरादिति ॥ **वनान्तराद**न्यस्माद्वनात् **उपावृत्तैः** प्रत्यागतैः। **समिधश्च कुशांश्च फलानि** चाहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः तैः। 'आङि ताच्छील्ये' (पा. ३।२।११) इति हरतेराङ्पूर्वादच्प्रत्ययः। **अदृश्यै**र्दर्शनायोग्यै**रग्नि**भिर्वैतानिकैः **प्रत्युद्याताः** प्रत्युद्गताः। **तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम्**। 'प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्ति' इति श्रुतेः। यथाह—'कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति, एव ह वा एवमेतमग्नयः प्रत्याधावन्ति सशकलान्दारूनिवाहरन्' इति ॥४९॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

50. thronged with deer deserving a portion of wild corn and obstructing the door of the cottages, as if (they were) the children of the wives of the sages,

आकीर्णमिति ॥ **नीवाराणां** भाग एव **भागधेयों**ऽशः । 'रूपनामभागेभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः' (वा. ३३३०) इति वक्तव्यसूत्रात्स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः, तस्यो-**चितैः** । अत एव, **उटजानां** पर्णशालानां **द्वाररोधिभि**र्द्वाररोधकै**र्मृगैः** । **ऋषि-पत्नीनामपत्यैरिव आकीर्णं** व्याप्तम् ॥ ५० ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

१ 'विविक्तीकृत'.

51. where by the sage-girls the trees were left instantly after being watered, for inspiring confidence in the birds drinking the water in the basins,

सेकान्त इति ॥ **सेकान्ते** वृक्षमूलसेचनावसाने **मुनिकन्याभिः** सेक्त्रीभिः । **आलवाले**षु जलावापप्रदेशेषु **यदम्बु** तत्**पायिनाम्** । 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः । **विहंगानां** पक्षिणां **विश्वासाय** विश्रम्भाय । 'समौ विश्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । **तत्क्षणे** सेकक्षण **उज्झिता वृक्षका** ह्रस्ववृक्षा यस्मिंस्तम् - ह्रस्वार्थे कप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

१ 'आतपापाय'.

52. where rumination was started by the deer sitting in the courtyard ground round the cottages, where wild grain was heaped after the passing of the heat of the sun (at the end of the day),

आतपात्ययेति ॥ **आतप**स्या**त्यये**ऽपगमे सति **संक्षिप्ता** राशीकृता **नीवा-रा**स्तृणधान्यानि यासु तासु । 'नीवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः । **उटजानां** पर्णशालानाम**ङ्गनभूमिषु** चत्वरस्थानेषु । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इति । 'अङ्गनं चत्व-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजिरे' इति चामरः । **निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो** निष्पादितो **रोमन्थ**श्चर्वितचर्वणं यस्मिन्नाश्रमे तम् ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।
पुनानं पवनोद्धूतधूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

53. which purified the guests heading towards the hermitage by the smoke scattered by the wind, which indicated the enkindled fire and smelt of the oblations.

अभ्युत्थितेति ॥ **अभ्युत्थिता**: प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः । 'समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोति' इति वचनात् । तेषामग्नीनां **पिशुनैः** सूचकैः **पवनोद्धूतैः** । आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः । तैर्धूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन् **पुनानं** पवित्रीकुर्वाणम् । कुलकम् ॥ ५३ ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः ।
तामवारोहयत्पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

१ 'अवारोपयत्'. २ 'अवरुरोह'.

54. Then ordering the charioteers with the words (iti): "Allow the chariot-horses to rest", he helped that wife to alight and himself alighted from the chariot.

अथेति ॥ **अथ**आश्रमप्राप्त्यनन्तरं **स** राजा **यन्तारं** सारथिम् । धुरं वहन्तीति धुर्या युग्याः । 'धुरो यड्ढकौ' (पा. ४।४।७७) इति यत्प्रत्ययः । 'धुर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः' इत्यमरः । **धुर्यान्** रथाश्वान् **विश्रामय** विनीतश्रमान्कुर्वित्या**दिश्य**आज्ञाप्य **तां पत्नीं रथादवारोहयद**वतारितवान्स्वयं **चावततार** । '**विश्रमय**' इति ह्रस्वपाठे 'जनीजॄष्—', इति मित्वे 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । दीर्घपाठे 'मितां ह्रस्वः' (पा. ६।४।९२) इति सूत्रे वा 'चित्तविरागे' इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणत्वाध्द्रस्वाभाव इति वृत्तिकारः ॥ ५४ ॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

55. To that worthy protector, accompanied by his wife and having political science for his eyes, the polite sages whose senses were perfectly restrained, offered homage.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तस्मा इति ॥ सभायां साधवः **सभ्याः** । 'सभाया यः' (पा. ४।४।१०५) इति यप्रत्ययः । **गुप्ततमेन्द्रियाः** अत्यन्तनियमितेन्द्रियाः । **मुनयः सभार्याय गोप्त्रे** रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै **नयचक्षुषे** । अत एवार्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (पा. ३।२।१३३) इति शतृप्रत्ययः । **तस्मै** राज्ञेऽर्हणां पूजां **चक्रुः** । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः ॥ ५५ ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।
अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

१ 'अन्वासिनम्'.

56. At the end of the evening rite he saw that eminent ascetic waited upon by Arundhat*i*, like the Fire accompanied by Sv*a*h*a* (his wife).

विधेरिति ॥ **स** राजा **सायंतनस्य** सायंभवस्य । 'सायंचिरम्–' (पा. ४।३।२३) इत्यादिना ट्युल्प्रत्ययः । **विधेर्**जपहोमाद्यनुष्ठानस्य । **अन्ते**ऽवसाने**ऽरुन्धत्यान्वासितं** पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम् । कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । 'अन्वास्यैनाम्' इत्यादिवदुपपद्यते । **तपोनिधिं** वसिष्ठम् । **स्वाहया** स्वाहादेव्या । 'अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया' इत्यमरः । **अन्वासितं हविर्भुजमिव** । **ददर्श** । 'समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत् ॥' इत्यनुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासितं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन । 'विधेरन्ते' इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥ ५६ ॥

तयोर्जगृहतुः पादान्राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

१ 'पादौ'.

57. The king and the queen, the Magadha princess, clasped their feet, and the preceptor and the preceptor's wife blessed them with delight.

तयोरिति ॥ **मागधी** मगधराजपुत्री **राज्ञी** सुदक्षिणा **राजा च तयो**रुन्धतीवसिष्ठयोः **पादाञ्जगृहतुः** । 'पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । **गुरुपत्नी गुरुश्च** कर्तारौ सा च स च **तौ** सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ **प्रीत्या** हर्षेण **प्रतिननन्दतुः** आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रतुरित्यर्थः ॥५७॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

१ 'आतिथेयस्तमातिथ्यं विनीताध्व°'; 'आतिथेयस्तमातिथ्यविनीताङ्ग.'

58. The sage inquired about the welfare in the kingdom of that sage (residing) in the hermitage in the form of (his) kingdom, whose fatigue caused by the jolting of the chariot was relieved by the acts of hospitality.

तमिति ॥ **मुनिः** । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । 'अतिथेर्ञ्यः' (पा. ५।४।२६) इति ञ्यप्रत्ययः । **आतिथ्यस्य क्रिया** तया **शान्तो रथक्षोभेण** यः **परिश्रमः** स यस्य स तं तथोक्तम् । **राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम्** । मुनितुल्यमित्यर्थः । **तं** दिलीपं **राज्ये कुशलं पप्रच्छ** । पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् । यद्यपि 'राज्य' शब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्राजकर्मवचनः, तथाप्यत्र सप्ताङ्गवचनः, 'उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु' (१।६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः (९।२९४)— 'स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन्राज्यमुच्यते ॥' इति । तत्र 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' (२।१२७) इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् । अत एवोक्तम्— 'राज्याश्रममुनिम्' इति ॥ ५८ ॥

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।
अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

१ 'अदः'. २ 'पुरःसरः'.

59. Then in front of that receptacle of the Atharvaveda, that lord of wealth, the conqueror of the cities of the enemy, the best of speakers, started a significant speech.

अथेति ॥ **अथ** प्रश्नानन्तरं **विजितारिपुरो** विजितशत्रुनगरो **वदतां** वक्तॄणां **वरः** श्रेष्ठः । 'यतश्च निर्धारणम्' (पा. २।३।४१) इति षष्ठी । **अर्थपती** राजा- **थर्वणो**ऽथर्ववेदस्य **निधेस्तस्य** मुनेः **पुरो**ऽग्रे**ऽर्थ्या**मर्थादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (पा. ४।४।९२) इति यप्रत्ययः । **वाचमाददे** वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः । 'अथर्वनिधेः' इत्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः— 'त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ॥' इति ॥ ५९ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

१ 'प्रतिहन्ता'.

60. "Indeed welfare abides in (all) the seven constituents of my state, (I) in whose case you are the remover of calamities, divine and human,

उपपन्नमिति ॥ हे गुरो । **सप्तस्वङ्गेषु** स्वाम्यमात्यादिषु । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि' इत्यमरः । **शिवं** कुशल**मुपपन्नं ननु** युक्तमेव । नन्ववधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कथमित्यत्राह — **यस्य मे दैवीनां** देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनाम्, **मानुषीणां** मनुष्येभ्य आगतानां चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि 'तत आगतः' (पा. ४।३।७४) इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' (पा. ४।१।१५) इत्यादिना ङीप् । **आपदां** व्यसनानां **त्वं प्रतिहर्ता** वारयिताऽसि । अत्राह कामन्दकः—'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः ॥ आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥' इति ॥ ६० ॥

तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

१ 'संशमितारिभिः'; 'संयमितारिभिः'

61. by your incantations, (you) maker of incantations, which have destroyed the enemy (even) from a distance, my arrows that can strike (only) the visible target are as it were being repelled.

तवेति ॥ **दूरात्** परोक्ष एव **प्रशमितारिभिः** । मन्त्रान्कृतवान् मन्त्रकृत् । 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः' (पा. ३।२।८९) इति क्विप् । तस्य **मन्त्रकृतो** मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा **तव मन्त्रैः** कर्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति **दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव** । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इव इत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥ ६१ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह —

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।
वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

१ 'वृष्टयै'.

62. Oh offerer of oblations, the offering poured out into the fire by you with due rites is turned into a shower for crops parched up by drought.

हविरिति ॥ **हे होतः** । **त्वया विधिवदग्निष्वावार्जितं** प्रक्षिप्तं **हविरा**ज्यादिकं कर्तृ **अवग्रहो** वर्षप्रतिबन्धः । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' (पा. ३।३।५१) इत्यप्प्रत्यः । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इत्यमरः । तेन **विशोषिणां** विशुष्यतां **सस्यानां वृष्टिर्भवति** । वृष्टिरूपेण सस्यान्युपजीवयतीति भावः । अत्र मनुः (३।७६)—'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति ॥ ६२ ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

१ 'तत्र'.

63. That my subjects live the (full) span of human life and that they are free from fear and free from calamities, has for its cause your Brahmanical lustre.

पुरुषेति ॥ आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः । 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतेः । 'अचतुर–' (पा. ५।४।७७) आदिसूत्रेणाच्प्रत्ययान्तो निपातः । **मदीयाः प्रजाः** । पुरुषायुषं जीवन्तीति **पुरुषायुषजीविन्यः** । **निरातङ्का** निर्भयाः । 'आतङ्को भयमाशङ्का' इति हलायुधः । **निरीतयो**ऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति **यत्तस्य** सर्वस्य **त्वद्ब्रह्मवर्चसं** तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव **हेतुः** । 'व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्' इति हलायुधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' (पा. ५।४।७८) इत्यच्प्रत्ययः । 'अतिवृष्टिनरावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥' इति कामन्दकः ॥ ६३ ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

64. Of me who am thus cared for by you, the preceptor born of Brahma, how will the fortunes be not continuous and not free from calamities ?

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्वयेति ॥ **ब्रह्मा योनिः** कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण **गुरुणा त्वया**। एवमुक्तप्रकारेण **चिन्त्यमानस्या**नुध्यायमानस्य। अत एव **निरापदो** व्यसनहीनस्य **मे संपदः सानुबन्धाः** सानुस्यूतयः। अविच्छिन्ना इति यावत्। **कथं न स्युः**। स्युरेवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह—

किंतु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम्।
न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

65. But the earth together with the islands, even though a producer of jewels, does not comfort me who have not seen a worthy child from this daughter-in-law of yours.

किंत्विति ॥ **किंतु तवैतस्यां वध्वां** स्नुषायाम्। 'वधूर्जाया स्नुषा चैव' इत्यमरः। **अदृष्टा सदृश्य**नुरूपा **प्रजा** येन तं **मां सद्वीपापि**। रत्नानि सूयत इति **रत्नसूरपि**। 'सत्सूद्विष-' (पा. ३।२।६१) इत्यादिना क्विप्। **मेदिनी नावति** न प्रीणाति। 'अव'धातू रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषूपदेशादत्र प्रीणने। 'रत्नसूरपि' इत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

तदेव प्रतिपादयति

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः।
न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

66. Indeed (my) ancestors visualising the stoppage of oblations for the dead after me, do not eat to their (heart's) content at the *shraddha* (death anniversary), being intent upon storing the offerings (for later years).

नूनमिति ॥ मत्तः परं मदनन्तरम्। 'पञ्चम्यास्तसिल्' (पा. ५।३।७)। **पिण्डविच्छेददर्शिनः** पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः। वंशे भवा **वंश्याः** पितरः। **स्वधे**त्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते। तस्याः **संग्रहे तत्परा** आसक्ताः सन्तः **श्राद्धे** पितृकर्मणि। 'पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः' इत्यमरः। **प्रकामभुजः** पर्याप्तभोजिनो **न भवन्ति नूनं** सत्यम्। 'कामं प्रकामं पर्याप्तम्' इत्यमरः। निर्धना ह्यापद्धनं कियदपि संगृह्णन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया।
पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥६७॥

१ 'पयः पूर्वैः सनिःश्वासकवोष्णमुपभुज्यते'; 'पयः पूर्वैः सनिःश्वासं कवोष्णमुपभुञ्जते;' 'पयः पूर्वे स्वनिश्वासैः कवोष्णमुपभुञ्जते'.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

67. Verily, the water offered by me and (rendered) luke-warm by their own sighs, is drunk by the ancestors, thinking that it (the water) would be difficult to be obtained after me.

मत्परमिति ॥ **मत्परं** मदनन्तरम् । 'अन्यारात्–' (पा. २।३।२९) इत्यादिना पञ्चमी । **दुर्लभं** दुर्लभ्यं **मत्वा मयावर्जितं** दत्तं **पयः पूर्वैः** पितृभिः **स्वनिःश्वासैर्दुःखजैः कवोष्णम्**ईषदुष्णं यथा तथो**पभुज्यते** । **नून**मिति वितर्के । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः, 'कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः ॥ ६७ ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।
प्रकाशश्चा[1]प्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

१ 'अन्धकारः'.

68. That I, being possessed of a self pure on account of sacrifices and obscured by the cessation of progeny, am both visible and invisible (bright and dark), like the Lok*a*loka mountain.

सोऽहमिति ॥ **इज्या** यागः । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' (पा. ३।३।९८) इति क्यप्प्रत्ययः । तया **विशुद्धात्मा** विशुद्धचेतनः **प्रजालोपेन** संतत्यभावेन **निमीलितः** कृतनिमीलनः **सोऽहम्** । लोक्यत इति लोकः । न लोक्यत इत्यलोकः । लोकश्चालोकश्चात्र स्त इति लोकश्चासावलोकश्चेति वा **लोकालोक**श्चक्रवालोऽ**चल इव** । 'लोकालोकश्चक्रवालः' इत्यमरः । प्रकाशत इति **प्रकाशश्च** देवर्णविमोचनात् । न प्रकाशत इत्य**प्रकाशश्च** पितॄणामविमोचनात् । पचाद्यच् । अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसंपर्काद्बहिस्तमोव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ॥

ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।
संततिः शुद्धवंश्या[1] हि[2] परत्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥

१ 'शुद्धवंशा'. २ 'तु'.

69. For merit resulting from penance and charity (serves) for happiness in the other world (only); (but) an issue born in a pure family conduces to welfare here as well as in the other world.

लोकान्तरेति ॥ समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत् **तपोदानसमुद्भवं** यत्**पुण्यं** तल्**लोकान्तरे** परलोके सुखं **सुखकरम्** ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शुद्धवंशे भवा **शुद्धवंश्या संततिर्हि परत्र** परलोक **इह च** लोके **शर्मणे** सुखाय। 'शर्मशातसुखानि' च इत्यमरः। भवतीति शेषः ॥ ६९ ॥

तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥

१ 'विनेतः'; 'वितानम्'. २ 'पाददम्'.

70. How is it, Oh Creator, that you are not pained to see me devoid of that (issue), like a young tree in the hermitage watered by yourself through affection (and) not yielding fruit ?

तयेति ॥ **हे विधातः** स्रष्टः। **तया** संतत्या **हीनम**नपत्यं **माम्**। **स्नेहात्** प्रेम्णा **स्वयमेव सिक्तं** जलसेकेन वर्धितं **वन्ध्यम**फलम्। 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः। **आश्रमस्य वृक्षकं** वृक्षपोत**मिव**। **पश्यन् कथं न दूयसे** न परितप्यसे। 'विधातः' इत्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥ ७० ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे।
अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

१ 'ऋणबन्धम्. २ 'नवबद्धस्य'.

71. Oh revered sir, know that my last debt is unbearably tormenting and piercing the vitals, like the tying-post piercing the vitals of an unwashed elephant.

असह्येति ॥ **हे भगवन्! मे** ममान्त्य**मृणं** पैतृकमृणम्। **अनिर्वाणस्य** मज्जनरहितस्य। 'निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति यादवः। **दन्तिनो** गजस्य। अरुर्मर्म तुदतीत्य**रुंतुदं** मर्मस्पृक्। 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इति। 'अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्'। इति चामरः। 'विध्वरुषोस्तुदः' (पा. ३।२।३५) इति खश्प्रत्ययः। 'अरुर्द्विषत्–' (पा. ६।३।६७) इत्यादिना मुमागमः। **आलानं** गजबन्धनस्तम्भ**मिव**। 'आलानं बन्धनस्तम्भे' इत्यमरः। **असह्या** सोढुमशक्या **पीडा** दुःखं यस्मिंस्त**दवेहि**। दुःसहदुःखजनकं विद्धीत्यर्थः। 'निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणि' इति पालकाप्ये। 'ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा। संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत्' ॥ ७१ ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात! संविधातुं तथार्हसि।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

१ 'यथा विमुच्येऽहम्'. २ 'यथा'.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

72. Therefore, oh father, be kind enough to so arrange that I may be free from it; for in the case of the Iksvakus success with reference to things difficult to obtain depends on you.

तस्मादिति ॥ हे **तात ! तस्मात्पैतृकादृणाद्यथा मुच्ये** मुक्तो भवामि। कर्मणि लट्। **तथा संविधातुं** कर्तुम**र्हसि।** हि यस्मात्कारणात्, **इक्ष्वाकूणा**मिक्ष्वाकुवंश्यानाम्। तद्राजत्वाद्बहुष्वणो लुक्। **दुरापे** दुष्प्राप्येऽर्थे। **सिद्धयस्त्वदधीना**-स्त्वदायत्ताः। इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी। 'लोक –' (पा. २।३।६९) इत्यादिना कृद्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥ ७२ ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्त¹मीन इव ह्रदः ॥ ७३ ॥

१ 'मीनो यथा'.

73. Thus requested by the king, the sage remained with his eyes closed for a moment in meditation, like a deep lake with the fish asleep.

इतीति ॥ इति राज्ञा विज्ञापित ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य **ध्यानस्तिमितलोचनो** निश्चलाक्षः सन् **क्षणमात्रम्। सुप्त**मीनो **ह्रद इव तस्थौ ॥**

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।
भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

74. He whose soul was purified by meditation saw the cause of the cessation of issue in the case of the lord of the earth and then made (it) known to him.

स इति ॥ स मुनिः **प्रणिधानेन** चित्तैकाग्र्येण **भावितात्मा** शुद्धान्तःकरणो **भुवो भर्तु**र्नृपस्य **संततेः स्तम्भकारणं** संतानप्रतिबन्धकारण**मपश्यत्। अथा**-नन्तर**मेनं** नृपं **प्रत्यबोधयत्।** स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः। एनमिति 'गतिबुद्धि –' (पा. १।४।५२) इत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ७४ ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

75. Formerly while you were returning to the earth after waiting upon Indra, Surabhi was (there) on the way, taking shelter in the shadow of a wish-fulfilling tree.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पुरेति ॥ **पुरा** पूर्वं **शक्रमिन्द्रमुपस्थाय** संसेव्य, **उर्वीं प्रति** भुवमुद्दिश्य **यास्यतो** गमिष्यतस्तव **पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः** कामधेनु-**रासीत्** तत्र स्थितेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ततः किमित्यत्राह

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

76. Through fear of violation of duty, remembering this queen who had bathed after the (menstruation) period, you did not behave properly towards her who deserved the religious rite of circumambulation (pradak*sina*).

धर्मलोपेति ॥ ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् । 'ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च' इत्यमरः । **ऋतु**ना निमित्तेन **स्नातामिमां राज्ञीं** सुदक्षिणां **धर्म**स्यर्त्वभिगमनलक्षणस्य **लोपाद्भ्रंशाद्भयं** तस्मात् **स्मरन्**ध्यायन् । 'मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥' इति शास्त्रात् **प्रदक्षिणक्रियार्हायां** प्रदक्षिणकरणयोग्यायां **तस्यां** धेन्वां **त्वं साधु** प्रदक्षिणादिसत्कारं **नाचरो** नाचरितवानसि । व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः (३।४५) — 'ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा' इति । अकरणे दोषमाह पराशरः — (४।१५) 'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति । बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥' इति ॥ ७६ ॥

अवजानासि मां यस्माद्‌तस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

77. "Since you disrespect me, therefore you will not get a child without propitiating my offspring," thus did she curse you.

अवजानासीति ॥ **यस्मा**त्कारणा**न्मामवजानासि** तिरस्करोषि । **अतः** कारणा**न्मत्प्रसूतिं** मम संतति**मनाराध्या**सेवयित्वा **ते** तव **प्रजा न भविष्यतीति सा** सुरभि**स्त्वां शशाप** । 'शप आक्रोशे' ॥ ७७ ॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।
नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

78. That curse, oh king, was heard neither by you nor by (your) charioteer, while the stream of the celestial Ganges with the intoxicated quarter-elephants was roaring loudly.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स इति ॥ हे **राजन्** ! **स शापस्त्वया न श्रुतः सारथिना च न श्रुतः** । अश्रवणे हेतुमाह—क्रीडार्थमागता **उद्दामानो** दाम्न उद्गता **दिग्गजा** यस्मिंस्तथोक्त **आकाशगङ्गाया** मन्दाकिन्याः **स्रोतसि** प्रवाहे **नदति** सति ॥ ७८ ॥

अस्तु । प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

१ 'अवेहि तदवज्ञानाद्यत्नापेक्षं मनोरथम्'; 'अवेहि तदवज्ञानादनपेक्षं मनोरथम्'.

79. Know that your desire stands hindered through her insult; for violation of the worship of the venerable obstructs welfare.

ईप्सितमिति ॥ **तदवज्ञाना**त्तस्या धेनोरवज्ञानादपमानाद**आत्मनः** स्वस्यातु-मिष्ट**मीप्सितं** मनोरथम् । आप्नोतेः सन्नन्तात् क्तः, ईकारश्च । **सार्गलं** सप्रतिबन्धं **विद्धि** जानीहि । तथा **हि—पूज्यपूजा**या **व्यतिक्रमो**ऽतिक्रमणं **श्रेयः प्रति-बध्नाति** ॥ ७९ ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्याह

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।
भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

80. And now she stays in the P*a*t*a*la (nether region) whose entrance is blocked by the serpents, for (providing) the oblations to Prachetas (Varu*n*a, the sea-god) engaged in a long-lasting sacrifice.

हविष इति ॥ **सा च** सुरभि**रिदानीं दीर्घं सत्रं** चिरकालसाध्यो याग-विशेषो यस्य तस्य **प्रचेतसो हविषे** दध्याज्यादिहविरर्थं **भुजङ्गपिहितद्वारं** भुजंगावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं **पातालमधितिष्ठति** । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (पा. १।४।४६) इति कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तर्हि का गतिरित्यत आह

[1]सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः [2]प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

१ 'स गां मदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः'; स त्वमेकान्तरां तस्यां मदीयां वत्समातरम्'. २ 'सा वां कामं निधास्यति'.

81. Regarding the daughter of that Surabhi as her representative, propitiate her together with (your) wife, (remaining) pure; for when pleased she is a fulfiller of desires.

सुतामिति ॥ तस्याः सुरभेरियं **तदीया**। तां **सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं** कृत्वा **शुचिः** शुद्धः । सह पत्न्या वर्तत इति **सपत्नीकः** सन् । 'नद्यृतश्च' (पा. ५।४।१५३) इति कप्प्रत्ययः । **आराधय** । **हि** यस्मात्कारणात्, **सा प्रीता** तुष्टा सती । कामान् दोग्धीति **कामदुघा** भवति । 'दुहः कब्घश्च' (पा. ३।२।७०) इति कप्प्रत्ययः । घादेशश्च ॥ ८१ ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

82. Even while that offerer of oblations was saying thus, the blameless cow, by name Nandini, the means of his oblations, returned from the forest.

इतीति ॥ **इति वादिनो** वदत एव **होतु**र्हवनशीलस्य । 'तृन्' (पा. ३।३।१३५) इति तृन्प्रत्ययः । **अस्य** मुनेराहुतीनां **साधनं** कारणम् । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या **नन्दिनी नामानिन्द्या**गर्ह्या प्रशस्ता **धेनुर्वनादाववृते** प्रत्यागता । 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भावः ॥ ८२ ॥

संप्रति धेनुं विशिनष्टि—

[1]ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।
बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

१ 'ताम्रां ललाटजां रेखां बिभ्रतीः सासितेतराम् । संध्या प्रातिपदेनेव प्र(व्यु)तिभिन्ना हिमांशुना'.

83. (She) who was pale-red and glossy like a tender leaf, bore a slightly curved mark of white hair rising on her forehead, like the evening twilight with the crescent moon.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ललाटेति ॥ **पल्लववत् स्निग्धा** चासौ **पाटला** च । संध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाट उदयो यस्य स **ललाटोदयः**, तम् । **आभुग्न**मीषद्वक्रम् । 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि ' इत्यमरः । 'ओदितश्च' (पा. ८।२।४५) इति निष्ठातस्य नत्वम् । **श्वेतरोमा**ण्येवाङ्कस्तं बिभ्रती । **नवं शशिनं बिभ्रती संध्येव** । स्थिता ॥ ८३ ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

१ 'प्रस्नवेण'.

8. (she) possessing full udders (ku*nd*odhn*i*) and showering the earth with a tepid flow of milk streaming forth at the sight of the calf (and) more sacred than even the concluding sacrificial bath.

भुवमिति ॥ **कोष्णेन** किंचिदुष्णेन । 'कवं चोष्णे' (पा. ६।३।१०७) इति चकारात्कादेशः **अवभृथादप्य**वभृथस्नानादपि **मेध्येन** पवित्रेण 'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरः । **वत्सस्यालोके**न प्रदर्शनेन **प्रवर्तिना** प्रवहता **प्रस्रवेण** क्षीराभिस्यन्दनेन **भुवमभिवर्षन्ती** सिञ्चन्ती । कुण्डमिवोध आपीनं यस्याः सा **कुण्डोध्नी** । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । 'ऊधसोऽनङ्' (पा. ५।४।१३१) इत्यनङादेशः । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' (पा. २।३।३५) इति ङीष् ॥ ८४ ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।
तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

१ 'तीर्थाभिषेकसंशुद्धिम्. २ 'महीभृतः'; 'महीपतेः'.

85. Imparting to the king purity arising from bath in a holy stream, by the particles of dust raised by her hoofs and touching his body at close quarters.

रज इति ॥ **खुरोद्धूतैरन्तिका**त्समीपे **गात्रं स्पृशद्भिः** । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' (पा. २।३।५३) इति चकारात्पञ्चमी । **रजसां कणैः** । महीं क्षियत ईष्ट इति **महीक्षित्** । तस्य तीर्थाभिषेकेण जातां **तीर्थाभिषेकजाम्** । **शुद्धिमादधाना** कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् । उक्तं च मनुना 'आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥' इति ॥ ८५ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः[1] ।
याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं[2] पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

१ 'तपोधनः'. २ 'अवन्ध्यम्'.

86. on seeing her of holy sight, the ascetic, the knower of omens, again said to him who was fit for being made to perform a sacrifice and whose request for the desired object was not (destined to be) fruitless:—

तामिति ॥ **निमित्तज्ञः** शकुनज्ञस्**तपोनिधि**र्वसिष्ठः । **पुण्यं दर्शनं** यस्यास्तां **तां** धेनुं **दृष्ट्वा आशंसितं** मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्रा**वन्ध्यं** सफलं **प्रार्थनं** यस्य स तमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनम् । अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं योग्यं **याज्यं** पार्थिवं **पुनरब्रवीत्** ॥ ८६ ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

87. "Oh king, count upon your success being not far away, since this auspicious one has arrived no sooner than her name was mentioned.

अदूरेति ॥ **हे राजन्** । **आत्मनः** कार्यस्य **सिद्धिमदूरवर्तिनीं** शीघ्रभाविनीं **विगणय** विद्धि । **यद्यस्मा**त्कारणात् **कल्याणी** मङ्गलमूर्तिः । 'बह्वादिभ्यश्च' (पा. ४।१।४५) इति ङीप् । **इयं** धेनु**र्नाम्नि कीर्तिते** कथिते । सत्ये**वोपस्थिता** ॥ ८७ ॥

वन्यवृत्तिरिमां[1] शश्वदात्मानुगमनेन[2] गाम् ।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

१ 'वृत्तिम्'. २ 'सम्यगाराधनेन'.

88. Maintaining yourself on forest produce, and by constantly following her in person, please propitiate this cow, like learning by constant study.

वन्येति ॥ वने भवं **वन्यं** कन्दमूलादिकं **वृत्ति**राहारो यस्य तथाभूतः सन् । **इमां गां शश्वत्** सदा । आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । **आत्म**नस्तव कर्तुः **अनुगमनेना**नुसरणेन । **अभ्यसनेना**नुष्ठातुरभ्यासेन **विद्यामिव प्रसादयितुं** प्रसन्नां कर्तु**मर्हसि** ॥ ८८ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गवानुसरणप्रकारमाह

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।
निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः ॥ ८९ ॥

३ 'स्थानम्'.

89. Start when she starts; take to standing when she stands; sit down when she sits and drink water when she has drunk water.

प्रस्थितेति ॥ **अस्यां** नन्दिन्यां **प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः** प्रयाहि । 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा. १।३।२२) इत्यात्मनेपदम् । **स्थितायां** निवृत्तगतिकायां **स्थितिमाचरेः** स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । **निषण्णायामु**पविष्टायां **निषीदो**पविश । विध्यर्थे लोट् । पीतमम्भो यया तस्यां **पीताम्भसि** सत्याम**पः पिबेः** पिब ॥ ८९ ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।
प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ॥ ९० ॥

१ 'प्रयाताम्'.

90. And (my) daughter-in-law pure and full of devotion should follow in the morning and approach to greet (her) in the evening, as far as the penance grove, this one who would (first) be worshipped (by her).

वधूरिति ॥ **वधूर्**जाया **च भक्तिमती प्रयता** सती गन्धादिभि**रर्चितामेनां** गां **प्रातरा तपोवनात्** । आङ् मर्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् । **अन्वेत्व**नुगच्छतु । **प्रत्युद्व्रजेत्** प्रत्युद्गच्छेत् । विध्यर्थे लिङ् ॥ ९० ॥

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।
अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

१ 'भूयाः'.

91. Thus you be devoted to her service until (you gain her) favour; may freedom from obstacles be yours; may you remain at the forefront of those who are (blessed) with good sons like (your) father."

इतीति ॥ इत्यनेन प्रकारेण **त्वमा प्रसादात्** प्रसादपर्यन्तम् । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (पा. २।१।१३) इत्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । **अस्या** धेनोः **परिचर्यापरः** शुश्रूषापरो **भव**; **ते** तवा**विघ्नं** विघ्नस्याभावो**ऽस्तु** । 'अव्ययं विभ-

क्ति-' (पा. २।१।६) इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः । **पितेव पुत्रिणां** सत्पुत्रवताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । **धुर्यग्रे स्थेयास्तिष्ठेः** । आशीरर्थे लिङ् । 'एर्लिङि' (पा. ६।४।६७) इत्याकारस्यैकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥९१॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।
आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

92. With (the words): "So (be it)", that humble and well-pleased disciple, a knower of the (proper) time and place, together with his wife, accepted that command of his teacher.

तथेति ॥ **देशकालज्ञः** देशोऽग्निसंनिधिः । कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः, विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्षं ज्ञानमव्याहतमिति जानन् । अत एव **प्रीतिमान् शिष्योऽ**न्तेवासी राजा **सपरिग्रहः** सपत्नीकः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । **आनतो** विनयनम्रः सन् । **शासितुर्गुरोरादेश**माज्ञां **तथेति प्रतिजग्राह** स्वीचकार ॥ ९२ ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
सूनुः सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोदितश्रियम् ॥ ९३ ॥

१ '°र्विससर्जोर्जितश्रियम्'.

93. Then at nightfall, the learned (man) (lit. knowing faults—dosajna), of trus and sweet words, dismissed the lord of men, of distinguished splendour, (to go) to bed.

अथेति ॥ **अथ प्रदोषे** रात्रौ **दोषज्ञो** विद्वान् । 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः' इत्यमरः । **सूनृतवाक्** सत्यप्रियवाक् । 'प्रियं सत्यं च सूनृतम्' इति हलायुध । **स्रष्टुः सूनुर्**ब्रह्मपुत्रो मुनिः । अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति । **उदितश्रियं विशांपतिं** मनुजेश्वरम् । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । **संवेशाय** निद्रायै । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः । **विससर्जा**ज्ञापयामास ॥ ९३ ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।
कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥ ९४ ॥

94. In spite of the possession of supernatural power due to the penance (and) knowing the rules of ritual, the sage, through regard for the vow made only such provision for him as was available in a forest.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सत्यामिति ॥ कल्पविद्व्रतप्रयोगाभिज्ञो **मुनिः तपःसिद्धौ सत्यामपि।** तपसैव राजयोग्याहारसंपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः। **नियमापेक्षया** तदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया। **अस्य** राज्ञो **वन्यामेव**। संविधीयतेऽनयेति **संविधाम्।** कुशादिशयनसामग्रीम्। 'आतश्चोपसर्गे' (पा. ३।१।१३६) इति कप्रत्ययः, 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् (पा. ३।३।१९) इति कर्माद्यर्थत्वम्। **कल्पयामास** संपादयामास ॥ ९४ ॥

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

95. He with (his) holy wife as his only companion, occupying the hut made of leaves pointed out by the kulapati (great preceptor) and lying down on a bed of kus*h*a grass, passed the night whose end was announced by the recitations of his disciples.

निर्दिष्टामिति ॥ **स** राजा **कुलपतिना** मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन **निर्दिष्टां पर्णशालामध्यास्या**धिष्ठाय। तस्यामधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थः। 'अधिशीङ्–' (पा. १।४।४६) इत्यादिनाधारस्य कर्मत्वम्। कर्मणि द्वितीया। **प्रयतो** नियतः **परिग्रहः** पत्नी **द्वितीयो** यस्येति स तथोक्तः। **कुशानां शयने संविष्टः** सुप्तः सन्। **तस्य** वसिष्ठस्य **शिष्याणामध्ययने**नापररात्रवेदपाठेन **निवेदितमवसानं** यस्यास्तां **निशां निनाय** गमयामास। अपररात्राध्ययने मनुः– (४।९९) 'निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्'। 'न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत्' इति गौतमश्च। प्रहर्षिणीवृत्तमेतत्। तदुक्तम्–'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' ॥

इति महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये वसिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

द्वितीयः सर्गः ।

Second Canto

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

1. Then (early) in the morning, the lord of the subjects, with fame for wealth, let off (for going) to the forest the cow of the sage, whose calf was tied up after a suck (and) who was presented sandal paste and a garland by (his) wife.

अथेति ॥ **अथ** निशानयनानन्तरं **यशोधनः प्रजानामधिपः** प्रजेश्वरः **प्रभाते** प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहयित्र्या । प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा **जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या** । तां तथोक्ताम् । पीतं पानमस्यास्तीति पीतः । पीतवानित्यर्थः । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (पा. ५।२।१२७) इत्यच्प्रत्ययः । 'पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः' इति महाभाष्ये दर्शनात् । **पीतः प्रतिबद्धो वत्सो** यस्यास्ताम् **ऋषेर्धेनुं वनाय** वनं गन्तुम् । 'क्रियार्थोपपद–' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । **मुमोच** मुक्तवान् । 'जाया' पदसामर्थ्यात्सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् । तथा हि श्रुतिः–'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ।' इति । 'यशोधन' इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानहें गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः–'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥ १ ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

2. The lawful wife of the lord of men, worth being mentioned (as) the foremost of the chaste (or blameless ladies), followed her path, the dust on which was holy on account of the treading of her hoofs (i.e., of the cow).

तस्या इति ॥ पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः । 'स्वैरिणी पांसुला' इत्यमरः । 'सिध्मादिभ्यश्च' (पा. ५।२।९७) इति लच्प्रत्ययः । **अपांसुलानां**

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पतिव्रतानां **धुर्यग्रे कीर्तनीया** परिगणनीया **मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो** यस्य तम् । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः' इत्यमरः। **तस्या** धेनो**र्मार्गम्** । **स्मृति**र्मन्वादिवाक्यं **श्रुते**र्वेदवाक्य**स्यार्थ**मभिधेय**मिव** । **अन्वगच्छद**नुसृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः, प्रकृतिविकाराभावात् । पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते ॥ २॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

3. The compassionate king, lovely (fragrant) with his glories, having caused that lawful wife to return, protected the daughter of Surabhi, big in form (and) with her milk looking down upon the four oceans, as if (it was) the earth assuming the form of a cow with the four oceans for her udders.

निवर्त्येति ॥ **दयालुः** कारुणिकः । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । 'स्पृहिगृहि–' (पा. ३।२।१५८) इत्यादिना लुच्प्रत्ययः । **यशोभिः सुरभि**र्मनोज्ञः । 'सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि' इति विश्वः । **स राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं** कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः । पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । 'स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ' इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे च्विः । 'कुगतिप्रादयः' (पा. २।२।१८) इति समासः । **पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा** यस्यास्ताम् । 'अनेकमन्यपदार्थे' (पा. २।२।२४) इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात्त्रिपदो बहुव्रीहिः । **गोरूपधरामुर्वीमिव । जुगोप** ररक्ष । भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति भावः । धेनुपक्षे,–पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तथोक्ता ताम् । दुग्धतिरस्कृतसागरामित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

4. For the sake of the vow, by him following the cow, the remaining group of followers also was prevented (from following him). And the protection of his body was not through others, for Manu's progeny is protected by its own valour.

व्रतायेति ॥ **व्रताय धेनोरनुचरेण** । न तु जीवनायेति भावः । **तेन** दिलीपेन **शेषोऽवशिष्टोऽप्यनुयायिवर्गोऽ**नुचरवर्गो **न्यषेधि** निवर्तितः । शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्ह्यात्मरक्षणमत आह— **न चेति** । **तस्य** दिलीपस्य **शरीररक्षा चान्यतः** पुरुषान्तरान्न । कुतः ? **हि** यस्मात्कारणा**न्मनोः** । प्रसूयत इति **प्रसूतिः** संततिः **स्ववीर्यगुप्ता** स्ववीर्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः[1] स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

१ 'अव्याहतस्विरगतैः'; 'अव्याहतस्वैरगतेः'.

5. With tasteful mouthfuls of grass, by scratchings and by warding off the forest flies as also by (allowing her) free and uninterrupted movements, that emperor kept (himself) busy in her propitiation.

आस्वादवद्भिरिति ॥ **सम्राट्** मण्डलेश्वरः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । **स** राजा । **आस्वादवद्भी** रसवद्भिः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः । **तृणानां कवलैर्ग्रासैः** । 'ग्रासस्तु कवलार्थकः' इत्यमरः । **कण्डूयनैः** खर्जनैः । **दंशानां** वनमक्षिकाणां **निवारणैः** । 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । **अव्याहतै**रप्रतिहतैः **स्वैरगतैः** स्वच्छन्दगमनैश्च **तस्या** धेन्वाः **समाराधनतत्परः** शुश्रूषासक्तो**ऽभूत्** । तदेव परं प्रधानं यस्येति तत्परः । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥ ५ ॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

6. Halting when she halted, moving when she walked, steady in his sitting posture when she sat, desirous of water when she accepted water, the lord of earth followed her like a shadow.

स्थित इति ॥ **भूपतिस्तां** गां **स्थितां** सतीं **स्थितः** सन् । स्थितिरूर्ध्वावस्थानम् । **प्रयातां** प्रस्थिता**मुच्चलितः** प्रस्थितः । **निषेदुषीं** निषण्णाम् । उपविष्टामित्यर्थः । 'भाषायां सदवसश्रुवः' (पा. ३।२।१०८) इति क्वसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' (पा. ४।१।६) इति ङीप् । **आसनबन्ध** उपवेशने **धीरः** स्थितः । उपविष्टः सन्नित्यर्थः । **जलमाददानां** पिबन्तीं **जलाभिलाषी** । पिबन्नित्यर्थः । इत्थं **छायेवान्वगच्छद**नुसृतवान् ॥ ६ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

१ 'संन्यस्त'. २ 'राज्यलक्ष्मीम्'.

7. Bearing royal splendour though with (its) outwards marks discarded, (yet) inferable from the excellence of his lustre, he resembled a lord of elephants, in the state of internal intoxication (passion) and (hence) without a line of rut visible (on his temples).

स इति ॥ **न्यस्तानि** परिहृतानि **चिह्नानि** छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूता**मपि तेजोविशेषेण** प्रभावातिशयेन । **अनुमितां** सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहितां **राजलक्ष्मीं दधानः** स राजा । **अनाविष्कृतदानराजि**र्बहिरप्रकटितमदरेखः । **अन्त**र्गता **मदावस्था** यस्य सोऽन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो **द्विपेन्द्र इव** । **आसीत्** ॥ ७ ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

१ 'उपदेशात्'. २ 'गुरु'.

8. With his hair tied up with the tendrils of creepers (and) with a strung bow, he moved about in the forest under the pretext of the protection of the sacrificial cow of the sage, as it were desirous of taming the cruel animals in the forest.

लतेति ॥ **लता**नां वल्लीनां **प्रतानैः** कुटिलतन्तुभि**रुद्ग्रथिता** उन्नमय्य ग्रथिता ये **केशा**स्तैरुपलक्षितः । 'इत्थंभूतलक्षणे' (पा. २।३।२१) इति तृतीया । **स** राजा । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सोऽ**धिज्यधन्वा** सन् । 'धनुषश्च' (पा, ५।४।१३२) इत्यनङादेशः । **मुनिहोमधेनो रक्षापदेशा**द्रक्षणव्याजात् । **वन्यान्** वने भवान् **दुष्टसत्त्वान्** दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । **विनेष्य**ञ्छिक्षयिष्य**न्निव** । **दावं** वनम् । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यते' इति यादवः । **विचचार** । वने चचारेत्यर्थः । 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥ ८ ॥

'विसृष्ट–' इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

9. For him who had dismissed the attendants about him and who resembled the bearer of the noose (Varu*n*a), the trees on the sides as it were uttered words of victory through the notes of the impassioned birds.

विसृष्टेति ॥ विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य । **पाशभृता** वरुणेन **समस्य** तुल्यस्य । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । अनुभवोऽनेन सूचितः । **तस्य** राज्ञः **पार्श्वयोर्द्रुमाः** । **उन्मदानामु**त्कटमदानां **वयसां** खगानाम् । 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । **विरावैः** शब्दैः । **आलोकस्य शब्दं** वाचकमालोकयेति शब्दम् । जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः । **उदीरयामासुरिवा**वदन्निव । इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

10. And, on him who was similar to the friend of the wind (i.e., fire), who was worthy of worship and who was moving about in the vicinity, the young creepers agitated by the winds showered flowers like the daughters of the citizens (showering him) with the customary fried grain.

मरुदिति ॥ मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता **बाललता आरात्** समीपेऽभि**वर्तमानम्** । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः । स इवाभातीति **मरुत्सखाभः** । 'आतश्चोपसर्गे' (पा. ३।१।१३६) इति कप्रत्ययः । तम्, **अर्च्यं** पूज्यं तं दिलीपं **प्रसूनैः** पुष्पैः । **पौरकन्याः** पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लाजै**राचारलाजैरिव** । **अवाकिरन्** । तस्योपरि निक्षिप्तवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥ १० ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

11. The female deer, observing his body that by their fearless hearts was declared as being softened with compassion though (he) wielded a bow, acquired the fruit of the excessive expanse of (their) eyes.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

धनुर्भृत इति ॥ **धनुर्भृतोऽप्यस्य** राज्ञः । एतेन भयसंभावना दर्शिता । तथापि **विशङ्कैर्निर्भीकैरन्तःकरणैः** कर्तृभिः । दयया कृपारसेनार्द्रो भावोऽभिप्रायो यस्य **तद्दयार्द्रभावं** तदाख्यातम् । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः । 'भावः सत्त्वस्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । तथाविधं **वपुर्विलोकयन्त्यो हरिण्योऽक्ष्णां प्रकामविस्तार**स्यात्यन्तविशालतायाः **फलमापुः** । 'विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च' इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

12. He listened to his own fame being loudly sung (in the *Gandhara Grama*) by the forest deities in the bowers, the purpose of a flute being served by the bamboos producing sweet notes when (their) holes were filled by the wind.

स इति ॥ **स** दिलीपो **मारुतपूर्णरन्ध्रैः** । अत एव **कूजद्भिः** स्वनद्भिः **कीचकैः** वेणुविशेषैः । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । वंशः सुषिरवाद्यविशेषः । 'वंशादिकं तु सुषिरम्' इत्यमरः । **आपादितं** संपादितं **वंशस्य कृत्यं** कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । **कुञ्जेषु** लतागृहेषु । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । **वनदेवताभिरुद्गीयमान**मुच्चैर्गीयमानं **स्वं यशः शुश्राव** श्रुतवान् ॥ १२ ॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।
तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

१ 'आकम्पितपुष्पगन्धिः', 'आकम्पनपुष्पगन्धी'.

13. Saturated with the spray of the mountain springs and fragrant with the softly shaken flowers, the wind served him (the king) who was without any (royal) umbrella, who was scorched by the heat of the Sun and who was sanctified by (his) religious behaviour.

पृक्त इति ॥ **गिरिषु निर्झराणां** वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । **तुषारैः** सीकरैः । 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । **पृक्तः** संपृक्तोऽ**नोकहानां** वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽ-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्यात्स्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं शीतो मन्दः सुरभिः **पवनो** वायु**रनातपत्रं** व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् । अत एव, **आतपक्लान्तमाचारेण पूतं** शुद्धं **तं** नृपं **सिषेवे** । आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥ १३ ॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा[1] फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन्वनं[2] गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥

१ 'विशेषात्'. २ 'वने'.

14. While that protector was entering the forest, the conflagration was extinguished even without a shower, there was an extraordinary abundance of flowers and fruit (and) the greater (stronger) among the animals did not harass the lesser (weaker).

शशामेति ॥ **गोप्तरि तस्मिन्** राज्ञि **वनं गाहमाने** प्रविशति सति **वृष्ट्या विनापि** । **दवाग्नि**र्वनाग्निः । 'दवदावौ वनानले' इति हैमः । **शशाम** । **फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः** । विशेष्यत इति **विशेषा** । अतिशयिताऽऽ**सीत्** । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । **सत्त्वेषु** जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' (पा. २।३।४१) इति सप्तमी । **अधिकः** । प्रबलो व्याघ्रादि**रूनं** दुर्बलं हरिणादिकं **न बबाधे** ॥ १४ ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

15. Having rendered the space between the quarters holy by (their) wanderings, at the end of the day, the lustre of the Sun and the cow of the sage (both) red like the hue of a sprout, started to go (back) to their residence.

संचारपूतानीति ॥ पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति शाश्वतः । स इव ताम्रा **पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य** सूर्यस्य **प्रभा** कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः । **मुनेर्धेनुश्च** । **दिगन्तराणि** दिशामवकाशान् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । **संचारेण पूतानि** शुद्धानि **कृत्वा दिनान्ते** सायंकाले **निलयाय**।स्तमयाय; धेनुपक्षे,—आलयाय च । **गन्तुं प्रचक्रमे** ॥ १५ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।
बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥

16. The protector of the middle world closely followed her, who was (meant) for the purpose of the rites (in honour) of the deities, the manes and the guests: and she accompanied by him, (who was) esteemed of the good, looked like Faith incarnate accompanied by the performance of rites (Vidhi).

तामिति ॥ **मध्यमलोकपालो** भूपालः । **देवतापित्रतिथीनां क्रिया** यागश्राद्धदानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तां **तां** धेनुम**न्वग**नुपदं **ययौ** । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः । **सतां मतेन** सद्भिर्मान्येन । 'गतिबुद्धि–' (पा. १।४।५२) इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' (पा. २।३।६७) इति षष्ठी । **तेन** राज्ञोपपन्ना युक्ता **सा** धेनुः । **सतां मतेन विधिना**ऽनुष्ठानेनो**पपन्ना** युक्ता **साक्षात्** प्रत्यक्षा **श्रद्धा**ऽऽस्तिक्यबुद्धिरि**व** । **बभौ च** ॥ १६ ॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

17. He proceeded, observing the darkening forests in which the herds of boars had come out of the ponds, the peacocks were heading towards the trees of (their) residence and the meadows were occupied by the beasts (deer).

स इति ॥ **स** राजा । **पल्वले**भ्योऽल्पजलाशयेभ्य **उत्तीर्णा**नि निर्गतानि **वराहाणां यूथानि** कुलानि येषु तानि । बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणा मयूराः । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः । फलबर्हाभ्यामिनच्प्रत्ययो वक्तव्यः । **आवासवृक्षा**णा**मुन्मुखा बर्हिणा** येषु तानि **श्यामायमानानि** वराहबर्हिणादिमलिनिम्ना श्यामानि । श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' (पा. ३।१।१३) इति क्यष्प्रत्ययः । 'वा क्यषः' (पा. १।३।९०) इत्यात्मनेपदे शानच् । **मृगैरध्यासिता** अधिष्ठिताः **शाद्वला** येषु तानि । शादाः शष्पाण्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वला शष्पश्यामदेशाः । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति विश्वः । 'नडशादाड्ड्वलच्' (पा. ४।२।८८) इति ड्वलच्प्रत्ययः । **वनानि पश्यन्ययौ** ॥ १७ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।
उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

18. The cow that had calved only once, due to the great effort of bearing the massive udders, and the lord of men on account of the heaviness of his body, both adorned the passage returning from (or to) the penance-grove by (their) graceful gaits.

आपीनेति ॥ **गृष्टिः** सकृत्प्रसूता गौः । 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः' इति हलायुधः । **नरेन्द्रश्च** । **उभौ** यथाक्रमम् । **आपीन**मूधः । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । आपीनस्य **भारोद्वहने प्रयत्नात्** प्रयासात् **वपुषो गुरुत्वा**दाधिक्याच्च । **अञ्चिताभ्यां** चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनादावृत्तेः पन्थास्तं **तपोवनावृत्तिपथम्** । 'ऋक्पूः–' (पा. ५।४।७४) इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः । **अलंचक्रतु**र्भूषितवन्तौ ॥ १८ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

19. The (beautiful) lady, with the rows of her eye-lashes slow in winking, drank him, following the cow of Vasistha and returning from the outskirts of the forest, with eyes that had as it were fasted.

वसिष्ठेति ॥ **वसिष्ठधेनुयायिन**मनुचरं **वनान्तादावर्तमानं** प्रत्यागतं **तं** दिलीपं **वनिता** सुदक्षिणा **निमेषेष्वलसा** मन्दा **पक्ष्मणां पङ्क्ति**र्यस्याः सा । अनिमेषा सतीत्यर्थः, **लोचनाभ्यां** करणाभ्याम् । **उपोषिताभ्यामिव** । उपवासो भोजननिवृत्तिः । तद्वद्भ्यामिव । वसतेः कर्तरि क्तः । **पपौ** । यथोपोषितोऽतितृष्णया जलमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥ १९ ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥

20. Kept in front by the king on the way and approached in welcome by the lawful wife of the king, between them the cow looked to advantage like the twilight incident (*gata*) between the day and the night.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पुरस्कृतेति ॥ **वर्त्मनि पार्थिवेन** पृथिव्या ईश्वरेण। 'तस्येश्वरः' (पा. ५।१।४२) इत्यञ्प्रत्ययः। **पुरस्कृता**ऽग्रतः कृता। धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी। धर्मार्थपत्नीत्यर्थः। अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः। **पार्थिवस्य धर्मपत्न्या सा धेनुस्तदन्तरे** तयोर्दंपत्योर्मध्ये। **दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता संध्येव**। **रराज** ॥ २० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

21. Having gone round that milch-cow and having bowed (to her—pra*n*amya), Sudak*sina* with a pot of unbroken (whole) rice grains in her hand, worshipped the expansive space between her horns, a gate-way to the fulfilment of desire as it were.

प्रदक्षिणीकृत्येति ॥ अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति **साक्षतपात्रौ हस्तौ** यस्याः सा **सुदक्षिणा पयस्विनीं** प्रशस्तक्षीरां **तां** धेनुं **प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च**। **अस्याः** धेन्वा **विशालं शृङ्गान्तरं** शृङ्गमध्यम्। **अर्थसिद्धेः** कार्यसिद्धे**र्द्वारं** प्रवेशमार्ग**मिव**। **आनर्चा**र्चयामास, अर्चयामास, अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् ॥ २१ ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

22. The two rejoiced because, though eager for the calf, she accepted the homage standing still; for in the case of those of her sort indications of favour upon those endowed with devotion, have the fruit near (at hand).

वत्सोत्सुकेति ॥ **सा** धेनुर्**वत्सोत्सुकापि** वत्स उत्कण्ठितापि **स्तिमिता** निश्चला सती **सपर्यां** पूजां **प्रत्यग्रहीदिति** हेतोः, **तौ** दंपती **ननन्दतुः**। पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह—**भक्त्येति**। पूज्येष्वनुरागो भक्तिः। तयो**पपन्नेषु** युक्तेषु विषये **तद्विधानाम्**। तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम्। महितामित्यर्थः। **प्रसादस्य चिह्नानि** लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि **पुरःफलानि**। पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि। अविलम्बितफलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३॥

23. Having grasped the feet of the preceptor together with (his) wife, and having finished the evening rites Dilīpa who had uprooted the enemies with his arms (alone), again attended upon the milch-cow seated at the end of milking.

गुरोरिति ॥ **भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य** दारैररुन्धत्या सह वर्तमानस्य **गुरोः**, उभयोरपीत्यर्थः। 'भार्या जायाथ पुं भूम्नि दाराः' इत्यमरः। **पादौ निपीड्या**भिवन्द्य। **सांध्यं** संध्यायां विहितं **विधि**मनुष्ठानं **च** समाप्य। **दोहावसाने निषण्णा**मासीनां **दोग्ध्रीं** दोहनशीलाम्। 'तृन्' (पा. ३।२।१३५) इति तृन्प्रत्ययः। **धेनुमेव पुनर्भेजे** सेवितवान्। 'दोग्ध्रीम्' इति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते ॥ २३ ॥

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः।
क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

24. Having waited upon her near whom the offering and a lamp were placed, the protector with his wife as his (only) companion, slept in due course after she had slept and got up in the morning after she had risen from her sleep.

तामिति ॥ **गोप्ता** रक्षको **गृहिणीसहायः** पत्नीद्वितीयः सन्। उभावपीत्यर्थः। **अन्तिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च** यस्यास्तां तथोक्तां **तां** पूर्वोक्तां निषण्णां धेनु**मन्वास्या**नूपविश्य **क्रमेण सुप्तामन्व**नन्तरं **संविवेश** सुष्वाप। **प्रातः सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठ**दुत्थितवान्। अत्र 'अनु' शब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते। 'क्रम' शब्देन धेनुव्यापाराणामेवेत्यपौनरुक्त्यम्। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते–' (पा. २।३।८) इति द्वितीया ॥ २४ ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५॥

25. While he who was used to rescuing the distressed, whose fame was exalted and who along with the crowned queen was observing without difficulty this sort of a vow for progeny, thrice seven days elapsed.

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण **प्रजार्थं** संतानाय **महिष्या सम**मभिषिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । **व्रतं धारयतः** । **महनीया** पूज्या **कीर्ति**र्यस्य तस्य **दीनानामुद्धरणं** दैन्यविमोचनम् । तत्रो**चितस्य** परिचितस्य **तस्य** नृपस्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि **त्रिगुणानि** त्रिरावृत्तानि **सप्त दिनान्ये**कविंशतिदिनानि **व्यतीयुः** ॥ २५ ॥

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

26. The next day, the sacrificial cow of the sage inclined to test the devotion of her follower, entered a cave of the father of Gauri (Himalaya) where tender grass (Shaspam) had grown on the outskirts of the falls of the Ganges.

अन्येद्युरिति ॥ **अन्येद्यु**रन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने । 'सद्यःपरुत्परारि–' (पा. ५।३।२२) इत्यादिना निपातनादव्ययम् । 'अद्यात्राह्नाय पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥' इत्यमरः । **मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भाव**मभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः । **जिज्ञासमाना** ज्ञातुमिच्छन्ती । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' (पा. १।३।५७) इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः **गङ्गायाः प्रपात**स्तस्यान्ते समीपे **विरूढा**नि जातानि **शष्पा**णि बालतृणानि यस्मिंस्तत् । 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । **गौरीगुरोः** पार्वतीपितु**र्गह्वरं** गुहा**माविवेश** ॥ २६ ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

27. Unnoticed in its attack by the king who had cast his eyes on the charms of the mountain (knowing) that she was difficult to be assailed even mentally by the beasts of prey, apparently a lion dragged her forcibly.

सेति ॥ **सा** धेनु**र्हिंस्रै**र्व्याघ्रादिभि**र्मनसाऽपि दुष्प्रधर्षा** दुर्धर्षेति हेतोः, **अद्रिशोभा**यां **प्रहितेक्षणेन** दत्तदृष्टिना **नृपेणालक्षितमभ्युत्पतन**माभिमुख्येनोत्पतनं यस्य स **सिंहस्तां** धेनुं **प्रसह्य** हठात् । 'प्रसह्य तु हठार्थकम्' इत्यमरः । **चकर्ष** । '**किल**' इत्यलीके ॥ २७ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

१ 'नगेन्द्रदत्तां'.

28. Her scream lengthened by the echo reverberating in the cave drew back the eyes fixed on the mountain, of the king who was good to the afflicted, as if controlling them by reins.

तदीयमिति ॥ **गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन** प्रतिध्वनिना **दीर्घम्** । तस्या इदं **तदीयम्** । **आक्रन्दितमार्त**घोषणम् । आर्तेष्वापन्नेषु **साधो**र्हितकारिणो **नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिम्** । **रश्मिषु** प्रग्रहेषु । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । **आदायेव** गृहीत्वेव । **निवर्तयामास** ॥ २८ ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

29. The archer (lit. the wielder of a bow) saw the lion standing over the pale-red cow, like a fully blossomed lodhra tree on the plateau of a mountain abounding in red minerals.

स इति ॥ **धनुधरः स** नृपः **पाटलायां** रक्तवर्णायां **गवि तस्थिवांसं** स्थितम् । 'क्वसुश्च' (पा. ३।२।१०२) इति क्वसुप्रत्ययः **केसरिणं** सिंहम् । **सानुमतो**ऽद्रेः । धातोर्गैरिकस्य विकारो **धातुमयी** । तस्या**मधित्यकाया**मूर्ध्वभूमौ । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' (पा. ५।२।३४) इति त्यकन्प्रत्ययः । **प्रफुल्लो** विकसितस्तम् । 'फुल्ल विकसने' इति धातोः पचाद्यच् । '**प्रफुल्तम्**' इति तकारपाठे । 'ञिफला विशरणे' इति धातोः कर्तरि क्तः । 'उत्परस्यातः' (पा. ७।४।८८) इत्युकारादेशः । **लोध्राख्यं द्रुममिव ददर्श** ॥२९॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धतारिः ॥ ३० ॥

30. Then the king who walked like a lion, who was good for shelter, who had forcibly uprooted (his) foes and who felt defeated, desired to draw out an arrow from the quiver, for (the) killing (of) the lion (lord of beasts) who deserved death.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत इति ॥ ततः सिंहदर्शनानन्तरं **मृगेन्द्रगामी** सिंहगामी । शरणं रक्षणम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । 'शरणं रक्षणे गृहे' इति यादवः । शरणे साधुः **शरण्यः**, 'तत्र साधुः' (पा. ४।४।९८) इति यत्प्रत्ययः । **प्रसभेन** बलात्कारेणोद्धृता **अरयो** येन **स नृपती** राजा **जाताभिषङ्गो** जातपराभवः सन् । 'अभिषङ्गः पराभवे' इत्यमरः । **वध्यस्य** वधार्हस्य । 'दण्डादिभ्यो यत्' (पा. ५।१।६६) इति यत्प्रत्ययः । **मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात्तूणीरात्** 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः । **शरमुद्धर्तुमैच्छत्** ॥ ३० ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

१ 'लग्नाङ्गुलिः'.

31. Of him who was about to strike, the hand other than the left (i.e. right) with the fingers sticking fast to the very root of the arrow, the heron-feathers in which were adorned by the lustre of (his) nails, stopped, as if its activity was painted in a picture.

वामेति ॥ प्रहर्तुस्तस्य वामेतरो दक्षिणः करः । **नखप्रभा**भिर्भूषितानि विच्छुरितानि **कङ्कस्य** पक्षिविशेषस्य **पत्रा**णि यस्य तस्मिन् । 'कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद्छद्माकारे युधिष्ठिर' इति विश्वः । 'कङ्कस्तु कर्कटः' इति यादवः । **सायकस्य पुङ्ख** एव कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्तरी पुङ्खे' इति यादवः । **सक्ताङ्गुलिः** सन् । **चित्रार्पितारम्भ**श्चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योग **इव** । **अवतस्थे** ॥ ३१ ॥

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

32. With (his) anger increased at the paralysis of his arm, the king burnt within himself by his own might, not touching the offender near by, like a snake with (its) power checked by charms and herbs.

बाह्विति ॥ बाह्वोः प्रतिष्टम्भेन प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः' इत्यमरः । **विवृद्धमन्युः** प्रवृद्धरोषो राजा । **मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः** प्रतिबद्धशक्ति**र्भोगी** सर्प **इव** । 'भोगी राजभुजंगयोः' इति शाश्वतः । **अभ्यर्ण**मन्तिकम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः । **आगस्कृत**मपराधकारिणम्, **अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत** । 'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि' इति यादवः ॥ ३२ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

१ 'विस्मापयन्'. २ 'भूपालसिंहम्'.

33. The lion that had seized the cow, astonishing that chief (lit. the banner) of the race of Manu who was as powerful as a lion, and who was (already) surprised at his own state, addressed him who was a friend of the noble, in human speech.

तमिति ॥ निगृहीता पीडिता **धेनुर्येन स सिंहः** । आर्याणां सतां **गृह्यं** पक्ष्यम् । 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' (पा. ३।१।११९) इति क्यप् । **मनुवंशस्य केतुं** चिह्नम् केतुवद्व्यावर्तकम् । **सिंह इवोरुसत्त्वो** महाबलस्तम् । **आत्मनो वृत्तौ** बाहुस्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद्विस्मितम् । कर्तरि क्तः । **तं** दिलीपं **मनुष्यवाचा** करणेन । पुन **र्विस्मायय**न् स्मयमाश्चर्यं प्रापयन्निजगाद । 'स्मिङ् ईषद्धसने' इति धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । '**विस्मापयन्**' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च 'नित्यं स्मयतेः' (पा. ६।१।५७) इति हेतुभयविवक्षायामेवेति 'भीस्म्योर्हेतुभये' (पा. १।३।६८) इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां कश्चिद्दोषः ॥ ३३ ॥

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

34. "Enough, oh lord of the world, with your labour; the missile though discharged will be futile here; (for) the fury of the wind capable of uprooting the trees does not prevail against a huge rock.

अलमिति ॥ हे महीपाल । तव श्रमेणालम्, साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्द्योते— 'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्यमानापि' इति । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः '**इतो**ऽस्मिन्मयि' सार्वविभक्तिकस्तसिः । **प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात्** । तथा हि—**पादपोन्मूलने शक्ति**र्यस्य तत्तथोक्तं **मारुतस्य रंहो** वेगः **शिलोच्चये** पर्वते **न मूर्च्छति** न प्रसरति ॥ ३४ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

१ 'अवैहि'. २ 'निकुम्भतुल्यम्'.

35. Know me to be a servant of the eight-formed god (Shiva), a friend of Nikumbha, by name Kumbhodara, whose back is sanctified by the favour of resting the foot (by Shiva) while desirous of riding the bull as white as Kail*a*sa.

कैलासेति ॥ **कैलास** इव **गौरः** शुभ्रस्तम् । 'चामीकरं च शुभ्रं च गौरमा हु र्मनीषिणः' इति शाश्वतः । **वृषं** वृषभम्, **आरुरुक्षो**रारोढुमिच्छोः । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्या**ष्टमूर्तेः** शिवस्य **पादार्पणं** पादन्यासस्तदेवा**नुग्रहः** प्रसादस्तेन **पूतं पृष्ठं** यस्य तं तथोक्तं **निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किंकरं मा**मवेहि विद्धि । 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः ॥' इति यादवः ॥ ३५ ॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

१ 'अयम्'.

36. This Deod*a*ru tree (that) you see in front (and which is) conversant with the taste of the water (paronomastically, milk) flowing out of the breasts of the mother of Skanda, in the form of the golden jars, is adopted as a son by the bull-bannered (Shiva).

अमुमिति ॥ **पुरो**ऽग्रतो**ऽमुं देवदारुं पश्यसि** । इति काकुः । **असौ** देवदारुः । **वृषभो** ध्वजे यस्य स तेन शिवेन **पुत्रीकृतः** पुत्रत्वेन स्वीकृतः । अभूततद्भावे च्विः । **यो** देवदारुः **स्कन्दस्य मातु**र्गौर्या **हेम्नः कुम्भ** एव **स्तनः** तस्मान्निः**सृतानां पयसा**मम्बूनां **रसज्ञः** स्वादज्ञः । स्कन्दपक्षे,–हेमकुम्भ इव स्तन- इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । स्कन्दसमान प्रेमास्पदमिति भावः ॥ ३६ ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

37. Once its bark was stripped off by a wild elephant scratching (his) temple; then the daughter of the mountain felt sorry for it as if for the commander (of the gods) injured by the missiles of the demons.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कण्डूयमानेति ॥ **कदाचित् कटं** कपोलं **कण्डूयमानेन** कर्षता । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (पा. ३।१।२७) इति यक्। ततः शानच्। **वन्यद्विपेनास्य देवदारोस्त्वगुन्मथिता अथाद्रेस्तनया** गौरी **असुरास्त्रैरालीढं** क्षतम्। सेनां नयतीति **सेनानीः** स्कन्दः । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः' इत्यमरः । 'सत्सूद्विष–' (पा. ३।२।६१) इत्यादिना क्विप्। **तमिव** । **एनं** देवदारुं **शुशोच** ॥ ३७ ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां[1] त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

१ 'मतङ्गजानाम्'.

38. Ever since then, I have been appointed in this mountain cave for terrifying the wild elephants, by the trident-bearer (Shiva) after bestowing (upon me) the form of a lion subsisting on the animals coming in the vicinity (a*n*ka).

तदेति ॥ तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्लस्मिन्कर्मणि तत्तथा **तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं** भयार्थं **शूलभृता** शिवेन । **अङ्कं** समीप**मागताः** प्राप्ताः **सत्त्वाः** प्राणिनो **वृत्तिर्य**स्मिंस्तत् । 'अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः' इति केशवः । **सिंहत्वं विधाय** । **अस्मिन्नद्रिकुक्षौ** गुहायामहं **व्यापारितो** नियुक्तः ॥ ३८ ॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव[1] ॥ ३९ ॥

१ 'कलेव'.

39. This one whose time (death) is ordained by the Great Lord is enough for the satisfaction of that hungry (myself); like the nectar from the moon to the enemy of the gods, a feast (at the end of a fast) of blood is awaiting me.

तस्येति ॥ **परमेश्वरेण प्रदिष्टो** निर्दिष्टः **कालो** भोजनवेला यस्याः सो**पस्थिता** प्राप्ता **एषा** गोरूपा **शोणितपारणा** रुधिरस्य व्रतान्तभोजनम् । **सुरद्विषो** राहोः चन्द्रमस इयं **चान्द्रमसी सुधेव क्षुधितस्य** तस्याङ्कागतसत्त्ववृत्ते**र्मे** मम सिंहस्य **तृप्त्या अलं** पर्याप्ता । 'नमःस्वस्ति–' (पा. २।३।१६) इत्यादिना चतुर्थी ॥३९॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

१ 'गुरौ'. २ 'क्षणोति'.

40. That you return casting off shame; you have (already) shown the devotion of a pupil to the preceptor; such an object under (one's) protection as cannot be protected with a weapon does not injure the fame of weapon-bearers (though it be destroyed)."

स इति ॥ **स** एवमुपायशून्यस्त्वं **लज्जां विहाय निवर्तस्व** । **भवांस्त्वं गुरोर्दर्शिता** प्रकाशिता **शिष्यस्य** कर्तव्या **भक्तिर्येन** स तथोक्तोऽस्ति । ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह — **शस्त्रेणे**ति । **यद्रक्ष्यं** धनं **शस्त्रेणा**युधेन । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः । अशक्या रक्षा यस्य **तदशक्यरक्षम्**; रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । **तद्**रक्ष्यं नष्टमपि **शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति** न हिनस्ति । अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥ ४० ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

41. Having heard this learned speech of the lord of beasts, the lord of men, whose missile was warded off due to the powers of the lord of speech (Shiva), abandoned (the feeling of) humiliation towards himself.

इतीति ॥ **पुरुषाणामधिराजो** नृप इति **प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो निशम्य** श्रुत्वा **गिरिशस्ये**श्वरस्य **प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः** कुण्ठितास्त्रः सन् **आत्मनि** विषयेऽ**वज्ञा**मपमानं **शिथिलीचकार** । तत्याजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ॥ ४१ ॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

१ 'सङ्गे'. २ 'वीक्षितेन'.

42. And he whose effort in discharging an arrow (became) futile, that being his first defeat, replied to him, like the thunderbolt-bearer (Indra) desirous of hurling the thunderbolt (but) stunned by the gaze of the three-eyed (Shiva).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतीति ॥ स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिंस्तत्पूर्वभङ्गे **इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो** विफलप्रयासः । अत एव **वज्रं** कुलिशं **मुमुक्षन्** मोक्तुमिच्छन् । अम्बकं लोचनम् । 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयानाम्बकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः । त्रीण्यम्बकानि यस्य स **त्र्यम्बको** हरः । तस्य **वीक्षणेन** जडीकृतो निष्पन्दीकृतः । वज्रं पाणौ यस्य स **वज्रपाणिरिन्द्रः** । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्' (वा. १४१५) इति पाणेः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः । स **इव** स्थितो नृप **एनं** सिंहं **प्रत्यब्रवीच्च** । 'बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभुः' इति महाभारते ॥ ४२ ॥

संरुद्धचेष्टस्य[1] मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि[2] वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

१ 'चेष्टस्तु'. २ 'तु'.

43. "Oh lord of beasts, granted that that speech which I am desirous of uttering is ridiculous, while my movements are obstructed; (but) since you know all the innermost feelings of sentient beings, hence I will speak.

संरुद्धेति ॥ हे **मृगेन्द्र** ! **संरुद्धचेष्टस्य** प्रतिबद्धव्यापारस्य मम **तद्वचो** वाक्यं **कामं हास्यं** परिहसनीयम् । **यद्वचः** 'स त्वं मदीयेन' (२।४५) इत्यादिकम**हं विवक्षुर्**वक्तुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णीं स्थीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह — अन्तरिति । **हि** यतो **भवान् प्राणभृतामन्तर्गतं** हृद्गतं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव **सर्वं भावं वेद** वेत्ति । 'विदो लटो वा' (पा. ३।४।८३) इति णलादेशः । **अतोऽभिधास्ये** वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते । अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्यासंभावितार्थमेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्वं तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति जानासि । अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मान्यः स मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

44. Respectable to me is he, the cause of the creation, maintenance and destruction of the movable and the immovable; also this wealth of the preceptor who maintains the sacrificial fire, perishing in front (of me) cannot be neglected.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मान्य ॥ **इति** ॥ प्रत्यवहारः प्रलयः । **स्थावराणां** तरुशैलादीनां **जंगमानां** मनुष्यादीनां **सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स** ईश्वरो **मे** मम **मान्यः** पूज्यः । अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः । शासनं च 'सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति' (२।३८) इत्युक्तरूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यताम्; नेत्याह — **गुरोरपीति** । **पुरस्ताद**ग्रे **नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि** गोरूपम**नुपेक्षणीयम्** । 'आहिताग्नेः' इति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां[1] धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

१ 'विमुच्यताम्'.

45. That you be pleased to accomplish the subsistence of (your) body by my body; may this cow of the great sage whose young calf (would be) eager at the end of the day, be released."

स इति ॥ **सो**ऽङ्कागतसत्त्ववृत्तिस्**त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं** जीवनं **निर्वर्तयितुं** संपादयितुं **प्रसीद** । **दिनावसान उत्सुको** 'माता ममागमिष्याति' इत्युत्कण्ठितो **बालवत्सो** यस्याः सा **महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम्** ॥ ४५ ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां[1] दंष्ट्रामयूखैः शकलानि[2] कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

१ 'कन्दराणाम्'. २ 'शकलं प्रकुर्वन्'.

46. Then, shattering to pieces the darkness in the mountain-caves by the rays of his teeth, the attendant of the lord of Bhutas (Shiva) laughing slightly again addressed the lord of wealth (i.e., the king).

अथेति ॥ **अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्य**नुचरः **स** सिंहो **गिरिगह्वराणां** गुहानाम् । 'देवखातबिले गुहा । गह्वरम्' इत्यमरः । **अन्धकारं** ध्वान्तं **दंष्ट्रामयूखैः शकलानि** खण्डानि **कुर्वन्**, निरस्यन्नित्यर्थः । **किंचिद्विहस्य** । **अर्थपतिं** नृपं **भूयो बभाषे** । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्' (२।४७) इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

१ 'दातुम्'.

47. (With) sovereign supremacy (lit. with only one royal umbrella) over the world, young age and this handsome body you, desirous of renouncing (this) much for (such) a paltry object, seem to me to be dull in thought.

एकेति ॥ **एकातपत्र**मेकच्छत्रं **जगतः प्रभुत्वं** स्वामित्वम् । **नवं वयो** यौवनम् **इदं कान्तं** रम्यं **वपुश्च** । इत्येवं **बहु अल्पस्य हेतो**रल्पेन कारणेन अल्पफलायेत्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' (पा. २।३।२६) इति षष्ठी । **हातुं** त्यक्तु**मिच्छं**स्त्वं **विचारे** कार्याकार्यविमर्शे **मूढो** मूर्खो **मे** मम **प्रतिभासि** ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

48. If you have compassion for beings (consider this); this single cow would be possessed of well-being (secure) on your death; remaining alive on the other hand, you will protect the subjects against calamities like a father.

भूतेति ॥ **तव भूते**ष्व**नुकम्पा** कृपा **चेत्** । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि **त्वदन्ते** तव नाशे सति, **इयमेका गौः** । स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति **स्वस्तिमती** । **भवेत्**, जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । हे **प्रजानाथ ! जीवन् पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यो** विपद्भ्यः **शश्वत्** सदा । 'पुनःसदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । **पासि** रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्त्राणमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुरुभयादित्यत आह

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥ ४९ ॥

१ '°दण्डात्'.

49. Again, if you fear the preceptor who has only one cow, who is enraged at a crime (and) who is the (very) image of Fire, his wrath can be quenched by you by bestowing upon him crores of cows having jar-like udders.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथेति ॥ **अथेति** पक्षान्तरे, अथवा। **एकैव धेनुर्यस्य** तस्मात्। अयं कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम्। अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति **चण्डाद्**तिकोपनात्। 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः। अत एव **कृशानुः** प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद्गुरोर्बिभेषि इति काकुः। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' (पा. १।४।२५) इत्यपादानात्पञ्चमी। अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः। **अस्य गुरोर्मन्युः** क्रोधः। 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः। घटा इवोधांसि यासां ता **घटोध्नीः**। 'ऊधसोऽनङ्' (पा. ५।४।१३१) इत्यनङादेशः। 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्'(पा. ४।१।२५) इति ङीष्। कोटिशो **गाः स्पर्शयता** प्रतिपादयता। 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः। **भवता विनेतुमपनेतुं शक्यः** ॥ ४९ ॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम्।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

50. So protect your own powerful body, the enjoyer of a series of blessings; for they say (that) a prosperous kingdom is (itself) the status of Indra differing only in its contact with the surface of the earth."

तदिति ॥ **तत्**तस्मात्कारणात् **कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम्**। कर्मणि षष्ठी ऊर्जो बलमस्यास्तीत्यू**र्जस्वलम्**। 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' (पा. ५।२।११४) इत्यादिना वलच्प्रत्ययान्तो निपातः। **आत्मदेहं रक्ष**। ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात्। नेत्याह—**महीतले**ति। **ऋद्धं** समृद्धं **राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण** भूतलसंबन्धमात्रेण **भिन्नमैन्द्र**मिन्द्रसंबन्धि **पदं** स्थान**माहुः**। स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

51. The lion having stopped saying this much, the huge rock too, through its (of the speech) echo reverberating in the caves, as if reiterated the same matter loudly and lovingly.

एतावदिति ॥ **मृगेन्द्र एतावदुक्त्वा विरते** सति **गुहागतेनास्य** सिंहस्य **प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः** शैलोऽपि **प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुच्चैरभाषतेव**। इत्युत्प्रेक्षा। भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वाद्द्विकर्मकः। ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः। तदुक्तम्—'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥' इति ॥ ५१ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

१ 'वाचः'. २ 'तदध्यासनकातराक्षा'.

52. Having heard the speech of the servant of the god, the extremely compassionate lord of men being looked at by the cow whose eyes were tremulous on account of him (the lion) sitting upon her, once again said :

निशम्येति ॥ **देवानुचरस्ये**श्वरकिंकरस्य सिंहस्य **वाचं निशम्य, मनुष्यदेवो** राजा **पुनरप्युवाच** । किंभूतः सन् । **तेन** सिंहेन **यदध्यासितं** व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे क्तः । तेन **कातरे अक्षिणी** यस्यास्तया । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' (पा. ५।४।११३) इति षच् । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (पा. ४।१४१) इति ङीष् । 'किंवा वक्ष्यति' इति भीत्यैवं स्थितयेत्यर्थः । **धेन्वा निरीक्ष्यमाणः** । अत एव **सुतरां दयालुः** सन् । 'सुतराम्' इत्यत्र 'द्विवचनविभज्य–' (पा. ४।१।४१) इत्यादिना सुशब्दात्तरप् । 'किमेत्तिङव्यय–' (पा. ५।४।११) इत्यादिनाम्प्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (पा. १।१।३८) इत्यव्ययसंज्ञा ॥ ५२ ॥

किमुवाचेत्याह

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

53. "The exalted title of a warrior (ksatra) is established, they say, throughout the world to mean (iti), 'he protects from injury'; what is the use to one whose behaviour is contrary to it, of the kingdom or of life soiled by disrepute?

क्षतादिति ॥ 'क्षणु हिंसायाम्' इति धातोः संपदादित्वात्किप् । 'गमादीनाम्' (वा० ४०७३) इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्त्रः । 'सुपि–' (पा. ३।२।४) इति योगविभागात्कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति —**क्षतादि**त्यादिना । **उदग्र** उन्नतः **क्षत्त्रस्य** क्षत्त्रवर्णस्य **शब्दो** वाचकः । क्षत्त्रशब्द इत्यर्थः । **क्षतात्त्रायत इति** व्युत्पत्त्या **भुवनेषु रूढः किल** प्रसिद्धः खलु । नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढः किंतु पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह —**तस्य** 'क्षत्त्र' शब्दस्य **विपरीतवृत्ते**र्विरुद्धव्यापारस्य क्षतत्त्राणमकुर्वतः पुंसो **राज्येन किम्** । **उपक्रोशमलीमसै**र्निन्दामलिनैः । 'उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमरः । 'ज्योत्स्नातमिस्रा —' (पा. ५।२।११४)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इत्यादिना 'मलीमस' शब्दो निपातितः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः । तैः **प्राणैर्वा किम्**। निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'एकातपत्रम्' (२।४७) इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥ ५३ ॥

'अथैकधेनोः' (२।४७) इत्यत्रोत्तरमाह

कथं च[1] शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणना[2]च्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु[3] प्रहृतं त्वयाऽस्याम् ॥ ५४ ॥

१ 'नु'. २ '°विश्राणवादन्य°'. ३ 'नु'.

54. And how is it possible (indeed) to allay the wrath of the great sage, by the presentation of other (ordinary) milch-cows? Know this one to be not inferior to Surabhi; you however, attacked her through the prowess of Rudra.

कथमिति ॥ अनुनयः क्रोधापनयः । चकारो वाकारार्थः । **महर्षेरनुनयो** वाऽन्यासां **पयस्विनीनां** दोग्ध्रीणां गवां **विश्राणना**द्दानात् । 'त्यागो वितरणं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः । **कथं नु शक्यः** । न शक्य इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—**इमां** गां **सुरभेः** कामधेनोः । 'पञ्चमी विभक्ते' (पा. २।३।४२) इति पञ्चमी । **अनूना**मन्यूना**मवेहि** जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदित्याह — **रुद्रौजसेति** । **अस्यां** गवि **त्वया** कर्त्रा **प्रहृतं तु** प्रहारस्तु । नपुंसके भावे क्तः । **रुद्रौजसे**श्वरसामर्थ्येन । न तु त्वयेत्यर्थः । 'सप्तम्यधिकरणे च' (पा. २।३।३६) इति सप्तमी ॥ ५४ ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

55. It is (only) just that I should ransom this one (of) that (description), by offering my body in exchange. Thus your concluding the fast will not be lost and the means of the (religious) rites of the sage will not be destroyed either.

सेयमिति ॥ **सेयं** गौर्मया । निष्क्रीयते प्रत्याह्रियतेऽनेन परगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् । 'एरच्' (पा. ३।३।५६) इत्यच्प्रत्ययः । **स्वदेहार्पण**मेव **निष्क्रय**स्तेन **भवत्त**स्त्वत्तः । पञ्चम्यास्तसिल् । **मोचयितुं न्याय्या** न्यायादनपेता । युक्तेत्यर्थः । 'धर्मपथ्यर्थ–' (पा. ४।४।९२) इत्यादिना यत्प्रत्ययः । **एवं** सति **तव पारणा** भोजनं **विहता न स्यात्** । **मुनेः क्रिया** होमादिः स **एवार्थः** प्रयोजनम् । स **चालुप्तो भवेत्** । स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह

भवानपीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

१ '°र्यदशक्यम्'.

56. You also (being) dependent realise this—for great (is) your effort for the Deodaru tree—it is indeed not possible to stand before the commander, oneself unhurt, having allowed the object under protection to be destroyed.

भवानिति ॥ परवान् स्वामिपरतन्त्रो **भवानपि** । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि' इत्यमरः । **इदं** वक्ष्यमाण**मवैति** । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः । 'शेषे प्रथमः' (पा. १।४।१०८) इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह — **हि** यस्माद्धेतोः, 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । **तव देवदारौ** विषये **महान् यत्नः** । महता यत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः । इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति — **स्थातु**मिति ॥ **रक्ष्यं** वस्तु **विनाश्य** विनाशं गमयित्वा **स्वयमक्षतेना**व्रणेन । नियुक्तेनेति शेषः । **नियोक्तुः** स्वामिनोऽ**ग्रे स्थातुं शक्यं न हि** ॥ ५६ ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥

57. If somehow you think me improper to be killed, be compassionate towards my body in the form of fame. Indeed (people) like me have disregard for the (physical) bodies consisting of the gross elements, that are utterly perishable.

किमिति ॥ किमपि किं वाऽहं **तवाहिंस्यो** ऽवध्यो **मतश्चे**त्तर्हि **मे यश** एव **शरीरं** तस्मिन् **दयालुः** कारुणिको **भव** । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः । अत आह — **एकान्ते**ति ॥ **मद्विधानां** मादृशानां विवेकिना**मेकान्तविध्वंसिष्व**वश्यविनाशिषु **भौतिकेषु** पृथिव्यादिभूतविकारेषु **पिण्डेषु** शरीरेष्व**नास्था खल्व**नपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥ ५७ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह

संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

१ 'जातः'.

58. Companionship, they say, has conversation for its precedent and that has been formed between us (two who have) met together inside the forest. Therefore, oh follower of the lord of the Bhutas, it does not become you to refuse (this) solicitation of mine who am your friend (now)."

संबन्धमिति ॥ **संबन्धं** सख्यम् । आभाषणमालापः **पूर्वं** कारणं यस्य तमाहुः । 'स्यादाभाषणमालापः' इत्यमरः । **स** तादृक्संबन्धो **वनान्ते संगतयोर्नौ**वावयोर्**वृत्तो** जातः । तत्तो हेतोर्हे **भूतनाथानुग** शिवानुचर ! । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव **संबन्धिनो** मित्रस्य **मे प्रणयं** याच्ञाम् । 'प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः' इत्यमरः । **विहन्तुं नार्हसि** ॥ ५८ ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यःप्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

१ 'सन्'.

59. Dilipa, with his hand suddenly freed from stiffness, having discarded (his) weapon, offered (his) own body like a morsel of flesh to the lion who spoke the words—"(Be it) so".

तथेति ॥ **तथेति गामुक्तवते हरये** सिंहाय । 'कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः' इति शाश्वतः । **सद्य**स्तत्क्षणे **प्रतिष्टम्भात्**प्रतिबन्धाद्विमुक्तो **बाहु**र्यस्य सः । **दिलीपः** । **न्यस्तशस्त्र**स्त्यक्तायुधः **सन्** । **स्वदेहं, आमिषस्य** मांसस्य, 'पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरः । **पिण्डं** कवलमिव । **उपानयत्** समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥ ५९ ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

१ 'अधोमुखस्य'.

60. At that moment, on the protector of the people expecting the horrible onslaught of the lion with (his) face cast down, there fell a shower of flowers released by the hands of the Vidyadharas.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्क्षणे **उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत** उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतो ऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्य । 'स्यादवाङ्प्यधोमुखः' इत्यमरः । **प्रजानां पालयितू राज्ञ** उपर्युपरिष्टात् । 'उपर्युपरिष्टात्' (पा. ५।३।३१) इति निपातः । **विद्याधराणां** देवयोनिविशेषाणां **हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात** ॥ ६० ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

61. Standing up on hearing the nectar-like words— "Rise up, oh child," that sprang up (then), the king saw before him the cow yielding milk like (his) own mother, (and) not the lion.

उत्तिष्ठेति ॥ **राजा** । अमृतमिवाचरतीत्य**मृतायमानम्** । 'उपमानादाचारे' (पा. ३।१।१०) इति क्यच् । ततः शानच् । **उत्थितमुत्पन्नम्**, 'हे वत्स ! उत्तिष्ठ' इति **वचो निशम्य** श्रुत्वा । **उत्थितः सन्** । अस्तेः शतृप्रत्ययः । **अग्रतो**ऽग्रे प्रस्रवः क्षीरस्रावोऽस्ति यस्याः सा तां **प्रस्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श** । **सिंहं न** ददर्श ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥ ६२ ॥

62. To him who was astonished the cow said, "Good sir, you have been put to test by me by creating an illusion; due to the power of the sage, even Death is not capable of striking at me; what then of other beasts of prey?

तमिति ॥ **विस्मित**माश्चर्यं गतम् । कर्तरि क्तः । **तं** दिलीपं **धेनुरुवाच** । किमित्यत्राह—**हे साधो ! मया मायामुद्भाव्य** कल्पयित्वा **परीक्षितोऽसि** । **ऋषिप्रभावान्मय्यन्तको** यमोऽपि **प्रहर्तुं न प्रभुर्न** समर्थः । **अन्ये हिंस्रा** घातुकाः । 'शरारुर्घातुको हिंस्रः' इत्यमरः । 'नमिकम्पि–' (पा. ३।१।१६७) इत्यादिना रप्रत्ययः । **किमुत** सुष्ठु, न प्रभव इति योज्यम् । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे' इत्यमरः ॥ ६२ ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र[1] वरं वृणीष्व ।
न[2] केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

१ 'वत्स'. २ 'न केवलं मां पयसां प्रसूति°'.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

63. Son, I am pleased with you by your devotion to the preceptor and compassion for me; choose a boon; know me to be one who yields desires (when) pleased (and) not a source of mere (ample) milk."

भक्त्येति ॥ **हे पुत्र गुरौ** । **भक्त्या** । **मय्यनुकम्पया च** । **ते** तुभ्यं **प्रीताऽस्मि** । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति चतुर्थी । **वरं** देवेभ्यो वरणीयमर्थम् । 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये' इत्यमरः । **वृणीष्व** स्वीकुरु । तथा हि—**मां केवलानां पयसां प्रसूतिं** कारणं **नावेहि** न विद्धि । किंतु **प्रसन्नां** माम् । कामान्दोग्धीति **कामदुघा** । तामवेहि । 'दुहः कब्घश्च' (पा. ३।२।७०) इति कप्प्रत्ययः ॥ ६३ ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

64. Then having folded his hands together, he who had acquired the title of a warrior by his own hands and who had honoured the supplicants, begged (of her) a son of infinite fame, a propagator of race, to Sudaks*ina*.

तत इति ॥ **ततो मानितार्थी** । **स्वहस्तार्जितो वीरो** इति **शब्दो** येन सः । एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । **स** राजा **हस्तौ समानीय** संधाय । अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः । **वंशस्य कर्तारं** प्रवर्तयितारम् । अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । **अनन्तकीर्तिं** स्थिरयशसं तनयं **सुदक्षिणायां ययाचे** ॥ ६४ ॥

संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

65. That milch-cow having promised to the king, longing for an issue, the (fulfilment of his) desire with the words (*iti*) "So be it," instructed him thus: "Oh son, having milked my milk in a bowl of leaves, drink it."

संतानेति ॥ **सा पयस्विनी** गौः । संतानं कामयत इति **संतानकामः** । 'कर्मण्यण्' (पा, ३।२।१) तस्मै **राज्ञे तथेति** । काम्यत इति **कामो** वरः । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । तं **प्रतिश्रुत्य** प्रतिज्ञाय, '**हे पुत्र! मदीयं पयः पत्रपुटे** पत्रनिर्मिते पात्रे **दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व** पिब' **इति तमादिदेश**ाज्ञापितवती । '**उपयुङ्क्ष्व**' इति वा पाठः ॥ ६५ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः।
ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६॥

१ 'गुरोः'. २ 'औधस्यम्'.

66. "Mother, I desire to drink your milk remaining after the calf (has sucked) and after (being used) for the rites of the sacrifice after receiving permission of the sage, like the sixth portion of (the returns of) the earth protected by (myself)."

वत्सस्येति ॥ हे मातः । वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः । तस्य विधिरनुष्ठानम् । तस्य च शेषम् । होमावशिष्टमित्यर्थः । तव । ऊधसि भवमूधस्यं क्षीरम् । 'शरीरावयवाच्च' (पा. ४।३।५५) इति यत्प्रत्ययः । रक्षिताया उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागमिव । ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि ॥ ६६ ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

67. Thus requested by the lord of the earth, the cow of Vasis*t*ha got still more pleased, followed by him and returned without fatigue to the hermitage from the cave of the Himalayas.

इत्थमिति ॥ इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा पूर्वं शुश्रूषया प्रीता। संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततराऽतिसंतुष्टा बभूव । तदन्विता तेन दिलीपेनान्विता हैमवताद्धिमवत्संबन्धिनः कुक्षेर्गुहायाः सकाशादश्रमेणानायासेनाश्रमं प्रत्याययावागता च ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

68. The foremost of kings with his face (shining with joy) like the bright moon, having reported her favour to the preceptor, told it to (his) beloved in a reiterated speech as it were, inferred (as it was) from the indications of extreme joy.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तस्या इति ॥ प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य **स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्ष-चिह्नै**र्मुखरागादिभि**रनुमितमभ्यूहितं तस्या** धेनोः **प्रसाद**मनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वा**त्पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य** विज्ञाप्य पश्चात्प्रि**यायै शशंस।** कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः, न चेह तदस्ति। किंतु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुता[1]वशेषम्।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं[2] यशो मूर्तमिवातितृष्णः[3] ॥ ६९ ॥

१ 'निपीतशेषम्'. २ 'शुद्धम्'. ३ 'भूपः'.

69. He, of blameless soul, affectionate to the good, being granted permission by the preceptor, drank the milk of Nandi*n*i, remaining after (being used for) the calf and the sacrifice, with great eagerness, as if (it were) his own white (spotless) Fame incarnate.

स इति ॥ अनिन्दितात्माऽगर्हितस्वभावः। सत्सु वत्सलः प्रेमवान् **सद्वत्सलः**। 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (पा. ५।२।९८) इति लच्प्रत्ययः। **वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः** कृतानुमतिः **स** राजा वत्सस्य **चावशेषं** पीतहुतावशिष्टं **नन्दिन्याः स्तन्यं** क्षीरम्। **शुभ्रं मूर्तं** परिच्छिन्नं **यश इव। अतितृष्णः** सन्**पपौ** ॥ ६९ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य।
तौ दंपती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास[1] वशी वसिष्ठः ॥ ७० ॥

१ 'संप्रेषयामास'.

70. In the morning, at the end of the conclusion of the vow as described, after pronouncing the benediction relating to the departure, the self-restrained Vasis*t*ha sent the couple to (their) own capital.

प्रातरिति ॥ वशी वसिष्ठः प्रातः। यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्याङ्गभूता या **पारणा** तस्या **अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थान**काले भवम्। तत्कालोचितमित्यर्थः। 'कालाट्ठञ्' (पा. ४।३।११) इति ठञ्प्रत्ययः। 'यथाकथंचिद्गुणवृत्यापि काले वर्तमानत्वात्तत्प्रत्यय इष्यते' इति वृत्तिकारः। ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं **स्वस्त्ययनं** शुभावहमाशीर्वादं **प्रयुज्य। तौ दंपती स्वां राजधानीं** पुरीं **प्रति प्रस्थापयामास** ॥ ७० ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

१ 'ततश्च होतारम°'; 'ततस्तु होतारम°'. २ 'सन्मङ्गलोदग्रतरानुभावः'.

71. Having gone round the fire in which oblations were offered, round Arundhati after her husband, and round the cow together with the calf, the king, with his power (grown) more terrific due to the auspitious rites, set off.

प्रदक्षिणीकृत्येति ॥ **नृपो हुतं** तर्पितम् । हुतमश्नतीति **हुताशो**ऽग्निः । 'कर्मण्यण्' (पा. ३।२।१) । तं **भर्तुर्मुनेरनन्तरम्** । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । **अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य** । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (पा. २।१।१७) इत्यव्ययीभावः। ततश्च्विः। अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । **सद्भिर्मङ्गलैः** प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरु**दग्रतरप्रभावः** सन्। **प्रतस्थे** ॥ ७१ ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
ययावनुद्घातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

72. That tolerant one accompained by his lawful wife went along the way in a chariot whose noise was agreeable to the ear (and) which was comfortable being free from joltings, by means of his own fulfilled desires as it were.

श्रोत्रेति ॥ **धर्मपत्नीसहितः सहिष्णु**र्व्रतादिदुःखसहनशीलः **स** नृपः **श्रोत्राभिरामध्वनिना** कर्णाह्लादकरस्वनेनानुद्घातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः । अत एव सुखयतीति **सुखः**, तेन **रथेन** । **स्वेन पूर्णेन** सफलेन **मनोरथेनेव** । **मार्ग**मध्वानं **ययौ** । मनोरथपक्षे,—ध्वनिः श्रुतिः । अनुद्घातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७२ ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

१ 'प्रजार्थम्.'

73. The subjects drank with eyes getting no satisfaction, him, whose body was emaciated by the vow for the sake of progeny, (and) who had aroused eagerness due to being out of sight (for a long time), like the newly risen lord of the herbs (the moon).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तमिति ॥ **अदर्शनेन** प्रवासनिमित्तेन**आहितौत्सुक्यं** जनितदर्शनोत्कण्ठम् । **प्रजार्थेन** संतानार्थेन **व्रतेन** नियमेन **कर्शितं** कृशीकृतमङ्गं यस्य तम् । **नवोदयं** नवाभ्युदयं **प्रजास्तृप्तिमनाप्नुवद्भिः**अतिगृध्नुभि**र्नेत्रैः** । **ओषधीनां नाथं** **सोममिव** । **तं** राजानं **पपुः** । अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे,—अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् । प्रजार्थे लोकहितार्थम् । व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः—'तं च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः' इति व्यासः । उदय आविर्भावः । अन्यत्समानम् ॥ ७३ ॥

पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

74. Having entered the city in which banners were hoisted up, and having splendour like that of Indra, being greeted by the citizens, he once again took over upon his arm equal in strength to the lord of serpents, the yoke of the earth.

पुरंदरेति ॥ पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति **पुरंदरः** शक्रः । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' (पा. ३।२।४१) इति खच्प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (पा. ६।३।६९) इति मुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिव **श्री**र्यस्य सः । **स** नृपः **पौरैरभिनन्द्यमानः** । **उत्पताकम्** उच्छ्रितध्वजम् । 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । **पुरं प्रविश्य भुजंगेन्द्रेण समानसारे** तुल्यबले । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः । **भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससञ्ज** अर्पितवान् ॥ ७४ ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

75. Then, like Dyaus (the sky) bearing the lustre arisen from the eye of Atri (the moon), like the river of the gods bearing the lustre (sead) of *I*sha (Shiva) emitted by Fire, the queen bore an embryo endowed with the magnanimous prowesses of the protectors of the worlds, for the prosperity of the family of the king.

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथेति ॥ **अथ** द्यौः सुरवर्त्म । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । **अत्रेर्महर्षेर्नयनयोः** समुत्थमुत्पन्नं **नयनसमुत्थम्** । 'आतश्चोपसर्गे' (पा. ३।१।१३६) इति कप्रत्ययः । **ज्योतिरिव** । चन्द्रमिवेत्यर्थः । 'ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः' इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—'नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः । तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न चैताः समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात पावयँल्लोकाञ्छीतांशुः सुरभावनः ॥' इति । सुरसरिद्गङ्गा वह्निना निष्ठ्यूतं विक्षिप्तम् । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' (पा. ६।४।१९) इत्यनेन निपूर्वात्ष्ठीवतेर्वकारस्य ऊठ् । 'नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः' इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दमिव । अत्र रामायणम् (बाल. ३७।१०)—'ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयमासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः । देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज । देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवशीर्यत । समन्ततस्तु तां देवीमभ्यषिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥' इति । **राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूत्यै** संततिलक्षणायै **गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्टम्**नुप्रविष्टं **गर्भमाधत्त** । दधावित्यर्थः । अत्र मनुः (५।९६)—'अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति । अत्र 'आधत्त' इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते । तथा मन्त्रे च दृश्यते—'यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे । एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ।' इत्याश्वलायननानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
संजीविनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तृतीयः सर्गः

Third Canto

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।
भवोऽपि योऽभूद्भवः शिवोऽयं जगत्यपायादपि नः स पायात् ॥

'राज्ञी गर्भमाधत्त' (२।७५) इत्युक्तम्, संप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति

अथेप्सितं[1] भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्[2] ।
निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं[3] दधौ ॥ १ ॥

१ 'ततो विशांपत्युरनन्तसंततेर्मनोरथं किंचिदिवोदयोन्मुखम् । अनन्यसौहार्दरसस्य दोहदं प्रिया प्रपेदे प्रकृतिप्रियंवदा ॥'. २ 'महम्'. ३ 'दोहदलक्षणम्'.

1. Then Sudakshi*na* bore signs of pregnancy, the desire of her husband which was thus nearing fulfilment, the advent of moonlight to the eyes of the group of (her) friends (and) the main cause of the continuation of the Iks*v*aku race.

अथेति ॥ अथ गर्भधारणानन्तरम् । **सुदक्षिणा** । **उपस्थितोदयं** प्राप्तकालं **भर्तुर्**दिलीपस्ये**प्सितं** मनोरथम् । भावे क्तः । पुनः **सखीजनस्योद्वीक्षणा**नां दृष्टीनां **कौमुदीमुखं** चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा,—कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे—'कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता' इति । तस्या **मुखं** प्रारम्भम् । अत एव केचित्—'**सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमहम्**' इति पाठं पठन्ति । **इक्ष्वाकुकुलस्य संतते**रविच्छेदस्य **निदानं** मूलकारणम् । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः । एवंविधं **दौर्हृदलक्षणं** गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं **दधौ** । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भटः (अ. हृ. शा. १।५२)—'मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयं तु तत् । संबद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं श्रद्धाभिमाननम् ॥' इति । तत्सबन्धित्वाद्गर्भो दौर्हृदमित्युच्यते । सा च तद्योगाद्दौर्हृदिनीति । तदुक्तं संग्रहे (अ० २)—'द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमाचक्षते' इति । अत्र दौर्हृदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्रूपकालंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

१ 'मुखेन सा केतकपत्रपाण्डुना कृशाङ्गयष्टिः परिमेयभूषणा । स्थितात्पताराकरणेन्दुमण्डला विभातवत्यां रजनीं व्यडम्बयत् ॥ '.

2. She without all her ornaments on account of the emaciation of (her) body (and) with (her) face pale like the lodhra flower appeared like the night verging on the dawn, with (just) a few stars (and pale) with the moon having dim lustre.

शरीरेति ॥ **शरीरस्य सादात्** कार्श्याद**समग्रभूषणा** परिमिताभरणा **लोध्र**पुष्पवत् **पाण्डुना मुखे**नोपलक्षिता **सा** सुदक्षिणा । **विचेया** मृग्यास्**तारका** यस्यां सा तथोक्ता । विरलनक्षत्रेत्यर्थः । **तनुप्रकाशे**नाल्पकान्तिना **शशिनो**पलक्षितेषदसमाप्तप्रभाता **प्रभातकल्पा** । प्रभातादीषदूनेत्यर्थः । 'तसिलादिष्वा कृत्वसुचः' (पा. ६।३।३५) इति 'प्रभात'शब्दस्य पुंवद्भावः । **शर्वरी** रात्रिरिव । **अलक्ष्यत** । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः (अ. हृ. शा. १।५०)–'क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥ ' इति ॥ २ ॥

दोहदलक्षणे मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥

१ 'रहः समाघ्राय'.

3. The lord of the earth smelling in private her mouth fragrant with the smell of earth did not attain satisfaction, like an elephant (not getting satisfaction) with a pond in a grove sprinkled by drops from clouds at the end (lit—departure) of the summer.

तदिति ॥ **क्षितीश्वरो रहसि मृत्सुरभि** मृदा सुगन्धि तस्या आननं **तदाननं** सुदक्षिणामुख**मुपाघ्राय तृप्तिं नाययौ** । कः कमिव । **शुचिव्यपाये** ग्रीष्मावसाने । 'शुचि शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्रिणि ॥ इति विश्वः । **पयोमुचां** मेघानां पृषतैर्बिन्दुभिः । 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इत्यमरः । **सिक्त**मुक्षितं **वनराज्याः पल्वलमुपाघ्राय करी** गज इव । अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसंधेयः । गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।
अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ॥ ४॥

१ 'महीम्'. २ 'मत्सुतः'.

4. Her son would enjoy the earth resting his chariot (only) at the end of the quarters, like Indra (enjoying) the Heavens; hence she, setting aside other objects of enjoyment (delicacies), fixed her mind primarily on a longing of that sort.

दिवमिति ॥ **हि** यस्माद्दिगन्तविश्रान्तरथश्चक्रवर्ती तस्याः सुतस्तत्सुतः । **मरुत्वानिन्द्रः** । 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा' इत्यमरः । **दिवं** स्वर्गमिव । **भुवं भोक्ष्यते** । 'भुजोऽनवने' (पा. १।३।३६) इत्यात्मनेपदम् । **अतः प्रथमं सा** सुदक्षिणा **तथा** मृद्रूपे । अभिलष्यत इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्ता**विधे** भूविकारे इति रसा भोग्यार्थाः । **अन्ये** च ते **रसाश्च** तान्विलङ्घ्य विहाय **मनो बबन्ध** । विदधावित्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ॥ ४ ॥

न मे ह्रिया शंसति किंचिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥ ५ ॥

5. The lord of the Uttarakosalas (suspecting) that: "the Magadha princess, having a desire for any object may not tell me" (i.e. him) through bashfulness, enquired (it) politely of the friends of his beloved, time and again.

नेति ॥ मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री **मागधी** सुदक्षिणा । 'द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्' (पा. ४।१।१७०) इत्यण्प्रत्ययः । **ह्रिया किंचित्**किमपी**प्सित**मिष्टं **मे** मह्यं **न शंसति** नाचष्टे । **केषु वस्तुषु स्पृहावती**त्यनुवेलमनुक्षण**मादृत** आदृतवान् । कर्तरि क्तः । 'आदृतौ सादरार्चितौ' इत्यमरः । **प्रियायाः सखीः** सहचरी**रुत्तरकोसलेश्वरो** दिलीपः **पृच्छति स्म** पप्रच्छ । 'लट् स्मे' (पा. ३।२।११८) इत्यनेन भूतार्थे लट् । सखीनां विश्रम्भभूमित्वादिति भावः ॥ ५ ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम् ।
न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

१ '°मस्याः'. २ '°र्बभूव दुष्प्रापम्'.

on account of the longings of pregnancy sought that—he saw to it—was provided (lit. brought); for even in the Heavens to it was provided (lit. brought); for even in the Heavens there was no desired object inaccessible to that king with (his) bow strung up.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उपत्येति ॥ दोहदं गर्भिणीमनोरथः । 'दोहदं दौर्हृदं श्रद्धा लालसं च समं स्मृतम्' इति हलायुधः । **सा** सुदक्षिणा **दोहदेन** गर्भिणीमनोरथेन **दुःखशीलतां** दुःखस्वभावतामुपेत्य प्राप्य **यद्वस्तु ववे** आचकाङ्क्ष **तदाहृतम**ानीतम् । भर्त्रेति शेषः । **अपश्यदेव** । अलभतेत्यर्थः । कुतः । **हि** यस्मा**दस्य** भूपते**स्त्रिदिवेऽपि** स्वर्गेऽ**पीष्टं वस्त्वनासा**द्यमनवाप्यं **नाभूत्** । याञ्चया । नेत्याह — **अधिज्यधन्वन** इति । **न हि** वीरपत्नीनामलभ्यं किंचिदस्तीति भावः । अत्र वाग्भटः (अ. हृ. शा. १।५२) 'पादशोफो विदाहोऽन्ते श्रद्धा च विविधात्मिका' इति । एतच्च पत्नीमनोरथपूरणाकरणे दृष्टदोषसंभवात्, न तु राज्ञः प्रीतिलौल्यात् । तदुक्तम् (अ. हृ. शा. १।५३) 'देयमप्यहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम् । श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा' ॥ अन्यत्र च — 'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्' इति ॥ ६ ॥

क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा ।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

7. In due course, getting over the pangs of the desires of pregnancy, she looked beautiful with her limbs growing plump, like a creeper that has put on new charming sprouts after the dropping off of old (i.e. decayed) leaves.

क्रमेणेति ॥ **सा** सुदक्षिणा **क्रमेण दोहदव्यथां च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा** पुष्यमाणावयवा सती । **पुराणपत्रा**णाम**पगमा**न्नाशा**दनन्तरं संनद्धाः** संजाताः प्रत्यग्रत्वान्**मनोज्ञाः पल्लवा** यस्याः सा **लतेव** । **रराज** ॥ ७ ॥

लक्षणान्तरं वर्णयति

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

१ 'मधूकपाण्डुरम्'. २ '°माश्याममुखम्'. ३ 'समुद्गमो वारणदन्तकोशयोर्बभार कान्तिं गवलापिधान्ययोः ॥'. ४ '°रावलीढयोः'.

8. As days passed the pair of her breasts, extremely plump (and) having slightly dark nipples, surpassed the beauty of the well-formed lotus-buds with bees clinging to them.

दिनेष्विति ॥ **दिनेषु** दोहददिवसेषु **गच्छत्सु** सत्सु **नितान्तपीवर**मतिस्थूलम् । **आ** समन्तान्नीले **मुखे** चूचुके यस्य तत् **तदीयं स्तनद्वयम्** । **भ्रमरैरभिलीनयो**रभिव्याप्तयोः **सुजातयोः** सुन्दरयोः **पङ्कजकोशयोः** पद्ममुकुलयोः **श्रियं तिरश्चकार** ।

अत्र वाग्भटः (अ. हृ. शा. १।५१)—'अश्लिष्टता स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ' इति ॥ ८ ॥

निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपःससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ९ ॥

9. The king regarded the crowned queen big with child like the ocean-garmented (earth) with treasures in (her) interior (i.e. womb) like the shami tree with fire concealed within, or like the river Saraswati with (her) waters hidden in the interior (i.e. underground).

निधानेति ॥ नृपः ससत्त्वामापन्नसत्त्वाम् । गर्भिणीमित्यर्थः । 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । **महिषीम् निधानं** निधिर्गर्भे यस्यास्तां **सागराम्बरां** समुद्रवसनाम् । भूमिमिवेत्यर्थः; 'भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा' इति कोशः । **अभ्यन्तर लीनः पावको** यस्यास्तां **शमीमिव** । शमीतरौ वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्गं – शमीगर्भादग्निं मथ्नन्तीति । **अन्तःसलिला**मन्तर्गतजलां **सरस्वतीं नदीमिव** । **अमन्यत** । एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्व – तेजस्वित्व-पावनत्वानि विवक्षितानि ॥ ९ ॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १० ॥

10. In due course that prudent (king) performed the rites beginning with the Pumsavana, worthy of (his) joy, (his) attachment to the beloved, the magnanimity of (his) mind and the wealth from the ends of quarters acquired by (his) arms.

प्रियेति ॥ धीरः स राजा **प्रियायामनुरागस्य** स्नेहस्य । **मनसः समुन्नतेरौ**दार्यस्य । **भुजेन** भुजबलेन करेण वाऽर्जितानाम्, न तु वाणिज्यादिना । **दिगन्तेषु संपदाम्** । **धृतेः** पुत्रो मे भविष्यतीति संतोषस्य **च**, 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । **सदृशीरनुरूपाः** । पुमान् सूयतेऽनेनेति **पुंसवनम्** । तदादिर्यासां ताः **क्रिया यथाक्रमं** क्रममनतिक्रम्य **व्यधत्त** कृतवान् । 'आदि'-शब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्येते । अत्र मासि द्वितीये वा पुंसवनम् 'यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्' (१।१६।३) इति पारस्करः । 'चतुर्थेऽनवलोभनम्' (१।१४) इत्याश्वलायनः । 'षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनं' (आचार० ११) इति याज्ञवल्क्यः ॥ ११ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥

11. The king arriving at (her) residence felt pleased with her who left the seat with great effort on account of the weight of the foetus resorted to by portions (*matra*) of great gods, (and) whose hands got tired while making the formal folding (of hands) and whose eyes were tremulous.

सुरेन्द्रेति ॥ गृहागतो नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां **मात्राभिरंशैराश्रित**स्यानुप्रविष्टस्य **गर्भस्य गौरवाद्भारात् प्रयत्नेन मुक्तासनया**। आसनादुत्थितयेत्यर्थः। उपचारस्याञ्जलावञ्जलिकरणे **खिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया** तरलाक्ष्या। 'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः। **तया** सुदक्षिणया **ननन्द**। 'सुरेन्द्रमात्राश्रित–' इत्यत्र मनुः (५।९६)—'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः' इति ॥ ११ ॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥ १२ ॥

१ 'अधिष्ठिते'. २ 'गर्भवेश्मनि'

12. Then the nourishment of the foetus being arranged for by trustworthy (*apta*) experts in midwifery (kum*a*ra-bh*r*ty*a*), the husband saw his wife nearing delivery at the proper time, like the clouded sky (about to shower at the proper time).

कुमारेति ॥ अथ। कुमारभृत्या बालचिकित्सा। 'संज्ञायां समजनिषद–' (पा. ३।३।९९) इत्यादिना क्यप्। तस्यां **कुशलैः** कृतिभिः। 'कृती कुशलः' इत्यमरः। **आप्तैर्**हितै**र्भिषग्भि**र्वैद्यैः। 'भिषग्वैद्यौ चिकित्सकौ' इत्यमरः। **गर्भस्य भर्मणि** भरणे। 'भरणे पोषणे भर्म' इति हैमः। 'भृतिर्भर्म' इति शाश्वतः। भृञो मनिच्प्रत्ययः। '**गर्भकर्मणि**' इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौचित्यभङ्गः। **अनुष्ठिते** कृते सति। **काले** दशमे मासि। अन्यत्र,–ग्रीष्मावसाने। **प्रसवस्य** गर्भमोचन**स्योन्मुखीम्**। आसन्नप्रसवामित्यर्थः। 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः। **प्रियां** भार्याम्। अभ्राण्यस्याः संजातान्य**भ्रिता** ताम्। 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' (पा. ५।२।३६) इतीतच्प्रत्ययः। **दिवमिव। पति**र्भर्ता **प्रतीतो** हृष्टः सन्। 'दिवः ख्याते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः। **ददर्श** दृष्टवान् ॥ १२ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।
असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३ ॥

१ 'उच्चसंस्थितैर°'. २ 'सूनुम्'. ३ 'अक्षतम्'.

13. Afterwards she resembling Shachi at the proper time gave birth to a son the richness of whose fortune was indicated by the five planets occupying their highest positions (uccasamsraya) (and) not entering into the sun (i.e. not set), like the royal prowess consisting of the triple means (producing) inexhaustible wealth.

ग्रहैरिति ॥ **ततः** शच्येन्द्राण्या **समा** । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । सा सुदक्षिणा **समये** प्रसूतिकाले सति । दशमे मासीत्यर्थः । 'दशमे मासि जायते' इति श्रुतिः । **उच्चसंश्रयै**रुच्चसंस्थैस्तुङ्गस्थानगै**रसूर्यगै**रनस्तमितैः कैश्चिद्यथासंभवं **पञ्चभि**र्ग्रहैः **सूचिता भाग्यसंप**द्यस्य तं पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा **त्रिसाधना शक्तिः** । 'शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः । **अक्षयमर्थमिव** । **असूत** । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते । तस्माद्धातोः कर्तरि लङ् । अत्रेदमनुसंधेयम्—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ॥' (बृ. जा.) इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थस्थानानि च नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः—'त्रिंशद्भागात्मकं लग्नम्' इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—'रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्' इति । ते च स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः' । तदुक्तं राजमृगाङ्के—'स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षकेऽर्धं सुहृद्भे पादं द्विड्भेऽल्पं शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किंचित्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥' इति । तदिदमाह कविः—'उच्चसंश्रयैरसूर्यगैः' इति च । एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—'सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः ॥' इति । तदिदमाह—**पञ्चभि**रिति ॥ १३ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥

१ 'हुतमग्नि°'. २ 'तत्क्षणे.

14. The quarters brightened, pleasant breezes blew, the fire with flames turning to the right accepted oblations: at that time all was suggestive of welfare; for the birth of people of that sort (conduces to) the prosperity of the world.

दिश इति ॥ तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया' (पा. २।३।५) । दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः । मरुतो वाताः सुखा मनोहरा ववुः । अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन् हविराददे स्वीचकार । इत्थं सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं बभूव । तथा हि—तादृशां रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय । भवतीति शेषः । ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

15. By the natural lustre of that noble born (child) spreading all round the bed in the maternity chamber (arista), the night lamps, with their lustre suddenly dimmed, became as it were painted in a picture.

अरिष्टेति ॥ 'अरिष्टं सूतिकागृहम्' इत्यमरः । अरिष्टे सूतिकागृहे शय्यां तल्पं परितः सर्वतः । 'अभितःपरितःसमयानिकषाप्रतियोगेऽपि' (वा. १४२२) इति द्वितीया । विसारिणा । सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः । 'जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः । तस्य शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः क्षीणकान्तयो निशीथदीपा अर्धरात्रप्रदीपाः 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । आलेख्ये चित्रे समर्पिता इव बभूवुः । 'निशीथ' शब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनार्थः ॥ १५ ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।
अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥[1]

१ 'स वीक्ष्य पुत्रस्य चिरात्पिता मुखं निधानकुम्भस्य युवेव दुर्गतः । मुदः शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा ॥'.

16. To the attendant of the harem who announced the nectar-like (sammita) words of the birth of a son, only three things—the moon-white royal umbrella and the two chowries —could not be given away by the king.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जनायेति । भूपतेर्दिलीपस्यामृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम् । 'सरूपसमसंमिताः' इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचरायान्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत् । किं तत् । शशिप्रभमुज्ज्वलं छत्रम् । उभे चामरे च, छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

१ 'निर्वात°'. २ 'चात्मनि'.

17. The excessive joy of the king drinking the charming face of his son with eyes as motionless as a lotus in a wind-free place, could not be contained within himself like the rise of the great ocean at the sight of the moon (*indu*).

निवातेति ॥ निवातो निर्वातप्रदेशः । 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः । तत्र यत्पद्मं तद्वत्स्तिमितेन निष्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखं पिबतस्तृष्णया पश्यतो नृपस्य गुरुरुत्कटः प्रहर्षः कर्ता इन्दुदर्शनाद्गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूव स्थातुं न शशाक । अन्तर्न माति स्मेति यावत् । न ह्यल्पाधारेऽधिकं मीयत इति भावः । यद्वा,—हर्ष आत्मनि स्वस्मिन्विषये न प्रबभूव । आत्मानं नियन्तुं न शशाक । किंतु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥१७॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥

18. All the rites of birth being performed by the devout priest, having come over from the penance grove, that son of Dilīpa shone still more (brightly) like a jewel springing from a mine (after) having undergone the process of polishing.

स इति ॥ स दिलीपसूनुः । तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । वसिष्ठेन । तपस्वित्वात्तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादिति भावः । तपोवनादेत्यागत्य । अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति । प्रयुक्तः संस्कारः शाणोल्लेखनादिर्यस्य स तथोक्तः आकरोद्भवः खनिप्रभवः । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । मणिरिव । अधिकं बभौ । वसिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः । अत्र मनुः (२।२९)—'प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते' इति ॥ १८ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।
न केवलं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९ ॥

१ '°नृत्तैः'.

19. The tunes of the auspicious musical instrument (*turya*) delightful to the ear together with joyful dances of the courtesans pervaded not only the residence of the husband of the Magadha princess but also the path of the heaven-dwellers.

सुखश्रवा इति ॥ सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते **सुखश्रवाः** । श्रुतिसुखा इत्यर्थः । **मङ्गलतूर्यनिस्वना** मङ्गलवाद्यध्वनयो **वारयोषितां** वेश्यानाम् । 'वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा' इत्यमरः । **प्रमोदनृत्यै**र्हर्षनर्तनैः **सह मागधीपते**र्दिलीपस्य **सद्मनि केवलं** गृह एव **न व्यजृम्भन्त**, किंतु द्यौरोको येषां ते **दिवौकसो** देवाः पृषोदरादित्वात्साधुः, तेषां **पथ्याऽऽकाशेऽपि व्यजृम्भन्त** । तस्य देवांशत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः ॥ १९ ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितृणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

१ 'विमोचयेद्यं'.

20. There was no detenu for the protector whom he could release being delighted at the birth of a son. At that time he himself alone was released from the bond named the debt (*rna*) of the manes.

नेति ॥ **रक्षितुः** सम्यक्पालनशीलस्य **तस्य** दिलीपस्य । अत एव चौराद्यभावात् । **संयतो** बद्धो **न बभूव** नास्ति स्म । किं तेनात आह — **विसर्जये**दिति ॥ **सुतजन्महर्षित**स्तोषितः सन् । **यं** बद्धं **विसर्जये**द्विमोचयेत् किंतु **स** राजा **तदा पितृणामृणाभिधाना**द्बन्धनात् **केवल**मेकं यथा तथा । **स्वयमेव** । एक एवेत्यर्थः । 'केवलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधीरितः' इति शाश्वतः । **मुमुचे** । कर्मकर्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे —'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

21. The sagacious (lit—who knew the meaning of words) (king) noting that the root (dh*a*tu) had the sense of motion (gamana), gave the name Raghu (ragh, lagh) to his son in order that he should reach the end of learning and also the end of the enemies in battle.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्रुतस्येति ॥ अर्थविच्छब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः । अयमर्भको बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्यान्तं पारं यायात् । तथा युधि परेषां शत्रूणामन्तं पारं च यायात् । यातुं शक्नुयादित्यर्थः । 'शकि लिङ् च' (पा. ३।३।१७२) इति शक्यार्थे लिङ् । इति हेतोर्धातोः 'अघिवघिलघि गत्यर्थाः' इति लघिधातोर्गमनाख्यमर्थमर्थवित्त्वादवेक्ष्यालोच्य । आत्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार । 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (वा. ४७९८) इत्यप्रत्यये 'बलमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते' (उ. सू. २९) इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शङ्खः — 'आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते' इति ॥ २१ ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

22. Through the effort of the father who possessed all kind of wealth, he daily exhibited growth of the beautiful (smhubha) limbs of (his) body, like the new moon on account of the gradual entry of the rays of the green-horsed (sun).

पितुरिति ॥ स रघुः समग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुर्दिलीपस्य प्रयत्नाच्छुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः । हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मेः । 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः । अनुप्रवेशाद् बालचन्द्रमा इव । दिने दिने प्रतिदिनम् । 'नित्यवीप्सयोः' (पा. ८।१।४) इति द्विर्वचनम् । वृद्धिं पुपोष । अत्र वराहसंहितावचनम् — 'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥' ॥ २२ ॥

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

23. Just as Um*a* and the bull-bannered (Shiva) (felt happy) by the reed-born (K*a*rttik*e*ya), as Shach*i* and Indra were (pleased) by Jayanta, similarly the king and that Magadha princess (who were) similar to them rejoiced on account of that son similar to them (i.e. K*a*rttik*e*ya and Jayanta).

उमेति ॥ उमावृषाङ्कौ पार्वती–वृषभध्वजौ शरजन्मना कार्तिकेयेन । 'कार्तिकेयो महासेनाः शरजन्मा षडाननः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । शचीपुरंदरौ । जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । तथा तत्समौ ताभ्यामुमा-वृषाङ्काभ्यां शचीपुरंदराभ्यां च समौ समानौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमार-जयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधी प्राग्व्याख्याता ॥ २३ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।
विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥

१ '°मप्येकसुते न'. २ 'पर्यहीयत', 'न व्यहीयत'.

24. What mutual love existed between the two, like the tie of sentiment between two chakravakas, that their (love) grew deeper towards each other though shared by that one son.

रथाङ्गेति ॥ रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च **रथाङ्गनामानौ** चक्रवाकौ । 'पुमान्स्त्रिया' (पा. १।२।६७) इत्येकशेषः । तयोरिव **तयो**र्दंपत्योर्**भावबन्धनं** हृदयाकर्षकं **परस्पराश्रय**मन्योन्यविषयं **यत्प्रेम बभूव** तदेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । **सुतेन विभक्तमपि** कृतविभागमपि **परस्परस्योपरि पर्यचीयत** ववृधे । कर्मकर्तरि लिट् । अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः । यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः प्रागेकैककर्तृकमेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत, प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः ॥ २४ ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥

१ 'शिशुस्ततान सः'.

25. That infant lisped the words first uttered by the nurse and walked taking support of her finger and bowed down at the instruction (shik*sa*) for salutation and thereby enhanced the happiness of (his) father.

उवाचेति ॥ **सोऽर्भकः** शिशुः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । **धात्र्यो**पमात्रा । 'धात्रीजनन्यामालकीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः । **प्रथममुदित**मुपदिष्टं **वच उवाच** । **तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ च** । **प्रणिपातस्य शिक्षयो**पदेशेन **नम्रोऽभूच्च** । इति यत्**तेन पितुर्मुदं ततान** ॥ २५ ॥

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

26. Having on the lap him, who as it were sprinkled nectar on (his) skin by the pleasures arising from contact with the body, the king with his eyes closed at the corners, became aware of the joy of the touch of a son, after a long time.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तमिति ॥ शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वगिन्द्रियेऽमृतं निषिञ्चन्तं वर्षन्तमिव तं पुत्रमङ्कमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः सन् । नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादः ॥ २६ ॥

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

27. He who did not disturb stability (or security) regarded (his own) family as lasting on account of this one whose birth was highly esteemed, who was another form of his own person and who was possessed of the best of all virtues, like the lord of Creatures (Brahman, who regarded) his own creation eternal on account of a different form of his own self (i.e. Visnu his incarnation) possessing the best of the qualities (i.e. sattava).

अमंस्तेति ॥ स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः परार्ध्यजन्मनोत्कृष्टजन्मनाऽनेन रघुणाऽन्वयं वंशम् । प्रजानां पतिर्ब्रह्मा । गुणाः सत्त्वादयः । तेष्वग्र्येण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाग्र्यवर्ती । तेन स्वस्य मूर्तिभेदेनावतारविशेषेण विष्णुनाऽऽत्मनः सर्गं सृष्टिमिव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तममंस्त मन्यते स्म । मन्यतेरनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः । अत्रोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे,—गुणा विद्याविनयादयः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । स्तम्बे सत्त्वादिसंध्याविद्यादिहरितादिषु ॥' इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥ २७ ॥

स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

१ 'वृत्तचौलः'; 'वृत्तचूडः'.

28. He, whose tonsure ceremony was performed, accompanied by the sons of the ministers of equal age and having waving side-locks of hair, entered literature through a proper grasp of the alphabet (lipi), like (entering) the ocean through the mouth of river.

स इति ॥ 'चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥' (२।३५) इति मनुस्मरणात्तृतीये वर्षे वृत्तचूलो

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

निष्पन्नचूडाकर्मा सन्। डलयोरभेदः। **स रघुः।** 'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत्' इति वचनात्पञ्चमे वर्षे **चलकाकपक्षकैः**श्चञ्चलशिखण्डकैः। 'बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः। **सवयोभिः** स्निग्धैः। 'वयस्यः स्निग्धः सवयाः' इत्यमरः। **अमात्यपुत्रैरन्वितः** सन्। **लिपेः** पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकाया **यथावद्ग्रहणेन** सम्यग्बोधेनोपायभूतेन **वाङ्मयं** शब्दजातम्। **नद्या मुखं** द्वारम्। 'मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः' इति यादवः। तेन कश्चिन्मकरादिः **समुद्रमिव। आविशत्** प्रविष्टः। ज्ञातवानित्यर्थः॥ २८॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति॥ २९॥

१ 'अर्भके'.

29. Then wise teachers instructed him, whose thread ceremony was performed with due rites, and who was dear to his father; and in this case their efforts were not futile (avandhya); for activity succeeds (only) when applied to a proper object.

अथेति॥ 'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः॥' (२।३६) इति मनुस्मरणात्। **अथ** गर्भैकादशेऽब्दे विधिवदुपनीतं **गुरुप्रियमेनं** रघुं **विपश्चितो** विद्वांसो **गुरवो विनिन्युः** शिक्षितवन्तः। **ते** गुरवोऽत्रास्मिन्रघौ **अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः।** तथा **हि। क्रिया** शिक्षा। 'क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु' इति यादवः। **वस्तुनि** पात्रभूत **उपहिता** प्रयुक्ता **प्रसीदति** फलति। 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्' इति कौटिल्यः॥ २९॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः।
ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः॥ ३०॥

१ '°नातिवर्तिभिः'.

30. That highly intelligent one by all the virtues of his intellect crossed gradually the (four) lores (Vidy*a*) comparable to the four oceans, like the lord of the quarters (the sun) (crossing) the quarters by means of the green horses surpassing the winds.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

धिय इति ॥ अत्र कामन्दकः—'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥' इति । 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥' इति च । **उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैर्धियो गुणैः** । चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (पा. २।१।५१) इत्युत्तरपदसमासः । **चतस्रो विद्याः** । **हरितां** दिशामीश्वरः सूर्यः **पवनातिपातिभिर्हरिद्भिर्निजाश्वैः** । 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः' इति विश्वः । **चतस्रो दिश इव** । **क्रमात्ततार** । चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत्[1] ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

१ 'मन्त्रवित्.'

31. He, putting on the sacred skin of the ruru deer, learnt the (science of) missiles with (their) incantations from his father himself; (for) not only was his father the only ruler of the earth but he was the only (unparallelled) archer too.

त्वचमिति ॥ **स** रघुः । 'कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमादिकानि च ॥' (२।४१) इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां **रौरवीं** रुरुसंबन्धिनीम् । 'रुरुर्महाकृष्णसारः' इति यादवः । **त्वचं** चर्म **परिधाय** वसित्वा **मन्त्रवत्** समन्त्रकमस्त्रमाग्नेयादिकं **पितुरेवो**पाध्यायाद**शिक्षत**ाऽभ्यस्तवान् । 'आख्यातोपयोगे' (पा. १४२९) इत्यपादानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति—**नेति** । **तद्गुरुरेको**ऽद्वितीयः **पार्थिवः केवलं** पृथिवीश्वर एव **नाभूत्**, किंतु **क्षितौ स** दिलीप **एको धनुर्धरो**ऽप्यभूत् ॥ ३१ ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं[2] वपुः ॥ ३२ ॥

२. 'गम्भीर°'.

32. Like a young calf growing into a big bull, or the young one of an elephant attaining the condition of the lord of elephants, Raghu in due course, with his childhood changed into youth, developed a body attractive by (its) gravity.

महोक्षतामिति ॥ **रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो** निरस्तशिशुभावः सन् । महानुक्षा **महोक्षो** महर्षभः । 'अचतुर—' (पा. ५।४।७७) आदिसूत्रेण

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

निपातनादकारान्तत्वम्, तस्य भावस्तत्ता। **तां स्पृशन्गच्छन् वत्सतरो दम्य इव।** 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः। **द्विपेन्द्रभावं** महागजत्वं **श्रयन्व्रजन् कलभः करि**-पोत **इव। गाम्भीर्येणा**चापलेन **मनोहरं वपुः पुपोष** ॥ ३२ ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥ ३३ ॥

१ 'तमोपहम्'.

33. Then after the rite of cutting the hair, the father performed his marriage ceremony; the princesses having secured him as (their) husband shone like the daughters of Daksa on (getting) the dispeller of darkness (the moon as their husband).

अथेति ॥ 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः। स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि ॥ पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु ॥' इति केशवः। गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते। तदुक्तं मनुना (२।६५)— 'केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते। राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥' इति। अथ गुरुः पिता। 'गुरू गीष्पतिपित्राद्यौ' इत्यमरः। **अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत्।** कृतवानित्यर्थः। **अथ नरेन्द्रकन्यास्तं** रघुम्। **दक्ष**स्य **सुता** रोहिण्यादय**स्तमोनुदं** चन्द्रमिव। 'तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्काः' इति विश्वः। **सत्पतिमवाप्याबभुः।** रघुरपि तमोनुत्। अत्र मनुः (३।२)—'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥' इति ॥ ३३ ॥

संप्रति यौवराज्ययोग्यतामाह

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः।
वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

34. Young Raghu with arms as long as the pole of the yoke, with massive shoulders, with chest like the leaf (panel) of a door (and) with a broad (pari*n*addha) neck, surpassed the father with the excellence of (his) body; still he appeared (to be) low due to humility.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

युवेति ॥ युवा । युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः । 'यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । युगवद्व्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य सः । अंसावस्य स्त इत्यंसलो बलवान् । मांसलश्चेति वृत्तिकारः । 'बलवान्मांसलोंऽसलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८) इति लच्प्रत्ययः । **कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरो** विशालग्रीवः । 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । **रघुर्वपुषः प्रकर्षाद्**ाधिक्याद्यौवनकृताद्**गुरुं पितरमजयत्** । **तथापि विनया**न्नम्रत्वेन **नीचैरल्पकोऽदृश्यत** । अनौद्धत्यं च विवक्षितम् ॥ ३४ ॥

संप्रति तस्य यौवराज्यमाह

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

35. Then by the king desirous of lightening the excessively heavy yoke of the subjects long borne by himself, he (Raghu) was made the bearer of the title 'Yuvar*a*ja, (heir-apparent), since he was disciplined by nature and education.

तत इति ॥ **तत आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम्** । 'वोतो गुणवचनात्' (पा. ४।१।४४) इति ङीष् । **प्रजानां धुरं** पालनप्रयासं **लघयिष्यता** लघुं करिष्यता । 'तत्करोति तदाचष्टे' (ग. २०४) इति लघुशब्दाण्णिच् । ततो 'लृटः सद्वा' (पा. ३।३।१८) इति शतृप्रत्ययः । **नृपेण** दिलीपेन । **असौ** रघुर्**निसर्गेण** स्वभावेन **संस्कारेण** शास्त्राभ्यासजनितवासनया **च विनीतो** नम्र **इति** हेतोः । **युवराज** इति **शब्दं भज**तीति तथोक्तः । 'भजो ण्विः' (पा. ३।२।६२) इति ण्विप्रत्ययः । **चक्रे** कृतः । 'द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च' इति कौटिल्यः । तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं युवराजं चकारेत्यर्थः । अत्र कामन्दकः— 'विनीयोपग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते । विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इति ॥ ३५ ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ।
अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥

36. The goddess of royalty covetous of virtue went over in part from her original residence, the king, to that abode named 'Yuvar*a*ja', like the charm of a lotus passing from one lotus to another (which is) newly bloomed.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नरेन्द्रेति ॥ गुणान्विनयादीन्सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति **गुणाभिलाषिणी श्री** राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च **नरेन्द्रो** दिलीप एव **मूलायतनं** प्रधानस्थानं तस्मात् । अपादानात् **अनन्तरं** संनिहितम् । 'युवराज' इति संज्ञास्य संजाता **युवराजसंज्ञितम्** । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (पा. ६।१।१४६) इति निपातः । स । रघुरित्यास्पदं **तदास्पदम्** । **कमलाचिरोत्पन्नान्नवावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिव** । **अंशेनागच्छत्** । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्त इति भावः ॥ ३६ ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
बभूव तेनातितरां सुदुःसहाः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

१ 'दुरासहः'.

37. Like the Fire with the Wind as his charioteers, like the sun with the season succeeding the rains (i.e. autumn), like an elephant with the opening up of his temples, the king became still more exceedingly irresistible by him (i.e. with his help).

विभावसुरिति ॥ **सारथिना** सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुषञ्जनीयम् । **वायुना विभावसुर्वह्निरिव** । 'सूर्यवह्नी विभावसू' इत्यमरः । **घनव्यपायेन** शरत्समयेन **सारथिना गभस्तिमान्** सूर्य **इव** । **कटो** गण्डः । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः । **तस्य प्रभेदः** स्फुटनम् । मदोदय इत्यर्थः । **तेन करीव** । **पार्थिवो** दिलीपः । **तेन** रघुणाऽतितरामत्यन्तं **सुदुःसहः** सुष्ठुसह्यो **बभूव** ॥ ३७ ॥

नियुज्य तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।
अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

38. For having appointed him, the archer, followed by son's of kings, for the protection of the sacrificial horse, he who was comparable to Indra performed a hundred sacrifices less by one, without obstacles.

नियुज्यति ॥ शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स **शतक्रतूपमः स** दिलीपः । 'शतं वै तुल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः' इत्यादिश्रुत्या । **राजसुतैरनुद्रुतमनुगतं धनुर्धरं तं रघुं होमतुरंगाणां रक्षणे नियुज्य** । **एकेन** क्रतुनाऽ**पूर्णमे**कोनं **क्रतूनाम**श्वमेधानां **शतमपविघ्नम**पगतविघ्नं **यथा तथाऽऽप** ॥ ३८ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ततः[1] परं तेन मखाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः।
धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां[2] जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

१ 'अतः'. २ 'रक्षताम्'.

39. After that the horse again let loose unrestrained for the sacrifice by him (who was) a meticulous sacrificer (Yajva), Shakra, they say, in disguise (with an invisible form) snatched away, even in front of the guards wielding (their) bows.

तत इति ॥ ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम्। 'क्रियार्थोपपदस्य—' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी। उत्सृष्टं मुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम्। अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः। 'अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इत्यापस्तम्बस्मरणात्। तुरंगं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रहः सन्। जहार किल। 'किल' इत्यैतिह्ये ॥ ३९ ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत्।
वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

40. As soon as that astonished army of the prince stopped all of a sudden, (their) presence of mind being lost by dejection, Nandini, the cow of Vasistha—of well-known prowess, come (there) by chance, was seen.

विषादेति ॥ तत् कुमारस्य सैन्यं सेना सपदि। विषाद इष्टनाशकृतो मनोभङ्गः। तदुक्तम्—'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः' इति। तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम्। विस्मितमश्वनाशस्याकस्मिकत्वादाश्चर्याविष्टं सत्। स्थितं तस्थौ। अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छयागता। रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः। नन्दिनी नाम वसिष्ठधेनुश्च ददृशे। द्वौ चकाराववलम्बसूचकौ ॥ ४० ॥

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम्।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

41. Having washed his eyes with the sacred water dropping from her body, the son of Dilipa, esteemed of the good became possessed of the power to see even such things as are imperceptible to the sense.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदिति ॥ सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघुः पुण्येन तस्या नन्दिन्या यदङ्गं तस्य निस्यन्दो द्रवः स एव जलम् । मूत्रमित्यर्थः । तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा. १३३६) इति समासः । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम् । भावेष्वपि वस्तुष्वपपन्नदर्शनः संपन्नसाक्षात्कारशक्तिर्बभूव ॥ ४१ ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

42. That son of the god amongst men saw in the east the god who clipped the wings of the mountains, snatching away the horse that was chained by the reins to the chariot (and) that had its restiveness curbed again and again by the charioteer.

स इति ॥ नरदेवसंभवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । संयतं बद्धमश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥ ४२ ॥

शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

43. Having recognised him as Indra by the hundreds of eyes unwinking by nature and by the bay steeds, Raghu as if trying to cause him to return addressed him.

शतैरिति ॥ रघुस्तमश्वहर्तारमनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारशून्यैरक्ष्णां शतैर्हरिभिर्हरिद्वर्णैः । 'हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः । वाजिभिरश्वैश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति विश्वः । एनमिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिनैव निवर्तयन्निव । अवोचत् ॥ ४३ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

१ 'यतः'.

44. "Oh lord of gods, you yourself are mentioned by the wise as the foremost of those who share the sacrificial oblations; (then) how do you proceed to obstruct the religious rite of my father who has taken a vow for perpetual sacrifices?

मखेति ॥ **हे देवेन्द्र! मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां** यज्ञभागभुजां **प्रथमः सदा निगद्यसे** कथ्यसे । तथाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां **प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय** क्रतुविघाताय, क्रियां विहन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (पा. २।३।१५) इति चतुर्थी । **कथं प्रवर्तसे** ? ॥ ४४ ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥

१ 'सता'; 'सताम्'. २ 'त्वमन्तरायी'.

45. By you, the lord of the three worlds, possessed of divine eyes (i.e. sight) are indeed to be restrained the enemies of sacrifices; if that yourself becomes an obstacle in the performances of the riteous, (then) rites are doomed.

त्रिलोकेति ॥ त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः । 'तद्धितार्थ–' (पा. २।१।५१) इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तेन त्रैलोक्यनियामकेन **दिव्यचक्षुषा**ऽतीन्द्रियार्थदर्शिना **त्वया मखद्विषः** क्रतुविघातकाः **सदा नियम्या ननु** शिक्ष्या खलु । **स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु** क्रतुषु **स्वयमन्तरायो** विघ्नो **भवसि चेत्** । **विधिरनुष्ठानं च्युतः** क्षतः । लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

१ 'शुचेः'.

46. Therefore, oh Maghavan (Indra), you should be kind enough to release this horse which is the first element of the great sacrifice; the great ones (gods) who show the way of the *Vedas* do not resort to a dirty (sinful-*malimasa*) path."

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदिति ॥ हे **मघवन्** ! **तत्** तस्मात्कारणात् । **महाक्रतो**रश्वमेधस्याग्र्यं श्रेष्ठमङ्गं साधनम**मुं तुरंगं प्रतिमोक्तुं** प्रतिदातु**मर्हसि** । तथा हि—**श्रुतेः पथो दर्शयितारः** सन्मार्गप्रदर्शका **ईश्वरा** महान्तो **मलीमसां** मलिनां **पद्धतिं** मार्गं **नाददते** न स्वीकुर्वते, असन्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः ॥ ४६ ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।
निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

47. Having heard this intelligent speech uttered by Raghu, the astonished lord of the Heaven-dwellers caused his chariot to return and began to utter an answer in reply.

इतीति ॥ **इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्या**ऽऽकर्ण्य । **दिवौकसः** स्वर्गौकसः । 'दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषा**मधिपति**र्देवेन्द्रो रघुप्रभावात् **सविस्मयः** सन् । **रथं निवर्तयामास** । **उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च** ॥ ४७ ॥

यदात्थ[1] राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

१ 'यथा'.

48. "Oh Ksatriya prince, it is as you say; but by those to whom renown is wealth, renown is to be protected from an enemy; your father is ready to transgress all that renown (i.e. my renown) shining in the worlds totally by his sacrifice.

यदिति ॥ हे **राजन्यकुमार** क्षत्रियकुमार ! 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । **यद्**वाक्य**मात्थ** ब्रवीषि । 'ब्रुवः पञ्चानाम्—' (पा. ३।४।८४) इत्यादिनाहादेशः । **तत्तथा** सत्यम्; किंतु **यशोधनै**रस्मादृशैः **परतः** शत्रुतो **यशो रक्ष्यम्** । ततः किमत आह—**भवद्गुरु**स्त्वत्पिता **जगत्प्रकाशं** लोकप्रसिद्ध**मशेषं** सर्वं **मम तद्**यश **इज्यया** यागेन **लङ्घयितुं** तिरस्कर्तु**मुद्यत** उद्युक्तः ॥ ४८ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

किं तद्यश इत्याह

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः ।
तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥ ४९ ॥

49. As Hari is remembered to be the only Purushottama (the best of men), the three-eyed god as the only great lord (Maheshvara) and none else; so also sages regarded me alone as a Shatakratu (one who has performed a hundred sacrifices); this title indeed does not apply to anyone else.

हरिरिति ॥ पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमासः । 'न निर्धारणे' (पा. २।२।५०) इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इत्युत्तमपुरुष इति स्यात् । **यथा हरिर्विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः** । यथा च **त्र्यम्बकः** शिव **एव महेश्वरः** स्मृतः । **नापरो**ऽपरः पुमान्न । **तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुर्विदन्ति** । 'विदो लटो वा' (पा. ३।४।८३) इति झेर्जुसादेशः । **नो**ऽस्माकम् । हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । **एष** त्रितयोऽपि **शब्दो द्वितीयगामी न हि** । द्वितीयाप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः ॥ ४९ ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ॥ ५० ॥

१ 'अनुसारिणा'. २ 'मानुगाः'. ३ 'पदव्याः'.

50. Hence has this horse of your father been snatched away by me imitating Kapila; enough of your effort here; do not set (your) foot on the track (followed) by the sons of Sagara."

अत इति ॥ **अतो**ऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य **पितुरयं** शततमोऽश्वः **कपिलानुकारिणा** कपिलमुनितुल्येन **मयाऽपहारितो**ऽपहृतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् । **तवात्राश्वे प्रयत्नेनालम्**, प्रयत्नो माकारीत्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । **सगरस्य** राज्ञः **संततेः** संतानस्य **पदव्यां पदं मा निधा** न निधेहि । निपूर्वाद्धाधातोर्लुङ् । 'न माङ्योगे' (पा. ६।४।७४) इत्यडागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥ ५० ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥५१॥

१ 'आह पुनः'. २ 'व्यपेतभीर्भूमिपुरंदरात्मजः'. ३ 'गर्वः'.

51. Then, laughing loudly, the undaunted protector of the horse spoke again to the destroyer of the cities, "If this be your determination draw (your) weapon; you indeed cannot be successful without having defeated Raghu".

तत इति ॥ ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा । अपभयो निर्भीकः सन् । पुनः पुरंदरं बभाषे । किमिति ? हे देवेन्द्र ! यद्येषोऽश्वामोचनरूपस्ते तव सर्गो निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण । भवान् रघुं मामनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृतकृत्यो न खलु । 'इष्टादिभ्यश्च' (पा. ५।२।८८) इतीनिप्रत्ययः । रघुमित्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

52. Having said so to Maghavat, he with his face turned upwards (and) desirous of fixing an arrow to (his) bow, stood imitating god Shiva, with his excellent body looking particularly attractive on account of the *Alidha* posture.

स इति ॥ स रघुरुन्मुख सन् मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः । आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनाऽतिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौन्नत्येन विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाकी सन् । अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥ अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढविपर्ययः ॥' इति ॥ ५२ ॥

रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥

१ 'मार्गणम्'.

53. The intolerant destroyer of the mountains, though struck on the heart by the arrow of Raghu in the form of (his) defiance, fixed a never-failing (amogha) arrow to his bow which (became) the momentary emblem of the army of fresh clouds.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रघोरिति ॥ **रघोरवष्टम्भमयेन** स्तम्भरूपेण । 'अवष्टम्भ सुवर्णे च स्तम्भ-प्रारम्भयोरपि' इति विश्वः । **पत्रिणा** बाणेन **हृदि** हृदये **क्षतो** विद्धः । अत **एवामर्षणोऽसहनः** । क्रुद्ध इत्यर्थः । **गोत्रभिदिन्द्रोऽपि** । 'संभावनीये चौरेऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मतः' इति विश्वः । **नवाम्बुदानामनीकस्य** वृन्दस्य **मुहूर्तं** क्षणमात्रं **लाञ्छने** चिह्नभूते **धनुषि** । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । **अमोघमवन्ध्यं सायकं** बाणं **समधत्त** संहितवान् ॥ ५३ ॥

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

१ 'नरेन्द्रसूनोः'.

54. That arrow accustomed to the blood of terrific demons, having entered the space between the two arms of the son of Dil*i*pa, drank human blood untasted before, through curiosity as it were.

दिलीपेति ॥ **भीमानां** भयंकराणा**मसुराणां शोणिते** रुधिरे **उचितः** परिचितः **स** इन्द्रमुक्त **आशुगः** सायको **दिलीपसूनो** रघोर्बृहद्विशालं **भुजान्तरं** वक्षः **प्रविश्य अनास्वादितपूर्वं** पूर्वमनास्वादितम् । सुप्सुपेति समासः । **मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ** ॥ ५४ ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

१ 'शचीपत्रलताक्रियोचिते'.

55. Possessing Kum*a*ra-like valour, the prince too shot an arrow marked with his own name into the arm of Indra, with its fingers hardened by stroking the divine elephant and marked by the leaf-like paintings on (the person of) Shac*i*.

हरेरिति ॥ **कुमारस्य** स्कन्दस्य **विक्रम इव** विक्रमो यस्य स तथोक्तः । 'सप्तम्युपमान—' इत्यादिना समासः । **कुमारोऽपि** खुरपि **सुरद्विपस्यै**रावतस्या**स्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो** यस्य सः । तस्मिन् । शच्याः पत्रविशेषैरङ्किते **शचीपत्रविशेषकाङ्किते हरे**रिन्द्रस्य **भुजे स्वनामचिह्नं** स्वनामाङ्कितं **सायकं निचखान** निखातवान् । निष्कण्टकराज्यमातस्यायं महानभिभव इति भावः ॥ ५५ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥

१ 'मयूरपक्ष्मणा'.

56. And with another arrow bearing peacock feathers he brought down the flag of Indra with the thunderbolt (as its mark); he (Indra) got very angry with him, as if on account of the forced cutting of the hair of the Sri (prosperity) of the gods.

जहारेति ॥ अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य महाशनिध्वजं महान्तमशनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च । स शक्रः । सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव । तस्मै रघवे भृशमत्यर्थं चुकोप । तं हन्तुमियेषेत्यर्थः । 'क्रुधद्रुह—' (पा. १।४।३७) इत्यादिना संप्रदानाच्चतुर्थी ॥५६॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।
बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ॥ ५७ ॥

57. A terrific fight ensued between the two desirous of victory, with the Siddhas and the soldiers standing near by, by means of the arrows shooting downwards and upwards (and) terrible to look at like the eagles and snakes.

तयोरिति ॥ जयैषिणोरन्योन्यजयाकाङ्क्षिणोस्तयोरिन्द्ररघ्वोः । गरुत्मन्तः पक्षवन्तः । 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्' इत्यमरः । आशीविषाः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां त आशीविषाः सर्पाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । 'स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः सपक्षाः सर्पा इव । द्रष्टॄणां भयावहा इत्यर्थः । तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च । धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादिति भावः । पत्रिभिर्बाणैरुपान्तस्थितास्तटस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्यस्मिंस्तथोक्तं तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ॥ ५७ ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।
शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥५८॥

58. With showers of missiles discharged in quick succession, Indra was not able to vanquish that resort of extremely unbearable lustre like the cloud (incapable) of (putting out) the fire discharged from itself by means of water.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अतीति ॥ **वासवोऽतिप्रबन्धेना**तिसातत्येन **प्रहिताभिः** प्रयुक्ताभिर**स्त्रवृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य** दुःखेन प्रसह्यत इति दुष्प्रसहं तस्य । दुःखेनाप्यसह्यस्येत्यर्थः । **तेजसः** प्रतापस्याश्रयं **तं रघुम्** । **अम्बुदोऽद्भिः स्वतश्च्युतं** निर्गतं **वह्निमिव निर्वापयितुं न शशाक** । रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद्बिडौजसः ॥ ५९ ॥

59. Then Raghu with an arrow (having its) tip like the cresent moon, cut off the string of Indra's bow that resounded loudly like the ocean being churned, on (his) wrist besmeared with yellow sandal.

तत इति ॥ ततो रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिबन्धे **प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं** प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट् व्यापकमोजो यस्य स तस्य **बिडौजस** इन्द्रस्य । पृषोदरादित्वात्साधुः । **शरासनज्यां** धनुर्मौर्वीम् । **शशाङ्कस्यार्धः** खण्ड इव **मुखं** फलं यस्य तेन **पत्रिणाऽलुनाद**च्छिनत् ॥ ५९ ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।
महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं[1] स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

१ 'व्यपरोपणोद्धतम्'; 'व्यपरोपणोद्धृतम्'.

60. He with his hatred increased, casting away (his) bow, took up for the destruction of the very powerful army a missile with a shining halo of light (round it), accustomed to clipping the wings of the mountains.

स इति ॥ विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः **स** इन्द्रश्चा**पमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः** शत्रोः **प्रणाशनाय** वधाय । महीं धारयन्तीति **महीध्राः** पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । तेषां **पक्षव्यपरोपणे** पक्षच्छेद **उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं** वज्रायुध**माददे** जग्राह ॥ ६० ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय च[1] व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः ॥ ६१ ॥

१ 'तद्व्यथाम्'.

61. Hit hard on the chest by it, Raghu fell on the ground together with the tears of the soldiers; (but) shaking off its agony, just in the twinkle of the eye, (he) stood up with the shouts of joy of the soldiers.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रघुरिति । **रघुस्तेन** वज्रेण **भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो** हतः सन् । **सैनिकानामश्रुभिः सह भूमौ पपात ।** तस्मिन्पतिते ते रुरुदुरित्यर्थः । **निमेषमात्राद्व्यथां** दुःखम**वधूय** तिरस्कृत्य **सैनिकानां हर्षेण** ये **निस्वनाः** क्ष्वेडास्तैः **सहोत्थितश्च** । तस्मिन्नुत्थिते हर्षात्सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

१ 'विधीयते'.

62. Inspite of that, the killer of V*r*tra was pleased at the excessive valour of him who desired to resort to enmity for a long time and pitiless in the use of weapons; since by virtues foot is set everywhere.

तथापीति ॥ तथापि वज्रघातेऽपि **शस्त्रा**णामायुधानां **व्यवहारे**ण व्यापारेण **निष्ठुरे** क्रूरे **विपक्षभावे** शात्रवे **चिरं तस्थुषः** स्थितवतो**ऽस्य** रघो**र्वीर्यातिशयेन** । वृत्रं हतवानिति **वृत्रहा** । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' । (पा. ३।२।८७) **तुतोष** । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः संतोषोऽत आह—**गुणैः सर्वत्र** शत्रुमित्रोदासीनेषु **पद**मङ्घ्रि**र्निधीयते** । गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः । गुणाः शत्रूनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥ ६२ ॥

[1]असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
[2]अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमा[3]त्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३ ॥

१ 'अभङ्गम्'. २ 'अवैहि'. ३ 'वरं वृणीष्वेति तमाह वृत्रहा'; 'वरं वृणीष्वेति तमादिदेश सः'.

63. "My weapon unobstructed even by the mountains, being possessed of strength was not endured by (anyone) other than you; know me to be pleased; what do you desire barring (*rte*) the horse?" So said Indra audibly (clearly).

असङ्गमिति ॥ सारवत्तयाऽ**द्रिष्वसङ्ग**मप्रतिबन्धं **मे आयुधं** वज्रं **त्वदन्येन न विसोढम्** । अतो **मां प्रीतं** संतुष्टम**वेहि** । **तुरंगमादृते** तुरंगं वर्जयित्वा । 'अन्यारादितरर्ते-' (पा. २।३।२९) इति पञ्चमी । **किमिच्छसीति स्फुटं वासव आह** । तुरंगमादन्यद्देयं नास्तीति भावः ॥ ६३ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

१ 'असमग्रनिःसृतम्'. २ 'दिलीपसूनुः'. ३ 'प्रियंवदम्'.

64. Thereafter holding back the arrow not fully drawn out of the quiver (and) imparting colour to the fingers by the brilliance of the golden feathers, the sweet-speaking son of the lord of men replied to the lord of gods:—

तत इति ॥ ततो निषङ्गात्तूणीरादसमग्रं यथा तथोद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिभी रञ्जिता अङ्गुलयो येन तमिषुं प्रतिसंहरन्निवर्तयन् । 'नाप्रहरन्तं प्रहरेत्' इति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । 'प्रियवशे वदः खच्' (पा. ३।२।३८) इति खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषद्–' (पा. ६।३।६७) इत्यादिना मुमागमः । नरेन्द्रसूनू रघुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत् । न तु प्राहरदिति भावः ॥ ६४ ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।
अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

१ 'च मे गुरुः'.

65. "Lord, if you feel that the horse cannot be released, then the rite being finished just with the proper procedure, may my father sanctified by constant consecration be granted the complete fruit of the sacrifice.

अमोच्यमिति ॥ हे प्रभो इन्द्र । अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततस्तर्ह्यजस्रदीक्षायां प्रयतः स मद्गुरुर्मम पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोर्यत्फलं तेन फलेनाशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तोऽस्तु । अश्वमेधफललाभे किमश्वेनेति भावः ॥ ६५ ॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

१ 'इदम्'. २ 'देवेश;' 'देवेन्द्र'.

66. And, oh lord of the world, let it be so arranged that the lord of men seated in the sacrificial hall (sadas) (and) difficult to be approached being a portion of the three-eyed (Shiva), would hear about this incident from (your) own messenger."

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यथेति ॥ सदोगतः सदो गृहं गतस्त्रिलोचनस्येश्वरस्यैकांशतया, अष्टानामन्यतममूर्तित्वात् । दुरासदो माहशैर्दुष्प्राप्यो विशांपतिर्यथेमं वृत्तान्तं तव संदेशहराद्वार्ताहरादेव शृणोति च । हे लोकेशेन्द्र। तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।
नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

67. Promising the desire of Raghu, with the words "(Be it) so," (the god) having M*a*tali as his charioteer went (away); the son of Sudak*sina* too not very happy at heart, returned to the sacrificial hall (sadog*r*ha) of the king.

तथेति ॥ मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः संबन्धिनं कामं मनोरथं तथेति 'तथास्तु' इति प्रतिशुश्रुवान् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' (पा. ३।२।१०८) इति क्वसुप्रत्ययः । यथागतं ययौ सुदक्षिणासूनू रघुरपि नातिप्रमना विजयलाभेऽप्यश्वनाशान्नातीव तुष्टः सन् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । नृपस्य सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
परामृशन्हर्षजडेन[1] पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

१ 'हर्षचलेन'.

68. Already informed by a messenger of Indra, the lord of people greeted him touching his body marked with the wound (Vra*n*a) (caused) by the thunderbolt (and) with his hand benumbed (ja*d*a) with joy.

तमिति ॥ हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितो ज्ञापितः । वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितम् । तस्य रघोरिदं तदीयम् । अङ्गं शरीरं परामृशन्, तं खुमभ्यनन्दत् ॥ ६८ ॥

इति[1] क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

१ 'इत्थम्'.

69. Thus the lord of the earth of noble reign, desirous of rising to the heavens at the end of his life, performed ninety-nine great sacrifices, as it were (constructing) a flight of (as many) steps (with them).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इतीति ॥ **महनीयशासनः** पूजनीयाज्ञः **क्षितीश** इत्यनेन प्रकारेण। 'इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । **महाक्रतूनामश्वमेधानां नवभिरधिकां नवतिमेकोनशतमायुषः क्षये** सति **दिवं** स्वर्गं **समारुरुक्षुरारोढुमिच्छुः सोपानानां परम्परां** पङ्क्तिमिव **ततान** ॥ ६९ ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

70. Then he, turning away his mind from sensual enjoyments (and) conferring upon (his) young son with due rites the royal insignia of the white umbrella, resorted to the shade of trees in the forest of sages; for this is the family vow of the descendants of I*k*s*v*a*ku whose age has declined.

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ रघुराज्याभिषेको
नाम तृतीयः सर्गः ।

अथेति ॥ **अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा** निवृत्तचित्तः **स** दिलीपो **यथाविधि** यथाशास्त्रं **यूने सूनवे नृपतिककुदं** राजचिह्नम् । 'ककुद्वत्ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । **सितातपवारणं** श्वेतच्छत्रं **दत्त्वा तया देव्या** सुदक्षिणया **सह मुनिवनतरोश्छायां शिश्रिये** श्रितवान् । वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथा **हि-गलितवयसां** वृद्धानामिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानाम् । तद्राजसंज्ञकत्वादणो लुक् । **इदं** वनगमनं **कुलव्रतम्** । 'देव्या सह' इत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः (प्राय० ३।४५)– 'सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वाऽनुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥' इति । हरिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'रसयुगहयैन्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति ॥ ७० ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां संजीविनीसमाख्यायां
तृतीयः सर्गः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चतुर्थः सर्गः ।

Fourth Canto

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।
सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं संनिधिं क्रियात् ॥

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥

1. He having acquired the kingdom given by (his) father shone still more, like the fire having received the lustre laid (nihita) by the sun at the end of the day.

स इति ॥ **स** रघुर्**गुरुणा** पित्रा **दत्तं राज्यं** राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्मकम् । पुरोहितादित्वाद्यक् । **प्रतिपद्य** प्राप्य । **दिनान्ते** सायंकाले **सवित्रा** सूर्येण **निहितं तेजः** प्रतिपद्य **हुताशनो**ऽग्निरिव । **अधिकं बभौ** । 'सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति ।' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् ॥ १ ॥

दि¹लीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्र²धूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

१ 'न्यस्तशस्त्रं दिलीपं च तं च शुश्रूवुषां पतिम् । राज्ञामुद्धृतनाराचं हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥'. २ 'प्रधूयितः'.

2. On hearing of him established on the throne (lit. kingdom) after Dilīpa, the fire already smouldering within the hearts of the kings, (now) blazed up, as it were.

दिलीपेति ॥ **दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठित**मवस्थितं **तं** **रघुं निशम्या**कर्ण्य **पूर्वं** दिलीपकाले **राज्ञां हृदये** प्रकर्षेण धूमोऽस्य संजातः **प्रधूमितोऽग्निः** संतापाग्नि**रुत्थित इव** प्रज्वलित इव । पूर्वाभ्यधिकः संतापोऽभूदित्यर्थः । राजकर्तृकस्यापि निशमनस्याग्नावुपचारान्न समानकर्तृकत्वविरोधः ॥ २ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

१ 'सुप्रजाः'.

3. Like that of the flag of Indra (Puruhuta) (the rainbow), the subjects with (their) children having the rows of (their) eyes lifted up, were pleased to see (his) new rise.

पुरुहूतेति ॥ पुरुहूतध्वज इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्वृष्टयर्थं पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरे--'एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः कामवर्षी स्यात्तस्य राज्ये न संशयः ॥' इति । 'चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम् ॥' इति च । **पुरुहूतध्वजस्येव तस्य** रघोर्नवमभ्युत्थानमभ्युन्नतिमभ्युदयं च पश्यन्तीति **नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः** । **उद्गूर्ध्व** प्रस्थिता उल्लसिताश्च **नयनपङ्क्तयो** यासां ताः **सप्रजाः** ससंतानाः **प्रजाः** जनाः । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्युभयत्राप्यमरः । **ननन्दुः** ॥ ३ ॥

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

१ 'पैत्र्यम्'.

4. By him moving about on an elephant (or whose gait was like that of an elephant), both were acquired simultaneously—the paternal throne and all the nations (ma*nd*ala) of (his) enemies.

सममिति ॥ द्विरद इव द्विरदैश्च गच्छतीति **द्विरदगामिना** । 'कर्तर्युपमाने' (पा. ३।२।७९) इति, 'सुप्यजातौ–' (पा. ३।२।७८) इति च णिनिः । **तेन** रघुणा **समं** युगपदेव **द्वयं समाक्रान्तम**धिष्ठितम् । किं तद्द्वयम् पितुरागतं **पित्र्यम्** । 'पितुर्यत्–' (पा. ४।३।७९) इति यत्प्रत्ययः । **सिंहासनम्** । **अखिलमरीणां मण्डलं** राष्ट्रं **च** ॥ ४ ॥

अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

5. Laxmi (the goddess of wealth, remaining) herself invisible appeared to serve him who had taken the vow of (ruling) the empire, with a lotus umbrella inferable only from the halo of lustre.

छायेति ॥ अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते — **पद्मा** लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः । सा **स्वयमदृश्या किल** । 'किल' इति संभावनायाम् । सती **छायामण्डललक्ष्येण** कान्तिपुञ्जानुमेयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन । 'छायामण्डलम्' इत्यनेनानातपत्रानं लक्ष्यते । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्युभयत्राप्यमरः । **पद्मातपत्रेण** पद्ममेवातपत्रं तेन कारणभूतेन **साम्राज्यदीक्षितं** साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं **तं भेजे**। अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥ ५ ॥

संप्रति सरस्वतीसांनिध्यमाह

परिकल्पितसांनिध्या काले काले च बन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

6. And Sarasvati at all times providing her presence in the bards attended the praiseworthy one with significant (arthya) praises.

परिकल्पिते ॥ **सरस्वती च काले काले** सर्वेष्वपि योग्यकालेषु । 'नित्यवीप्सयोः' (पा. ८।१।४) इति वीप्सायां द्विर्वचनम् । **बन्दिषु परिकल्पितसांनिध्या** कृतसंनिधाना सती **स्तुत्यं** स्तोत्रार्हं तं रघुम् । **अर्थ्याभि**रर्थादनपेताभिः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (पा. ४।४।९२) इति यत्प्रत्ययः। **स्तुतिभिः** स्तोत्रैः । **उपतस्थे**। देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । देवतात्वं च — 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' इति वा लोकपालात्मकत्वाद्वेत्यनुसंधेयम् । एवं च सति 'उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिषु' (वा. ९१४) इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिद्ध्यति ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥

7. Though enjoyed by the honourable kings beginning with Manu, the Earth was (attached) to him as she had no (lover) before.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मन्विति ॥ **वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मान्यैः** पूज्यै राजभि**र्भुक्ता** यद्यपि। भुक्तैवेत्यर्थः । 'यद्यपि' इत्यवधारणे । 'अप्यर्थे यदि वार्थे 'स्यात्'' इति केशवः । तथापि **तस्मिन्** राज्ञि । अन्यः पूर्वो यस्याः साऽन्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीत्य**नन्यपूर्वा** । अनन्योपभु**क्तेवासीत्** । तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्र कारणमाह

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

8. For he won the minds of all the world, through the justness of punishment, like the southern wind (nabhasv*a*n), (which is) not very cold, nor very warm.

स इति ॥ **हि** यस्मात्कारणात् **स** रघु**र्युक्तदण्डतया** यथापराधदण्डतया **सर्वस्य लोकस्य मन आददे** जहार । क इव । अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति **नातिशीतोष्णः** । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । **दक्षिणो** दक्षिणदिग्भवो **नभस्वान्** वायु**रिव** । मलयानिल इवेत्यर्थः । 'युक्तदण्डतया' इत्यत्र कामन्दकः—'उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥' इति ॥ ८ ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

9. By him, on account of the excess of his virtues, the subjects were rendered less keen in (their) longing for (his) father, as by the fruit of the mango tree (people become less eager) for the appearance of the blossom.

मन्देति ॥ **तेन** रघुणा **प्रजा गुरौ** दिलीपविषये । **सहकारो**ऽतिसौरभश्चूतः । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽसौरभः' इत्यमरः । तस्य **फलेन पुष्पोद्गमे** पुष्पोदय **इव** । ततोऽपि **गुणाधिकतया** हेतुना **मन्दोत्कण्ठा** अल्पौत्सुक्याः **कृताः** । गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्वं विस्मारयतीति भावः ॥ ९ ॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

10. By those learned in politics, good and bad (both) was taught to the new king; in his case (however) the former alternative (paksa) alone prevailed, the latter never existed.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नयविद्भिरिति ॥ **नयविद्भि**र्नीतिशास्त्रज्ञै**र्नवे तस्मिन्राज्ञि** विषये । तमधिकृत्येत्यर्थः । **स**द्धर्मयुद्धादिकम्, **असत्** कूटयुद्धादिकं **चोपदर्शितम्** । तस्मिन्राज्ञि **पूर्वः पक्ष एवाभवत्** । संक्रान्त इत्यर्थः । **उत्तरः पक्षो नाभवत्** । न संक्रान्त इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत् । तदुद्भावनं तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्यार्थः । 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति केशवः ॥ १० ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

11. The qualities of all the five elements attained excellence; he being a new king, all as it were, was rejuvenated.

पञ्चानामिति ॥ पृथिव्यादीनां **पञ्चानां** भूताना**मपि गुणा** गन्धादय **उत्कर्ष**मतिशयं **पुपुषुः** । अत्रोत्प्रेक्षते—**तस्मिन्** रघौ नाम **नवे महीपाले** सति **सर्वं** वस्तुजातं **नवमिवाभवत्** । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥ ११ ॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

12. Like the moon by (his power of) delighting (and) the sun by heating, he proved (himself worthy) of a significant (anvartha) title of the king, by pleasing the subjects.

यथेति ॥ **यथा** चन्दयत्याह्लादयतीति **चन्द्र** इन्दुः । चदिधातोरौणादिको रप्रत्ययः । **प्रह्लादना**दाह्लादकरणा**दन्वर्थो**ऽनुगतार्थनामकोऽ**भूत्** । यथा च तपतीति **तपनः** सूर्यः । नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः । **प्रतापात्** संतापजनना**दन्वर्थः** । **तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वर्थः** सार्थकराजशब्दोऽ**भूत्** । यद्यपि 'राज' शब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना ॥ १२ ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

१ '°दर्शनः'.

13. Granted (that) his wide eyes were extended to the extremeties of his ears; but on account of his learning (alone) that showed the subtle duties and purposes, he was (really) possessed of excellent eyes.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

काममिति ॥ **विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते** कर्णप्रान्तगते । **चक्षुष्मत्ता तु** । चक्षुःफलं त्वित्यर्थः । सूक्ष्मान् कार्यार्थान्कर्तव्यार्थान् दर्शयति प्रकाशयतीति **सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव** । शास्त्रं दृष्टिर्विवेकिनामिति भावः ॥ १३ ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

१ 'लब्धप्रशमनं स्वस्थम्'.

14. Then as it were, another royal glory bearing an emblem of the autumnal lotus, approached him who had established peace by the destruction (of the enemies).

लब्धेति ॥ **अथ लब्धस्य** राज्यस्य **प्रशमनेन** परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन **स्वस्थं** समाहितचित्तम् **एनं** रघुं **पङ्कजलक्षणा** पद्मचिह्ना । श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । **शरत्** । **द्वितीया पार्थिवश्री** राजलक्ष्मी**रिव** । **समुपस्थिता** प्राप्ता । 'रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्तिस्तथा योधानामपि संग्रहोऽपि तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु दानवृत्तिकरणं त्यागः समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनान्येतानि राज्ये नवे ॥' इति ॥ १४ ॥

निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

१ 'निर्वृष्टलघुभिर्मेघैः सवितुस्तस्य चोभयोः । वर्धिष्णवो दिशां भागान्प्रतापा यत्र रेचिताः ॥'

15. The very intolerable prowess of his as well as of the sun with its path cleared by the light clouds that had (already) showered rain, simultaneously pervaded the quarters.

निर्वृष्टेति ॥ निःशेषं वृष्टा **निर्वृष्टाः** । कर्तरि क्तः । अत एव **लघवः**, **तैर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा** त्यक्तमार्गः । अत एव **सुदुःसहः** । **तस्य** रघोर्**भानोश्च प्रताप**- पौरुषमातपश्च । 'प्रतापौ पौरुषातपौ' इति यादवः । **युगपद्दिशो व्यानशे** व्याप ॥ १५ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

१ 'अधिज्यमायुधं कर्तुं समयोऽयं रघोरिति । स्वं धनुः शङ्कितेनेव संजह्रे शतमन्युना ॥'.

16. Indra drew back (his) rainy (*Varsika*) bow, and (at the same time) Raghu took up (his) victorious (jaitra) one; for they (both) held their bows ready in turn, for serving the purposes of the subjects.

वार्षिकमिति ॥ **इन्द्रः** । वर्षासु भवं **वार्षिकम्,** वर्षानिमित्तमित्यर्थः 'वर्षाभ्यष्ठक्' (पा. ४।३।१८) इति ठक्प्रत्ययः । **धनुः संजहार** । **रघुर्जैत्र** जयशीलम् । 'जेतृ' शब्दात्तृन्नन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' (पा. ५।४।३८) इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । **धनुर्दधौ** । **हि** यस्मात् **ता**विन्द्ररघू **प्रजा**नाम**र्थ**स्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य **साधने** विषये पर्यायेणोद्यते कार्मुके याभ्यां तौ **पर्यायोद्यतकार्मुकौ** । '**पर्यायोद्यमविश्रमौ**' इति पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विश्रमश्च ययोस्तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ । द्वयोः पर्यायकरणादक्लेश इति भावः ॥ १६ ॥

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

१ 'विलसत्'.

17. The (autumnal) season with a lotus umbrella and chowries of blooming k*a*sha flowers imitated him; (but) again (they) could not attain his glory.

पुण्डरीकेति ॥ **पुण्डरीकं** सिताम्भोजमेव**आतपत्रं** यस्य स तथोक्तः । **विकसन्ति काशानि** काशाख्यतृणकुसुमान्येव **चामराणि** यस्य स तथोक्तः । **ऋतुः** शरदृतुः **पुण्डरीकनिभातपत्रं** काशनिभचामरं **तं** रघुं **विडम्बयामास**ानुचकार । **तस्य** रघोः **श्रियं पुनः** शोभां तु **न प्राप** । 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वतः ॥ १७ ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

18. For both—(for) him whose face shone with favour and (for) the moon with clear lustre, those gifted with expert eyes had equal fondness, at that time.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रसादेति ॥ **प्रसादेन सुमुखे तस्मिन्** रघौ **विशदप्रभे** निर्मलकान्तौ **चन्द्रे च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीति**रनुरागः **समरसा** समस्वादा । तुल्यभोगेति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः । **आसीत्** ॥ १८ ॥

हंसश्रेणीषु[1] तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥[2]

१ 'श्रेणिषु'. २ 'तस्य गोप्तुर्द्विरेफाणां कर्णोत्पलनिपातिनाम् । स्वरसंवादिभिः कण्ठैः शालिगोप्यो जगुर्गुणान् ॥'.

19. The manifestations of his glories were as it were distributed among the rows of swans, the stars and the water with lotuses.

हंसेति ॥ **हंसानां श्रेणीषु** पङ्क्तिषु । **तारासु** नक्षत्रेषु । कुमुदानि येषु सन्तीति **कुमुद्वन्ति** । 'कुमुद्वान्कुमुदप्राये' इत्यमरः । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' (पा. ४।२।८७) । तेषु । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः । **वारिषु च तदीयानां** रघुसंबन्धिनां **यशसां विभूतयः** संपदः **पर्यस्ता इव** प्रसारिताः किम् । इत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमेषां धवलिमेति भावः ॥ १९ ॥

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

20. Sitting in the thick shade of the sugar-cane, the female guards of the rice crop sang the fame of that protector arising from virtues, (and) beginning with the accounts of events in childhood (or—to which introduction was made by the talks even of children).

इक्ष्विति ॥ इक्षूणां छायेक्षुच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' (पा. २।४।२२) इति नपुंसकत्वम्; तत्र निषण्णा **इक्षुच्छायनिषादिन्यः** । '**इक्षुच्छायानिषादिन्यः**' इति स्त्रीलिङ्गपाठ इक्षोश्छायेति विग्रहः ; अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । शालीन् गोपायन्ति रक्षन्तीति **शालिगोप्यः** सस्यपालिकाः स्त्रियः । 'कर्मण्यण्' (पा. ३।२।१) । 'टिड्ढाणञ्—' (पा. ४।१।१५) इत्यादिना ङीप् । **गोप्तू** रक्षकस्य **तस्य** रघोः । गुणेभ्य उदयो यस्य **तद्गुणोदयं** गुणोत्पन्न**माकुमारं** कुमारादारभ्य **कथोद्घातः** कथारम्भो यस्य तम् । कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः । **यशो जगुर्गा**यन्ति स्म । अथवा,—कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आरभ्याकुमारकथम् । तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः । आकुमारकथमुद्धातो यस्मिन् कर्मणि । गानक्रियाविशेषणमेतत् । 'स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः' इत्यमरः । 'आकुमारकथोद्भूतम्' इति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्चरितैरुद्भूतं यद्यशस्तद्यश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥ २० ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
रघो^१रभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

१ 'रघोः परिभवाशङ्कि'.

21. Water became clear through the rise of the very lustrous Agastya; (but at the same time) afraid of defeat from Raghu the mind of the enemies became agitated.

प्रससादेति ॥ **महौजसः** कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः । **उदयादम्भः प्रससाद** प्रसन्नं बभूव । **महौजसो रघोरुदयादभिभवाशङ्कि द्विषतां मनश्चुक्षुभे** कालुष्यं प्राप । 'अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति' इत्यागमः ॥ २१ ॥

मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

22. Big bulls with massive humps, haughty with intoxication (and) tearing the banks of rivers imitated his valour (which was) graceful and sportive.

मदेति ॥ **मदोदग्रा** मदोद्धताः । ककुदेषामस्तीति **ककुद्मन्तः** । महाककुद इत्यर्थः । यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः । **सरितां** कूलान्युद्रुजन्तीति **कूलमुद्रुजाः** । 'उदि कूले रुजिवहोः' (पा. ३।२।३१) इति खश्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषद्–' (पा. ६।३।६७) इत्यादिना मुमागमः । महान्त उक्षाणो **महोक्षाः** । 'अचतुर–' (पा. ५।४।७७) इत्यादिना निपातनादकारान्तः । **लीलाखेलं** विलाससुभगं **तस्य** रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परभञ्जकस्य **विक्रमं** शौर्यम् । **अनुप्रापुः**रनुचक्रुः ॥ २२ ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥

23. Struck by the blossoms of the saptaparna trees smelling like rut, his elephants dripped ichor in seven streams, as if through intolerance.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रसवैरिति ॥ मदस्यैव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः । 'उपमानाच्च' (पा. ५।४।१३७) इतीकारः समासान्तः । **सप्तपर्णानां** वृक्षविशेषाणाम् । 'सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । **प्रसवैः** पुष्पैराहतास्तस्य रघोर्नागा गजाः । 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः । **असूययेवा**हतिनिमित्तया स्पर्धयेव **सप्तधैव प्रसुस्रुवुर्मदं** ववृषुः । प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः । 'करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः' इति पालकाप्ये । करान्नासारन्ध्राभ्यामित्यर्थः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

१ 'नोदयामास'; 'प्रेरयामास'.

24. Making the rivers fordable and the path dried up of mud, autumn goaded him for campaign, (even) before (his own) might.

सरित इति ॥ **सरितो गाधाः** सुप्रतराः **कुर्वती** । **पथो** मार्गांश्च**आश्यानकर्दमा**ञ्शुष्कपङ्कान् **कुर्वती** । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' (पा. ८।४।४३) इति श्यतेर्निष्ठा तस्य नत्वम् । **शरच्छर**दृतुस्तं रघुं **शक्ते**रुत्साहशक्तेः **प्रथमं** प्राग्**यात्रायै** दण्डयात्रायै **चोदयामास** प्रेरयामास । प्रभुमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत् स्वयमुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्मै सम्यग्घुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

१ 'सम्यक्तस्य'. २ 'एव'.

25. Fire in which offerings were offered properly at the N*i*r*a*jana (worshipping with waving lamps) ceremony for the horses, gave victory as it were with (his own) hand under the guise of flames soaring to the right.

तस्मा इति ॥ **वाजिना**मश्वानां **नीराजनाविधौ** नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि **सम्यग्**विधिवद्**हुतो** होमसमिद्धो **वह्निः** । प्रगता दक्षिणं **प्रदक्षिणम्** । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं **याऽर्चि**र्ज्वाला तस्या **व्याजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ** । उक्तं महायात्रायाम्—'इद्धः प्रदक्षिणगतो हुतभुङ् नृपस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोति' इति । 'वाजि'ग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणम्, तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥ २५ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स गुप्तमूलप्रत्यंन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः ।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

१ '°पर्यंतः'.

26. Having protected his head-quarters and boundaries, having guarded his rear and having taken (with him) the six types of army, he, accompanied by good luck, marched out desirous of conquering the quarters.

स इति ॥ गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स **गुप्तमूलप्रत्यन्तः** । **शुद्धपार्ष्णि**रुद्धृतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा । **अयान्वितः** शुभदैवान्वितः । 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः । **स** रघुः **षड्विधं** मौलभृत्यादिरूपं **बलं** सैन्यम् । 'मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्' इति कोशः । **आदाय दिशां जिगीषया** जेतुमिच्छया **प्रतस्थे** चचाल ॥ २६ ॥

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

27. Ladies of the city (who were) old in age scattered on him fried grain, like the milk waves (covering) Achyuta with the spray tossed by Mandara.

अवाकिरन्निति ॥ **वयोवृद्धाः पौरयोषितस्तं** रघुं प्रयान्तं **लाजै**राचारलाजैः । **मन्दरोद्धूतैः पृषतै**र्बिन्दुभिः **क्षीरोर्मयः** क्षीरसमुद्रोर्मयोऽ**च्युतं** विष्णु**मिव** । **अवाकिरन्** पर्यक्षिपन् ॥ २७ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

28. Comparable to Indra (*Prachinabarhis*—or a king of that name), he first went to the east, as if terrifying the enemies with his banners tossed up by the wind,

स इति ॥ प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराज इति केचित् । **प्राचीनबर्हि**रिन्द्रः । 'पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथा' इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानात् । तेन **तुल्यः स** रघुः । **अनिले**नानुकूलवातेनो**द्धूतैः केतुभि**र्ध्वजै**रहितान्** रिपून् । **तर्जयन्निव** भर्त्सयन्निव । तर्जिभर्त्स्योरनुदात्तेत्त्वेऽपि चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तेत्त्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति वामनः । **प्रथमं प्राचीं** दिशं **ययौ** ॥ २८ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥

१ 'स्यन्दनोत्कीर्णैः'; 'तुरगोत्कीर्णैः'.

29. making the sky similar to the surface of the earth, and the surface of the earth similar to the sky, by the dust raised by the chariots and by the elephants resembling the clouds (respectively).

रजोभिरिति ॥ किं कुर्वन् । **स्यन्दनोद्धूतै रजोभिर्घनसंनिभै**र्वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यै**र्गजैश्च** यथाक्रमं **व्योमा**काशं **भुवस्तलमिव भूतलं च व्योमेव कुर्वन्** । 'ययौ' इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २९ ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

१ 'पुरोगाः'. 'पुरोगैः कलुषास्तस्य सह प्रस्थायिभिः कृशाः । पश्चात्प्रयायिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिम्नगाः ॥'

30. (His) valour first, sound afterwards, dust after that and in the end went (his) chariot and others; thus his army was (arranged) in four arrays as it were.

प्रताप इति ॥ **अग्रे प्रताप**स्तेजोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । **ततः शब्दः** सेनाकलकलः । **तदनन्तरं परागो** धूलिः । 'परागः पुष्परजसि धूलिस्नानीययोरपि' इति विश्वः । **पश्चाद्रथादि** रथाश्वादिकं चतुरङ्गबलम् । '**रथानीकम्**' इति पाठे 'इति' शब्दाध्याहारेण योज्यम् । **इतीत्थं चतुःस्कन्धेव** चतुर्व्यूहेव । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायांशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । **सा चमूर्ययौ** ॥ ३० ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

31. Through the possession of strength, he made sandy deserts abound in water, navigable rivers fordable (and) forests clear.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मर्विति ॥ स रघुः शक्तिमत्त्वात्समर्थत्वान्मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि। 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः। उदम्भांस्युद्भूतजलानि चकार। नाव्या नौभिस्तार्या नदीः। 'नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये' इत्यमरः। 'नौवयोधर्मविषमूल–' (पा. ४।४।९१) इत्यादिना यत्प्रत्ययः। सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार। विपिनान्यरण्यानि। 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः। प्रकाशानि निर्वृक्षाणि चकार। शक्त्युत्कर्षात्तस्यागम्यं किमपि नासीदिति भावः॥ ३१॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम्।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः॥ ३२॥

32. Leading the huge army marching towards the eastern made to give up the fruit or ruined variously, like that of the from the matted hair of Shiva (and flowing towards the eastern ocean).

स इति ॥ महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् स रघुः। हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टां गङ्गां कर्षन्। सापि पूर्वसागरगामिनी। भगीरथ इव। बभौ। भगीरथो नाम कश्चित्कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटाद्गङ्गा प्रवर्तयिता राजा। यत्संबन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते॥ ३२॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः॥ ३३॥

33. His course was marked by the kings, dethroned, or made to give up the fruit or ruined variously, like that of the elephant by trees (uprooted, deprived of fruit and broken in many places).

त्याजितैरिति ॥ 'फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः' इति केशवः। फलं लाभम्। वृक्षपक्षे,–प्रसवं च। त्याजितैः। त्यजेर्ण्यन्ताद्द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः। उत्खातैः स्वपदाच्च्यावितैः। अन्यत्र,–उत्पाटितैः। बहुधा भग्नै रणे जितैः। अन्यत्र,–छिन्नैः। नृपैः। पादपैर्दन्तिनो गजस्येव तस्य रघोर्मार्ग उल्बणः प्रकाश आसीत्। 'प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्बणं विशदं स्फुटम्' इति यादवः॥ ३३॥

पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः॥ ३४॥

34. Thus overrunning the various eastern countries, he, the victorious one, reached the shore of the ocean dark with the palm-groves.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पौरस्त्यानिति ॥ **जयी** जयनशीलः । 'जिदृक्षिविश्री–' (पा. ३।२।१५७) इत्यादिनेनिप्रत्ययः । स रघुरेवम् । पुरो भवान् **पौरस्त्यान्**प्राच्यान् । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' (पा. ४।२।९८) इति त्यक्प्रत्ययः । **तांस्तान्**, सर्वानित्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । **जनपदान्**देशान**क्रामन्** । **तालीवनैः श्यामं महोदधेरुपकण्ठ**मन्तिकं **प्राप** ॥ ३४ ॥

अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य[1] वैतसीम् ॥ ३५ ॥

१ 'आस्थाय'.

35. From him, the protector of the immodest, as from the force of a river, (their own) selves were protected by the Suhmas by resorting to the behaviour of reeds.

अनम्राणामिति ॥ **अनम्राणाम्** । कर्मणि षष्ठी । **समुद्धर्तु**रुन्मूलयितु**स्तस्मा**द्रघोः सकाशात् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' (पा. १।४।२५) इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । **सिन्धुरयान्न**दीवेगादिव **सुह्मैः** सुह्मदेशीयैः । सुह्मादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते । **वैतसीं** वेतसः संबन्धिनीं **वृत्तिम्** । प्रणतिमित्यर्थः । **आश्रित्य** । **आत्मा संरक्षितः** । अत्र कौटिल्यः — 'बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसं धर्ममातिष्ठेत्' इति ॥ ३५ ॥

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान्[1] ।
निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

१ 'उद्धतान्'.

36. Having forcibly dug out the Vangas who were ready with (their) navy, he, the leader erected pillars of victory in the spaces between the streams of the Ganges.

वङ्गानिति ॥ **नेता** नायकः **स** रघु**र्नौ**भिः **साधनै**रुद्यतान्संनद्धान् **वङ्गा**न्राज्ञ**स्तरसा** बलेन । 'तरसी बलरंहसी' इति यादवः । **उत्खाय**ोन्मूल्य **गङ्गा**याः **स्रोतसां** प्रवाहाणामन्त**रेषु** द्वीपेषु **जयस्तम्भान्निचखान** । स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आपादपद्मप्रणताः[1] कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

१ '°प्रवणाः'.

37. Those (Va*n*gas) bowing down before the lotus-like feet (of Raghu), reinstated after being uprooted, greeted Raghu with fruits, like the rice plants (that yield fruit when transplanted after being uprooted).

आपादेति ॥ **आपादपद्मम्** अङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं **प्रणताः** । अत एव, **उत्खाताः** पूर्वमुद्धृता अपि **प्रतिरोपिताः** पश्चात्स्थापितास्ते वङ्गाः । **कलमा इव** शालिविशेषा इव । 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी' इत्यमरः । तेऽप्यापादपद्मं पादपद्ममूलपर्यन्तं प्रणताः । 'पादो बुध्ने तुरीयांशशैलप्रत्यन्तपर्वताः' इति विश्वः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । **रघुं फलैर्धनैः** । अन्यत्र,—सस्यैः । **संवर्धयामासुः** । 'फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । सस्ये' इति केशवः ॥ ३७ ॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः[1] कलिङ्गाभिमुखो[2] ययौ ॥ ३८ ॥

१ 'उत्कलैर्दर्शित°'; उत्कलादेशित°'. २ '°मुखम्'.

38. Having crossed the Kapish*a* with (his) troops that had formed a bridge of elephants, he marched on facing the Kali*n*gas, the way being shown by the utkala kings.

स इति ॥ **स** रघुर्बद्धा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः **सैन्यैः कपिशां** नाम नदीं **तीर्त्वा** । 'करभाम्' इति केचित्पठन्ति । **उत्कलैः** राजभि**रादर्शितपथः** संदर्शितमार्गः सन् **कलिङ्गाभिमुखो ययौ** ॥ ३८ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

39. He planted (his) unbearable prowess on to the head of the Mahendra as an elephant driver drives a sharp goad into the temples of a big thick-skinned elephant.

स इति ॥ **स** रघु**र्महेन्द्रस्य** कुलपर्वतविशेषस्य । 'महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ।' इति विष्णुपुराणात् । **मूर्ध्नि**

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तीक्ष्णं दुःसहं **प्रतापम्** । **यन्ता** सारथिर्**गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य** गजविशेषस्य **मूर्ध्नि तीक्ष्णं** निशितम**ङ्कुशमिव** । **न्यवेशयन्**निक्षिप्तवान् । 'त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ॥' इति राजपुत्रीये । 'चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥' इति मृगचर्मीये ॥ ३९ ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

40. The king of the Kalingas having an army of elephants, met him with missiles, like the mountain showering stones (meeting) Indra ready to clip its wings.

प्रतीति ॥ **गजसाधनः** सन् **कालिङ्ग** कलिङ्गानां राजा । 'द्व्यञ्मगधकलिङ्ग—' (पा. ४।१।१७०) इत्यादिनाण्प्रत्ययः । **अस्त्रैरायुधैस्तं** रघुम् । **पक्षाणां छेद उद्यतमुद्युक्तं शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव** । **प्रतिजग्राह** प्रत्यभियुक्तवान् ॥ ४० ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

41. There the descendent of Kakutstha, having endured the rainy day with the (shower of) arrows of the enemies, received the goddess of victory, as if after taking an auspicious bath.

द्विषामिति ॥ **काकुत्स्थो** रघुस्**तत्र** महेन्द्रादौ **द्विषां नाराचदुर्दिनं** नाराचानां बाणविशेषाणां दुर्दिनम् । लक्षणया वर्षमुच्यते । **विषह्य** सहित्वा **सद्यथाशास्त्रं मङ्गलस्नात इव** विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव **जयश्रियं प्रतिपेदे** प्राप । 'यत्तु सर्वौषधिस्नानं तन्माङ्गल्यमुदीरितम्' इति यादवः ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

१ 'नालिकेरासवम्'.

42. There having constructed drinking booths with leaves of betel plants, the warriors drank liquor of cocoanut water (juice) and (also) the glory of the enemy.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ताम्बूलीनामिति ॥ तत्र महेन्द्राद्रौ । युध्यन्त इति **योधाः** । पचाद्यच् । **रचिताः** कल्पिता **आपानभूमयः** पानयोग्यप्रदेशा यैस्ते तथोक्ताः सन्तो **नारिकेलासवं** नारिकेलमद्यं **ताम्बूलीनां** नागवल्लीनां **दलैः पपुः** । तत्र विजहुरित्यर्थः । **शात्रवं यशश्च पपुः**, जहुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ॥
श्रियं महेन्द्रनाथस्य[1] जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

१ 'माहेन्द्रनाथस्य'.

43. That righteously victorious (one who conquers in the cause of righteousness) king snatched away the wealth, but not the earth (kingdom) of the lord of Mahendra who was first uprooted and then replaced.

गृहीतेति ॥ **धर्मविजयी** धर्मार्थविजयशीलः **स नृपो** रघुः । गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च **गृहीतप्रतिमुक्तः** । तस्य **महेन्द्रनाथस्य** कालिङ्गस्य **श्रियं जहार** । धर्मार्थमिति भावः । **मेदिनीं तु न** जहार । शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरिताम्[1]आशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

१ 'अगस्त्यचरिताम्'.

44. Then he who never had to crave for victory, marched to the direction resorted to by Agastya, just along the broad sea-shore lined with the fruit-laden betel-nut trees.

तत इति ॥ ततः प्राचीविजयानन्तरं **फलवत्पूगमालिना** फलितक्रमुकश्रेणीमता । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । **वेलायाः** समुद्रकूलस्य **तटेनो**पान्ते**नैवागस्त्येनाचरितामाशां** दक्षिणां दिश**मनाशास्यजयः** । अयत्नसिद्धत्वादप्रार्थनीयजयः सन् । **ययौ** । 'अगस्त्यो दक्षिणमाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः' इति ब्रह्मपुराणे ॥ ४४ ॥

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

45. He as it were, rendered the *Kaveri* fit to be suspected by her husband through (her) enjoyment by the army sweet-smelling with the rut of the elephants.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स इति ॥ **स** रघुः **गजानां दानेन** मदेन **सुगन्धिना** सुरभिगन्धिना। 'गन्धस्येत्–' (पा. ५।४।१३५) इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः। यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशः, तथापि 'निरङ्कुशाः कवयः'। तथा च माघकाव्ये (६।५०)—'ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः सततगास्तत-गानगिरोऽलिभिः', नैषधे च (३।९३)—'अपां हि तृप्ताय न वारिधाराः स्वादुसुगन्धिः स्वदते तुषारा' इति। 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इति निषेधादिनिप्रत्यय-पक्षोऽपि जघन्य एव। सेनायां समवेताः **सैन्याः**। 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमरः। 'सेनाया वा' (पा. ४।४।४५) इति ण्यप्रत्ययः। तेषां **परिभोगेन कावेरीं** नाम सरितं **सरितां पत्युः** समुद्रस्य **शङ्कनीयां** न विश्वसनीया-**मिवाकरोत्**। संभोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ॥ ४५ ॥

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

46. By the forces of his who marched along the way, desirous of victory the outskirts of the Malaya with the *Harita* (birds) frightened in the pepper-groves, were occupied.

बलैरिति ॥ **विजिगीषोर्**विजेतुमिच्छो**र्गताध्वनस्तस्य** रघोर्**बलैः** सैन्यैः। 'बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्' इति यादवः। **मारीचेषु** मरीचवनेषू**द्भ्रान्ताः** परिभ्रान्ता **हारीताः** पक्षिविशेषा यासु ताः। 'तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः' इत्यमरः। **मलयाद्रेरुपत्यका** आसन्नभूमयः। 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः। 'उपाधिभ्यां त्यकन्–' (पा. ५।४।३४) इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः। **अध्युषिताः**। उपत्यकास्सूषितमित्यर्थः। 'उपान्वध्याङ्वसः' (पा. १।४।४८) इति कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

47. The flying powder of the fruit of the cardamom trees, trampled over by (his) horses, clung to the temples of the rutting elephants having a similar fragrance.

ससञ्जुरिति ॥ अश्वैः **क्षुण्णानामेलानामे**लालतानाम्**उत्पतिष्णव** उत्पतनशीलाः 'अलंकृञ्–' (पा. ३।२।१३६) इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः। **फलरेणवः** फलरजांसि **तुल्यगन्धिषु** समानगन्धिषु। सर्वधनीतिवदिन्नन्ताद्बहुव्रीहिः। **मत्तेभानां कटेषु ससञ्जुः** सक्ताः। 'गजगण्डकटी कटौ' इति कोषः ॥ ४७ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥

48. Tied to the sandal trees along the channels (carved out) by the coilings of the serpents, the neck-chains of even those elephants that rent asunder the foot-chains (—ropes) did not slip out.

भोगीति ॥ **चन्दनानां** चन्दनद्रुमाणां **भोगिवेष्टनमार्गेषु** सर्पवेष्टनानिम्नेषु **समर्पितं** सञ्जितं **त्रिपदीच्छेदिनां** पादशृङ्खलच्छेदकानाम**पि** । 'त्रिपदी पादबन्धनम्' इति यादवः । **करिणाम्** । ग्रीवासु भवं **ग्रैवं** कण्ठबन्धनम् । ग्रीवाभ्योऽण्च' (पा. ४।३।५७) इत्यण्प्रत्ययः । **नास्रसन्न** स्रस्तमभूत् । 'द्युभ्यो लुङि' (पा. १।३।९१) इति परस्मैपदम् । पुषादित्वादङ् । 'अनिदिताम्-' (पा. ६।४।२४) इति नकारलोपः ॥४८॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

49. In the southern direction, the lustre of even the sun becomes dimmed; in that very (direction) the Pa*n*dya princes could not stand the valour of Raghu.

दिशीति ॥ **दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते** मन्दं भवति । लोहितादित्वात्क्यष्प्रत्ययः । 'वा क्यषः' (पा. १।३।९०) इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने तेजोमान्द्यादिति भावः । **तस्यामेव दिशि** । **पाण्ड्याः** पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः । 'पाण्डोर्ड्यण्वक्तव्यः' (वा. २६७१) । **रघोः प्रतापं न विषेहिरे** न सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥ ४९ ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

50. Falling flat (before him) they gave the best of pearls collected from the great ocean where the T*a*mrapar*n*i joins (it, their) own assembled glory as it were.

ताम्रपर्णीति ॥ **ते** पाण्ड्यास्ताम्रपर्ण्या नद्या **समेतस्य** संगतस्य **महोदधेः** संबन्धि **संचितं** मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः । **स्वं** स्वकीयं **संचितं यश इव तस्मै** रघवे **निपत्य** प्रणिपत्य **ददुः** । यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥ ५० ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

१ 'आलीढ°'. २ 'दुर्दुरौ'. ३ 'दूरमुक्तम्'.

51. He having enjoyed at (his) sweet will the Malaya and the Dardura mountains with sandal trees growing on (their) slopes, as if the two breasts of that direction (with sandal paste besmeared to sides),

52. (he) of unbearable valour ascended the Sahya left far off by the ocean, as if (it was) the buttocks of the earth with the garment slipped away.

स इति ॥ **असह्येति च** ॥ युग्ममेतत् । **असह्यविक्रमः स** रघुस्त**टेषु** सानुष्व**ालीनचन्दनौ** व्याप्तचन्दनद्रुमौ । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । स्तनपक्षे,–प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ । तस्या दक्षिणस्या **दिशः स्तनाविव** स्थितौ **मलयदर्दुरौ** नाम **शैलौ यथाकामं** यथेच्छं **निर्विश्यो**पभुज्य । 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः । उदकान्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधौ च' इति (पा. ८।२।१३) निपातः । **उदन्वता दूरान्मुक्तं** दूरतस्त्यक्तम् । 'स्तोकान्तिक-दूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन' (पा. २।१।३९) इति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (पा. ६।३।२) इत्यलुक् । **स्रस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव** स्थितं **सह्यं** सह्याद्रि-**मलङ्घयत्** प्राप्तोऽतिक्रान्तो वा ॥ ५१–५२ ॥

संप्रति प्रतीचीं दिशमभियायावित्याह

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥

१ 'रामेषु'.

53. By his forces marching ahead ready for vanquishing the Aparanta (western coast), the ocean, though driven off by the missiles of Parashurama (still) clung as it were to the Sahya.

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तस्येति ॥ **अपरान्तानां** पाश्चात्त्यानां **जय** **उद्यतै**रुद्युक्तैः। 'अपरान्तास्तु पाश्चात्त्यास्ते च सूर्पारिकादयः' इति यादवः। **विसर्पद्भिर्ग**च्छद्भिस्तस्य **रघोरनीकैः** सैन्यैः। 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः। **अर्णवो** **रामस्य** जामदग्न्यस्य**उत्सारितः** परिसारितोऽपि **सह्यलग्न इवासीत्**। सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवादृश्यतेति भावः ॥ ५३ ॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम्।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

54. He made the dust raised by the army a substitute for the (saffron) powder in the hair of the young Kerala ladies who gave up ornaments through fear.

भयेति ॥ **तेन** रघुणा **भयेनोत्सृष्टविभूषाणां** परिहृतभूषणानां **केरलयोषितां** केरलाङ्गनानामलकेषु **चमूरेणुः चूर्णस्य** सेनारजश्चूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः **प्रतिनिधीकृतः**। एतेन योषितां पलायनं चमूनां च तदनुधावनं ध्वन्यते ॥ ५४ ॥

मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः।
तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

१ 'मरुला'; 'मुरवी°'.

55. The pollen of the Ketaka flowers raised by the breezes over the Murala became the perfuming powder made without effort for the armours of the warriors.

मुरलेति ॥ **मुरला** नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी, तस्या **मारुतेनोद्धूत**मुत्थापितम्। '**मुरवीमारुतोद्धूतम्**' इति केचित्पठन्ति। **कैतकं** केतकसंबन्धि **रज**स्**तद्योधवारबाणानां** रघुभटकञ्चुकानाम्, 'कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री' इत्यमरः। **अयत्नपटवासता**मयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्व**मगमत्**। 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

56. By the clank of the armours gingling on the bodies of the galloping horses the noise of the *rajatali* (big palm) groves was drowned.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अभ्यभूयतेति ॥ **चरतां** गच्छतां **वाहानां** वाजिनां, 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहय-सैन्धवसप्तयः' इत्यमरः । **गात्रशिञ्जितै**र्गात्रेषु शब्दायमानैः । कर्तरि क्तः । '**गात्रसञ्जितैः**' इति वा पाठः । सञ्जतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । **वर्मभिः** कवचैः । '**मर्मरैः**' इति पाठे वाहानां गात्रशिञ्जितैर्गात्रध्वनिभिरित्यर्थः । मर्मरो मर्मरायमाण इति ध्वनेर्विशेषणम् । **पवनेनोद्धूतानां** कम्पितानां **राजतालीवनानां ध्वनिरभ्यभूयत** तिरस्कृतः ॥ ५६ ॥

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां[1] मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुंनागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

१ '°बद्धानाम्'.

57. Bees from the pumnaga trees attacked the temples of the elephants fragrant with the flow of the ichor and tied to the trunks of the kharj*uri* (date) plants.

खर्जूरीति ॥ **खर्जूरीणां** तृणद्रुमविशेषाणाम् । 'खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमा' इत्यमरः । **स्कन्धेषु** प्रकाण्डेषु । 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः' इत्यमरः । **नद्धानां** बद्धानां **करिणां मदोद्गारे**ण मदस्रावेण **सुगन्धिषु** । 'गन्धस्येत्–' (पा. ५।४।१३५) इत्यादिनेकारः । **कटेषु** गण्डेषु **पुंनागेभ्यो** नागकेशरेभ्यः पुंनागपुष्पाणि विहाय । ल्यब्लोपे पञ्चमी । **शिलीमुखा** अलयः **पेतुः** । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ॥ ५७ ॥

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

58. The ocean, they say, gave (some) space to Parashu-r*a*ma (only) when requested; (but) to Raghu under the guise of the Apar*a*nta kings he (the ocean) (also) paid tributes.

अवकाशमिति ॥ **उदन्वानु**दधी **रामाय** जामदग्न्याय । **अभ्यर्थितो** याचितः सन् । **अवकाशं** स्थानं **ददौ किल** । 'किल' इति प्रसिद्धौ । **रघवे** त्व**परान्तमहीपालव्याजेन करं** बलिं **ददौ** । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः । करदानं च भीत्या, न तु याञ्चयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥ ५८ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

59. There he made Trikuta itself, (marked) with evident signs of (his) valour carved out by the tusks of intoxicated elephants, (his) lofty victory column.

मत्तेति ॥ तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां **रदनोत्कीर्णा**नि दन्तक्षतान्येव । भावे क्तः । **व्यक्ता**नि स्फुटानि **विक्रमलक्षणा**नि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिंस्तं तथोक्तं **त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तम्भं चकार** । गाढप्रहारस्त्रिकूटोऽद्रिरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्तम्भोऽभूदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

60. Then, to conquer the Parasikas, he proceeded along the over-land route, like a self-restrained (sage starting to vanquish) the enemies, senses by name, through right knowledge (philosophy).

पारसीकानिति ॥ ततः स रघुः । **संयमी** योगी **तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्या**निन्द्रियनामकान् **रिपूनिव** । **पारसीकान्** राज्ञो **जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे** । न तु नेदिष्ठेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥ ६० ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

61. He did not brook the flush of wine on the lotuses in the form of the faces of the yavana ladies, like the untimely appearance of clouds (not allowing) the morning sunlight on the lotuses.

यवनीति ॥ स रघुर्**यवनीनां** यवनस्त्रीणाम् । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (पा. ४।१।६३) इति ङीष् । मुखानि पद्मानीव **मुखपद्मानि** । उपमितसमासः । तेषां **मधुना** मद्येन यो **मदो** मदरागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः । तं **न सेहे** । कमिव । **अकाले** प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले **जलदोदयः** । प्रायेण प्रावृषि पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वाद**ब्जानां** संबन्धिनं **बालातपमिव** । अब्जहितत्वादब्जसंबन्धित्वं सौरातपस्य ॥ ६१ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सङ्ग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

१ '°प्रतियोध°'.

62. He had a furious battle with the westerners possessing cavalry (troops) while (there was so much) dust that the combantants (or adversaries) could be spotted out (only) by the twangs of (their) bows.

सङ्ग्राम इति ॥ तस्य रघोः**रश्वसाधनै**र्वाजिसैन्यैः । 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः' इति हैमः । पश्चाद्भवैः **पाश्चात्त्यै**र्यवनैः सह 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' (पा. ४।२।९८)। सहार्थे तृतीया । शृङ्गाणां विकाराः **शार्ङ्गा**णि धनूंषि तेषां **कूजितैः** शब्दैः । 'शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः । जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः ॥' इति केशवः । अथवा,—शार्ङ्गैः शृङ्गसंनिधिभिः कूजितै**र्विज्ञेया** अनुमेयाः **प्रतियोधाः** प्रतिभटाः यस्मिंस्तस्मिन् **रजसि तुमुलः सङ्ग्रामः** संकुलं युद्धमभूत् । 'तुमुलं रणसंकुले' इत्यमरः ॥ ६२ ॥

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

१ 'सक्षौद्रैः पटलै°'.

63. He covered the earth with their bearded heads cut off by (his leaf-like) arrows, as if with honey-combs surrounded by bees.

भल्लेति ॥ स रघु**र्भल्लापवर्जितै**र्बाणविशेषकृत्तैः । 'स्नुहीदलफलो भल्लः' इति यादवः । **श्मश्रुलैः** प्रवृद्धमुखरोमवद्भिः । 'सिध्मादिभ्यश्च' (पा. ५।२।९७) इति लच्प्रत्ययः । **तेषां** पाश्चात्त्यानां **शिरोभिः । सरघा**भिर्मधुमक्षिकाभि**र्व्याप्तैः** । 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । 'क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका' इत्यमरशाश्वतौ । क्षुद्राभिः कृतानि **क्षौद्रा**णि मधूनि । 'मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः । 'क्षुद्राभ्रमरवटरपादञ्' (पा. ४।३।११९) इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः । तेषां **पटलैः** स्तबकैरिव । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि संचये । पटिके परिवारे च' इति हैमः । **महीं तस्तार**ाच्छादयामास ॥ ६३ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

64. Those that remained, with (their) head-dresses taken off, approached him for protection (submitted to him); for the wrath of the great has submission (alone) for its appeasement.

अपनीतेति ॥ **शेषा** हतावशिष्टा **अपनीतशिरस्त्राणा** अपसारितशीर्षण्याः सन्तः 'शीर्षकम् । शीर्षण्यं च शिरस्त्रे' इत्यमरः । शरणागतलक्षणमेतत् । **तं** रघुं **शरणं ययुः** । तथा हि—**महात्मनां संरम्भः** कोपः । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । **प्रणिपातः** प्रणतिरेव **प्रतीकारो** यस्य स **हि** । महतां परकीयमौद्धत्यमेवासह्यं, न तु जीवितमति भावः ॥ ६४ ॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

65. His warriors removed the fatigue of victory with wines (drunk) on the ground under vine-bowers strewn with the best of deer-skins.

विनयन्त इति ॥ **तस्य** रघोर्योधा भटा **आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि** चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु **द्राक्षावलयानां भूमिषु** । 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च' इत्यमरः । **मधुभि**र्द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यै**र्विजयश्रमं** युद्धखेदं **विनयन्ते स्मा**पनीतवन्तः । 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' (पा. १।३।३७) इत्यात्मनेपदम् । 'लट् स्मे' (पा. ३।२।११८) इति भूतार्थे लट् ॥ ६५ ॥

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥[2]

१ 'औदीच्यान्'. २ 'जितानजय्यस्तानेव कृत्वा रथपुरःसरान् । महार्णवमिवौर्वाग्निः प्रविवेशोत्तरापथम् ॥'

66. Then, like the sun desirous of sucking up the moistures by his rays, Raghu desirous of uprooting the northern kings by (his) arrows and missiles proceeded to the direction presided over by Kubera.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत इति ॥ **ततो रघुर्भास्वान् सूर्य इव शरै**र्बाणै**रुस्रैः** किरणैरिव । 'किरणो-स्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः । **उदीच्यानु**दग्भवान्नृपान् **रसानु**दकानी-**वोद्धरिष्यन् कौबेरीं** कुबेरसंबन्धिनीं **दिश**मुदीचीं **प्रतस्थे** । अनेकेवशब्देनेयमुपमा । यथाह दण्डी — 'एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा' इति ॥ ६६ ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धु[1]तीरविचेष्टनैः ।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाँल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

१ 'वङ्कूतीर'; 'वङ्क्षूतीर'.

67. His horses, with the fatigue of travel removed by tossing on the banks of the Sindhu, shook (their) shoulders with saffron-filaments sticking to them.

विनीतेति ॥ **सिन्धु**र्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः । 'देशे नदविशेषेऽब्धेः सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः । सिन्धोस्**तीरे विचेष्टनै**रङ्गपरिवर्तनै**र्विनीता-ध्वश्रमास्तस्य** रघो**र्वाजिनो**ऽश्वा **लग्नाः कुङ्कुमकेसराः** कुङ्कुमकुसुमकिञ्जल्का येषां तान् । यद्वा,—लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटा येषां तान् । 'अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्म' इत्यमरः । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बहुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे किञ्जल्के स्यात्' इति हैमः । **स्कन्धान्** कायान् । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायेंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । **दुधुवुः** कम्पयन्ति स्म ॥ ६७ ॥

तत्र हूणा[1]वरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

१ 'हूना [=तुरुष्का] वरोधा'.

68. There the activity (i.e. prowess) of Raghu that manifested (his) valour on the husbands of the ladies in the harems of the *Hun*as, was the instructor of redness on (their) cheek (or was exhibited by the redness on their cheeks).

तत्रेति ॥ **तत्रो**दीच्यां दिशि **भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्** । भर्तृवधेन स्फुटपराक्रम-मित्यर्थः । **रघुचेष्टितं** रघुव्यापारः । **हूणा** जनपदाख्याः क्षत्रियाः । तेषा**मवरोधा** अन्तःपुरस्त्रियस्तासां **कपोले**षु **पाटलस्य** पाटलिम्नस्ताडनादिकृतारुण्यस्या**देश्यु**प-देशकं **बभूव** । अथवा,—पाटल आदेश्यादेष्टा यस्य तद्बभूव । स्वयं लेख्यायत इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्लिष्टै[1]रक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

१ 'अङ्कोलैः'; 'अक्षोडैः'.

69. The Kamboja kings incapable of standing his valour in a battle bent down together with the aksota trees strained by the elephant-chains.

काम्बोजा इति ॥ **काम्बोजा** राजानः **समरे तस्य** रघोर्वीर्यं प्रभावम् । 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः' इति हैमः । **सोढुमनीश्वरा** अशक्ताः सन्तः । **गजानामालानं** बन्धनम् । भावे ल्युटि 'विभाषा लीयतेः' (पा. ६।१।५१) इत्यात्वम् । तेन **परिक्लिष्टैः** परिक्षतै**रक्षोटै**र्वृक्षविशेषैः **सार्धमानताः** ॥ ६९ ॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा[1] द्रविणराशयः ।
उ[2]पदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ ७० ॥

१ 'तुङ्गद्रविणराशयः'. २ 'विविशुस्तं कोसलेशमुदन्वन्तमिवापगाः'; 'विविशुस्तं विशांनाथमुदन्वन्तमिवापगाः'.

70. As gifts, their lofty heaps of wealth consisting mainly of good horses, over and again found shelter in the lord of the Kosalas, but conceit not.

तेषामिति ॥ **तेषां** काम्बोजानां **सद्भिरश्वैर्भूयिष्ठा** बहुलास्**तुङ्गा द्रविणानां** हिरण्यानाम् । 'हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम्' इत्यमरः । **राशय** एवो**पदा** उपायनानि । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । **कोसलेश्वरं** कोसलदेशाधिपतिं तं रघुं **शश्वदसकृद्विविशुः** । 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः । तथाप्युत्**सेका** गर्वास्तु **न विविशुः** । सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वेत्यर्थः ॥ ७० ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।
वर्धयन्निव तत्कूटानु[1]द्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

१ 'उद्धतैः'.

71. Then, with his cavalry he ascended the mountain, the father of Gauri as if increasing his peaks by the raised dust of the minerals.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत इति ॥ ततोऽनन्तरम**श्वसाधनः** सन् **गौर्या गुरुं** पितरं **शैलं** हिमवन्तम् । **उद्धूतै**रश्वखुरोद्धूतै**र्धातूनां** गैरिकादीनां **रेणुभि**स्तत्कूटांस्तस्य शृङ्गाणि । 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । **वर्धयन्निव** । **आरुरोह** । उत्पतद्धूलिदर्शनाद्गिरिशिखरवृद्धिभ्रमो जायत इति भावः ॥ ७१ ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

१ 'सैन्यघोषोऽथ संभ्रमम्'. २ 'गुहागतानाम्'. ३ 'सत्त्वानाम्'.

72. The gaze of the lions equal in strength, as they turned back (their heads), lying in the caves, announced (their) fearlessness, even in the din of the army (or he praised the gaze etc.).

शशंसेति ॥ **तुल्यसत्त्वानां** सैन्यैः समानबलानाम् । गुहासु शेरत इति **गुहाशया**स्तेषाम् । 'अधिकरणे शेते' (पा. ३।२।१५) इत्यच्प्रत्ययः । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा' इत्यमरः । **सिंहानां** हरीणाम् । 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः । संबन्धि **परिवृत्य** परावृत्या**वलोकितं** शयित्वैव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनं कर्तृ **सैन्यघोषे** सेनाकलकले संभ्रमकारणे **सत्यप्यसंभ्रम**मन्तःक्षोभविरहित्वम् । नञः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इष्यते । **शशंस** कथयामास । 'सैन्येभ्यः' इत्यर्थाल्लभ्यते । बाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः । असंभ्रान्तत्वे हेतुः—तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समबलः समबलाद्बिभेतीति भावः ॥ ७२ ॥

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

73. Charged with the spray of the Ganges, the winds rustling among the Bhurja trees, causing music in the bamboos served him along the way.

भूर्जेष्विति ॥ **भूर्जेषु** भूर्जपत्रेषु । 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिका मता' इति यादवः । मर्मरः शुकपर्णध्वनिः । 'मर्मरः शुष्कपर्णानाम्' इति यादवः । अयं च शुक्लादिशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते । प्रयोज्यते च—'मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिः' इति । अतो **मर्मरीभूताः** । 'मर्मर'शब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । **कीचका**नां वेणुविशेषाणां **ध्वनिहेतवः** । श्रोत्रसुखाश्चेति भावः । **गङ्गाशीकरिणः** शीतला इत्यर्थः । **मरुतो** वाता **मार्गे तं सिषेविरे** ॥ ७३ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

**विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥**

74. The soldiers rested in the shadows of the nameru trees, on stone-slabs whose surfaces were rendered fragrant by the navel-musk of the musk-deer that (had first) sat (on them).

विशश्रमुरिति ॥ **सैनिकाः** सेनायां समवेताः । प्राग्वहतीयष्ठक्प्रत्ययः । **नमेरूणां** सुरपुंनागानां **छायासु निषण्णा**नां दृषदुपविष्टानां **मृगा**णां कस्तूरीमृगाणां **नाभिभिर्वासितोत्सङ्गाः** सुरभिततला **दृषदः** शिला **अध्यास्या**धिष्ठाय । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (पा. १।४।४६) इति कर्म । दृषत्स्वधिरुह्येत्यर्थः । **विशश्रमु**र्विश्रान्ताः ॥ ७४ ॥

**सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥**

75. The herbs with (their) lustre flashing upon the neck-chains of the elephants tied to the sarala trees, served at night as oilless lamps in the case of the commander.

सरलेति ॥ **सरलेषु** देवदारुविशेषेष्वा**सक्ता**नि यानि **मातङ्गा**नां गजानाम् । ग्रीवासु भवानि **ग्रैवेया**णि कण्ठशृङ्खलानि । 'ग्रीवाभ्योऽण्च' (पा. ४।३।५७) इति चकाराड्ढञ्प्रत्ययः । तेषु **स्फुरितत्विषः** प्रतिफलितभास **ओषधयो** ज्वलन्तो ज्योतिर्लताविशेषा **नक्तं** रात्रौ **नेतु**र्नायकस्य रघोर**स्नेहदीपिका**स्तैलनिरपेक्षाः **प्रदीपा आसन्** ॥ ७५ ॥

**तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥**

१ 'गजवर्म'.

76. The *deodaru* trees in the deserted camps with their barks scratched by the neck-chains announced the stature of his elephants to the Kir*a*tas.

तस्येति ॥ **तस्य** रघो**रुत्सृष्टे**षूज्झितेषु **निवासेषु** सेनानिवेशेषु **कण्ठरज्जु**भिर्गजग्रैवैः **क्षता** निष्पिष्टा**स्त्वचो** येषां ते **देवदारवः किरातेभ्यो** वनचरेभ्यो **गजानां वर्ष्म** प्रमाणम् । 'वर्ष्म देहप्रमाणयोः' इत्यमरः । **शशंसुः** कथितवन्तः, देवदारुस्कन्धत्वक्क्षतैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

१ 'युद्धम्'. २ 'पार्वतीयैः'. ३ 'विमर्दः सह तैस्तत्र निष्पेषोत्पतितानलः'.

77. There Raghu had a terrible fight with the mountain tribes, in which fire blazed up on the friction of the stones hurled by the slings and the arrows.

तत्रेति ॥ **तत्र** हिमाद्रौ **रघोः** पर्वते भवैः **पर्वतीयैः**। 'पर्वताच्च' (पा.४।२।१४३) इति छप्रत्ययः । **गणै**रुत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिः सह । 'गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः' इति महाभारते । **नाराचानां** बाणविशेषाणां **क्षेपणीयानां** भिन्दिपालाना-**मश्मनां** च **निष्पेषेण** संघर्षेणो**त्पतिता अनला** यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः' इति यादवः । **घोरं** भीमं **जन्यं** युद्ध**मभूत्** । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥ ७७ ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किंनरान् ॥ ७८ ॥

१ 'उच्छिन्न'; 'उत्सन्न'.

78. With his arrows having made the Utsavasanketas stop (their) festivities, he made the Kinnaras sing the song of the triumph (won by) his arms.

शरैरिति ॥ **स** रघुः **शरै**र्बाणैरु**त्सवसंकेता**न्नाम गणान्**विरतोत्सवान्कृत्वा** । जित्वेत्यर्थः । **किंनरान्बाह्वोः** स्वभुजयो**र्जयोदाहरणं** जयख्यापकं प्रबन्धविशेषं **गापयामास** । 'गतिबुद्धि—' (पा. १।४।५२) इत्यादिना किंकराणां कर्मत्वम् ॥७८॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

१ 'परस्परस्य'.

79. By their having presents in (their) hands, (both)—the wealth of the Himalaya by the king and the prowess of the king by the Himalaya—were mutually known.

परस्परेति ॥ तेषु गणेषूपायन**युक्ताः पाणयो** येषां तेषु सत्सु **परस्परेणा**-न्योन्यं **राज्ञा हिमवतः सारो** धनरूपो **विज्ञातः** । **हिमाद्रिणाऽपि राज्ञः सारो** बलरूपो **विज्ञातः** । एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वश्च पराजय इति ध्वन्यते ॥ ७९ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥

80. Having established the firm mass of (his own) glory, he descended as if bringing shame to the mountain (Kail*a*sa) raised up by Paulastya (i.e. R*a*va*n*a).

तत्रेति ॥ स रघुस्तत्र हिमाद्रावक्षोभ्यमधृष्यं **यशोराशिं निवेश्य** निधाय **पौलस्त्येन** रावणेन **तुलितस्य** चालितस्या**द्रेः** कैलासस्य **ह्रियमादधानो** जनयन्निव । **अवरुरोह**ावततार । कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । न हि शूराः परेण पराजितमभियुज्यन्त इति भावः ॥ ८० ॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये[1] तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

१ '°लोहित्ये'.

81. When he crossed the Lauhitya river, the lord of the Pr*a*gjyotisas trembled, together with the black aloe trees turned into tying-posts for his elephants.

चकम्प इति ॥ तस्मिन्रघौ । तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिंस्**तीर्णलौहित्ये** सति । **प्राग्ज्योतिषाणां** जनपदानामी**श्वरस्तस्य** रघोर्गजानामालानतां **प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः** कृष्णागुरुवृक्षैः **सह चकम्पे** कम्पितवान् ॥ ८१ ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम्[1] ।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

१ 'अधारावर्षि दुर्दिनम्'.

82. He could not bear even the dust along the course of his chariot, obstructing the sun, (which became as it were) a showerless rainy day; how then could (he bear) his army?

नेति ॥ स प्राग्ज्योतिषेश्वरो **रुद्धार्क**मावृतसूर्यम् । **अधारावर्षं** च **तद्दुर्दिनं** च धारावृष्टिं विना दुर्दिनीभूतम् । **अस्य** रघो **रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे । पताकिनीं** सेनां तु **कुत एव** प्रसेहे । न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥

83. The lord of the K*a*mar*u*pas, waited upon him who surpassed Indra in valour, with those (very) elephants whose temples had opened (and) with (the help of) whom he attacked others.

तमिति ॥ कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽत्याखण्डलविक्रममतीन्द्रपराक्रमं **तं** रघुम् । **भिन्नाः** स्रवन्मदाः **कटा** गण्डा येषां **तैर्नागैर्गजैः** साधनैः । **भेजे ।** नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः । कीदृशैर्नागैः । **यैरन्यान्** रघुव्यतिरिक्तान्नृपानुपरुरोध शूराणामपि शूरो रघुरिति भावः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

84. The king of the K*a*mar*u*pas worshipped the lustre of his feet, the presiding deity of the golden stool, with presents of flowers in the form of jewels.

कामरूपेश्वर इति ॥ कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवतां तस्य रघोः **पादयोश्छायां** कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं **रत्नान्येव पुष्पाणि** तेषामु**पहारेण** समर्पणे**नानर्चा**र्चयामास ॥ ८४ ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

१ 'विश्रमयन्'.

85. Thus having conquered the quarters, the conqueror returned allowing the dust raised by the chariots to rest on the heads of the kings deprived of royal umbrellas.

इतीति ॥ जिष्णुर्जयशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' (पा. ३।२।१३९) इति ग्स्नुप्रत्ययः । स रघुरितीत्थं **दिशो जित्वा रथैरुद्धतं रजश्छत्रशून्येषु** । रघोरेकच्छत्रकत्वादिति भावः । **राज्ञां मौलिषु** किरीटेषु । 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाकंकेलिमूर्धजे' इति हैमः । **विश्रामयन्** । संक्रामयन्नित्यर्थः । **न्यवर्तत** निवृत्तः ॥ ८५ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

१ 'आरेभे'.

86. He performed the Vishvajit sacrifice in which all (one's) possessions are (to be given away as) gifts; for the receiving in the case of the good as of the clouds, is (meant) for giving away.

स इति ॥ **स** रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं **सर्वस्वदक्षिणम्** । 'विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणः' इति श्रुतेः । **विश्वजितं** नाम **यज्ञमाजह्रे** । कृतवानित्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह—**सतां** साधूनाम् । **वारिमुचां** मेघानामिव । **आदान**मर्जनं **विसर्गाय** त्यागाय **हि** । पात्रविनियोगायेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

87. At the end of the (long) sacrifice accompanied by the ministers, that descendent of Kakutstha, permitted the princess whose grief of defeat was allayed by great honours (and) whose ladies in the harems were longing through long separation (for them).

सत्रान्त इति ॥ **काकुत्स्थो** रघुः **सत्रान्ते** यज्ञान्ते । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः । सचिवानाममात्यानां सखेति **सचिवसखः** सन् । 'सचिवो भृतकेऽमात्ये' इति हैमः । तेषामत्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (पा. ५।४।९१) । **गुर्वीभि**र्महतीभिः । 'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके' इति हैमः । **पुरस्क्रियाभिः** पूजाभिः **शमितं** पराजयेन **व्यलीकं** दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् । 'दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः । **चिरविरहेणोत्सुका** उत्कण्ठिता **अवरोधा** अन्तःपुराङ्गना येषां तान् । राज्ञोऽपत्यानि **राजन्याः** क्षत्रियाः । तान् । 'राजश्वशुराद्यत्' (पा. ४।१।१३७) इत्यपत्यार्थे यत्प्रत्ययः । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । **स्वपुरं** प्रति **निवृत्तये** प्रतिगमनाया**नुमेने**ऽनुज्ञातवान् । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥ ८७ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु
चक्रुर्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

88. With pollen and honey fallen on (his) toes from the garlands on their heads (maulin), due to salutations at (their) departure they reddened the pair of the feet of the emperor bearing the marks of lines of banners, thunderbolts and umbrellas (and) attainable by (his) favour only.

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ रघुदिग्विजयो
नाम चतुर्थः सर्गः ।

त इति ॥ **ते** राजानः । **रेखा** एव **ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि** च । ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः । तानि **चिह्नानि** यस्य तत्तथोक्तम् । प्रसादेनैव लभ्यं **प्रसादलभ्यम्** । **सम्राजः** सार्वभौमस्य रघोश्च**रणयुगं प्रस्थाने** प्रयाणसमये याः **प्रणतयो** नमस्कारास्ताभिः करणैः । **अङ्गुलीषु** । **मौलिषु** केशबन्धेषु याः **स्रजो** माल्यानि ताभ्यश्**च्युतैर्मकरन्दैः** पुष्परसैः । 'मकरन्दः पुष्परसः' इत्यमरः । **रेणुभिः** परागैश्च । 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । **गौरं** गौरवर्णं **चक्रुः** ॥ ८८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
संजीविनीसमाख्यायां चतुर्थः सर्गः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पञ्चमः सर्गः ।

Fifth Canto

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोशजातम् ।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

1. To that king who had distributed all (lit. without any remnant) (his) wealth in the Vishvajit sacrifice came Kautsa, a pupil of Varatantu, who had learnt the lores and who was desirous of (securing) a gift for his preceptor.

तमिति ॥ **विश्वजिति** विश्वजिन्नाम्न्यध्वरे यज्ञे । 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः' इत्यमरः । **निःशेषं विश्राणितं** दत्तम् । 'श्रण दाने' चुरादिः । **कोशा**नामर्थ-राशीनां **जातं** समूहो येन तं तथोक्तम् । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं **क्षितीशं** रघुमु**पात्तविद्यो** लब्धविद्यो **वरतन्तोः शिष्यः** कौत्सः । 'ऋष्य-न्धक–' (पा. ४।१।११४) इत्यण् । इञोऽपवादः । **गुरुदक्षिणार्थी** । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (पा. ५।२।१३५) इत्यत्रार्थाच्चासंनिहिते तदन्ताच्चेतीनिः । अप्रत्याख्येय इति भावः । **प्रपेदे** प्राप । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः । तल्लक्षणं तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥ १ ॥

स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।
श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

2. Having placed the material of worship in an earthen pot since golden ones were given away, the hospitable (king) of inestimable character went forth to welcome the guest shining with vedic knowledge.

स इति । **अनर्घशीलो**ऽमूल्यस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इति । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति चामरशाश्वतौ । **यशसा** कीर्त्या । प्रकाशत इति प्रकाशः । पचाद्यच् । अतिथिषु साधु**रातिथेयः** । 'पथ्यतिथिवसति-स्वपतेर्ढञ्' (पा. ४।४।१०४) इति ढञ् । **स** रघुः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

'दाण्डिनायन–' (पा. ६।४।१७४) आदिसूत्रेण निपातः । **वीतहिरण्मयत्वा**-दपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः । **मृण्मये** मृद्विकारे **पात्रे** । अर्घार्थमिद**मर्घ्यम्** । 'पादार्घाभ्यां च' (पा. ५।४।२५) इति यत् । पूजार्थं द्रव्यं **निधाय श्रुतेन** शास्त्रेण **प्रकाशं** प्रसिद्धम् । श्रूयत इति श्रुतं वेदशास्त्रम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । **अतिथिम**भ्यागतं कौत्सम् । 'अतिथिर्ना गृहागते' इत्यमरः । **प्रत्युज्जगाम** ॥ २ ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।
विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

3. Having worshipped with (due) rites, him whose wealth was penance and who occupied a seat near by, the lord of men, the foremost of those whose wealth is self-respect, (and) knower of the rites, spoke with folded hands thus :

तमिति ॥ विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । **मानधना**-नाम**ग्रयाय्य**ग्रेसरः । अपयशोभीरुरित्यर्थः । **कृत्यवित्** कार्यज्ञः । आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यमिति कृत्यवित् । **विशांपति**र्मनुजेश्वरः । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । **विष्टरभाज**मासनगतम् । उपविष्टमित्यर्थः । 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्' । इत्यमरः । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' (पा. ८।३।९३) इति निपातः । **तं तपोधनं** विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' (पा. ५।१।११७) इति वतिप्रत्ययः । **अर्चयित्वा । आरात्** समीपे । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । **कृताञ्जलिः** सन् । **इति** वक्ष्यमाणप्रकारेणो**वाच** ॥ ३ ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

१ 'अयि'. २ 'चैतन्यमुग्रादिव दीक्षितेन'.

4. "Oh sharp-witted (lit. — one whose intellect is as sharp as the tip of kusha grass) one, is the preceptor of yours all right, (who is) the foremost of the sages who are the authors of mantras (and) from whom by you all knowledge was acquired like life by the world from the hot-rayed (sun).

अप्यग्रणीरिति ॥ हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे ! 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्' इति हलायुधः । **मन्त्रकृतां** मन्त्रस्रष्टॄणाम् । 'सुकर्मपापमन्त्र–'

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(पा. ३।२।८९) इत्यादिना क्विप् । **ऋषीणामग्रणीः** श्रेष्ठस्ते तव **गुरुः कुश-ल्यपि** क्षेमवान्किम् । 'अपि' प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः । **यतो** यस्माद्गुरोः सकाशात् **त्वयाऽशेषं** ज्ञानम् । **लोकेनोष्णरश्मेः** सूर्याच्चैतन्यं प्रबोध **इव** । **आप्तं** स्वीकृतम् ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

१ 'च'. २ 'वज्रिणो धैर्यविलोपि तप्तम्'.

5. I hope, that threefold penance of the great sage that destroys the courage of Indra and that has been ever accumulated by body, speech and mind, does not suffer waste due to obstacles.

कायेनेति ॥ **कायेनो**पवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना **वाचा** वेदपाठेन **मनसा** गायत्रीजपादिना कायेन वाचा मनसापि करणेन वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति **वास-वधैर्यलोपि** । स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत्तपः **शश्वदसकृत्** । 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः । **संभृतं** संचितं **महर्षे**र्वरतन्तो**स्त्रिविधं** वाङ्मनःकायजं **तत्तपोऽन्तरायै**र्विघ्नैरिन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैर्**व्ययं** नाशं **नापाद्यते कच्चित्** न नीयते किम् । 'कच्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरः ॥ ५ ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

6. I hope there is no nuisance of wind and others to the trees of the hermitage that remove your fatigue, that are not different (in your eyes) from sons (and) that are nourished with efforts of which the chief is the construction of basins.

आधारेति ॥ **आधारबन्धप्रमुखै**रालवालनिर्माणादिभिः **प्रयत्नै**रुपायैः । 'आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्वः । **सुते**भ्यो **निर्**गतो **विशे-षो**ऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा **संवर्धितानां श्रमच्छिदां** **व आश्रमपाद-पानां वाय्वादिः** । 'आदि' शब्दाद्दावानलादिः । **उपप्लवो** बाधको **न कच्चि**न्नास्ति किम् ॥ ६ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।
तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

7. I hope the young ones of the female deer (i.e. fawns), whose umbilical cords drop down on the beds in the form of (their) laps (and) whose desire for the kusha grass is not curbed by the sages on account of affection though (it be) the material for (sacrificial) rites, are uninjured.

क्रियेति ॥ **क्रियानिमित्तेष्वपि**अनुष्ठानसाधनेष्वपि **कुशेषु मुनिभि**र्वत्सलत्वान्मृगस्नेहाद**भग्नकामा**ऽप्रतिहतेच्छा । **तेषां** मुनीना**मङ्का** एव **शय्या**स्तासु **च्युतानि नाभिनाला**नि यस्याः सा तथोक्ता **मृगीणां प्रसूतिः** संततिर**नघा**ऽव्यसना **कच्चित्** । अनपायिनी किमित्यर्थः । 'दुःखैनोव्यसनेष्वघम्' इति यादवः । ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमङ्क एव धारयन्ति ॥ ७ ॥

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।
तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कच्चित् ॥ ८ ॥

8. I hope auspicious (undisturbed) are the waters of your (holy) streams with which your prescribed bath is accomplished, with which the handfuls of libations (are offered) to the manes (and) whose sandy banks are marked with the sixth (portion) of the gleaned corn.

निर्वर्त्यत इति ॥ **यै**स्तीर्थजलै**र्नियमाभिषेको** नित्यस्नानादि**र्निर्वर्त्यते** निष्पाद्यते । **येभ्यो** जलेभ्यः । उद्धृत्येति शेषः । **पितृणा**मग्निष्वात्तादीनां **निवापाञ्जलय**स्तर्पणाञ्जलयः । 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः । निर्वर्त्यन्ते । **उञ्छानां** प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां षष्ठैः **षष्ठ**भागैः पालकत्वाद्राजग्राह्यै**रङ्कितानि सैकतानि** पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि **वो** युष्माकं **तानि** तीर्थजलानि **शिवानि** भद्राणि **कच्चित्** । अनुपप्लवानि किमित्यर्थः । 'उञ्छो धान्यांशकादानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः । 'षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च' (पा. ५।३।५०) इति षष्ठशब्दाद्भागार्थेऽन्प्रत्ययः । अत एवापूरणार्थत्वात् 'पूरणगुण–' (पा. २।२।११) इत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । सिकता येषु सन्ति **सैकतानि** । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (पा. ५।२।१०४) इत्यण्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नीवारपाकादि कडंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कच्चित् ।
कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

१ 'कडंकरीयैः'.

9. I hope the forest-produce—the means of the maintenance of your body—such as ripe *nivara* rice and others, of which a portion is to be reserved for guests arriving in time—is not eaten up by the country cattle that eat chaff.

नीवारेति ॥ **काले**षु योग्यकालेषू**पपन्ना**नामागताना**मतिथी**नां **कल्प्या भागा** यस्य तत्तथोक्तम् । वने भवं **वन्यम्** । **शरीरस्थिते**र्जीवनस्य **साधनं वो** युष्माकम् । पच्यत इति पाकः फलम् । धान्यमिति यावत् । **नीवारपाकादि** । 'आदि' शब्दाच्छ्यामाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्य आगतै**र्जानपदैः** । 'तत आगतः' (पा. ४।३।७४) इत्यण् । **कडंगरीयैः** । कडंगरं बुसमर्हन्तीति कडंगरीयाः । 'कडंगरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान्' इत्यमरः । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (पा. ५।१।६९) इति छप्रत्ययः । तैर्गोमहिषादिभि**र्नामृश्यते कच्चित्** । न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।
कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

१ 'अयि'.

10. Have you been permitted for (establishing) a home (for leading the life of a householder) by the great sage pleased (with you), after being educated; for this is the (proper) time for you to change over to the second stage in life capable of obliging all.

अपीति ॥ किंच, **त्वं प्रसन्नेन** सता **महर्षिणा सम्यग्विनीय** शिक्षयित्वा । विद्यामुपदिश्येत्यर्थः । **गृहाय** गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । 'क्रियार्थोपपद–' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । **अनुमतो**ऽप्यनुज्ञातः किम् । **हि** यस्मात्ते तव **सर्वेषा**माश्रमाणां ब्रह्मचर्य-वानप्रस्थ-यतीना**मुपकारे क्षमं** शक्तम् । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । **द्वितीय**माश्रमं गार्हस्थ्यं **संक्रमितुं** प्राप्तुम**यं कालः** । विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' (पा. ३।३।१६४) इति तुमुन् । सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः (३।७७)–'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमाः इति' ॥ १० ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥ ११ ॥

१ 'अनुग्रहेणाभिगमस्थितेन तवार्हतस्तृप्यति मे न चेतः'. २ 'अयि'.

11. My mind, not satisfied by the (mere) arrival of your worthy self, is eager to execute your order; have you come from the forest through the command of your master, or by yourself to favour me?"

तवेति ॥ अर्हतः पूज्यस्य प्रशंस्यस्य । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (पा. ३।२।१३३) इति शतृप्रत्ययः । **तवाभिगमेना**गमनमात्रेण **मे मनो न तृप्तं** न तुष्टम् । किंतु **नियोगक्रियया**ऽऽज्ञाकरणे**नोत्सुकं** सोत्कण्ठम् । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' (पा. २।३।४४) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । **शासितु**र्गुरो**राज्ञयाप्यात्मना** स्वतो **वा** । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. १४६६) इति तृतीया । **मां संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि** ? गुर्वर्थे स्वार्थे वाऽऽगमनमित्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।
स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

१ 'तं प्रत्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः'; 'प्रत्याह कौत्सस्तमपेतकुत्सम्'.

12. On hearing even this generous speech (*gam*) of Raghu whose exhaustion (of wealth) was inferred from the pot (used for) the material of worship, the pupil of Varatantu whose hopes for the fulfilment of his purpose had (grown) slender addressed him thus :

इतीति ॥ **अर्घ्यपात्रेण** मृण्मयेना**नुमितो** व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य **रघो**रि**त्यु**क्तप्रकारा**मुदारा**मौदार्ययुक्ता**मपि गां** वाचम् । 'मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे' (५।११) इत्येवंरूपाम् । 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । **निशम्य** श्रुत्वा **वरतन्तुशिष्यः** कौत्सः **स्वार्थोपपत्तिं** स्वकार्यसिद्धिं **प्रति दुर्बलाशः** सन् मृण्मयपात्रदर्शनाच्छिथिलमनोरथः सन् । **तं** रघु**मिति** वक्ष्यमाणप्रकारेणा**वोचत्** ॥ १२ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

13. "Oh king, know our welfare everywhere; while you are the master, whence (can there be) evil to the subjects? How will darkness be able to screen the sight of the world, while the sun shines.

सर्वत्रेति ॥ हे **राजन्!** त्वं **सर्वत्र नोऽ**स्माकं **वार्तं** स्वास्थ्य**मवेहि** जानीहि । 'वार्तं वल्गुन्यरोगे च' इत्यमरः । 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न चैतदाश्चर्यमित्याह—**नाथ** इति । **त्वयि नाथ** ईश्वरे सति **प्रजाना-मशुभं दुःखं कुतः** । तथा हि—अर्थान्तरं न्यस्यति **सूर्य** इत्यादिना । **सूर्ये तपति** प्रकाशमाने सति **तमिस्रा** तमस्ततिः । 'तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षे निशायां च' इति विश्वः । '**तमिस्रम्**' इति पाठे तमिस्रं तिमिरम्। 'तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः । **लोकस्य** जनस्य । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । **दृष्टे-रावरणाय कथं कल्पेत** । दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः । क्लृपेरलमर्थत्वात्तद्योगे 'नमःस्वस्ति—' (पा. २।३।१६) इत्यादिना चतुर्थी । 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' इति भगवान्भाष्यकारः । कल्पेत । संपद्येत । न कल्पत इत्यर्थः । 'क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी' (वा. १४५९) इति वक्तव्यात् ॥ १३ ॥

'तवार्हत—' (५।११) इत्यादिनोक्तं यत्तन्न चित्रमित्याह

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्[1]महाभाग तयातिशेषे ।
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४॥

१ 'महाभागतया'.

14. Reverence to the worthy is customary with your family; by that, oh magnanimous one, you surpass (your) ancestors. My dejection, however (is) because I have approached you as a suppliant after the (proper) time has (already) passed (i.e. it is out of time).

भक्तिरिति ॥ **प्रतीक्ष्येषु** पूज्येषु । 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । **भक्ति**रनुराग-विशेष**स्ते** तव **कुलोचिता** कुलाभ्यस्ता । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । हे **महाभाग** सार्वभौम **तया** भक्त्या **पूर्वानतिशेषे**ऽतिवर्तसे । किंतु सर्वत्र वार्तं चेत्तर्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसेऽत आह—**व्यतीते**ति । **अहं व्यतीत-कालो**ऽतिक्रान्तकालः **सन्नर्थिभावात्त्वामभ्युपेत इति मे** मम **विषादः** ॥ १४ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

15. Oh lord of men, you who have bestowed (your) wealth upon the worthy (people), standing with (the) only (possession) of (your) body, appear to me like the *nivara* plant standing with its (mere) trunk, its harvest of corn being reaped by the foresters (consisting mainly of the forest sages).

शरीरेति ॥ हे **नरेन्द्र ! तीर्थे** सत्पात्रे **प्रतिपादिता** दत्ता **ऋद्धिर्येन** स तथोक्तः । 'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि ॥' इति हलायुधः । **शरीरमात्रेण तिष्ठन्** । **आरण्यका** अरण्ये भवा मनुष्या मुनिप्रमुखाः । 'अरण्यान्मनुष्ये' (पा. ४।२।१२९) इति वुञ्प्रत्ययः । **तैरुपात्ता फल**मेव **प्रसूति**र्यस्य स **स्तम्बेन** काण्डे**नावशिष्टः** । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । **नीवार इव** । **आभासि** शोभसे ॥ १५ ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिंचनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

16. (It is) proper (indeed) that you being the (only) one emperor exhibit the pennilessness resulting from sacrifice; for the waning of the digits of the moon drunk up in turn by the gods is more praiseworthy than (her) waxing.

स्थान इति ॥ **भवानेकनराधिपः** सार्वभौमः सन् । **मखजं** मखजन्यम् । न विद्यते किंचन यस्येत्य**किंचनः** । मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः । तस्य भावस्तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति । **स्थाने** युक्तम् । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । तथा हि—**सुरै**र्देवैः **पर्यायेण** क्रमेण **पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो वृद्धे**रुपचयाच्**छ्लाघ्यतरो हि** वरः **खलु** । 'मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥' (भर्तृ० २।४४) इति भावः । अत्र कामन्दकः—'धर्मार्थं क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥' इति ॥ १६ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।
स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥
१ त्वद.

17. So for the time being (*tavat*), having no other task, I will try to get the money for my teacher from elsewhere; may you fare well; even the chataka does not beg of the autumnal cloud whose contents of water have (already) fallen."

तदिति ॥ **तत्** तस्मात् । **तावदनन्यकार्यः** । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विश्वः । प्रयोजनान्तररहितोऽ**हमन्यतो** वदान्यान्तराद्**गुर्वर्थं** गुरुधनमा**हर्तुम**र्जयितुं **यतिष्य** उद्योक्ष्ये । **ते** तुभ्यं **स्वस्ति** शुभमस्तु । 'नमःस्वस्ति ' (पा. २।३।१६) इत्यादिना चतुर्थी । तथा हि—**चातकोऽपि** । 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः । **निर्गलितोऽम्ब्वेव गर्भो** यस्य तं **शरद्घनं नार्दति** न याचते । 'अर्द गतौ याचने च' इति धातुः । 'याचनार्थे रणेऽर्दनम्' इति यादवः ॥ १७ ॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।
किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८ ॥

18. The king, having stopped the great sage, desirous of returning after having said this much, enquired of him thus: "Learned sir, what object has to be given by you to the preceptor and how much?"

एतावदिति ॥ **एतावद्**वाक्य**मुक्त्वा** प्रतियातुं कामो यस्य तं **प्रतियातुकामं** गन्तुकामम् । 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । **महर्षे**र्वरतन्तोः **शिष्यं** कौत्सं **नृपती** रघु**र्निषिध्य** निवार्य, हे **विद्वन्! त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं** किमात्मकं **कियत्** किंपरिमाणं **वा?** इत्येवं **तं** कौत्स**मन्वयुङ्क्ता**पृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥ १८ ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

19. Then to that lord of the (four) castes and the (four) stages of life who had duly performed the sacrifice and who was free from the influence of pride, that wise celibate ,explained the matter on hand.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत इति ॥ **ततो यथावद्यथार्हम्**। अर्हार्थे वतिः। **विहिताध्वराय** विधिवदनुष्ठितयज्ञाय । सदाचारायेत्यर्थः । **स्मयावेशविवर्जिताय** गर्वाभिनिवेशशून्याय । अनुद्धतायेत्यर्थः। **वर्णानां** ब्राह्मणादीना**माश्रमाणां** ब्रह्मचर्यादीनां च **गुरवे** नियामकाय। 'वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः' इति। 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये। आश्रमोऽस्त्री' इति चामरः । सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थः । **तस्मै** रघवे **विचक्षणो** विद्वान् **वर्णी** ब्रह्मचारी। 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः। 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' (पा. ५।२।१३४) इतीनिप्रत्ययः। **सः** कौत्सः **प्रस्तुतं** प्रकृत**माचचक्षे** ॥ १९ ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै ।
स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

१ 'अवाप्तविद्येन'.

20. "By me who had finished the study the great sage was requested for telling his (i.e. preceptor's) fees; he regarded that my long devotion itself, unswerving in service (as) the foremost (best of fees).

समाप्तेति ॥ **समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुदक्षिणायै** गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं **विज्ञापितोऽभूत्**। **स** च गुरु**श्चिरायास्खलितोपचारां तां** दुष्करां **मे भक्तिमेव पुरस्तात्** प्रथमम्। **अगणयत्** संख्यातवान्। भक्त्यैव संतुष्टः, किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः। अथवा,–भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम् ॥ २० ॥

निर्बन्धसंजातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

21. By the teacher grown angry at (my) insistence, I was told thus, without considering the meagreness of (my) wealth: "Fetch me four and ten crores of money (coins) corresponding to the (equal number of) the lores!"

निर्बन्धेति ॥ **निर्बन्धेन** प्रार्थनातिशयेन **संजातरुषा** संजातक्रोधेन **गुरुणा**। **अर्थकार्श्यं** दारिद्र्य**मचिन्तयित्वा**ऽविचार्य। **अहं वित्तस्य** धनस्य **चतस्रो दश च कोटी**श्चतुर्दशकोटी**र्मे** मह्य**माहर**ानयेति **विद्यापरिसंख्यया** विद्यापरिसंख्यानुसारेणै**वोक्तः**। अत्र मनुः—'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' इति ॥ २१ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।
अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

22. That I having known from the pot used for the rite of worship that you possess the title of the king as the only remnant, dare not press you at present, the price for my learning being not small (i.e. great).

सोऽहमिति ॥ **सोऽहं सपर्याविधिभाजनेना**र्घ्यपात्रेण **भवन्तं '**प्रभु**'शब्द** एव **शेषो** यस्य तं **मत्वा** । निस्वः निश्चित्येत्यर्थः । **श्रुतनिष्क्रयस्य** विद्यामूल्यस्या**ल्पेतरत्वाद**तिमहत्त्वात् **संप्रत्युपरोद्धुं** निर्बन्धुं **नाभ्युत्सहे** ॥ २२ ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

23. Thus informed by the brahmin (lit. the twice-born), the best of the knowers of the Vedas, the only lord of the world having moon-like splendour, with the tendency of the senses towards sins restrained, spoke again.

इत्थमिति ॥ **द्विजराजकान्ति**श्चन्द्रकान्तिः । 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः' इत्यमरः । 'तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्' इति श्रुतेः । द्विजराजकान्तित्वेनार्थावाप्तिवैराग्यं वारयति । **एन**सः पापान्निवृत्ते**न्द्रियवृत्ति**र्यस्य स **जगदेकनाथो** रघु**र्वेदविदां वरेण** श्रेष्ठेन **द्विजेन** कौत्सेन । **इत्थमावेदितो** निवेदितः सन् । **एनं** कौत्सं **भूयः** पुन**र्जगाद** ॥ २३ ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

24. " 'A suppliant for the fees of (his) preceptor who had seen the other end of learning approached another donor having not obtained his desire from Raghu': thus let there not be a fresh rise of censure on me.

गुर्वर्थमिति ॥ श्रुतस्य पारं दृष्टवाञ्छ्रु**तपारदृश्वा** । 'दृशेः क्वनिप्' (पा. ३।२।९४) इति क्वनिप् । **गुर्वर्थं** गुरुदक्षिणार्थं यथा तथाऽ**र्थी** याचकः । विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । **रघोः सकाशात् कामं** मनोरथम**नवाप्या**प्राप्य **वदान्यान्तरं** दात्रन्तरं गतः । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । **इत्येवंरूपोऽयं परीवाद**स्यापवादस्य **नवो** नूतनः प्रथमो**ऽवतार** आविर्भावो **मे मा भू**न्माऽस्तु ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

'रघोः' इति स्वनामग्रहणं संभावितत्वद्योतनार्थम्। तथा च (भ. गी. २।३४)—'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति भावः ॥ २४ ॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे।
द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन् यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

१ 'महितः'.

25. That you, worthy (sir), residing like a fourth fire in my sacred (and) famous fire-temple, should kindly brook (a delay of) two or three days, while I try to accomplish your object."

स इति ॥ **स त्वं महिते** पूजिते **प्रशस्ते** प्रसिद्धे **मदीयेऽग्न्यगारे** त्रेताग्निशालायां **चतुर्थोऽग्निरिव वसन् द्वित्राणि** द्वे त्रीणि वाऽ**हानि** दिनानि। 'संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये' (पा. २।२।२५) इति बहुव्रीहिः। 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' (पा. ५।४।७३) इति डच्प्रत्ययः समासान्तः। **सोढुमर्हसि**। हे **अर्हन्**मान्य। **त्वदर्थं** तव प्रयोजनं **साधयितुं यावद्यते** यतिष्ये। 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' (पा. ३।३।४) इति भविष्यदर्थे लट् ॥ २५ ॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा।
गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥ २६ ॥

१ 'अवितथं प्रतीतः'; 'अवितथप्रयत्नः'.

26. The pleased brahmin accepted his not untrue promise saying "(be it) so"; Raghu too having seen that the earth was drained of (her) wealth, desired to extract wealth from Kubera.

तथेतीति ॥ **अग्रजन्मा** ब्राह्मणः **प्रतीतः** प्रीतः सन्, **तस्य** रघोर**वितथ**ममोघं **संगरं** प्रतिज्ञाम्। 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः' इत्यमरः। '**तां गिरम्**' इति केचित्पठन्ति। **तथेति प्रत्यग्रहीत्**। **रघुरपि गां** भूमि**मात्तसारां** गृहीतधना**मवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्क्रष्टु**माहर्तुं **चकम** इयेष ॥ २६ ॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजातप्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु।
मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

27. For through the power arising from the sprinkling by Vasistha accompanied by incantations, the course of his chariot, like that of the cloud accompanied by the wind, was unhindered on the ocean, in the sky or on the mountain.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वसिष्ठेति ॥ **वसिष्ठस्य** यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जात्**प्रभावात्** सामर्थ्याद्धेतोः । **उदन्वदाकाशमहीधरेषू**दन्वत्युदधावाकाशे महीधरेषु वा । **मरुत्सखस्य** । मरुतः सखेति तत्पुरुषो बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणां वाहको **बलाहकः** । पृषोदरादित्वात्साधुः, **तस्येव** मेघस्येव । **तद्रथस्य गतिः** संचारो **न विजघ्ने** न विहता **हि** ॥ २७ ॥

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।
सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

28. Then in the evening, courageous and self-restrained Raghu desirous of vanquishing forcibly the lord of Kail*a*sa, just with the idea that (he was) a feudatory prince, slept in a chariot in the interior of which weapons were kept ready.

अथेति ॥ **अथ प्रदोषे** रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरोहणविघानात् । **प्रयतो** धीरो **रघुः** । समन्ताद्भवः **सामन्तः** राजमात्रमिति **संभावनयैव कैलासनाथं** कुबेरं **तरसा** बलेन **जिगीषुर्जे**तुमिच्छुः सन् । **कल्पितं** सज्जितं **शस्त्रं गर्भे** यस्य तं **रथमधिशिश्ये** । रथे शयितवानित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (पा. १।४।४६) इति कर्मत्वम् ॥ २८ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।
हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

29. In the morning, to him who was about to start the astonished officers of the treasury reported a shower of gold fallen from the sky at the centre of the treasury-hall.

प्रातरिति ॥ **प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै** रघवे **कोषगृहे नियुक्ता** अधिकृता भाण्डागारिकाः **सविस्मयाः** सन्तः **कोषगृहस्य मध्ये नभस्तो** नभसः । पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः । **पतितां हिरण्मयीं** सुवर्णमयीम् । 'दाण्डिनायन–' (पा. ६।४।१७४) इत्यादिना निपातनात्साधुः । **वृष्टिं शशंसुः** कथयामासुः ॥ २९ ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

१ 'कौत्सस्य'.

30. Even that whole shining heap of gold received from Kub*e*ra who was (about) to be invaded, Raghu gave to Kautsa as it were an adjoining hill of M*e*ru cut off with the adamant.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तमिति ॥ **भूपती** रघुः । **अभियास्यमानाद्** भिगमिष्यमाणात् **कुबेराल्लब्धम्** । **वज्रेण** कुलिशेन **भिन्नं सुमेरोः पादं** प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम् । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । '**शृङ्गम्**' इति क्वचित्पाठः । **तं भासुरं** भास्वरम् । 'भञ्जभासमिदो घुरच्' (पा. ३।२।१६१) इति घुरच् । **हेमराशिं समस्तं** कृत्स्नमेव **कौत्साय दिदेश** ददौ । न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥ ३० ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

31. They both were possessed of a praiseworthy spirit (in the eyes) of the people residing in S*a*keta (Ayodhy*a*)—the suppliant longing for nothing more than the fees of the preceptor and the king who gave more than what was desired by the suppliant.

जनस्येति ॥ **ता**वर्थि-दातारौ **द्वावपि साकेतनिवासिनो**ऽयोध्यावासिनः । 'साकेतः स्यादयोध्यायां कोसला नन्दिनी च सा' इति यादवः । **जनस्याभिनन्द्यसत्त्वौ** स्तुत्यव्यवसायाव**भूताम्** । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । कौ द्वौ । **गुरुप्रदेयादधिके**ऽतिरिक्तद्रव्ये **निःस्पृहोऽर्थी** । **अर्थिकामाद**र्थिमनोरथा**दधिकं प्रददाती**ति तथोक्तः । 'प्रे दाज्ञः' । (पा. ३।२।६) इति कप्रत्ययः । **नृपश्च** ॥ ३१ ॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः[1] ।
स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच[2] कौत्सः ॥ ३२ ॥

१ 'मनीषी'. २ 'वाक्यम्'.

32. Then the great sage Kautsa pleased in (his) mind (and) about to start (lit. who started), touching with (his) hand the king with the upper part of his body bent down addressed (the following) words to the lord of subjects who got the treasure transported by hundreds of camels and mares.

अथेति ॥ **अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः** प्रस्थास्यमानः सन् । 'आशंसायां भूतवच्च' (पा. ३।३।१३२) इति भविष्यदर्थे क्तः । **उष्ट्राणां** क्रमेलकानां **वामीनां** वडवानां च **शतैर्वाहितार्थं** प्रापितधनम**नतपूर्वकायम्** । विनयनम्रमित्यर्थः । **प्रजेश्वरं** रघुं **करेण स्पृशन्**, **वाचमुवाच** ॥ ३२ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।
अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥

33. "What is surprising in this, that (lit. if) the earth is a yielder of wishes to the lord of the subjects abiding by (the rules of proper) conduct? However the prowess of you who milked even the sky of what was desired is incomprehensible.

किमिति ॥ **वृत्ते स्थितस्य** । 'न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥' इति कामन्दकः । तस्मिन्वृत्ते स्थितस्य **प्रजानामधिपते**र्नृपस्य **भूः** कामान्सूत इति **कामसूर्यदि** । 'सत्सूद्विषद्रुह–' (पा. ३।२।६१) इत्यादिना क्विप् । **अत्र** कामप्रसवने **किं चित्रम्** न चित्रमित्यर्थः । किंतु **तव प्रभावो** महिमा **त्वचिन्तनीयः** । **येन** त्वया **द्यौरपि मनीषित**मभिलषितं **दुग्धा** । दुहेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥' इति स्मरणात् ॥ ३३ ॥

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥

३ 'ईड्य'.

34. (Any) other blessing is a (useless) repetition in the case of you who have attained all welfare. (May you) obtain a son worthy of your virtue like (your) father (who got) your praiseworthy self (as a son)."

अशास्यमिति ॥ **सर्वाणि श्रेयांसि** शुभान्य**धिजग्मुषः** प्राप्तवत**स्ते** तवा**न्यत्** पुत्रातिरिक्त**माशास्य**माशीःसाध्यमाशंसनीयं वा **पुनरुक्तभूतम्** । सर्वं सिद्धमित्यर्थः । किं त्वीड्यं स्तुत्यं **भवन्तं भवतः पितेवात्मगुणानुरूपम्** । त्वया तुल्यगुणमित्यर्थः । **पुत्रं लभस्व** प्राप्नुहि ॥ ३४ ॥

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
राजापि लेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

35. Having thus conferred a blessing upon the king, the brahmin returned to (his) preceptor; the king too soon got a son through him (i.e. by his blessing), like the living world (getting) light from the sun.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इत्थमिति ॥ **अग्रजन्मा** ब्राह्मणः । 'अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः । **इत्थं राज्ञ आशिषं प्रयुज्य** दत्त्वा **गुरोः सकाशं** समीपं **प्रतीयाय** प्राप । **राजाऽपि** । **जीवलोको** जीवसमूहः । 'जीवः प्राणिनि गीष्पतौ' इति विश्वः । **अर्कादालोकं** प्रकाशमिव । '**चैतन्यम्**' इति पाठे ज्ञानम् । **तस्माद्दषेराशु सुतं लेभे** प्राप ॥ ३५ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

१ 'अग्र्यजन्मानम्'.

36. They say, his queen delivered a son almost equal to Kumara (Karttikeya) at Brahma's hour (i.e. early at dawn); hence the father after the name of Brahman himself made that son of his Aja by name (the unborn).

ब्राह्म इति ॥ **तस्य** रघोर्**देवी** महिषी **ब्राह्मे** । 'तस्येदम्' (पा. ४।३।१२०) इत्यण् । ब्रह्मदेवताकेऽभिजिन्नामके **मुहूर्ते किले**षदसमाप्तं कुमारं **कुमारकल्पं** स्कन्दसदृशम् । 'ईषदसमाप्तौ–' (पा. ५।३।६७) इत्यादिना कल्पप्प्रत्ययः । **कुमारं** पुत्रं **सुषुवे** । 'कुमारो बालके स्कन्दे' इति विश्वः । **अतो** ब्राह्ममुहूर्तोत्पन्नत्वात् **पिता** रघुर्**ब्रह्मणो** विधेर्**एव नाम्ना तमात्मजन्मानं** पुत्रम**जम**जनामकं **चकार** । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥ ३६ ॥

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात्स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

37. Aja had that lustrous form (of his father), that very valour, just that natural majesty (also, height); like a lamp lighted from (another) more powerful lamp, the son did not differ from (his) own cause (father).

रूपमिति ॥ **ओजस्वि** तेजस्वी बलिष्ठं वा । 'ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः । **रूपं** वपुः । 'अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः ।' इति विश्वः । **तदेव** पैतृकमेव । **वीर्यं** शौर्यं **तदेव** । **नैसर्गिकं** स्वाभाविक**मुन्नतत्वं तदेव** । तादृशमेवेत्यर्थः । **कुमारो** बालकः । **प्रवर्तित** उत्पादितो **दीपः प्रदीपात्** स्वोत्पादकदीपादिव । **स्वात्स्व**कीयात् । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' (पा. ७।१।१६) इति स्माद्भावो वैकल्पिकः । **कारणा**ज्जनकान्न **बिभिदे** भिन्नो नाभूत् । सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥३८॥

१ 'गन्तुकामा'. 'कामयाना'.

38. The goddess of royalty, like a prudent girl (expecting the permission of her father), though longing for him who had received the lores from the preceptor and who was particularly handsome at the bursting of youth, awaited the permission of the elder (king).

उपात्तेति ॥ गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्भेदादाविर्भावाद्धेतोर्विशेषेण कान्तं सौम्यं तमजं प्रति साभिलाषापि श्रीः । धीरा स्थिरोन्नतचित्ता । 'स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्यमिति संज्ञितम्' इति भूपालः । कन्या पितुरिव । गुरोरनुज्ञामाचकाङ्क्षेयेष । यौवराज्यार्होऽभूदित्यर्थः । 'अनुज्ञा' शब्दात्पितृपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥ ३८ ॥

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।
आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

१ 'क्रथकौशकानाम्'.

39. Then by Bhoja, the lord of the Krathakaishikas, eager to bring the prince for the Svayamvara (i.e. marriage by self-choice) of (his) sister, a worthy messenger was sent to Raghu.

अथेति ॥ अथ स्वसुर्भगिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्याजस्यानयन उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञाप्तो हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥ ३९ ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।
प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

40. He, thinking that (matrimonial) alliance with him would be respectable and that the son also was in a state proper for marriage, sent him with an army to the rich capital of the lord of the Vidarbhas.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तमिति ॥ **असौ रघुस्तं** भोजं **श्लाघ्यसंबन्धम**नूचानत्वादिगुणयोगात्स्पृहणीयसंबन्धं **विचिन्त्य** विचार्य **पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं** विवाहयोग्यवयसं **विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रमृद्धां** समृद्धां **विदर्भाधिपस्य** भोजस्य **राजधानीं** पुरीं प्रति **प्रस्थापयामास** । धीयतेऽस्यामिति धानी । 'करणाधिकरणयोश्च' (पा. ३।३।११७) इत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥ ४० ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।
मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

१ 'कीर्णान्तरा'.

41. His residences on the way with all comforts provided by the presents from the people of the countryside in the tents, were almost similar to sporting houses in the gardens (far) different from (those) in a forest.

तस्येति ॥ **उपकार्यासु** राजयोग्येषु पटभवनादिषु । 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति । **रचिता उपचाराः** शयनादयो येषु ते तथोक्ताः । **जानपदानां** जनपदेभ्य आगतानाम**मुपदाभि**रुपायनैः । वन्या वने भवा इतरे येषां ते **वन्येतराः** । अवन्या इत्यर्थः । 'न बहुव्रीहौ' (पा. १।१।२९) इति सर्वनामसंज्ञानिषेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव । तस्य **मनुजेन्द्रसूनो**रजस्य **मार्गे निवासा** वासनिका **उद्याना**न्याक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । तान्येव **विहारा** विहारस्थानानि **तत्कल्पाः** । तत्सदृशा इत्यर्थः । 'ईषदसमाप्तौ—' (पा. ५।३।६७) इति कल्पप्प्रत्ययः । **बभूवुः** ॥ ४१ ॥

स नर्मदारोधसि सीकरार्द्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

42. He who had covered the way encamped (his) tired army with (their) banners soiled by the dust, on the bank of the Narmada with the naktamala trees made to dance lightly by the winds wet with spray.

स इति ॥ **विलङ्घिताध्वा**ऽतिक्रान्तमार्गः **सो**ऽजः **सीकरार्द्रैः** । शीतलैरित्यर्थः । **मरुद्भि**र्वातै**रानर्तिताः** कम्पिता **नक्तमाला**श्चिरबिल्वाख्यवृक्षभेदाः । 'चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके' इत्यमरः । यस्मिंस्तस्मिन् । निवेशार्हे इत्यर्थः । **नर्मदाया रोधसि** रेवायास्तीरे **क्लान्तं** श्रान्तं **रजोभिर्धूसराः केतवो** ध्वजा यस्य तत्**सैन्यं निवेशयामास** ॥ ४२ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथोपरिष्टाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।
निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

१ 'निर्धूतदानामलगल्लभित्तिः'; निर्धूतदानामलगण्डलेखः'.

43. Then a wild elephant whose entry in the water was previously indicated by the bees hovering above (and) whose broad temples were clean, the rut being entirely washed away, emerged from out of the river.

अथेति ॥ **अथोपरिष्टा**दूर्ध्वम् । 'उपर्युपरिष्टात्' (पा. ५।३।३१) इति निपातः । **भ्रमद्भिः** । मदलोभादिति भावः । **भ्रमरैः प्रा**गुन्मज्जनात्पूर्वं **सूचितो** ज्ञापितोऽन्तः**सलिले प्रवेशो** यस्य स तथोक्तः । **निर्धौतदाने** क्षालितमदे अत एव, **अमले गण्डभित्ती** यस्य स तथोक्तः । 'दानं गजमदे त्यागे' इति शाश्वतः । प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ती । 'प्रशंसावचनैश्च' (पा. २।१।६६) इति समासः । 'भित्ति' शब्दः प्रशस्तार्थः । तथा च गणरत्नमहोदधौ—'मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः' इति । भित्तिः प्रदेशो वा । 'भित्तिः प्रदेशे कुडयेऽपि' इति विश्वः । निर्धौतदानेनामला गण्डभित्तिर्यस्येति वा । **वन्यो गजः सरित्तो** नर्मदायाः सकाशात् । पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः । **उन्ममज्ज**ोत्थितः ॥ ४३ ॥

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु ।
नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ॥ ४४ ॥

१ 'ऋष्यवतः'.

44. Announcing (his) sportive buttings on the slopes of the *R*ksavat mountain, by (his) two tusks blunted by the stones (and variegated) with blue lines running upwards, though they had the minerals completely washed without (any) remnant.

निःशेषेति ॥ कथंभूतो गजः । **निःशेषविक्षालितधातुनापि** धौतगैरिकादिनापि । **नीला**भिरूर्ध्वाभी **रेखा**भिस्तटाभिघातजनिताभिः **शबलेन** कर्बुरेण । 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । **अश्मभिः** पाषाणैर्**विकुण्ठितेन** कुण्ठीकृतेन **दन्तद्वयेन ऋक्षवा**न्नाम कश्चित्तत्रत्यः पर्वतः तस्य **तटेषु वप्रक्रियां** वप्रक्रीडाम् । 'उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः । **शंसन्** कथयन् । सूचयन्नित्यर्थः युग्मम् ॥ ४४ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।
बभौ स भिन्दन्बृहतस्तरंगान्वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

१ 'स भोगिभोगाधिकपीवरेण संवेष्टितार्धप्रसृतेन दीर्घान्। चिक्षेप तीराभिमुखः सशब्दं हस्तेन वारीपरिघानिवोर्वीन्'. २ 'सहसा'.

45. Facing the bank (and) shattering with a roar the huge waves with (his) trunk quick in the actions of contraction and expansion, he appeared as it were about to break the bolts of (his) stall.

संहारेति ॥ संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । हस्तेन शुण्डादण्डेन । 'हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि' इति विश्वः । सशब्दं सघोषं बृहतस्तरंगान्भिन्दन्विदारयंस्तीराभिमुखः स गजः वारी गजबन्धनस्थानम् । 'वारी तु गजबन्धनी' इति यादवः । वार्या अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने प्रवृत्त इव बभौ ॥ ४५ ॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् ।
पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

१ 'कारण्डवोत्सृष्टमृदुप्रवालाः पुलिन्दयोषाम्बुविदारकाञ्चीः । कर्षन्स सेवालल्ता नदीष्णः प्रौहावलग्नास्तटमुत्ससर्प ।'. २ 'तरसा'.

46. First the stream of the river with (its) mass of water pressed out by him, rushed up to the bank; afterwards he (ascended) comparable to a mountain (and) dragging by his bosom the webs of clusters of moss.

शैलेति ॥ शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दान्युरसा कर्षन् पश्चात्तटमुत्ससर्प । पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य स सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।
वन्येतरानेकपदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

१ 'ह्रदावगाह'.

47. Obscured only for a moment by the plunge in the water, the splendour of the shower of ichor again shone forth on the broad temples of that lonely elephant at the sight of many (lit. not one) elephants other than wild (i.e. tame).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तस्येति ॥ तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीर्मदवर्षलक्ष्मीर्वन्येतरेषां ग्राम्याणामनेकपानां द्विपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे ववृधे । ॥ ४७ ॥

सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।
विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमु[1]खा बभूवुः ॥ ४८ ॥

१ 'विमुखीबभूवुः'.

48. Smelling his unbearable rut with its flow bitter like the milky juice from the *saptachchada* trees, the big elephants of the army, disregarding the keen efforts of (their) drivers turned away (their) faces.

सप्तच्छदेति ॥ सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत् कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् । 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः' इति यादवः । असह्यं तदीयं मदमाघ्राय सेनागजेन्द्राः । विलङ्घितस्तिरस्कृत आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान् यत्नो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । विमुखाः पराङ्मुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

स च्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तु[1]मुलं चकार ॥ ४९ ॥

१ 'चपलम्'.

49. In a moment he made a chaos of the army camp (now) void of the chariot horses that ran away snapping the reins, with the chariots tumbling down on the breaking of the axles and with the warriors agitated in protecting the ladies.

स इति ॥ स गजः । छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नबन्धा द्रुताः पलायिताः युगं वहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्सः । स चासौ शून्यश्च तम् । भग्ना अक्षा रथावयवदारुविशेषाः । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्' इति शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिंस्तम् । रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः । 'विहस्तव्याकुलौ समौ' इत्यमरः । योधा यस्मिंस्तं सेनानिवेशं शिबिरं क्षणेन तुमुलं संकुलं चकार ॥ ४९ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।
निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

१ 'चापः'.

50. Desirous of turning back him who was about to attack (the camp), the prince who had heard (from the sciences, shastras) that a wild elephant should not be killed by a king, hit (him) on the forehead with an arrow, without stretching the bow to a great extent.

तमिति ॥ नृपते राज्ञो **वन्यः** करी**अवध्य इति श्रुतवान्** शास्त्राज्ज्ञातवान् । **कुमार आपतन्त**मभिधावन्तं **तं** गजं **निवर्तयिष्यन्न** तु प्रहरिष्यन् अत एव **नात्यायत**मनतिदीर्घं यथा स्यात् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । **कृष्टशार्ङ्ग** ईषदाकृष्टचापः सन्**विशिखेन** बाणेन **कुम्भे जघान** । अत्र चाक्षुषः— 'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् । इयं हि श्रीर्यै करिणः' इति । अत एव 'युद्धादन्यत्र' इति द्योतनार्थमेव 'वन्य' ग्रहणं कृतम् ॥ ५० ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।
स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

51. Verily (they say), as soon as he was struck, giving up the form of an elephant (and) seen by his (Raghu's) astonished army, (he) assumed a charming celestial form standing at the centre of a shining halo of lustre.

स इति ॥ स गजो **विद्धमात्र**स्ताडितमात्रः **किल** न तु प्रहृतस्तथापि **नागरूपं** गजशरीर**मुत्सृज्य** तेन वृत्तान्तेन विस्मितैस्**तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः** सन् । **स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्ति कान्तं** मनोहरं **व्योमचरं वपुः प्रपेदे** प्राप ॥ ५१ ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

१ 'चारुहारः'.

52. Then strewing the prince over with flowers arising from the wish-yielding trees (and) obtained by (his) own prowess the eloquent one spoke (thus) increasing (the lustre of) the necklace of big pearls on his chest by the flashes from his tusks.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथेति ॥ अथ **प्रभावेनोपनतैः** प्राप्तैः **कल्पद्रुमोत्थैः** कल्पवृक्षोत्पन्नैः **पुष्पैः** **कुमारमजमवकीर्याभिवृष्य** **दशनप्रभाभिर्दन्तकान्तिभिः** **संवर्धिता** **उरःस्थले** ये **तारहाराः** स्थूलमुक्ताहारास्ते येन स तथोक्तः । वाचोऽस्य सन्तीति **वाग्मी** वक्ता । 'वाचो ग्मिनिः' (पा. ५।२।१२४) इति ग्मिनिप्रत्ययः । स **पुरुष** **उवाच** ॥ ५२ ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।
अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

53. "I acquired the elephant's form through the curse of Mata*n*ga caused by (my) impertinence; know me (as) Priyamvada, the son of Priyadarshana, the lord of the Gandharvas.

मतङ्गेति ॥ **अवलेपमूलाद्** गर्वहेतुकात् । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने द्वेषणेऽपि च' इति विश्वः । **मतङ्गस्य** मुनेः **शापान्मतङ्गजत्वमवाप्तवानस्मि** । **मां प्रियदर्शनस्य** प्रियदर्शनाख्यस्य **गन्धर्वपतेर्**गन्धर्वराजस्य **तनूजं** पुत्रम् । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'तन्वादेर्वा' (पा. ३।१।७९) इत्यूङिति केचित् । **प्रियंवदं** प्रियंवदाख्य**मवेहि** जानीहि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । 'प्रियवशे वदः खच्' (पा. ३।२।३८) इति खच्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।
उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

54. And that sage solicited by me, falling flat (before him), later on assumed softness; for heat (in water arises only) through contact with fire or sunshine; what is coldness is the (real) nature of water.

स इति ॥ **स** महर्षिश्च **प्रणतेन मयाऽनुनीतः** सन् **पश्चान्मृदुतां** शान्तिमगच्छत् । तथा हि – जलस्योष्णत्वमग्नेरातपस्य वा **संप्रयोगात्** संपर्कात् । न तु प्रकृत्योष्णत्वम् । **यच्छैत्यं सा प्रकृतिः** स्वभावः । विधेयप्राधान्यात् 'सा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।
संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥

55. "When Aja born in the family of Iksvaku will tear your forehead with an (iron-tipped) arrow, then will you be united with (your) own splendour of the body." Thus the ascetic spoke to me.

इक्ष्वाक्विति ॥ इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सोऽजो यदा ते कुम्भमयोमुखेन लोहाग्रेण शरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो महिम्ना पुनः संयोक्ष्यसे संगंस्यस इति स तपोनिधिर्मामवोचत् ॥ ५५ ॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।
प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

56. Freed of the curse by you who possess might (and) whose sight was long craved for (by me), if I do not do (something) desirable to you in return, futile would be (my) acquisition of (my) own (lost) status.

संमोचित इति ॥ चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वयाऽहं शापात्संमोचितो मोक्षं प्रापितः । भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेन्मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । वृथा स्याद्धि । तदुक्तम्—'प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम्' इति ॥ ५६ ॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥

१ 'आधत्स्व'. २ 'प्रहर्तुः'.

57. Friend accept my missile by name Sammohana presided over by the Gandharvas (and) having separate incantations for (its) discharge and withdrawal, through which (its) wielder will have victory in (his) hand and at the same time (cha....cha) (there will be) no killing of the enemy.

संमोहनमिति ॥ हे सखे! 'सखि'शब्देन समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्—'अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥'

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति। **प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं गान्धर्वं** गन्धर्वदेवताकम्। संमोह्यतेऽनेनेति **संमोहनं नाम ममास्त्रमादत्स्व** गृहाण। **यतोऽस्त्रात्प्रयोक्तुरस्त्रप्रयोगिणोऽरिहिंसा न च विजयश्च हस्ते**। हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः॥ ५७॥

वधलज्जितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह

अलं ह्रिया मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम्।
तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम्[1]॥ ५८॥

१ 'रूक्षम्'.

58. Enough of shame; for even though striking for a moment, you have (in the end) been compassionate to me; hence harshness of a refusal should not be employed towards me who am requesting you."

अलमिति॥ किं च, **मां प्रति ह्रिया** प्रहारनिमित्तयाऽलम्। कुतः। यद्यतो हेतोस्त्वं **मां प्रहरन्नपि मुहूर्तं दयापरः** कृपालुर**भूः**। **तस्मादुपच्छन्दयति** प्रार्थयमाने **मयि त्वया**। **प्रतिषेधः** परिहारः स एव **रौक्ष्यं** पारुष्यम्। तन्न **प्रयोज्यं** न कर्तव्यम्॥ ५८॥

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविद[1]स्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात्[2]॥ ५९॥

१ 'अस्त्रविदः'. २ 'विगृहीतशासी'.

59. Having said "(Be it) so," (and) having sipped the holy water of the river sprung from the moon (i.e. the Narmad*a*), the moon among men well-versed in missiles, facing the east, accepted the incantation of the missile from him whose curse was reversed.

तथेति॥ ना सोमश्चन्द्र इव **नृसोमः**। उपमितसमासः। 'सोम ओषधिचन्द्रयोः' इति शाश्वतः। पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः। **अस्त्रविदस्त्रज्ञः सोऽजः**। **'तथा' इति**। सोम उद्भवो यस्याः सा तस्याः **सोमोद्भवायाः सरितो** नर्मदायाः। 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यका' इत्यमरः। **पवित्रं पय उपस्पृश्य** पीत्वा। आचम्येत्यर्थः। **उदङ्मुखः** सन्निगृहीतऽशापान्निवर्तितशापात्। उपकृतादित्यर्थः। **तस्मात्** प्रियंवदा**दस्त्रमन्त्रं जग्राह**॥ ५९॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।
एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान् सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥ ६० ॥

60. Of those two who thus through the working of fate formed friendship on the way, the purpose of which was incomprehensible, one went to the regions of the Caitraratha gardens (and) the other to the Vidarbhas attractive due to good government.

एवमिति ॥ एवमध्वनि मार्गे दैवयोगाद्दैववशादचिन्त्यहेत्वनिर्धार्यहेतुकं सख्यं सखित्वम् । 'सख्युर्यः' (पा. ५।१।१२६) इति यप्रत्ययः । आसेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोर्मध्य एको गन्धर्वश्चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान् । 'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः । अपरोऽजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान्विदर्भान्विदर्भदेशान् ययौ ॥ ६० ॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।
प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥

61. The lord of the Krathakaishikas full of great delight at his arrival went forth (to welcome) him who had halted on the outskirts of the city, like the ocean with rising waves (going to receive) the moon.

तमिति ॥ नगरस्योपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं स्थितं तमजं तस्याजस्यागमेनागमनेनारूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य स क्रथकैशिकेन्द्रो विदर्भराजः । प्रवृद्धोर्मिरूर्मिमाली समुद्रश्चन्द्रमिव । प्रत्युज्जगाम ॥ ६१ ॥

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः ।
मेने यथा तत्र जनः समेतो[1] वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥

१ 'समस्तः'.

62. And having made him enter the capital himself walking in front and bestowing royal honours upon him with love, he so humbly worshipped him that the assembled people deemed the king of the Vidarbhas to be a guest and Aja the host (of the house).

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रवेश्येति ॥ एनमजमग्रयायी । सेवाधर्मेण पुरो गच्छन्नित्यर्थः । नीचैर्नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्याऽर्पितश्रीस्तथा तेन प्रकारेणोपाचरदुपचरितवान् । यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतो मिलितो जनो वैदर्भं भोजमागन्तुं प्राघूर्णिकं मेने । अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ॥ ६२ ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां
प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।
रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्यां
बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

१ 'अधिकारिपुरुषैः'. २ 'हेमकुम्भाम्'.

63. He, the representative of Raghu, stayed in a new attractive pavilion with jars full (of water) placed on the altar at the front door (and) shown (to him) by his office-bearers bending low (before him), like Cupid (resorting to) the state following childhood.

तस्येति ॥ रघुप्रतिनिधी रघुकल्पः । रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तं च दण्डिना: सादृश्यवाचकप्रस्तावे — 'कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपि' इति । सोऽजः प्रणतैर्नमस्कृतवद्भिः । कर्तरि क्तः । तस्य भोजस्याधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः । अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् । स्थापितमङ्गलकलशामित्यर्थः । रम्यां रमणीयां नवोपकार्यां नूतनं राजभवनम् । 'उपकार्या राजसद्मन्युपचारचितेऽन्यवत्' इति विश्वः । मदनो बाल्यात्परां शैशवादनन्तरां दशामिव । यौवनमिवेत्यर्थः । अध्युवासाधिष्ठितवान् । तत्रोषितवानित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्वसः' (पा. १।४।४८) इति कर्मत्वम् ॥ ६३ ॥

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।
भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

64. There, after long, did sleep, like a beloved incapable of knowing the intention of (her) lover, stand facing the eyes of Aja desirous of obtaining the lovely gem of a maiden that had brought together the host of kings for (her) svayamvara (marriage by self-choice).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्रेति ॥ तत्रोपकार्यायाम् । स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितो राजलोको येन तत्कमनीयं स्पृहणीयं कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम् । 'ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषाशुण्डशृङ्गपुच्छचिह्नाश्वलिङ्गिषु ' इति यादवः । लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः । लभेः सन्नन्तादुप्रत्ययः अजस्य भावावबोधे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषाऽसमर्था दयितेव । रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव । 'राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः' इति भावः । 'अभिमुखी' शब्दो ङीषन्तश्च्व्यन्तो वा ॥ ६४ ॥

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं
शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।
सूतात्मजाः[1] सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

१ 'वैतालिका ललितबन्धमनोहराभिः'.

65. Him whose massive shoulders were pressed by the ear-ornaments, the unguent on whose body was thinned by friction against the uppermost bed-cover (and) whose knowledge was well-known, the sons of the bards, equal in age (and) eloquent in speech, awakened with verses (of praise) at dawn.

तमिति ॥ कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तम् । शय्याया उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विरलोऽङ्गरागो यस्य तम् । न त्वङ्गनासङ्गादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमजं सवयसः समानवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा बन्दिपुत्राः । 'वैतालिकाः' इति वा पाठः । 'वैतालिका बोधकराः' इत्यमरः । वाग्भिः स्तुतिपाठैः । उषसि । प्राबोधयन् प्रबोधयामासुः ॥ ६५ ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव[1] बिभर्ति गुरुर्विनिद्र-[2]
स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

१ 'याम्'. २ 'वितन्द्रः'.

66. "The night is past; leave the bed, oh best of the intelligent; indeed the yoke of the world is divided into two (only) by the Creator. On one side your sleepless father bears it; you are the occupant of the position of its second bearer (i.e. the bull).

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रात्रिरिति ॥ हे **मतिमतां वर** ! निर्धारणे षष्ठी । **रात्रिर्गता** । **शय्यां मुञ्च** । विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह — **धात्रेति** ॥ **धात्रा** ब्रह्मणा **जगतो धूर्भारः** 'धूः स्याद्यानमुखे भारे' इति यादवः **द्विधैव** । द्वयोरेवेत्यर्थः एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः । **विभक्ता ननु** विभज्य स्थापिता खलु । तत्किमत आह — **तां धुरमेकत** एककोटौ **तव गुरुः** पिता **विनिद्रः सन् बिभर्ति** । **तस्या धुरो भवान्** । धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही । तस्य पदं वहनस्थानम् । **अपरं यद्धुर्यपदं तदवलम्बी** । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः । न ह्युभयवाह्यमेको वहतीति भावः ॥ ६६ ॥

> **निद्रावशेन[1] भवताप्यनवेक्षमाणा[2]**
> **पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।**
> **लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी**
> **सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥**

१ 'निद्रावशं त्वयि गते नितरां कथंचिदात्मानमाननरुचा भवतो वियुज्य । लक्ष्मीर्विभातसमयेऽपि हि दर्शनेन पर्युत्सुका प्रणयिनी निशि खण्डितेव'.
२. 'अप्यनपेक्षमाणा'; 'अप्यनवेक्ष्यमाणा'; 'ह्यनपेक्ष्यमाणा'.

67. (Now) hanging at the end of the quarter (i.e. the horizon), even the moon with whom, like a lady disappointed at night (through the faithlessness of her husband), the goddess of royalty, her longing being disregarded by you overpowered by sleep amuses herself (at night), gives up the charm of your face.

निद्रेति ॥ चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । **निद्रावशेन** निद्राधीनेन । रुयन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । **भवता पर्युत्सुकत्वमपि** त्वय्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' (पा. २।३।४४) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । 'अपि' शब्दस्तद्विषयानुरागस्यानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । **निशि खण्डिता** भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिताऽबलेव नायिकेव । 'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता' (२।२५) इति दशरूपके । **अनवेक्षमाणा**ऽविचारयन्ती सती । उपेक्षमाणेत्यर्थः । '**ह्यनवेक्ष्यमाणा**' इति पाठे निद्रावशेन भवताऽनवेक्ष्यमाणाऽनिरीक्ष्यमाणा । कर्मणि शानच् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री । येन । प्रयोज्येन चन्द्रेण । **पर्युत्सुकत्वं** त्वद्विरहवेदनाम् । 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत्' इत्यलंकारे । विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नाथस्त्वर्थोपपत्तिमपश्यन्निमं पक्षमुपैक्षिष्ट । **लक्ष्मीर्येन** चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । **विनोदयति** विनोदं करोति । 'विनोद' शब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' (ग. सू. २०४)-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति णिच्प्रत्ययः। सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः। **स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी** पश्चिमाशां गतः सन्। अस्तं गच्छन्नित्यर्थः। अत एव **त्वदाननरुचिं** त्वन्मुखसादृश्यं **विजहाति**। त्यजतीत्यर्थः। अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेति भावः॥ ६७॥

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन ताव-
त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे।
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-
श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥६८॥

68. May therefore both attain mutual comparability by a simultaneous (and) charming opening—your eye with the not rough (soft) pupil moving within and the sun-lotus with a bee fluttering inside.

तदिति॥ **तत्त**स्माल्लक्ष्मीपरिग्रहणाद्**वल्गुना** मनोज्ञेन। 'वल्गु स्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवत्' इति विश्वः। **युगपत्तावदुन्मिषितेन** युगपदेवोन्मीलनेन **सद्यो द्वे** अपि **परस्परतुला**मन्योन्यसादृश्य**मधिरोहतां** प्राप्नुताम्। प्रार्थनायां लोट्। के द्वे। अन्तः **प्रस्पन्दमाना** चलन्ती **परुषेतरा** स्निग्धा **तारा** कनीनिका त्यस्य तत्तथोक्तम्। 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इत्यमरः। **तव चक्षुः। अन्तः प्रचलितभ्रमरं** चलद्भृङ्गं **पद्मं च**। युगपदुन्मिषिते सति संपूर्णसादृश्यलाभ इति भावः॥ ६८॥

वृन्ताच्छ्लथं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः।
स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

१ 'वृन्तश्लथम्'. २ 'सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य यन्तो गुणान्प्रति निशापरिणामवायुः'.

69. The morning breeze, as if desirous of acquiring the natural fragrance of the breath (from your mouth) with (the) help of the characteristics of others, snatches away the flowers of trees loosened from their stalk and mingles with the lotuses opened by the rays of the morning sun (twilight).

वृन्तादिति॥ **विभातवायुः** प्रभातवायुः **स्वाभाविकं** नैसर्गिकं **ते** तव **मुखमारुतस्य** निःश्वासपवनस्य **सौरभ्यम्**। तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः। **परगुणेना**न्यदीय-

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गुणेन । सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुराप्तुमिच्छुरिव । 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' (पा.७।४।५५) इतीकारादेशः। अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं पुष्पं वृन्तात् प्रसवबन्धनात्। 'वृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः। हरत्यादत्ते। अरुणांशुभिन्नैस्तरणिकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा. ६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक्। संसृज्यते संगच्छते। सृजेर्दैवादिकात्कर्तरि लट् ॥ ६९ ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु[1]
निर्धौतहारगुलिकाविशदं[2] हिमाम्भः।
आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे
लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

१ 'द्रुमपल्लवेषु'. २ 'निर्धूतहारगुटिका'.

70. Having acquired a (suitable) background, the dew-drops as clear as the round pearls in a bright necklace, fallen on the sprouts of trees that are red inside, look charming like the sportive smiles on your lower lip, accompanied by the rays of the teeth.

ताम्रेति ॥ ताम्रोदरेष्वरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता या हारगुलिका मुक्तामणयस्तद्वद्विशदं हिमाम्भो लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्षतया । 'परभागो गुणोत्कर्षे' इति यादवः। अधरोष्ठे त्वदीयं सदशनार्चिर्दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितमिवाभाति शोभते ॥ ७० ॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्।
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते
किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥

71. While the sun, the reservoir of heat, does not rise, darkness is briskly driven away by Aruna (the driver of the sun's chariot—the twilight); or, oh hero, does your father himself uproot the enemies when (— now that) you have acquired the leadership of the warriors?

यावदिति ॥ प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोद्गच्छति । 'आङ् उद्गमने (पा. १।३।४०) इत्यात्मनेपदम्। तावत्। भानावनुदित एवेत्यर्थः। अह्नाय

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

झटिति । 'द्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय' इत्यमरः । अरुणेनानूरुणा । 'सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः' इत्यमरः । तमो निरस्तम् । तथा हि–हे वीर । त्वय्यायोधनेषु युद्धेषु 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःसरतां याते सति तव गुरुः पिता रिपून् स्वयमुच्छिनत्ति किं वा नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः । न खलु योग्यपुत्रन्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेद इति भावः ॥ ७१ ॥

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते[1] ।
येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-[2]
द्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

१ 'सेनां गजा मुखर°'. २ 'कान्तियोगात्'.

72. Your elephants, (their) sleep shaken off on both sides, dragging the jingling chains and with (their) bud-like tusks appearing as if they had shattered the red chalk slopes of the mountain on account of the contact with the fresh hue of the twilight, quit (their) bed.

शय्यामिति ॥ उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वाभ्यां विनीताऽपगता निद्रा येषां त **उभयपक्षविनीतनिद्राः** । अत्र समासविषय 'उभ'शब्दस्थाने 'उभय'शब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयम् । यथाह कैयटः — '–"उभादुदात्तो नित्यम्" इति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय 'उभ'शब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । 'उभय'शब्दस्यैव यथा स्यात् । उभयपुत्र इत्यादि भवति' इति । **मुखराण्युत्**थानचलनाच्छब्दायमानानि **शृङ्खला**नि निगडानि **कर्षन्ती**ति तथोक्तास्**ते** तव स्तम्बे रमन्त इति **स्तम्बेरमा** हस्तिनः । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (पा. ३।२।१३) इत्यच्प्रत्ययः । 'हस्तिसूचकयोः' (वा. १९९४) इति वक्तव्यात् । 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी' इत्यमरः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा. ६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक् । **शय्यां जहति** त्यजन्ति **येषां** स्तम्बेरमाणाम् । दन्ताः कोशाः इव **दन्तकोशाः** । दन्तकुड्मलास्**तरुणारुणरागयोगा**द्बालार्कारुणसंपर्कोद्धेतो**र्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्ति** । धातुरक्ता इव भान्तीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

 CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
  निद्रां विहाय [१]वनजाक्ष वनायुदेश्याः ।
वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
  लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥

१ 'वनजाक्ष वनायुजास्ते'; 'वनजेक्षणबाह्लिदेश्याः'.

73. Oh lotus-eyed one, these horses from the country of the Vana*yus*, tied up in extensive cloth-tents, casting off (their) sleep, render dirty with the warmth of (their) mouths, the pieces of rock-salt placed in front to be licked.

दीर्घेष्विति ॥ हे **वनजाक्ष** नीरजाक्ष 'वनं नीरं वनं सत्त्वम्' इति शाश्वतः । **दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिता** बद्धा **वनायुदेश्या** वनायुदेशे भवाः । 'पारसीका वनायुजाः' इति हलायुधः । **अमी वाहा** अश्वा **निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्या**न्यास्वाद्यानि **सैन्धवशिलाशकलानि** । 'सैन्धवोऽस्त्री सितशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे' इत्यमरः । **वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति** मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तं च सिद्धयोगसंग्रहे — पूर्वाह्णकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलानाहविबन्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरम् ॥' इत्यादि ॥ ७३ ॥

भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
  स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
  मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥ ७४ ॥

74. The faded offering of flowers becomes thin in (its) dragging the jingling chains and with (their) bud-like tusks circles of (their) own rays and this your sweet-speaking parrot too, resting in the cage, repeats our verses employed for your awakening."

भवतीति ॥ **म्लानः पुष्पोपहारः** पुष्पपूजा म्लानत्वादेव **विरलभक्ति**र्विरलरचनो **भवति** । **प्रदीपाश्च स्वकिरणा**नां **परिवेष**स्य मण्डलस्यो**द्भेदे**न स्फुरणेन **शून्या** भवन्ति, निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । अपि **चायं मञ्जुवा**ङ्मधुरवचनः **पञ्जरस्थस्ते** तव **शुकस्त्वत्प्रबोध**निमित्ते **प्रयुक्ता**मुच्चारितां **नो**ऽस्माकं **गिरं** वाणी**मनुवदति**, अनुकृत्य वदतीत्यर्थः । इत्थं प्रभातलिङ्गानि वर्तन्ते, अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥ ७४ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैः कुमारः
सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झांचकार ।
मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

१ 'इति स विगतनिद्रस्तल्पमल्पेतराशः सुरगज इव गङ्गासैकतं सुप्रतीकः । परिजनवनितानां पादयोर्व्यापृतानां वलयमणिविदिष्टं प्रच्छदान्तं मुमोच ॥'.
२ 'विहितनिद्रः'; 'विहतनिद्रः'.

75. The prince whose sleep had departed on account of (the verses of) the bards who had thus composed (their) songs, immediately left (his) bed, like Supra*ti*ka, the elephant of the gods, awakened by the swans cackling sweetly through intoxication (while leaving) the sandy bank of the Ganges.

इतीति ॥ इतीत्थं **विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रै**र्वैतालिकैः । 'पुत्र'ग्रहणं समानवयस्कत्वद्योतनार्थम् । **सपदि विगतनिद्रः कुमारः** । **तल्पं** शय्याम् । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । **उज्झांचकार** विससर्ज । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' (पा. ३।१।३६) इत्याम्प्रत्ययः । कथमिव **मदेन पटु** मधुरं **निनदद्भी राजहंसैर्बोधितः सुप्रतीका**ख्यः **सुरगज** ईशानदिग्गजः । गङ्गाया इदं **गाङ्गम्** । **सैकतं** पुलिन**मिव** । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (पा. ५।२।१०४) इत्यण्प्रत्ययः । 'सुप्रतीक' ग्रहणं प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसंभवादित्यनुसंधेयम् ॥ ७५ ॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं
दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्ष्मा ।
कुशलविरचितानुकूलवेषः
क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

१ 'अनुरूपवेषः'.

76. Then, having finished the rites proper for the daybreak (as) enjoined in the sciences (sh*a*stras), he possessing beautiful eye-lashes, with a proper attire arranged by the experts, went to the assembly of kings seated for svayamvara (marriage by self-choice).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथेति ॥ **अथो**त्थानानन्तरम् । **अञ्चिता**नि चारूण्य**क्षिपक्ष्मा**णि यस्य सोऽजः **शास्त्रे** दृष्टमवगतं **दिवसमुखोचितं** प्रातःकालोचितं **विधिम**नुष्ठान-**मवसाय्य** समाप्य । स्यतेर्ण्यन्ताल्ल्यप् । **कुशलैः** प्रसाधनदक्षै**र्विरचितोऽनुकूलः** स्वयंवरोचितो **वेषो** नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन् **स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं** राज-समूहम**गाद**गमत् । 'इणो गा लुङि' (पा. २।४।४५) इति गादेशः । पुष्पिताग्रावृत्त-मेतत् । तल्लक्षणम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचित रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यव्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ
रघुवंशे महाकाव्ये अजस्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

NOTES

Canto I

रघुवंशः– The titles of literary works are formed according to the सूत्र 'तदधिकृत्य कृते ग्रंथे' (Pan. IV.3.87) and the वार्त्तिक on it, viz. –लुबाख्यायि काभ्यो बहुलम्. Both the rules are not applicable in the case of रघुवंश. Nor can we take recourse to the अण् affix according to 'कृते ग्रंथे' (IV. 3. 116), for then the form would be राघुवंशः. It has therefore to be explained like the title of the famous शारीरभाष्य. भट्टोजी दीक्षित explains the latter as शारीरकं भाष्यमिति तु अभेदोपचारात् । Similarly here रघूणां वंशः रघुवंशः the dynasty of Raghus and then by upacara or transference of epithet we have तदाख्यः प्रबन्धः रघुवंशः. Some, however, take the title in the neuter gender as रघुवंशम् and employ the सूत्र– 'अधिकृत्य कृते ग्रंथे' and its वार्त्तिक for dropping the अण्. From तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति I. 10. it seems that कालिदास intended to give a masculine title to his work and Mallinatha also explains तं with तं प्रबन्धम्. It should be noted, however, that तं stands for रघूणां अन्वयं in I.9 and not for प्रबन्ध. रघु was a very prominent monarch of the solar race and hence the race as also the work is named after him.

I. 1. Construe : वागर्थप्रतिपत्तये, वागर्थौ इव संपृक्तौ जगतः पितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ (अहं) वन्दे ।।

It is customary with the ancient sanskrit poets to begin their works with a salutation to a powerful deity. The definition of a महाकाव्य also lays down that it should begin with a blessing or a salutation; cf. 'आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्.' Kalidasa as his name itself suggests was a devout worshipper of Parvati and Siva and in all his three dramas as also in the Raghuvamsa, the customary salutation is addressed

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

to these two. The Kumarasambhava has no benedictory verse in the beginning but the whole work is devoted to a part of the life of Siva and Parvati. This does not, however, mean that Kalidasa was a fanatic in his Siva worship and hated Visnu and his devotees. Rama himself is an incarnation of Visnu and his adventures are described with great admiration and respect in the Raghuvamsa itself. The fact seems to be that though a believer in the unity of Siva and Visnu rationally, in sentiment he adored Siva more. The Vayu-purana lays down that those who desire for poetic fame should bow to Siva and Parvati at the very beginning, as words and meanings depend upon them.

वागर्थाविव मल्लीनाथ remarks that this is a नित्यसमास according to the rule "इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च।". According to some वागर्थौ cannot syntactically be connected with वन्दे or पितरौ and hence it is essential to take वागर्थाविव as a compound word. But the rule quoted by Mallinatha applies to vedic forms alone and as it is it should not be stretched to apply to the present case. Moreover 'इवेन नित्यसमासः' is not universally applicable to verses at least as इव does not always follow the उपमान in a verse. So it is better to take वागर्थौ (वाक् च अर्थः च वागर्थौ as a द्वंद्व समास) and इव as a separate word and connect them with संपृक्तौ. The मीमांसक्स believe that the word and its sense are invariably concommitant and they can never be separated. The famous अर्धनारीनटेश्वर form of पार्वती and परमेश्वर also represents union of a permanent nature. Hence the comparison. **संपृक्तौ** P. P. P. of सम् + पृच् - united together. **वागर्थप्रतिपत्तये** वागर्थयोः प्रतिपत्तिः तस्मै– for the clear or accurate comprehension of वाक् and अर्थ. The प्रकाशिका remarks प्रतिपत्तिशब्देन च गौरवं प्राप्तिः प्रागल्भ्यं प्रतिभा ज्ञानमिति षडप्यर्थास्तन्त्रेणोपात्ताः। So प्रतिपत्ति means सम्यग्ज्ञान or

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

an all–round knowledge. अर्थ or sense is threefold:– वाच्य – expressed, लक्ष्य – indicated and व्यंग्य suggested. e. g. the words गंगायां घोषः actually expresses the sense that "There is a घोष in the गंगा;" but since it is physically impossible to have a घोष in the गंगाप्रवाह which is the वाच्यार्थ of गंगा, on the strength of association we take गंगायां to mean गंगातीरे which is its secondary or indicated sense (लक्ष्यार्थ). Now why should a person say गंगायां घोषः instead of clearly saying गंगातीरे घोषः ? Well the term serves a special purpose. By saying गंगायां घोषः the speaker wants to suggest the sanctity, coolness and similar other merits of the घोष. These are conveyed by व्यंजना and are called the व्यंग्यार्थ of the term पितरौ माता च पिता च पितरौ; (also मातापितरौ or मातरपितरौ) it is an एकशेष द्वंद्व compound; by calling पार्वती and परमेश्वर as the parents of the world the poet makes sure of their affectionate assistance in the fulfilment of the difficult task undertaken by him.

पार्वतीपरमेश्वरौ-पर्वतस्य अपत्यं स्त्री **पार्वती** the daughter of the हिमालय mountain; cf. 'तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।' (कुमार° I. 26); **परमेश्वर** परा उत्कृष्टा मा शक्तिः यस्य सः परमः परमः च असौ ईश्वरः च परमेश्वरः । ईश्वर is one who is possessed of ऐश्वर्य or the eight सिद्धिs viz. अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च तथा कामावसायिता ।। cf. also ईशें एवाहमत्यर्थं न च मामीशते परे । ददामि च सदैश्वर्यमीश्वरस्तेन कीर्तितः ।। पार्वती च परमेश्वर च पार्वतीपरमेश्वरौ – god Siva and his wife Parvati. cf. मल्लि° मातुरभ्यर्हितत्वादल्पाक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः i. e. the word पार्वती stands first in the compound as the mother deserves great respect and also as the number of syllables in पार्वती is less than in the word परमेश्वर.The compound is dissolved in various fanciful ways by other commentators e. g. पार्वतीं पाति इति पार्वती, पः (शंकरः) । पार्वतीपश्च रमेश्वरश्च (विष्णुः) पार्वतीपरमेश्वरौ (शिव & विष्णु) or पार्वतीं पिपर्ति इति पार्वतीपरः (शिवः) मायाः (लक्ष्म्याः) ईश्वरः मेश्वरः । पार्वतीपरश्च मेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ हरिहरौ. But with these interpretations the simile

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

would be faulty as वाक् a feminine noun will have to serve as an उपमान for हर. Also then पितरौ would mean two fathers, not a very decent implication. cf. प्रभाकर्विसंपृक्तौ भवभीतिनिवृत्तये। रक्षितारौ त्रिजगतां लक्ष्मीनारायणौ भजे ।। (दिव्यसूरिचरित I. 9). मल्लिनाथ says that the use of मगण with the Earth as its presiding deity suggests attainment of bliss in this verse. M. Krishnamachariar (रघुवंशविमर्श P. 14) regards this verse as spurious. He argues that expressions like पार्वतीपरमेश्वरौ and जानकीरघुनायकौ are employed by the श्रोत्रियs and not by poets. Moreover वागर्थ is no famous उपमान and कालिदास who is so well known for his simile cannot be supposed to have used such an उपमान. Thirdly when the कुमारसंभव has no नमन why should a मंगल verse have been composed at the beginning of the रघुवंश alone ? This argument does not seem very sound as कालिदास seems to be fond of the simile of वागर्थs.

cf. तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि । And here the simile is particularly significant as the उपमान distinctly possesses the समानधर्म viz. संपृक्तत्व. The कान्तासंमिश्रदेहत्व of शिव is also referred to in मालविकाग्निमित्र 1 and the poet has begun all his three dramas with a bow to शिव. The verse is found in all mss. and is commented upon by all commentators.It is also quoted as from रघुवंश in अलंकारकौस्तुभ, चित्रमीमांसा and सरस्वतीकंठाभरण. Hence we have no justification to exclude it as spurious. The poet has undertaken a very difficult task, as he himself remarks in the following verse and it is just right that he should solicit the favour of his favourite deities for success. The poet knows that without a clear and an accurate allround knowledge of वागर्थ it would be next to impossible to compose a महाकाव्य based on the lives of the great monarchs born in the race of the रघुs. Hence this salutation. All ancient poets had great faith in the efficacy of the मंगल and it was believed that the work would

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

not come to a satisfactory end without a मंगल. True that works like the रघुवंश and कादंबरी of बाण remained incomplete in spite of the मंगलश्लोक, but that was due to some other unknown defects. If works like the मेघदूत came to a happy termination even in the absence of a मंगल, it means that the मंगल though not actually composed was at least recited mentally.

I. 2. क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व च अल्पविषया मतिः, मोहात् दुस्तरं सागरं उडुपेन तितीर्षुः अस्मि ॥

क्व....क्व indicate the incompatibility of the objects mentioned. The poet admits that his limited intellect is not capable of the important task of relating the life-history of a great race like that of the रघुs. He is as childish in his ambition as a fool desirous of crossing the ocean with a small raft. Both the tasks are equally impossible. The first line is a good example of the figure विषम. cf क्व वयं क्व परार्थमन्मथो etc. (शा° II). It is also quoted by the rhetoricians (including मम्मट) as an instance of निदर्शना which is defined as अभवन्वस्तुसंबंधः उपमापरिकल्पकः। Here the poet wants to suggest that his action is comparable to that of a fool trying to cross the ocean with a rickety boat. But instead of bringing out the simile directly he establishes the impossible संबंध of कर्तृ and क्रिया between himself and the सागरतरण, thus suggesting the comparibility mentioned above.

सूर्यप्रभवः प्रभवति अस्मादिति प्रभवः The cause or the origin. सूर्यः प्रभवः यस्य सः सूर्यप्रभवः (षष्ठी बहुव्रीहि) वंशः। सूर्यः सरति गच्छति आकाशे इति. It is an established fact that रघु race was a solar race. वैवस्वत मनु the first of its kings is supposed to have been the grandson of the Sun, of विवस्वत्. अल्पविषया अल्पः विषयः अवकाशः यस्याः सा (मतिः) Limited in its scope; having a narrow sphere of comprehension; not high-soaring enough. This adjective clearly reveals the modesty of कालिदास. तितीर्षुः तरितुं इच्छुः (desiderative from तॄ) desirous of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

crossing. मोहात् अज्ञानात् Through infatuation, ignorance or madness. उडुपेन in a raft उडु – (उद्, उदन्) seems to be the same as Latin. udus–moist or wet; hence उडुप anything that protects from water – उडुनो जलात्पाति इति उडुपं । cf. केनोडुपेन परलोकनदीं तरिष्ये (मृच्छ. VIII. 23). The moon seems to have acquired the title of an 'उडुप' from the similarity of its crescent to a boat. दुस्तरम् :– दुःखेन तीर्यते इति दुस्तरः तं (The ocean) which is difficult to cross. सागरम् the ocean. सगरस्य अयं सगरेण निवृत्तः The ocean was dug out by all the sixty thousand sons of सगर searching for the यज्ञीय अश्व which was snatched away by इंद्र and tied up in कपिल's hermitage, in the पाताललोक. The story is related in the बालकांड of the रामायण as also in the महाभारत and the पुराणs. cf. उत्तर. I: तुरगविचयव्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे । कपिलमहसा रोषाप्लुष्टान्पुरा प्रपितामहान् । अगणिततनूतापं तप्त्वा तपांसि भगीरथो । भगवति तव स्पृष्टानद्भिश्चिरादुददीधरत् ॥ सगर was so called because he was born with the गर or poison administered to his pregnant mother by her jealous cowife. The sons of सगर found the horse in कपिल's आश्रम and accused him of stealing it. The sage was enraged and burnt them to ashes. Their great grandson भगीरथ brought down the heavenly stream of the Ganges on their ashes and thus raised them to heaven. (cf. क्व दिव्यसूरिचरितं क्व च मे मन्दशेमुषी । नियन्तुकामोऽस्मि गजं साहसाद्बिसतन्तुना ॥ दिव्य. I.2).

I. 3. प्रांशुलभ्ये फले लोभात् उद्बाहुः वामनः इव (अहं) मन्दः कवियशःप्रार्थी उपहास्यतां गमिष्यामि ।

मन्दः a fool. Here the poet modestly compares himself to another fool attempting the impossible task of plucking a fruit on a tall tree with raised hands. (cf. कुमार V जनोऽयमुच्चैः पदलंघनोत्सुकः). कवियशःप्रार्थी कवेः यशः प्रार्थयते इति longing for the fame or glory of a poet or a wise man. मल्लिनाथ explains प्रार्थी as प्रार्थनाशीलः taking recourse to ताच्छील्य which in fact is not necessary here. It may also be dissolved as कवियशःप्रार्थः

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

(प्रकृष्टः अर्थः) अस्य इति having poetic glory as his highest aim according to the वार्तिकः अर्थाच्चासन्निहिते and तदन्ताच्च.यशः - अश्नुते व्याप्नोतीति यशः । The word कवि may refer to आदिकवि वाल्मीकि who in his रामायण has given the whole history of the रघु race. कवियशःप्रार्थी would then mean challenging the fame of वाल्मीकि. मन्द is also Saturn and कवि शुक्र. It would thus mean Saturn challenging the fame of शुक्र. Some commentators explain मन्द by crow and कवि by swan, obviouly a far-fetched interpretation. गमिष्यामि future first person sigular from गम्. उपहास्यतां गम् to become an object of ridicule. उपहास्यतां is an abstract noun derived from the potential part. उपहास्य from उप + हस् to ridicule or to laugh at. The poet says that his attempt is as ridiculous as that of a dwarf to pluck a fruit on a tall tree with a raised hand. प्रांशुलभ्ये – प्रांशुना (एव) लभ्ये – which can be got by a tall man (alone.) V. L. प्रांशुलंघ्ये gives a better sense and the poet is also fond of the root लङ्घ्. उद्बाहुः उद्गतः or उच्छ्रितः बाहुः यस्य सः or उद्गतौ यस्य सः॥ The dwarf may even raise both his hands hoping for अधिकस्याधिकं फलम् ! लोभात् through greed. मोहात् is not so significant. वामनः कुब्जः a dwarf, a short man.

I. 4. अथवा पूर्वसूरिभिः कृतवाग्द्वारे अस्मिन् वंशे वज्रसमुत्कीर्णे मणौ सूत्रस्य इव मे गतिः अस्ति॥

अथवा– or rather, these words show that the statement herein is as it were a reply to the objection raised so far. कालिदास admits that the task is a huge one. But then the path is not untrodden. The gateway is already opened by ancient poets and seers; so now his task is easier. No doubt it is very hard to perforate a precious stone. But once it is perforated any child can pass a piece of thread through it. पूर्वसूरिभिः पूर्वैः सूरिभिः by ancient poets. सूयते सूते वा इति सूरिः one who creates or composes something. The ancient poets referred to are of course वाल्मीक, व्यास and others. कृतवाग्द्वारे कृतं वाक् एव द्वारं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यस्य तस्मिन् – to which a gate–way in the form of speech is opened. The metaphor of a द्वार suggests that the रघु race is a closed palace without any entry whatsoever. But the task of providing an entry is already carried out. So now matters are not very difficult. अस्मिन् वंशे प्रस्तुते रघुवंशे; in the रघु race that I desire to give an account of. मणौ in a jewel. वज्रसमुत्कीर्णे वज्रेण समुत्कीर्णे perforated by a diamond pin. वज्र literally means the thunderbolt of इंद्र. Here, however, it just means a steel instrument with a perforating diamond–pin at one end· समुत्कीर्णे is the P. P. P. from सम् + उत् + कृ to dig out, to pierce or to perforate. Jewels are very hard and their perforation is a great task. But once perforated anybody can string them. गतिः passage or scope. Here the poet compares himself to the सूत्र, the रघु race to the jewel, the वाग्द्वार to a perforation and the पूर्वसूरिs to a jeweller who perforates a gem. The बुद्धचरित mentions a history of the solar race composed by च्यवन. But no such work by him has become available so far.

I. 5 (Verses 5 to 9 form one sentence). सः अहं आजन्मशुद्धानां आफलोदयकर्मणां आसमुद्रक्षितीशानां आनाकरथवर्त्मनां (रघूणां अन्वय वक्ष्ये). सः अहं That I, i. e. I whose rashness has been described so far and who think that the task is not so difficult now. All the other compound words are adjectives qualifying रघूणां in I. 9· आजन्मशुद्धानां – आ जन्मनः शुद्धानां – the prefix आ has two different meanings; here it means 'from' but in the following three compounds it means 'up to'. The शुद्धत्व is due to the various rites beginning from the जातकर्म being performed with due accuracy. आफलोदयकर्मणाम्:– आ फलोदयात् कर्म येषां ते who continue their efforts (undaunted by obstacles)up to the requirement of their fruit. The best instance is that of भगीरथ who continued his strenuous penance until he could succeed

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

in bringing down the stream of the Ganges. आसमुद्रक्षितीशानाम् आसमुद्रं क्षितेः ईशानां–rulers of the earth up to the ocean i.e. emperors. Some say that 'समुद्र' may refer to king समुद्रगुप्त of the गुप्त dynasty which, however, is impossible considering the probable earlier date of कालिदास (viz. 57 B. C.). आनाकरथवर्त्मनाम् आनाकं रथवर्त्म येषां ते – whose paths of chariots stretched unbroken upto the heavens i. e. who went to the heavens to help the Gods. दिलीप helped इन्द्र, so did ककुत्स्थ.(cf I. 75 पुरा शक्रमुपस्थाय etc.).दशरथ also was invited by इन्द्र to kill the demons. नाकम् न अकं दुःखं विद्यतेऽत्र इति-The Heavens. The students should note the perfect balance in the construction of this as well as the following three verses.

I. 6. (सः अहं) यथाविधिहुताग्नीनां यथा कामाचितार्थिनां यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनां (रघूणां अन्वयं वक्ष्ये).

All the four balanced expressions are adjectival compounds qualifying रघूणां in verse nine below. यथाविधिहुताग्नीनां विधिं अनतिक्रम्य यथा स्यात् तथा यथाविधि (अव्ययीभाव comp.) with due rites. यथाविधि हुताः अग्नयः यैः तेषाम् – of those who offered oblations in the fires with due rites. The विधि referred to is मनुस्मृति IV.25: अग्निहोत्रं च जुहुयात् आद्यन्ते द्युनिशोः सदा। दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि॥ It may also mean the detailed ritual observed in the longer sacrifices performed occasionally. The अग्निs to be kept by a द्विज are three : दक्षिण, गार्हपत्य and आहवनीय (cf. मनु II.321). Two more पवन and पावन are mentioned by हारीत. The compound can also be dissolved as यथाविधि हुतं अग्निषु यैः ते। The kings of the solar race had a special house built for fire–worship. यथाकामार्चितार्थिनाम् यथाकामं अर्चिताः अर्थिनः यैः तेषाम् of those who honoured the supplicants with gifts according to their desires. Canto five supplies a good illustration of this characteristic. रघु who had become penniless after the विश्वजित् sacrifice desired to force कुबेर

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

to give the money which was required by वरतन्तु. यथापराधदण्डानां अपराधं अनतिक्रम्य दण्डः येषां तेषां – Those who punished the offenders justly i. e. who were not vindictive or partial. यथाकालप्रबोधिनां कालमनतिक्रम्य प्रबोधनशीलानां. This may refer to their regular habits–they got up at the proper time daily. It may also mean that they were alert whenever occasion demanded. They were never negligent or lazy or dilatory. The suffix इन् shows habit (ताच्छील्य). प्रबोधिनां may also mean knowing in detail and taking action. This virtue is essential for a king since the welfare of the whole state rests with him.

I. 7. (सोऽहं) त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणां यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनां (रघूणां अन्वयं वक्ष्ये) .

त्यागाय सत्पात्रे विनियोगाय–for charity. The student should note that त्याग here does not mean self–sacrifice as in Marathi. It means giving away or charity. संभृतार्थानाम् – संभृताः अर्थाः यैः तेषाम् – of those who collected wealth (only for charity). They were not addicted to luxury and still they amassed wealth. For wealth after all is the only tangible means for charity. सत्याय for the sake of truth. If one talks too much he is likely to transgress first–degree truth. To avoid this they always spoke measured words : मितभाषिणाम्–मितभाषणशीलानाम् – This does not mean that they were reserved or vain. But they did not like to speak without thought and authority. यशसे for the sake of fame and not through cruelty,rivalry or vindictiveness. विजिगीषूणां (desiderative from वि + जि,to conquer)–desirous of conquest or ambitious of victory. (cf. कौटल्य's अर्थशास्त्र VI.2.27: राजात्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषुः.) प्रजायै For the sake of progeny and not for sensual pleasure,

CC-0. Agamnigam Digital Preseyation Foundation, Chandigarh

गृहमेधिनां – गृहैः दारैः मेधन्ते संगच्छन्ते इति गृहमेधिनः तेषां। who sought the company of their wives (for the sake of an issue only.). Mr. Pandit explains गृहमेधिन् as गृहस्थाश्रमिन्. He says, "The etymology of the word as given by our commentator is purely imaginary. He was perhaps thinking of the words मिथुन, मिथः etc., when he thought मेधन्ते means संगच्छन्ते. मेध is simply derived from मिध् or मेध्, 'to kill or strike' and means a sacrifice. गृहमेध, a kind of sacrifice to be performed in a house i. e. by a householder or a married man, who is in contradiction to a ब्रह्मचारिन् who does not perform such a ceremony." The root मेध् is however noted in the धातुपाठ in the sense of mating or uniting (cf. मेधृ मेधाहिंसनयोः। धान्ताविति स्वामी। धान्तावितिन्यासः। मेधृ संगमे च।) Almost all the commentators agree with मल्लिनाथ's derivation of the expression (cf. गृहमेधो विवाहो विद्यन्ते येषां ते गृहमेधिनस्तेषाम्।). The word प्रजायै also supports मल्लिनाथ's explanation. There is no propriety in referring to any special domestic sacrifice here. For a similar expression see I.25–परिणेतुः प्रसूतये. 'वल्लभ also says' गृहं कलत्रं मेधन्ते सेवन्ते इति। The verse contains आर्थी मालापरिसंख्या अलंकार as only one purpose out of many is mentioned, thereby suggesting a denial of all others. The poet means to say that the रघु Kings were by no means addicted to luxury. They had a great regard for duty and every thing that they said or did aimed at the performance of duty.

I. 8. (सोऽहं) शैशवे अभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणां, वार्धके मुनिवृत्तीनां, योगेन अन्ते तनुत्यजां (रघूणां अन्वयं वक्ष्ये).

शैशवे – शिशोः भावः शैशवं तस्मिन्, in childhood. The verse sums up the activities of the kings during the different periods of life. शैशव is the proper time for education and hence the ब्रह्मचर्याश्रम coincides with it. अभ्यस्तविद्यानां अभ्यस्ताः विद्याः यैः तेषाम् who recited the lores in childhood. There

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

are fourteen विद्याs according to tradition:(cf षडङ्गमिश्रिता वेदा धर्मशास्त्रं पुराणकं। मीमांसा तर्कमपि च एता विद्याश्चतुर्दश ॥).The six वेदाङ्गs are शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः। ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥ ऋक्, साम, यजुस्, अथर्व are the four Vedas. कामन्दक mentions अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणं च त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥ Here, however, it is better to take the विद्याs as those given by कौटल्य in his अर्थशास्त्र. Since these are the विद्याs to be studied by kings. (cf. चतस्त्रः एव विद्याः। आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः।). आन्वीक्षिकी includes सांख्य, योग and लोकायत while त्रयी are the three main वेदs–ऋग्, साम and यजुस्. वार्ता includes कृषिगोरक्ष and वाणिज्य. मनु adds आत्मविद्या to this list(त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीं। आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः॥ VII. 43). Elsewhere मनुस्मृति enumerates the following fourteen – "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्यास्त्वेता चतुर्दश ॥ ". To these some add four more: आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः। अर्थशास्त्रं चतुर्थं च. All these had to be studied during childhood or the ब्रह्मचर्याश्रम. **यौवने** यूनः भावः यौवनं तस्मिन् – (युवादित्वादण्प्रत्ययः) during youth. This naturally refers to the गृहस्थाश्रम. **विषयैषिणाम्** विषयान इच्छन्ति इति विषयैषिणः तेषां – भोगाभिलाषाणाम्। विषयs are the five objects of sense: रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी. विषज्यन्ते इन्द्रियाणि येषु ते विषयाः i. e. the objects on which the senses are set or objects of pleasure. According to ancient rules of disciplined life, youth was the only period of life during which a man was allowed to satisfy the cravings of his senses. Strict celibacy and self-restraint was essential in all the other three आश्रमs and गृहस्थाश्रम alone was a सर्वभोग्य आश्रम. (cf. अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये। शाकुं.) **वार्धके** - वृद्धस्य भावो वार्धकं (द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च) – in old age i. e. the वानप्रस्थाश्रम. **मुनिवृत्तीनां** मुनीनां वृत्तिः इव वृत्तिः येषां तेषां who led a life like that of the sages or ascetics performing penance in the forest. Well aware of the invariable experience- न जातुकामः कामानां उपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते। the ancient kings, after enjoying the pleasures of a

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

prosperous and happy life during the short span of youth, renounced these worldly pleasures for higher solace and took to the वानप्रस्थाश्रम. (cf. शाकुं. VII — भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिरक्ष्यार्थमुषन्ति ये निवासं। नियतैकयतिव्रतानि पश्चात्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥). **योगेन** योगश्चित्तवृत्तिनिरोध: तेन – this refers to the conclusion of the संन्यासाश्रम. योग is the concentration necessary for thinking about the Higher Self. It is this that we call समाधि. योग may also mean the supernatural power possessed by a योगिन्. The yogins do not die like ordinary human beings. They concentrate all their activities upon the Highest Self so that the Self gets united with the परब्रह्म and the mortal body is simply left behind. **तनुत्यजाम्** तनुं त्यजन्ति ते तनुत्यजः तेषाम् – who discard their mortal bodies at the end of life. अन्ते by the yogic power. The verse refers to the four stages of the life of a द्विज.

I. 9. तद्गुणैः कर्णं आगत्य चापलाय प्रचोदितः (सः अहं) तनुवाग्विभवः अपि सन् रघूणां अन्वयं वक्ष्ये.

रघूणां of the रघुs, by लक्षणा:- of the kings born in the race named after रघु. रघूणामन्वयं.. इति तु तदपत्य लक्षणया. अन्वयं अन्वियति परस्परं संबंधं गच्छति अस्मिन्निति अन्वयः literally a connected line, hence geneology. By लक्षणा here it means the history of the race. वक्ष्ये I will relate **तनुवाग्विभवः** तनु वाचः विभवं यस्य सः possessed of a meagre wealth of speech; having little power of expression. **तद्गुणैः** तेषां (रघुणां) गुणैः by the virtues of the रघु kings enlisted above in verses 5 to 8. **कर्णं आगत्य** having reached the ear. The poet means to say: The various merits of the रघु kings were heard by me in कथापुराणs and hence I felt a keen desire to narrate their family history. **चापलाय** for a rash act; an inconsiderate action. **प्रचोदितः** impelled प्रणोदितः, प्रतारितः all mean the same thing. The five verses from 5 to 9 form one sentence and hence they can be described as a कुलक. Two verses forming one sentence

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

constitute a युग्मक, three a विशेषक, four a कलापक and five or more a कुलक. cf. द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभि: श्लोकैर्विशेषकं। कलापकश्चतुर्भि: स्यात् तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ।।

I. 10. सदसद्व्यक्तिहेतव: सन्त: तं श्रोतुमर्हन्ति । हेम्न: हि विशुद्धि: श्यामिका अपि वा अग्नौ संलक्ष्यते.

तम् तं रघुणां अन्वयं मया वक्ष्यमाणम् । सन्त: literally what exists This masculine pronoun according to s ome is a proof that the title was intended to be mascu line (pre. participle from अस् to be); now as good alone can last long सत् came to mean the good. Here in fact it means those who are wise and good or just. सदसव्द्यक्तिहेतव: सत् च असत् च तयो: व्यक्तें: हेतव: the means of discrimination or distinction between the good and the bad. V. L. सदसव्द्यक्तिहेतवे means for the purpose of distinguishing between the good and the bad. संलक्ष्यते (passive from सम् + लक्ष्)— is tasted or decided. श्यामिका lit. blackness, impurity. For a similar idea cf. मालविका I:– उपदेशं विदु: शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिन: । श्यामायते न युस्मासु य: काञ्चनमिवाग्निषु ।। The figure is प्रतिवस्तूपमा. Here the poet requests to good people to serve as judges in deciding the merit or otherwise of his work. The student should note the use of अर्हन्ति which here does not mean deserve but implies only a humble request.

In these ten verses the poet has introduced the topic of his composition and now he directly proceeds with the narrative.

I. 11. वैवस्वतो मनु: नाम मनीषिणां माननीय:, छन्दसां प्रणव: इव महीक्षितां आद्य: आसीत् ।

. वैवस्वत: विवस्वत: अपत्यं पुमान् वैवस्वत: the son of The sun. There are fourteen मनुs corresponding to the fourteen मन्वंतरs viz. स्वायंभुव, स्वारोच्चिषि, औत्तमि, तामस, रैवत, चाक्षुष, वैवस्वत, सार्वणि, दक्षसार्वणि, ब्रह्मसार्वणि, रुद्रसार्वणि, रौच्य or देवसार्वणि and इंद्रसार्वणि. वैवस्वत मनु is supposed to be the progenitor of the present race of animate beings. He was saved from the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

great deluge by विष्णु in the form of a fish. He is also the founder of the solar race, later named as the रघु race after the famous king रघु. His daughter इला married बुध the son of The Moon. Thus bringing about a union of the solar and the lunar races. वैवस्वत मनु was the son of संज्ञा or समंजा the daughter of त्वष्ट्रा and सूर्य. cf. संज्ञा त्वाष्ट्री च सुषुवे सूर्याच्च मनुमुत्तमम्। विवस्वत् is derived variously as विविधं वस्ते आच्छादयति (covers evrything by rays) or विवः रश्मिः विवोऽस्यास्तीति (who is possessed of rays) or विवसाः किरणाः विद्यन्तें यस्य. Really speaking it comes from वि + वस् to shine forth. प्रकाशिका quotes from कौटल्यः " यथाह कौटल्यः; मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजाः वैवस्वतं मनुं राजानं चक्रिरे। " Thus मनु was the self-chosen king of the subjects oppressed by the मात्स्यन्याय i. e. the stronger swallowing the weaker. मनु is also the brother of यम. He established his kingdom with अयोध्या as its capital. He is often compared to Noha in the Old Testament, in the famous legend of Noha's Ark. माननीयः worthy of respect. मनीषिणाम् मनसः ईषिणः तेषां who are masters of their mind; or मनीषा (शास्त्रोक्ता) बुद्धिः विद्यते येषां who possess scientific intellect– hence intelligent. The intelligent people revered मनु. महीक्षिताम् महीं क्षियति, मह्यां क्षियति वा one who lives on the earth or who rules the earth–kings. Manu established the first kingdom in the chaos created by the deluge. So he is the first of kings. प्रणवः ॐ कारः (अ + उ + म्) प्रकृष्टं नूयते अनेन इति (that which praises first or best). The three letters अ, उ, & म् represent विष्णु, शिव and ब्रह्मा respectively (cf. अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः। मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयो मतः॥). The ॐकार is called प्रणव because it precedes the recitation of Vedic verses. Some sources mention प्रणव as the origin of all the Vedas. According to the ऐतरेय ब्राह्मण, however प्रणव arose from the Vedas (V 31) cf. मनु " ब्रह्मणः प्रणवं, कुर्यादादावन्ते च सर्वदा। स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यति (II 74); अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः। वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

च ।। एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् । संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ।। (II. 76, 78). Also तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत्तदेतदोमिति। तस्मादोमिति प्रणौत्योमिति वै स्वर्गो लोक ओमित्यसौ योऽसौ तपति । (ऐतरेय ब्राह्मण). छन्दसां वेदानां of the Vedic verses i. e. of the recitation of the Vedic verses or hymns. By comparing मनु with ॐकार the poet wants to suggest that he was the first of kings and was holy too.

I. 12. शुद्धिमति तदन्वये शुद्धिमत्तरः दिलीपः इति राजेन्दुः क्षीरनिधौ इन्दुः इव प्रसूतः ।

तदन्वये तस्य मनोः अन्वये – in the race of मनु. शुद्धिमति– possessed of purity, pure. cf. आजन्मशुद्धानां in verse five above. शुद्धिमत्तरः superlative of शुद्धिमत् – purer. The word–play in the verse e.g. शुद्धिमति शुद्धिमत्तरः and राजेन्दुः इन्दुः इव is worth noting. प्रसूतः literally it means delivered; here, however, the root is used intransitively, to mean 'was born'. Otherwise it would be difficult to construe with दिलीप. राजेन्दु राजा इन्दुः इव a moon–like king (cf. उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्य प्रयोगे Pan. II.1.56). The comparison to इन्दु invariably implies excellence – राजश्रेष्ठः an excellent king. इन्दुः क्षीरनिधौ इव The Moon is one of the fourteen jewels churned out of the ocean of milk with the मन्दर mountain as a churn and the वासुकि serpent as a churning rope.

cf. लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुराधन्वन्तरिश्चन्द्रमाः
गावः कामदुधाः सुरेश्वरगजो रम्भादिदेवांगनाः ।
अश्वः सप्तमुखो विषं हरिधनुः शङ्खोऽमृतं चाम्बुधेः
रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्युः सदा मङ्गलम् ।।

इन्दुः उनत्ति अमृतेन चन्द्रिकया वा भुवनमिति from उन्द् to wet or to bathe with the suffix उ. The change of the first 'उ' into 'ई' is irregular. In the Vedas इन्दु means a bright drop of the Soma juice itself. Then it acquired the sense of a round little body and finally became

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the name of The Moon. (cf. ओषधीनाथं II. 73.) क्षीरनिधिः The milky ocean where god विष्णु rests during the चातुर्मास्य from fhe शयनीया एकादशी to प्रबोधिनी. The Puranas had a queer idea about world geography. The seven islands were surrounded by seven oceans containing seven different types of liquids.

I. 13. व्यूढोरस्कः वृषस्कन्धः शालप्रांशुः महाभुजः क्षात्रः धर्मः इव आत्मकार्यक्षमं देहं आश्रितः ।

The verse gives a detailed description of the body of दिलीप. व्यूढोरस्कः व्यूढं विपुलं उरो यस्य – having a broad or expansive chest. 'क' is not here a dimunitive; it is added to बहुव्रीहि compounds without any change in the meaning. व्यूढः P. P. P. from वि + वह् to expand. वृषस्कन्धः वृषस्य स्कन्धः इव स्कन्धः यस्य सः having broad and lofty shoulders like those of a bull. शालप्रांशुः शालः इव प्रांशुः– tall like the शाल tree. शाल is an excellent timber tree which is very tall. महाभुजः having long arms, reaching the knees. All these adjectives reveal his physical strength; here the उत्प्रेक्षा of his being the क्षात्रधर्म incarnate. आत्मकर्मक्षमम् आत्मनः कर्मणः क्षमम् – Capable of carrying out his duty i. e. the duty of a warrior which consisted in protecting others. क्षात्रो धर्म इवाश्रितः cf. क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य गुप्त्यै (उत्तर VI). The duties of a क्षत्रिय are: क्षत्रियस्याध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवो भूतरक्षणं च (कौटल्य). Here only the last two are intended. The भगवद्गीता mentions शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्, (XVIII. 43). मनु gives प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेश्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ।। The simile is more significant with reference to दिलीप's behaviour later on. (cf. क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः II. 53.). क्षात्रः क्षत्रस्य अयं क्षात्रः of a warrior; क्षतात् त्रायते इति क्षत्रः one who protects from injury. The description here and in the following stanza is notable for its picturesqueness as well as its force.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

I. 14. सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना सर्वोन्नतेन आत्मना उर्वी क्रान्त्वा मेरुः इव स्थितः।

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वस्मात् अतिरिक्तः सारः यस्य तेन. सार has a double meaning here. Taken with दिलीप it means strength while when applied to मेरु it signifies wealth. मेरु being a mountain of gold naturally surpasses all in wealth. The compound can also be dissolved as सर्वेषां अतिरिक्ततरः सारः यस्य or सर्वेभ्यः अतिरिक्तसारः. **सर्वतेजोभिभाविना** सर्वाणि भूतानि तेजसा अभिभवति तेन (मल्लिनाथ); overpowering all beings by his lustre. A better explanation would be सर्वेषां तेजः अभिभवितुं शीलं यस्य – One who overpowers the splendour of all. It may be explained as सर्वाणि तेजांसि अभिभवति सः one who overpowered all other brilliant objects. The root अभि + भू takes इन् in the sense of the present tense according to वामन. The golden mountain naturally has matchless lustre. **सर्वोन्नतेन** the best of all when applied to the king's body. It may be also taken literally as tallest of all as the king is already described as शालप्रांशुः. Taken with the मेरु it means the loftiest of all. **मेरु** is a a fabulous mountain beyond the Himalayas at the centre of the earth, round which the planets move in their courses. It is said to be two thousand Yojanas in height above the earth's surface. (cf. वनपर्व, MBH. 164.11.). Its shape is like a cup or seed-vessel of a lotus, all the Dvipas spreading round it like petals. Its height is 84000 Yojanas, 16000 of which are below the surface of the earth. The Ganges coming down from the heaven first falls upon its peak and then flows to the sea. Its peak is the abode of Brahma and the meeting place of the Gods, Rishis and Gandharvas. **आत्मना** here it is to be taken

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

in the sense of the body and not the soul. उर्वीं क्रान्त्वा with दिलीप it means : having conquered the earth, while in the case of Meru it means: stretching from one end of the earth to the other. मल्लिनाथ quotes मनु "अष्टाभिश्च etc." The statement applies to all real kings. Here, however, it is specially applicable to दिलीप who ruled over all other kings. (cf. I. 30.)

I. 15. आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः, आगमैः सदृशारम्भः आरम्भसदृशोदयः ।

आकारसदृशप्रज्ञः आकारेण सदृशी प्रज्ञा यस्य सः The king's extraordinary आकार has already been described in 13 and 14 above. This verse shows that the mind in that sound body was equally sound. **प्रज्ञया सदृशागमः** The wording is grammatically inaccurate as प्रज्ञा in the instrumental can be connected with 'सदृश' alone and not with सदृशागम. The correct expression would have been प्रज्ञासदृशागमः The poet can be defended by construing the instrumental to show the हेतु. The sense then would be 'One whose knowledge was worthy of himself on account of his intellect.'

आगमैः सदृशारम्भः is similarly defective. आगम is explained by मल्लिनाथ as शास्त्रपरिश्रम, but it is better to interpret it as the knowledge acquired by शास्त्रपरिश्रम. आगम also means the Vedas (cf. आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजाश्रुतौ । मतं च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते ॥) आरम्भसदृशोदयः V. L. प्रारम्भ is not good as the word used in the preceding phrase is आरम्भ. Here the poet has described the qualities and activities of the king in a chain. It cannot, however, be taken as रशनोपमा as सदृश here does not mean 'Similar to' but it means 'Worthy of.'

I. 16. भीमकान्तैः नृपगुणैः यादोरत्नैः अर्णवः इव सः उपजीविनां अधृष्यः च अभिगम्यः च बभूव ।

भीमकान्तैः भीमाः च ते कान्ताः च (गुणाः) तैः Some of which were amiable while others were terrible; it is

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

better to take the compound to mean "which were terrible as well as amiable" like valour, sense of discipline etc. **नृपगुणैः** नृपस्य गुणाः तैः by his royal virtues like glory, lustre, bravery etc. **उपजीविनाम्** of the dependents आश्रितानाम्. The genetive is used according to the rule "कृत्यानां कर्तरि वा." उपजीविनः न धर्षयन्ते इति अधृष्य. **अधृष्यः** unassailable. **अभिगम्यः** approachable. च.... च denote the contradiction between two characteristics. One who is approachable is not expected to be unassailable and vice versa. But king दिलीप with his royal virtues was both approachable and yet unassailable. Mr. Pandit remarks "On account of his fierce virtues he was not to be deceived by his dependents and for his gentle qualities he deserved to be sought." As we have already said it is better to take both भीमत्व and कान्तत्व with the same characteristic. In fact every thing that is magnanimous is usually awe-inspiring and yet attractive. The qualities of a king are enumerated by बृहस्पति as follows: "तेजोबलं सत्ववत्ता प्रभावः प्राप्तकालता । अधृष्यस्य गुणानेतान्नृपस्य मुनयो विदुः।। Cf. also कुलं सत्वं वयः शीलं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता । असंविवादिता सत्यवृद्धसेवा कृतज्ञता । दैवसंपन्नता बुद्धिरक्षुद्रपरिचारिता । शक्यसामन्तता चैव तथाच दृढभक्तिता ।। दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्ष्यता । विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्याभिगामिकाः ।। (कामन्दक). Some explain that the king was approachable to the good, though unassailable by the bad people (cf. अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । शाकुं. also see माल. I). **यादोरत्नैः** यादोभिः च रत्नैः च (द्वंद्व) with acquatic animals and the jewels. यादस् here means a sea-monster like the crocodile (cf. वरुणो यादसामहम् – भग० X. 29) One wants to plunge into the ocean for its jewels, but is warded off by the fear of the water-monsters like crocodiles and others. Similarly the king's virtues attracted and yet terrified the people.

I. 17. आ मनोः क्षुण्णात् वर्त्मनः तस्य नियन्तुः नेमिवृत्तयः प्रजाः रेखामात्रम् अपि न व्यतीयुः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रेखामात्रम् रेखा मात्रा अस्य इति – as much as a line. कालिदास is well-known for his comparisons (उपमा कालिदासस्य) and this verse contains one of his best similies. the king is indirectly compared to an expert driver, the subjects to wheels of the carriage and the line of conduct laid down by Manu to the trodden path of the wheels. The subjects abided so strictly by the rules laid down by Manu that their deviation could not be measured even by a line like the deviation of the wheels of a chariot driven exactly along the trodden path by an expert charioteer. क्षुण्णात् आ मनोः trodden since Manu. मनु was the first of kings and he made definite rules of conduct to be followed by the subjects. क्षुण्ण is the P.P.P. from क्षुद् (to pound down, here, to carve out or dig out; to tread). वर्त्मनः (पंचमी) from the path (in the case of the rims of wheels); by लक्षणा– from the rules of conduct or ways of good behaviour (in the case of the subjects), cf. प्रकाशिका – वर्णाश्रमनियमनप्रकारात्. परम् away, other than, from. रेखामात्रं is an adjective qualifying परं. न व्यतीयुः did not transgress or deviate. (वि + अति + इ). नियन्तुः of him who governed (the king) or who checked (the charioteer); नेमिवृत्तयः नेमीनां इव वृत्तिः यासां ताः with their behaviour like that of the rims.

I. 18. प्रजानां एव भूत्यर्थं सः ताभ्यः बलिं अग्रहीत् । रविः हि सहस्रगुणं उत्स्रष्टुं रसं आदत्ते ॥

भूत्यर्थं भूत्याः अर्थाय – for the sake of the prosperity (of the subjects themselves). The expression is a नित्य समास which cannot be dissolved (नित्यः समासो नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति – महाभाष्य).. The king collected taxes but did not spend them for his own enjoyment. The revenue was utilised for preserving law and order which indirectly resulted in the prosperity of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the subjects. He also performed sacrifices which brought rain and consequently good harvest. India then as now was preeminently an agricultural country. As such timely rain was the only important factor governing the prosperity of the subjects, cf. स प्रजाभ्य: गृहीतेन करेण यज्ञादिकं ततान तेन तुष्टैः इन्द्रादिभिः वृष्टिः तया अन्नं तेन प्रजापुष्टिः इति परम्परया बलेर्भूत्यर्थता – चरित्रवर्धन. The king also directly provided all sorts of amenities to the subjects. बलिम् करम् tax which was formerly fixed at the sixth portion of the produce; hence the king was called षष्ठांशवृत्ति (cf. षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः– शाकुं. V). For the detailed rules of taxation cf. मनु VII. 130–132 : पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः। धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥ आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषां। गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च। मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥. The poet wants to say that there was no wonder in the fact that taxes were collected by दिलीप for being spent in bringing about the well–being of the subjects themselves. For दिलीप who belonged to the solar race naturally followed the glorious example of the sun who takes water just to shower thousand times more. **सहस्रगुणं** सहस्रधा– thousandfold. **उत्स्रष्टुं** तुबन्त from उत् with सृज् to shower or to return. **आदत्ते** It should be noted that, though दा is उभयपदी, आ + दा is only आत्मनेपदी except when it means to open the mouth or 'to gape'. (आङो दोऽनास्यविवरणे Pan 1.3.20). **रविः** रूयते स्तूयते, रवते गच्छति इति वा रविः. The figure is प्रतिवस्तूपमा. For a similar idea see : अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः। तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यकर्मव्रतं हि तत् ॥ (मनु X. 305); again आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव; or देवान्भावयतानेन ते देवाः भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥.

I. 19. तस्य सेना परिच्छदः, अर्थसाधनं द्वयं एव शास्त्रेषु अकुण्ठित बुद्धिः धनुषि आतता मौर्वी च।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

सेना सह इनेन (master) वर्तते इति सेना. चतुरङ्गं वलं–The army consisting of infantry cavalry, chariot troops and elephant warriors. **परिच्छद:** appendage or paraphernalia. Literally it means something that surrounds externally. (परिच्छाद्यते अनेन इति). Some take सेनापरिच्छद: as one compound thereby reducing the importance of सेना. But it is better to take सेना separately as it brings force to the statement that follows. **द्वयं** – it is an adjective द्वौ अवयवौ अस्य इति (similarly त्रितय) The two (things) that are mentioned in the following line. **अकुण्ठिता** not becoming blunt; i. e. penetrating, acute; never–failing. The king no doubt kept an army as one of the essential seven constituents of a state. But really speaking, he was never required to avail of the services of the army, for he could accomplish his duty as an administrator with the help of his keen intellect which could penetrate one and all problems in the political and other fields. The other task of protection also was easy for him even single–handed, provided he had the well–strung bow in his hand. **आतता** P. P. P. from आ + तन् to stretch. **मौर्वी** is the ज्या or bowstring. The मौर्वी was untied in days of peace to avoid tension and it had to be tied up in the case of war.

1. 20. संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च तस्य प्रारम्भाः प्राक्तनाः संस्काराः इव फलानुमेयाः ।

संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य (मल्लि.); cf. कामन्दकः यस्य मन्त्रः सुविहितो यस्याकारः सुसंवृतः। तस्य छिद्रं न पश्यन्ति नित्योद्युक्ताश्च शत्रवः।। also मनु VII. 148 —यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः। स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ।।; or again कौटल्य – मन्त्रभेदो हि दूतामात्यस्वामिनामिङ्गिताकाराभ्याम् । इङ्गितमन्यथावृत्तिः । आकृतिग्रहणमाकारः । तस्य संवरणं आयुक्तपुरुषरक्षणमाकार्यकालादिति । .. कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः।।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मन्त्र is thus fivefold– means of beginning, bringing together men and money, assigning the time and place for action, guarding against and removal of calamities or obstructions and lastly success in the work undertaken. All these factors must be kept secret by the king and his ministers. गूढाकारेङ्गितस्य गूढे आकारेगिङ्ते यस्य तस्य। आकार is the expression on the face which often indicates the inward thoughts and intentions. इङ्गित is the secret intention or inward desire. The king should not only avoid talking about his intentions, but also take care not to give any clue to them from his facial expression. The compound may also be dissolved as गूढाकारं इङ्गितं यस्य whose inward thoughts were of a secret nature. The former, however, is more significant. आकार is physical and इङ्गित is mental (cf. अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया– कुमार° V. 62, also विक्रमो. III. 11. 71 भवानपि संवृताकारमास्ताम्). फलानुमेयाः inferable from the fruit or the success in the undertaking. What the king was about could be known only after he had completed the undertaking successfully and its effects were apparent. प्राक्तनाः संस्काराः impressions of the deeds (goods or bad) done in previous births. This refers to the theory of कर्मन् according to which a man is born with the impressions of his deeds in all the previous births often called as अदृष्ट. His destiny is governed by these संस्कारs. Men do not remember their own doings in the previous births. All the same they have to suffer their consequences. It is from these consequences that we infer the deeds done in the previous births. e. g. if a man is happy we say, he must have done some good deeds in one or more of his previous births. If, however, a man happens to suffer during his life, that suffering is attributed to sins committed during some previous birth. (Cf. ममैवजन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः). संस्कार is a word often

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

used by कालिदास in different senses. It means 'polishing', 'grammatical correctness', 'education' or 'impressions' as here. These संस्कारs, mentioned here are according to the वेदान्त philosophy pertaining to the लिङ्गदेह, while the soul is completely free from them.

I. 21. अत्रस्तः आत्मानं जुगोप; अनातुरः धर्मं भेजे; सः अगृध्नुः अर्थं आददे; असक्तः सुखं अन्वभूत्।

जुगोप protected (गुप् to protect,perfect third person singular). **अत्रस्तः** न त्रस्तः (P.P.P. from त्रस् to fear) fearless. He protected himself (आत्मानं=his body) not because he was afraid of anything, but simply because it was his duty to protect himself as he happened to be the king. (cf. शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्); the rule for a king is सततमात्मानं गोपायीत. Also the general rule 'आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि। He did not require any bodyguards, but protected himself by his own power;(cf.स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः। रघु° II.4). **धर्मं** religious practice or rites. **अनातुरः** न आतुरः not ailing. Usually people remember god when they are ailing. (Cf. रोगी च देवताभक्तः। also चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन। आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ (Bg.)The king however was hale and hearty and yet was attached to religion. **अगृध्नुः** न गृध्नुः not avaricious. गृध्नु is explained by मल्लिनाथ as अगर्धनशील. Cf. न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा। सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्॥ also वसूनि वाञ्छन्न वशी (किराता°). V. L. अर्थान् for अर्थं is to be rejected as it breaks the symmetry of construction. Cf. प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्-above. **असक्तः** न सक्तः unattached. The danger lies not in enjoying pleasures but in being addi cted to them. Cf. सेवेत विषयान् काले त्यक्त्वा तत्परता वशी। सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः॥ As we are already told this सुखानुभव also was during youth or गृहस्थाश्रम alone.(Cf. यौवने विषयैषिणाम् I. 8). The verse describes कर्मफलसंन्यासयोग descr-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ibed in the भगवद्गीता. Every part of the duty is to be performed, but without any attachment to its fruit. The negative अ in all the four clauses is emphatic as it brings about his special characteristics as compared to other princes. Hence Kavyaprakasha VII.3 says that in spite of the नञ् compound here there is no अविमृष्टविधेयांशत्व दोष. There are two kinds of negatives: प्रसज्यप्रतिषेध and पर्युदास. The former occurs when the negation itself is emphatic and the latter when it is indifferent. According to मम्मट the negative here is not meant to be emphasised and hence its being compounded is no fault. But to construe the नञ् as पर्युदास here, is to deprive the verse of most of its charm. What the poet wants to convey is that the king was above want and without defects or suffering; still he performed his royal duty for the sake of duty alone. For this purpose it is essential to take the नञ् as प्रसज्यप्रतिषेध alone.

I. 22. ज्ञाने मौनं, शक्तौ क्षमा, त्यागे श्लाघाविपर्ययः। तस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात् सप्रसवा इव (आसन्)।

The verse describes the opposite virtues found together in दिलीप. Even these existed in harmony in his case like co-uterine brothers. **ज्ञाने मौनं** a learned person is usually fond of prattling and thus exhibiting his knowledge. Not so दिलीप. In spite of his learning he observed silence. मल्ली. restricts ज्ञान to परवृत्तान्तज्ञान alone. Cf. हृदि विध्द इवात्यर्थं यया संतप्यते जनः । पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ ज्ञान however can better be taken to mean knowledge or learning in general. It is not essential to take the locatives here as अनादरे सप्तमी. **क्षमा शक्तौ** Strong and powerful men know no pity or forgiveness. The king, however, though strong and powerful was of a forgiving compassionate nature (cf. चाणक्यः शक्तानां भूषणं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

क्षमा; also Shakespeare " The rarer action lies in virtue than in vengeance.') **त्यागे श्लाघाविपर्यया** त्याग means charity or liberality and not self-sacrifice (cf. त्यागाय संभृतार्थानाम्); श्लाघायाः विपर्ययः अभावः absence of self-adulation or स्तुतिप्रियत्व. (Cf. न दत्वा परिकीर्तयेत् or वामहस्तो न जानातु दीयते दक्षिणेन यत् ।) **गुणाः** मौनं, क्षमा and श्लाघाविपर्यय all are in the nominative and hence गुणाः are conveyed by this while ज्ञाने, शक्तौ and त्यागे in the locative are referred to in ' गुण ' in the compound ' गुणानुबन्धित्वात् '. **गुणानुबन्धित्वात्** गुणान् अनुबन्धुं शीलं येषां ते गुणानुबन्धिनः तेषां भावः गुणानुबन्धित्वं तस्मात् through their nature of associating with other virtues. What the poet means is that silence etc. were invariably associated with ज्ञान etc. in his case. **सप्रसवाः** समानः प्रसवः येषां ते - प्रसूयते इति प्रसवः birth. co-uterine by birth - born simultaneously. The compounds are irregular; वामन quotes " समानस्य छन्दस्य मूर्धप्रभृत्युदर्केषु ।"and considers 'समानस्य ' as an independent सूत्र. भट्टोजी दीक्षित favours ' सदृश (सह) 'instead of 'समान'. Following the सिध्दान्तकौमुदी we can dissolve also as सदृशः प्रसवः येषां ते. मल्लि-सह प्रसवः येषां ते is not supportable by any grammatical rule and may be a mistake of the copyist for सदृश. The 'सदृश' in such compounds does mean सह, but the 'सह' is not to be used in dissolving the compound. **इव** conveys उत्प्रेक्षा here, ' as it were' (cf. निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च । रघु. VI. 29).

I. 23. विषयैः अनाकृष्टस्य, विद्यानां पारदृश्वनः तस्य धर्मरतेः जरसा विना वृद्धत्वं आसीत् ।

विषयैः अनाकृष्टस्य :– Unattracted by pleasures (cf. असक्तः सुखमन्वभूत्). Usually a person is attached to pleasures during youth (यौवने विषयैषिणाम्); it is only in old age that the mind realises the futility of pleasures and turns to a higher bliss. Hence अनासक्ति or वैराग्य i.e. free-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

dom from attachment to pleasures is a sign of maturity. The king was a follower of अनासक्तियोग as already described and hence possessed maturity even before ageing. विद्यानां पारदृश्वनः विद्यानां पारं दृष्टवान् इति, तस्य; One who has seen the other end of lores; one who has thoroughly and completely mastered the lores. Cf. द्विविधं वृद्धत्वं, ज्ञानेन वयसा च। तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वं आसीत्। Cf मनु II. 156 न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः। यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ also गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ॥ **पारदृश्वन्** the suffix वन् is added to दृश् at the end of कृदन्ततत्पुरुष compounds in the sense of past tense and denotes the agent of the action. (Cf. V. 24 श्रुतपारदृश्वा). **धर्मरतेः** धर्मे रतिः यस्य तस्य – Who was attached to religion (cf. भेजे धर्मं अनातुरः). **वृद्धत्वं** Arunagirinath takes thie वृद्धत्वं to be due to वैराग्य (विषयैः अनाकृष्टत्व), ज्ञान (विद्यानां पारदृश्वत्व) and शील (धर्मरतेः) and not due to age. **जरसा विना** जरा is grey hair and also old age- without aging. It may have been derived from जॄ to grow old.

I. 24. प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणात् अपि सः (तासां) पिता। तासां पितरः केवलं जन्महेतवः (आसन्)।

विनयाधान Putting in or imparting discipline i. e. education; विनयस्य आधानात् by reason of inculcating in them the higher moral standard. **भरणात्** by reason of mentaining them. **पिता** पाति इति – स पिता यस्तु पोषकः –education, protection and maintenance are the duties of a parent to a child. The king performed all these and hence he was the real father of the subjcets. Their natural parents or fathers served the purpose of giving them birth only (cf. प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा-शाकुं. V. 5) or त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानां (शाकुं. V. 8); or प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि (II. 48) तेनास लोकः पितृमान्विनेत्रा (XIV. 23) and again स्याच्चाम्नायपरो

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लोके वर्तेत पितृवन्नृपु ।। (मनु VII.40) केवलं जन्महेतवः A construction peculiar to कालिदास. केवलं is an adverb and cannot qualify जन्महेतुः ; but it modifies the root जन् in जन्म.

I. 25. दण्ड्यान् स्थित्यै दण्डयतः प्रसूतये परिणेतुः तस्य मनीषिणः अर्थकामौ अपि धर्मः एव आस्ताम्.।

दण्ड्यान् दण्डं अर्हन्ति तान् – those who deserve punishment. स्थित्यै तादर्थ्ये चतुर्थी, for the sake of stability or for preserving law and order. दण्डयतः punishing or fining (cf. गर्गान् शतं दण्डयति.) परिणेतुः प्रसूतये (=प्रजायै गृहमेधिनां) परिणेतृ is a derivative from परि + नी to marry (lit. to take round the nuptial fire). Cf. पुत्रप्रयोजना दाराः पुत्रपिण्डप्रयोजनः। मनीषिणः of that wise king. अर्थकामौः अर्थःच कामः च wealth and sensual pleasure. From अर्थ it seems that दण्डयन्तः is meant in the sense of 'fining' for that alone can bring money to the royal treasury. अर्थ and काम are two of the four पुरुषार्थs, धर्म and मोक्ष being the remaining two. Now अर्थ, काम and धर्म are to be acquired during life and मोक्ष is their outcome after death. In the case of king दिलीप, however all the three धर्म, अर्थ and काम were united in one. धर्म=duty or religion. This was another way of saying that he practised निष्कामकर्मयोग. Cf. पण्डितः " He ruled his kingdom and lived a married man in such a (virtuous) way that the third object, though requiring separate and different means, was attained as a matter of course along with the two, to which alone the good administration of the laws and the state of marriage legitimately give birth as their results." This is not very correct as we are already told that the king was धर्मरति. The poet here reiterates what he has already said in I. 21. Also see XVII. 27. The compound can also become 'कामार्थौ' according

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

to "धर्मादिष्वनियमः". धर्मे एव or धर्माय एव are not very happy for धर्म like अर्थकाम should take the nominitive here.

I. 26. सः यज्ञाय गां दुदोह, मघवा सस्याय दिवं दुदोह। उभौ संपद्विनिमयेन भुवनद्वयं दधतुः।

दुदोह milked. There is a pun on the word गां and hence the use of the root 'दुह्'– primarily it means: to milk. By लक्षणा it means to drain the best part, (Cf. दुदुहुधरित्रीं). Here it means he spent the better part of his revenue on sacrifices and not that he deprived the people of all money. There might be a sly reference to the story of पृथु who milked the earth who had taken the form of a cow, for removing drought. दोहन here means the करग्रहण (cf. प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्– how the बलिग्रहण was प्रजानां भूत्यर्थमेव is explained by this verse, **गां** the earth, by श्लेष a cow. **यज्ञाय** for performing sacrifices to please इन्द्र who would then shower rains from the heavens. Cf. तव भवतु बिडौजः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व। युगशतपरिवर्तानेवमन्योन्यकृत्यैः नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः॥ (शाकुं°VII). or again इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः (भगवद्गीता). Also त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्त्वं च तस्येष्टमाचरेः (विक्रमो°V.). The same idea is expressed in देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ॥ (भगवद्गीता III. 10). Similarly राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम्। प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमाहवेत्॥. **सस्याय** तादर्थ्ये चतुर्थी–for the sake of crops or harvest. It is a well-known fact that harvest in India is solely dependent on rains. **मघवा** (मघवन्) god इन्द्र, मह्यते पूज्यते इति–In the Vedas it means the bountiful gift-giver. (मघ = wealth). He is the Vedic god of rains. It is irregularly derived from मह् with the उणादि affix कनिन् and augment वुक्, like श्वन्, उक्षन् etc. **संपद्विनिमयेन** by barter of wealth The king spent his revenue in sacrifices and इन्द्र showered rain for har-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

vest. दिवम् (from द्यौः) the heavens or the sky. उभौ दिलीपः च मघवा च– both. दधतुः According to the rule "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" आत्मनेपद should have been used. The form here, however is परस्मैपद. It can be justified by the सूत्र "इतरेतरान्योन्योपपदाच्च" for here it represents reciprocity of action. भुवनद्वयं गां च दिवं च।

I. 27. यत् परस्वेभ्यः व्यावृत्ता तस्करता श्रुतौ स्थिता, (तत्) तस्य रक्षितुः यशः राजानः न अनुययुः किल।

अनुययुः lit. followed from, अनु + या; imitated, by लक्षणा equalled. Had other kings imitated him, it would have been theft of his characteristics or glory. And theft had no scope in the kingdom of दिलीप– it existed only in word or name. Hence the kings could not imitate or attain his glory. किल Indeed, verily. It may also be taken in the sense of ऐतिह्य– ' They say ' or ' we hear '. Shri Pandit explains the न अनुययुः किल as follows. " Other kings could, of course, not attain his fame of protection from robbers etc. because there were no thieves to be protected from. " This explanation is more reasonable as it gives a special significance to the word रक्षितुः. Moreover to make अनुययुः to convey theft is indirectly also far–fetched. रक्षितुः Of him who protected from thieves etc. व्यावृत्ता P. P. P. from वि + आ + वृत् to turn away— refraining from. परस्वेभ्यः परेषां स्वानि तेभ्यः from the possessions of others. In the reign of Dilipa there was absolute security for personal property. Some explain it also as the यशस् of दिलीप which was a परस्व and hence not followed by the other kings. It should, however, be noted that परस्वेभ्यः is plural while यशः is in the singular, which thus disturbs the symmetry of construction. तस्करता तत्करोतीति तस्करः by the Gana–sutra VI. 1.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

157– " तद्बृहतोः करपत्योः (चौरदैवतयोः सुट् तलोपश्च)." तत् and बृहत् followed by कर and पति drop the final त् and take स् in stead, when the meaning thus acquired is 'a thief' and 'god' e. g. तस्कर and बृहस्पति. तस्करस्य भावः (or कर्म) तस्करता. श्रुतौ स्थिता remained in (1) hearing, name, or word; (2) in the दण्डनीतिशास्त्र. मल्लि°-वाचकशब्दे स्थिता– The word alone could be heard but the actual activity of theft was never to be experienced. The second explanation is more poetic. The word तस्करता had fallen out of use. Like many archaic forms it was found in the श्रुतिs (Vedas and दण्डनीतिशास्त्र) only.

I. 28. तस्य द्वेष्यः अपि शिष्टः संमतः यथा आर्तस्य औषधम् । (तस्य) प्रियः अपि दुष्टः उरगक्षता अङ्गुली इव त्याज्यः आसीत् ।

द्वेष्यः– द्विषत् an enemy. Lit. one who deserved to be hated (द्विष् to hate). शिष्टः ordered or disciplined (from शास् to teach or to control). 'A distinguished or eminent man' is not very appropriate. Why should the king care for the eminence or distinction of an individual ? शिष्ट should rather be taken in the sense of educated, disciplined or cultured. मल्लिनाथ takes it as an adjective cf. धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ संमत respected; worthy of respect (सम् + मन्). आर्तस्य यथौषधम् just as the medicine though unpalatable and bitter is respected or welcome to an ailing (आर्त) person, so also a cultured man, though inimical was welcome to Dilipa for he was sure that his counsel and behaviour would always be just and proper. त्याज्यो त्यक्तुं योग्यः (potential participle from त्यज् to discard). A beloved person even was deemed worth dismissal, if he happened to be wicked; according to the rule " छिन्द्याद्बाहुमपि दुष्टमात्मनः ". उरगक्षता उरगेण क्षता– उरसा गच्छतीति उरगः;

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

according to the rule 'उरसो लोपश्च' the स् is dropped. (Cf. Vartika on Panini III 2-48), V. L. दष्टोङ्गुष्ठ इवाहिना is better as it gives अङ्गुष्ठः a masculine corresponding to प्रियः a masculine term. Cf 'छेदो दंशस्य दाहो वा क्षतेर्वा रक्तमोक्षणम्। एतानि दष्टमात्राणामायुषः प्रतिपत्तयः ॥" (मालविका IV. 4). In the case of a snake-bite it is desirable to cut off the finger rather than allow the poison to spread in the whole body thus causing the death of the victim (of. सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पंडितः). Similarly it is better to dimiss a cruel and yet a beloved person at the cost of one's own happiness, rather than entertain him and thus allow him to bring about the destruction of many others. A king has to be very careful about these things; otherwise his favourites are sure to make a mess of the entire administration. शकार, the राजश्यालक in मृच्छकटिक is a fine instance of a wicked favourite of the king torturing the public and in the end bringing about the ruin of the king himself.

I. 29. नूनं वेधाः तं सर्वभूतसमाधिना विदधे। तथाहि तस्य सर्वे गुणाः परार्थैकफलाः आसन्।

नूनं–Verily, indeed-it suggests an उत्प्रेक्षा. **वेधाः** (वेधस्) the creator, विदधाति इति one who creates or fashions. वेध is substituted for विधा according to विधाञो वेध च Una. IV. 224. Some derive it from विध् (6P) to rule, to govern विधतीति ।

महाभूतसमाधिना–महाभूतानां यः समाधिः तेन. The महाभूतs are the five great elements e. g. पृथ्वी, आप्, तेजस् वायु and आकाश. समाधि is either a combination or material. So the idea is (1) The Creator fashioned him out of a combination of the five elements which exist not for themselves, but for others. Hence the king also had the benefit of others as the only fruit for all his virtues; according to the rule कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते. This does not seem to be satisfactory as all beings are created out of a combination of the five great elements; hence there is no propriety in imagining that the king was fashioned out of them. (पंचत्वं गम् =to be dissolved in the five elements = to die, shows the creation of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

each one from the five elements). (2) He was fashioned out of the same material or ingredients as were used in creating the पंचमहाभूतs and hence was equal in strength and usefulness to them. (३) समाधि is explained as ध्यान by नारायण; cf. " यथा महाभूत-सृष्टौ तद्गुणाः परार्थैकफलाः भूयासुरिति समाधिस्तथास्य सृष्टावपीति भावः ". The V. L. महाभूतिसमाधिना is better - out of materials calculated to bring about great prosperity or nourishment, (see कुमार. I. 49 सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन । सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थ-सौंदर्यदिदृक्षयेव ॥) **परार्थैकफलाः** परेषां अर्थः एकं फलं येषां ते whose sole fruit was the benefit of others. Cf. ' गुणवत्तापि परप्रयोजना ' (VIII.31). **तथाहि** follows a statement in the sense of explanation of cause. The statement in the second line is the cause for the fancy in the first line. उत्प्रेक्षा is usually conveyed by मन्ये, शङ्के, ध्रुवं, प्रायः and इव.

I. 30. सः वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागरां अनन्यशासनां उर्वीं एकपुरीं इव शशास ॥

वेलावप्रवलयां वेलाः एव वप्रवलयानि (प्राकारवेष्टनानि यस्याः सा – ताम्. Here the earth is compared to a city. Every prominent city has encircling ramparts and trenches dug around it and it is ruled by one man alone. The ramparts of the city in the form of the whole earth are the sea-shores while the trenches are the oceans themselves. वलय literally means a bracelet. The use of the word suggests the round shape of the earth, as also a sly comparison with a woman. वप्र is the rampart; Cf वप्रक्रीडापरिणत–गजप्रेक्षणीयं ददर्श । मेघ.) वप्रं च यत् वलयं च वप्रवलयम्. **परिखीकृतसागरां** अपरिखः परिखः संपद्यमानः कृतः परिखीकृतः (' अभूततद्भावे च्वि ' formation); परिखीकृताः सागराः यस्याः ताम्; परिखा is a moat or a trench (usually filled with water for protection of the city). परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनम् ।

अनन्यशासनाम् न अन्यस्य शासनं यस्याः ताम् – governed by no other ruler; subjected to no other rule. **उर्वी** irregular feminine of उरु (broad), the earth [lit. one which spreads or is expansive

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

from वृ (5 A) to expand or to cover]. Cf उणा. I. 31 — "ऊर्णु ऊर्णोति ऊर्णयते वा ". **एकपुरीं** एका च सा पुरी च a single city. एक might also mean श्रेष्ठ or प्रधान i. e. the important (city) or the capital.

I. 31. तस्य मगधवंशजा दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना सुदक्षिणा इति पत्नी, अध्वरस्य दक्षिणा इव आसीत् ।

मगधवंशजा मगधवंशे जाता a princess born in the race of the rulers of मगध. Some say that the adjective is used intentionally for paying a compliment to the गुप्त Kings who happened to rule the मगध s during the life of कालिदास. As we have already pointed out, this idea is baseless looking to the possiblity of कालिदास being a court poet of विक्रमादित्य, the originator of the विक्रम संवत् in 57 B. C. मगध (also called कीकट) is southern बिहार. Its original capital was at Rajagriha or Girivraja, later on shifted to Pataliputra. **दाक्षिण्यरूढेन** qualifies नाम्ना which came in vogue on account of the politeness of सुदक्षिणा. 'दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् ।' it is derived from दक्षिण (a polite man) –दक्षिणस्य भावः दाक्षिण्यम् । Some derive it from दक्षिण the right hand, meaning righthanded or skillful. दाक्षिण्याद्रूढेन or दाक्षिण्येन रूढं, celebrated on account of her courteousness. **पत्नी** पतिः अस्याः अस्ति इति it means a wife who is सहधर्मचारिणी too. "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ". This shows that of all his wives she was धर्म्या or had the right of joining him in the performance of religious rites. **अध्वरस्य** of a sacrifice (personified as the husband of दक्षिणा). (1) न ध्वरा हिंसा अस्मिन् इति अध्वरः; according to the मीमांसक s the animal offerings in the sacrifices did not involve *himsa* or injury to animals (cf मनु V. 54 न ध्वरति इति – सायण). (2) हिंसारहितः–free from molestation or interruption a sacrifice to be fruitful must be finished without any obstacle. (3) अध्वानं राति–ददाति इति one which makes way towards the Heavens. (4) न ध्वरः–कुटिल इति, which is never crooked butalways efficacious. अध्वरः इति यज्ञनाम । ध्वरति हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः (यास्क). न हि अग्निना

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसा हिंसितुं प्रभवन्ति (सायन on Rg. I.1.4). दक्षिणा The money offering to a Brahmin (personified as the wife of अध्वर). दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वस्य पूजिता । यया विना हि विश्वेषु सर्वं कर्म हि निष्फलम् ।। She is said be the author of Rg. X. 107; sometimes she is described as the daughter of प्रजापति, by name रुचि. She ought to be highly adored otherwise the sacrifice is fruitless. कार्तिकीपूर्णिमायां तु रासे राधामहोत्सवे । आविर्भूता दक्षिणांशात्कृष्णस्य तेन दक्षिणा ।। (Br—V. P.) यागस्य दक्षिणा भार्येति श्रुतिप्रसिद्धिः (नारायण). सुदक्षिणा as a मगध princess or the wife of दिलीप is not mentioned in the पुराणs. Here the poet wants to suggest that she was even superior to दक्षिणा, being सुदक्षिणा. दक्षिणा gladdens the Brahmins; सुदक्षिणा by her polished manners and polite behaviour pleased all. A sacrifice is भूरिदक्षिण (giving away abundant money gifts), so also King Dilipa was munificent and he too fulfilled the desires of the supplicants like a sacrifice. The simile must have been very significant during those days when sacrifices were still in vogue.

I. 32. महति अपि अवरोधे (सति) वसुधाधिपः मनस्विन्या तया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रवंन्त मेने ।

कलत्रवन्तम् कलत्र– a wife. The student should remember that the word is neuter. It is derived sa गड्यते इति or कलं त्रायते (who is protected) or कडति कड्यते वा (who is ruled over or who rules.) कलत्र अस्य अस्ति इति कलत्रवान् possessed of a wife. The poet means to say that; though Dilipa had many wives Sudakshina alone was really worthy of him. He was born with all the great and magnanimous virtues of a king. So wealth also was his suitable wife. Hence the regarded himself as कलत्रवान् on account of these two. Usually the crowned queen and the Earth are regarded as the best wives of a king. Here, however, लक्ष्मी takes the place of earth. Cf II. 46 where also Dilipa is referred to as अर्थपतिः " किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे. " Cf also " परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्र-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ (शाकु० III). Ancient kings always had many wives (बहुवल्लभाः राजानः श्रूयन्ते । शाकु० III) and hence राम was praised highly for his एकपत्नीव्रत. दशरथ had as many as three hundred (some mention seven hundred) and three wives. Only one of these was regarded as the crowned queen and she alone had the right to participate in the religious and other undertakings of the king. **अवरोधे** सतिसप्तमी or locative absolute construction - though he had a large harem. अवरुध्यन्ते अत्र इति अवरोधः . It may also be taken in the sense of a mere locative—even in the midst of the large harem. By लक्षणा it also means the ladies of the harem. It may also be a locative showing disrespect (अनादरे Pan. II. 3. 38) **मनस्विन्या** - by her who was wise प्रशस्तं मनः अस्याः अस्ति इति । **लक्ष्म्या च** by the royal splendour - राजलक्ष्म्या - मल्लि. remarks वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया च इति गम्यते; thus he takes सुदक्षिणा, राजलक्ष्मी and वसुधा as the three wives worthy of the king. As already remarked वसुधा and not लक्ष्मी is usually mentioned as the wife of king. Cf वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः (VIII.83) So लक्ष्मी can be regarded as his wife through वसुधा; (cf III. 36) नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् । अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ In XIV. 86 तामेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य । वक्षस्य संघट्टसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ लक्ष्मी is referred to as the wife of Rama. In VI. 20 'त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया' the poet mentions श्री and सरस्वती as the two wives of the lord of अंग. **मेने** Perfect 3rd person sing. from मन् (4 A) to regard or think. **वसुधाधिपः** वसु दधाति इति वसुधा तस्याः अधिपः the lord of earth and hence indirectly of wealth dug out from the earth.

I. 33. आत्मानुरूपायां तस्यां आत्मजन्मसमुत्सुकः सः विलम्बितफलैः मनोरथैः कालं निनाय ॥

आत्मानुरूपायाम् आत्मनः अनुरूपायां - worthy of himself. This expression as it were sums up the idea expressed in the preceding verse. अनुगतं रूपं अस्याः इति अनुरूपा. **आत्मजन्मसमुत्सुकः** - आत्मजन्मा -

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आत्मनः जन्म यस्य सः तस्मिन् समुत्सुकः or आत्मनः जन्मनि समुत्सुकः desirous of taking birth in the womb of his own wife. Cf. आत्मा वै पुत्र नामासि (ऐतरेय उपनिषद्) or पतिर्गर्भो भूत्वां जायां प्रविशति स मातरं। तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः । Or again पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते । जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ (मनु. IX.8). The wife is called जाया as the husband is reborn in her as a son. **विलम्बितफलैः** whose fruit was delayed. विलम्बितं फलं तैः. **मनोरथैः**–करणे तृतीया–lit. the mind-chariot; hence high-soaring desires. **कालं नी** is an idiom; " to passt ime "; the idea is that the king had no son. He longed for the son but the fulfilment of the longing was delayed to a great extent. Hence the king passed his days with great difficulty sustaining himself on hopes of getting a child one day or the other.

I. 34. तेन संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता जगतो गुर्वी धूः सचिवेषु निचिक्षिपे ॥

सन्तानार्थाय सन्तानः अर्थः यस्य सः (विधिः) तस्मै for performing a rite for the sake of an issue. संतान (संतन्यते इति) is derived from सं + तन् (to continue)-one who is a continuation of the dynasty i. e. an issue. The affix घञ् is applied in the sense of करण or भाव. Here both the senses are relevent. **विधिः** a rite. There are two main parts of the श्रुतिs :– विधि and निषेध. विधि is something that should be performed or observed, while निषेध is that which must be carefully avoided. **अवतारिता** P. P. P. of the causal of अव + तृ–made to descend from, brought down; qualifies धूः; धूः (धुर्) धुर्वति हिनस्ति वाहान् इति धूः the yoke; by लक्षणा burden (cf. गुणानामेव दौरात्म्याद् धुरि धुर्यो नियुज्यते, or भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज–रघु. II.74). **गुर्वी** feminine of गुरु, huge or heavy, qualifies धुर्. **निचिक्षिपे** was placed on (the ministers); perfect passive 3rd per. sing. from नि + क्षिप् to deposit.

The poet relates that the king wanted to go to the hermitage of his preceptor, Vasishtha, for performing some religious rite

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(with his advice,) which might have enabled him to get an issue; hence he transferred the heavy responsibility of the government of the whole world to the ministers.

Some Mss. read after this the following verse :

गङ्गां भगीरथेनेव पूर्वेषां पावनक्षमाम्

ईप्सिता संततिं न्यस्ता तेन मन्त्रिषु कौशला ॥

The verse reiterates the idea expressed in the previous verse and is obviously redundant. The construction too is not very happy.

I. 35. अथ पुत्रकाम्यया विधातारं अभ्यर्च्य तौ प्रयतौ दम्पती गुरोः वसिष्ठस्य आश्रमं जग्मतुः ।

अभ्यर्च्य having worshipped. ल्यबन्त (अभि + अर्च्). **विधातारं** the creator. The word is significant here as it naturally lay in the hands of the creator to give the king a child. स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते इति मान्त्रिकाः । **प्रयतौ** (प्र + यम् P. P. P.) acting strictly according to religious injunctions, hence holy; qualifies दम्पती. **पुत्रकाम्यया** derived from पुत्रकाम्यति "he wishes for a son" (काम्यच्), similarly यशस्काम्यति, सर्पिष्काम्यति. Some explain merely as पुत्रस्य काम्यया. **दम्पती** जाया च पतिश्च the married couple. जायापति and जम्पती also are in vogue. It is also possible to derive from दम् (house, Latin domus) and पति (a lord), the two lords of the house. But the term is always used in the dual and hence it is better to take it as a द्वंद्वसमास. दंपति is found in the sigular in the Vedas (सर्वासां समानं दंपतिं भुजे Rg. I. 127.8 or तं त्वा सुशिप्र दंपते स्तोमैर्वर्धन्ति अत्रयः Rg. V.22.4.) पाणिनी and the later grammarians take it as a द्वंद्व compound. It is grouped under the राजदन्तादि group where the order of words is reversed the less important word preceding the important word. दम is mentioned as a गृहनाम in the निघण्टु and अग्नि also is described as दमूनाः in the Rigveda. **वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम्** वसिष्ठ

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

was the family preceptor of the Raghu race. The King and the queen visited his hermitage to seek his advice and also to perform penance if necessary.

I. 36. स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं एकं स्यंदनं प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावतौ इव आस्थितौ ।

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं स्निग्धश्च असौ गम्भीरश्च स्निग्धगम्भीरः, स्निग्धगम्भीरः निर्घोषः यस्य तं (स्यंदनं) making a sweet and loud noise. **स्यंदनं** a chariot from स्यन्द् to move on quickly. It also means one which makes noise—the cloud. **एकं** मल्लि. " एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धि-बीजं दम्पत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ". Generally royalty travel in different and special vehicles. But they being of one mind preferred to travel together in one chariot. Moreover, as described in the stanzas that follow, they had tried to do away with the signs of kingship as far as possible. The penance-groves ought to be visited in an humble garb नारायण however remarks " अत्र च नियमार्थं वनं गच्छतोरपि तयोः पुरनिवासोचितः उपचारो दर्शयिष्यते । एकं स्यन्दन-मास्थितौ......अनेन मार्गेऽपि परस्परासंगमुक्तम् । **पयोवाहम्** the epithet is used to maintain the pun on स्यंदन; a cloud contains and also pours water. **प्रावृषेण्यम्** प्रावृषि भवम् (तद्धित) belonging to or coming in the rainy season. **विद्युदैरावतौ इव** The king is compared to the ऐरावत and the queen to विद्युत् or lightening. विद्युत् is also called ऐरावती, the wife of ऐरावत, the elephant of इन्द्र. ऐरावत is supposed to ride the cloud since the cloud makes a rumbling, deep, resounding and sonorous sound like a chariot. This also gives scope for the comparison. इरावान् समुद्रः तत्र भवः ऐरावतः अभ्रमातङ्गः (ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥) Out of these eight quarter-elephants, ऐरावत being the elephant cf इन्द्र, protects the east. ऐरावत also would mean a cloud. Cf नारायणः " मेघस्योपरि मेघस्य स्थितिः संभवति इत्युक्तं रामायणे ' मेघेषु मेघाः प्रतिभान्ति सक्ताः इति ' ". ऐरावत is one of the fourteen jewels churned out of the ocean of milk. गावः कामदुघा सुरेश्वरगजो etc. ' मेघस्योपरि मेघो यः स ऐरावत उच्यते ' इति दक्षिणावर्तः । सुदक्षिणा is compared to the

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

lightning on the strength of her superhuman physical splendour, while the king is compared to ऐरावत because of his strongly built massive limbs; the chariot resembles the cloud in its roaring and spaciousness. V. L. विद्युदैरावते इव is not acceptable as in that case. ऐरावत–the इंद्रधनुः which is neuter will be an उपमान for दिलीप, thus making the उपमा defective. Moreover there is greater resemblance between Dilipa and ऐरावत rather than between Dilipa and the rainbow.

I. 37. आश्रमपीडा मा भूत् इति परिमेयपुरःसरौ, अनुभावविशेषात् तु सेनापरिवृतौ इव ।

As has been already remarked the king wanted to visit the hermitage of his preceptor as an humble pupil. So he dismissed most of his followers or attendants. But still his special royal splendour was there. On its account the king appeared as if surrounded by a huge army. It is a fine उत्प्रेक्षा. **माभूत् अभूत्** aorist 3rd person sing. from भू to be. With the अ dropped the aorist forms are used with मा to denote denial or prevention. मा भूत् is thus the same as मा भवतु. **आश्रमपीडा** आश्रमाय पीडा or आश्रमस्य पीडा-trouble to the hermitage. The king was rightly afraid that his retinue may disturb the quiet and peaceful life in the hermitage, hence he took with him only a few select attendants. Cf. तपोवननिवासिनां उपरोधो माभूत् (शाकु० I), विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम। (शाकु० I). **परिमेयपुरःसरौ** परिमेयाः पुरः सराः (पुरः सरन्ति इति) ययोः तौ, having just a measured or limited number of attendants. **अनुभावविशेषात्** अनुगतः भावः अनुभावः तस्य विशेषात्–तेजोविशेषात् on account of his excessive lustre or the excellence of his splendour. Their bearing was so dignified and majestic that they always appeared as if surrounded by an army (सेनापरिवृतौ). In अनुभाव अनु is not an उपसर्ग, otherwise भू cannot take the घञ् affix by the rule श्रीनीभुवोऽनुपसर्गे (Pan. III. 321). It may also be derived as अनुभावयतीति (पचाद्यच् Pan. III. 1-134) भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यञ्जयन्ति ते तेऽनुभावाः इति ख्याताः (साहित्यदर्पण).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

I. 38. सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः पुष्परेणूत्किरैः आधूतवनराजिभिः वातैः सेव्यमानौ ।

This verse describes how, in the absence of many attendants the forces of Nature themselves served the king. In a verse before we already know that the absence of a great retinue was not felt by the onlookers. Here we come to know that the king and the queen too did not feel their want as Nature was ready with her servants for them. Here wind is described as waiting upon or serving the king. **सुखस्पर्शैः** सुखः स्पर्शः येषां तैः comfortable to touch. सुख here is an adjective. **शालनिर्यासगन्धिभिः** bearing the fragrance of the exudations from शाल trees. शालानां निर्यासस्य गन्धो विद्यते एषां इति. The forest abounded in शाल trees and naturally the winds smelt of the exudations from them. The compound is also dissolved by some as शालानां निर्यासस्य गन्धः इव गन्धः येषां तैः, The first explanation is better as the comparison is unnecessary here; the winds were actually blowing through the शाल groves and hence bore the fragrance of their exudations. **पुष्परेणूत्किरैः** पुष्परेणूनां उत्किरैः –उत्किरन्ति इति उत्किराः Scattering upwards the pollen or dust from the flowers. V. L. उत्करैः would mean winds loaded with flower–dust. The former is more significant as the poet wants here to describe the winds as doing service to the king. Showering the king with fragrant and soft flower dust was a part of the service. **आधूतवनराजिभिः** आ (ईषत्) धूताः वनानां राजयः यैः तैः who slightly shook the long rows of trees. This suggests that the breezes were gentle, not strong.

The verse is regarded as faulty by some inasmuchas instead of leaving the सुखस्पर्शत्व of the winds to be understood by the readers it is expressed in words, Moreover the idea of fragrance is repeated in शालनिर्यासगन्धिभिः and पुष्परेणूत्किरैः. It can, however be justified by saying that there is a काव्यलिंग here. The adjectives that follow are the causes of सुखस्पर्शत्व. Moreover the repetition of fragrance is not really intended. In

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

शालनिर्यासगन्धिभिः The smell is important while is पुष्परेणूत्किरैः the उत्किरत्व is important as supplying fragrant powder (पटवास). It is one of the duties of the attendants. **सेव्यमानौ** being served or waited upon. Pr. part. of the passive of सेव् to serve. Here the poet wants to give indirectly a picture of the forest through which the king and queen were passing.

I. 39. रथनेमिस्वनोन्मुखैः शिखण्डिभिः द्विधा भिन्नाः षड्जसंवादिनीः मनोभिरामाः केकाः शृण्वन्तौ ।

The winds served the royal couple by fanning him and by supplying him with पटवास. The peacocks here entertain them by their notes. They are as it were the musicians of Nature. **रथनेमिस्वनोन्मुखैः** रथस्य नेमीनां स्वनेन उन्मुखैः who had raised up their faces at (on hearing) the noise of the rims (of the wheels) of the chariot. उन्मुखाः उन्नमितं मुखं येषां ते. The peacocks love the thunder. The noise of the rims of the chariot was similar to a thunder (cf I. 36 before) hence they mistook the rattling of the wheels for thunder and raised up their faces to look for clouds in the sky. Cf स्तनयित्नोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठितं स्थिता – उत्तर० III; also येषां रवेण सहसोत्पतितैर्मयूरैः ॥ or एह्येहीति शिखण्डिनां पटुतरं केकाभिराक्रन्दितः । (मृच्छ. V). The साहित्यदर्पण gives the following कविसंकेतः मेघध्वानेषु नृत्तं भवति च शिखिनाम् । It can be seen that this संकेत unlike many others is based on actual observation of facts. **मनोभिरामाः** मनसः अभिरामाः- (अभिरमन्ते इति) or अभिरमते मनः यासु ताः extremely pleasing or delightful to the mind. **शृण्वन्तौ** hearing or listening to. **षड्जसंवादिनीः** षड्जेन संवादिनीः (संवादो विद्यते आसां इति) corresponding to or in harmony with the षड्ज note. षड्ज is the first of the seven primary notes of the Indian gamut which consists of षड्ज (सा), ऋषभ (रे), गांधार (ग), मध्यम (म), पञ्चम (प), धैवत (ध) and निषाद (नि). षड्ज is so named because it is produced after coming into contact with six organs (षड्भ्यः स्थानेभ्यः इति षड्जः) viz. नासाकण्ठमुरस्तालु जिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥ According to

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कविसंकेत the peacock utters a षड्ज note, cf. षड्जं वदति मयूरः पुनः स्वरं ऋषभं जातको ब्रूते । अजा वदन्ति गांधारं क्रौञ्चो वदति मध्यमम् ॥ (मातङ्ग quoted by नारायण). नारद gives another derivation for षड्ज "यमाश्रित्य प्रजायन्ते ऋषभाद्याः षडेव तु । तस्मात् षड्ज इति प्रोक्तः ।" **केकाः** an onomátopoeia; the sound echos the sense here. के (मूर्ध्नि) कायन्ति (ध्वनति) इतिः केकाः मयूरवाण्यः (the locative के is maintained according to the rule 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्', it is an अलुक् compound). It is a तारध्वनि (नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः स एव कण्ठे मध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते ॥) **द्विधा भिन्नाः** Split in two, (स्त्रीपुंसभेदेन, says दिनकर). (1) On account of the warbling of the male and the female birds (दिनकर and चारित्रवर्धन). (2) The षड्ज is two-fold and hence the केका too, which resembles the षड्ज (मल्लि०). The two divisions are शुद्ध and विकृत, further subdivided into च्युत and अच्युत. शुद्ध is distinct while विकृत is indistinct. It may be broken (च्युत) or unbroken (अच्युत). (3) तारः......स च द्विविधः । स्निग्धो विस्मयादिषु । दीप्तो भयादिषु (दन्तिल) । अत्र चादृष्टपूर्वमहाराजादिदर्शनेन जनितेन विस्मयेन भयेन च द्वैविध्यसंभवः (नारायण) twofold (sweet and highpitched–स्निग्ध and दीप्त) on account of the surprise and the fear caused by the sight of the king never seen before. This is more poetic while मल्लिनाथ's explanation is more scientific. The शुद्ध has four श्रुति s—"तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ।" विकृत with two only—"च्युतोऽच्युतो द्विधा षड्जो द्विश्रुतिविकृतो भवेत् ॥. **शिखण्डिभिः** शिखण्डः अस्य अस्तीति इति शिखण्डिन्, a tufted bird, by usage, a peacock. The peacocks as it were served as bards or musicians to the king.

I. 40. स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु अदूरोज्झितवर्त्मसु मृगद्वंद्वेषु परस्पराक्षिसादृश्यं पश्यन्तौ ।

The couples or pairs of deer entertained the king and the queen with their eyes which resembled their own eyes. They were actors or imitators as it were. **परस्पराक्षिसादृश्यं** परस्परस्य अक्ष्णोः सादृश्यं – According to सुदक्षिणा the eyes of दिलीप resembled

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

those of the male deer and दिलीप thought that सुदक्षिणा's eyes were similar to those of the female deer. A charming lady is often called मृगनयना; but it is unusual to describe a male as a मृगनयन. परस्पर is formed according to the rule 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये' and "समासवच्च बहुलम्" (Pan VIII. 1-12 and its वार्तिक) i.e. a pronoun is always doubled and in many cases compounded to express interchange of action. So it can be either परस्य परस्य अक्षिसादृश्यम्. Similarly अन्यस्य अन्यस्य एकस्य एकस्य etc. But according to भट्टोजी दीक्षित पर and अन्य are not to be compounded together when repeated (बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्), but according to the rule–असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः–The case-termination of the first word is changed to स् (nom. sing.). So we have परः परस्य and by the rule कस्कादिषु च it is put as परस्परस्य. Now when 'परस्पर' forms the first member of a compound the स् is dropped (भट्टोजी दीक्षित - बाहुलक बलेन समाधेयम्); hence परस्पराक्षिसादृश्यं is regarded by भट्टोजी दीक्षित as an irregular compound. **स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु** स्यन्दने आबद्धाः दृष्टयः यैः (येषां वा) तेषु--whose eyes were fixed on the chariot (being never seen before); cf. ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः (शाकु. I). **अदूरोज्झितवर्त्मसु** अदूरे (न दूरे) उज्झितं वर्त्म यैः तेषु--That left the path (of the chariot) not far away.–The poet means that curiosity was stronger than fear. Hence the deer did not run away at the sight of the chariot. Instead they moved aside slightly and fixed their eyes on the chariot to satisfy their curiosity. The confidence might be due either to their being in the vicinity of the hermitage or due to the looks of the royal couple that inspired confidence. It is just natural that the deer though timid were not terrified by the chariot because it was a novel object to them. Never before did they have any bitter experience of a chariot. Cf. विश्वासोपगमाद-भिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः (शाकु. I). The verse is an excellent illustration of स्वभावोक्ति (स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्). It proves the minute observation and keen insight of the poet.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

I. 42. श्रेणीबन्धात् अस्तम्भां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः कलनिर्ह्रादैः सारसैः क्वचिदुन्नमिताननौ ।

श्रेणीबन्धात् On account of the formation of a line or a row. The सारस्s are famous for their geometrical formations while flying in the sky. They never fly singly nor ever in a disorderly group. They too are delighted at the thunder of a cloud; hence mistaking the rattling of the chariot for thunder they began to fly, delightfully forming themselves into rows which appeared like arch–garlands. It is a poetic conception that the cranes conceive on hearing thunder (गर्भाधानक्षणपरिचियान्नूनमाबद्धमालाः सेविष्यन्ते नयन-सुभगाः खे भवन्तं बलाकाः (मेघ). **वितन्वद्भिः** spreading or hanging. **अस्तम्भां** without pillars. Usually the arches are supported by pillars. Here they were as it were without any support, floating in the air. **तोरणस्रजं** a garland on the archway, also called वन्दनमाला. तोरण is the बहिर्द्वार or any arch erected for distinguished persons to pass through.' तुरन्त्यत्र इति ' तोरणम्, स्तुवन्ति रणन्ति अत्र इति वा where people explain with joy or gather with joy. These arches are ordinarily supported by pillars. But this was unique being supportless. **सारसैः** the cranes or acquatic birds. **कलनिर्ह्रादैः** कलः अव्यक्तमधुरध्वनिः; कलः निर्ह्रादः येषां तैः making a sweet and indistinct sound. **क्वचित्** at some place, occasionally **उन्नमिताननौ** उन्नमिते आनने याभ्यां तौ who raised up their faces to look at the delightful rows of the cranes resembling supportless arch-garlands. They were accustomed to enter or pass through arches, but they used to be supported by pillars while these were supportless. The verse contains गम्या उत्प्रेक्षा as the उत्प्रेक्षावाचक words like मन्ये, इव, ध्रुवं etc. are omitted. This and the preceding verse also contain a भ्रान्तिमान् (ध्वनि) as the peacocks and the cranes are under the illusion (भ्रान्ति) that the rattling was the thunder of a cloud.

I. 42. प्रार्थनासिद्धिशंसिनः पवनस्य अनुकूलत्वात् तुरगोत्कीर्णैः रजोभिः अस्पृष्टालकवेष्टनौ ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

अनुकूलत्वात् अनुगतः कूलं अनुकूलः, तस्य भावः अनुकूलत्वं तस्मात्, due to the favourable nature (of the wind); lit· अनुकूल means running along the current, not in the contrary direction, hence secondarily, favourable. Cf 'शान्तानुकूलपवनश्च शुभश्च पन्थाः' शाकु. IV **प्रार्थनासिद्धिशंसिनः** प्रार्थनायाः सिद्धिः तां (अभीक्ष्णं) शंसति इति......तस्य; V. L. **शासिनः** one who ordains the fulfillment of the desire. It is better to take शंसिनः as the favourable wind is only an auspicious omen; it has no power to ordain the destinies of mankind. A gentle favourable breeze is always regarded as an anspicious omen. Cf शुभगन्धे च शब्दे च सानुकूले च मारुते । प्रस्थिते सर्वकार्याणां सर्वसिद्धिर्ध्रुवं भवेत् ॥ (बालकाव्ये). **तुरगोत्कीर्णः** raised by the (hoofs) of the horses. Some remark that no dust was raised as the breeze was very gentle. In fact dust was raised not by the wind, but by the galloping horses. It did not however touch the hair or headdress of the royal couple as the wind was blowing favourably taking the dust that was raised forward, not backward. **अस्पृष्टालकवेष्टनौ** the नञ् is here emphatic–प्रसज्यप्रतिषेधे. The construction is defective in as much as अस्पृष्ट alone goes with रजोभिः. कालिदास often uses such faulty compounds (cf प्रज्ञया सदृशागमः I. 5). They are called सापेक्षसमास s. वेष्टन is the turban and नारायण rightly remarks " न मुकुटं तस्य तपोवनप्राप्तावनुचितत्वात् ॥ " In अलकवेष्टन अलक refers to the queen, while वेष्टन is the headdress of the king. Cf शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः (VIII. 12). नारायण reads this verse as the 40th, thus making the sequence more natural. After the सारस s (I. 41) we expect the सरसी s and hence verse 41 should really precede verse 43.

I. 43. सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलं स्वनिःश्वासानुकारिणं अरविन्दानां आमोदं उपजिघ्रन्तौ ।

सरसीषु in big lakes महान्ति सरांसि सरस्यः – चारित्रवर्धन. It may be construed separately : " while they passed by the lakes ". **अरविन्दानां** of the day-lotuses (सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दं) आराकाराणि पत्राणि विन्दति इति–having petals of the form of the spokes of a wheel.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अरं (शीघ्रं) (लिप्सां) विन्दति इति–that which arouses a desire for acquiring it. It has an extremely delighful fragrance and is regarded as one of the five arrows of cupid. 'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमालिका । अरविन्दं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥' **वीचिविक्षोभशीतलं** वीचीनां विक्षोभेन शीतलं cool on account of the ruffling of the waves or ripples (वीचि). **आमोदं** आ समन्तात् मोदयति इति that which delights all around–the fragrance, or आमोदन्ते जना अनेन–the अ (घञ्) affix is करणे; with the first derivation the अ is अच् affix applied to the causal of मुद्. **उपजिघ्रन्तौ** nom. dual of उपजिघ्रत् pr. participle from उप + घ्रा (1 P) to smell. **स्वनिःश्वासानुकारिणं** स्वयोः निःश्वासानां अनुकारिणं imitating or resembling their own breaths **अनुकारिन्** अनुकर्तुं शीलं यस्य सः, मल्लि. remarks 'एतेन तयोः उत्कृष्टस्त्रीपुंःन्सजातीयत्वमुक्तम्" नारायण, however warns " अत्र नायकस्य नायिकानिःश्वासगन्धसाम्यप्रतीतिरिति अवगन्तव्यम् । 'निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोरमः' इति रामायणे ।" मल्लिनाथ's explanation is better as both and not the king alone must have been delighted by the smell. The poet indirectly conveys the idea that the king and the queen were the best type of नायक and नायिका.

I. 44 आत्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु ग्रामेषु अर्घ्यानुपदं यज्वनां अमोघाः आशिषः प्रतिगृह्णन्तौ ।

आत्मविसृष्टेषु आत्मना विसृष्टेषु–given free as gifts. V. L. निसृष्ट also has the same meaning. It was customary with the ancient kings to make gifts of villages to sacrificers in order to help them to carry on their religious rites. Such villages it seems were called अग्रहार s. **यूपचिह्नेषु** यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु–those that were marked out or denoted by the sacrificial posts (यूप). The epithet is significant as it proves that the charity was not misplaced. The Brahmins who received such free gifts of villages did perform sacrifices in all earnest. **यज्वनाम्** of those who performed sacrifices according to Vedic rites. 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' (अमरः) **अमोघाः** न मोघाः अमोघाः not fruitless or not ineffective; unfailing;

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the double negative is very emphatic–' very effective or efficient '. **प्रतिगृह्णन्तौ** accepting; प्रति + ग्रह् usually denotes the acceptance of charity-here it may mean: accepting humbly and gratefully. **अर्घ्यानुपदम्** पदम् अनु अनुपदम् (immediataly after). मल्लि० 'अर्घ्यस्य अनुपदं (अन्वक्) अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः '. अनुपदं may also be explained as पदस्य पश्चात् ' पश्चादर्थे अव्ययीभावः ' अर्घ्ये अर्घः पूजाविधिः तदर्थं द्रव्यं अर्घः। cf " ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुश्च्युतः " उत्तर० III. 24. The following are the materials constituting अर्घ्यः. ' आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम्। यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोर्घः प्रकीर्तितः ॥ Now this custom survives only in the greeting offered to the bridegroom when he arrives at the bride's place for the wedding. Otherwise it is replaced by a cup of tea or some cold drink according to season. The king was charitable to the Brahmins. Naturally they gave him a hearty welcome and then blessed him. As the Brahmins were devoted sacrificers their blessings were not just formal, they were never-failing; cf. " ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति " उत्तर० I.

I. 45. हैयंगवीनं आदाय उपस्थितान् घोषवृद्धान् वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ।

हैयंगवीनं मल्लि० ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतम्–it is the same as नवनीतम् butter churned out of milk of the previous day. ह्यियङ्गु=ह्योगोदोह (irregular); from that with ' अ ' affix we get हैयंगवीनं. The king should not be seen with empty hands (cf. ' रिक्तहस्तस्तु नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुं '), hence the old cowherds brought for him fresh butter; that was the best that they could ever afford. The royal couple did not treat them with contempt because they brought such meagre gifts. On the contrary he enterd into conversation with them on subjects familiar to them. This must definitely have flattered the old cow-herds. They can be profitably compared to Theseus (Mid-summer Night's Dream) who remarks

" For never anything can be amiss
When simpleness and duty tender it. "

It also shows how they were interested in learning and getting

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

information about everything they came across. Cf "बालादपि सुभाषितं ग्राह्यं". **घोषवृद्धान्** घोष is a simple abode of cowherds. घोषे वृद्धान् Those who grew old in such abodes, (घोषs), or घोष by लक्षणा may mean a cowherd, or घोषयन्ति गवामाह्वानाय इति घोषा would directly give the meaning of 'cowherds' to 'घोष s'; घोष however is usually derived as 'घोषन्ति गावोऽत्र इति.' घोष belongs to the **कडारादि** group and hence optionally takes पूर्वनिपात. **नामधेयानि** =नामानि; धेय is affixed to नाम, भाग and रूप without any change in the meaning (स्वार्थे). **पृच्छन्तौ** प्रकाशिका remarks 'सुलभकुतूहलत्वेन राज्ञी राजानं पृच्छति सोऽपि तदर्थं तान्पृच्छति। अथवा तस्यापि कुतूहलं संभवतीति। दृष्टे तु जिज्ञासा च भवति कच्चिदुपयोगस्य संभवात्।' प्रकाशिका means that the queen did not talk to them directly which need not be the case. In the रामायण सीता talks freely to रावण who comes as guest. पृच्छन्तौ takes two objects नामधेयानि and घोषवृद्धान्. **वन्यानां** वने भवानां of the forest-trees. **मार्गशाखिनां** शाखाः अस्य सन्ति इति शाखिन्; मार्गे शाखिनः तेषां—the trees along the road or by the road-side.

There is a controversy as to whether the present brought by the old cowherds was ghee or butter. Cf मनोरमा "यद्यपि भाष्ये वृत्तौ च घृतमित्युक्तं अमरेणापि 'तत्तु हैयंगवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतं' इत्युक्तं, तथापि नवनीतमेव तत्र विवक्षितमिति हरदत्तादयः।"

I. 46. व्रजतोः शुद्धवेषयोः तयोः हिमनिर्मुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोः योगे इव का अपि अभिख्या आसीत्।

का अपि Some, indescrible अनिर्वचनीया. किम् with अपि or इव denotes indescribability. **अभिख्या** glory or splendour. This special splendour is already described in I. 37. **व्रजतोः** those two who were going; applies to चित्राचन्द्रमसौ also. **शुद्धवेषयोः** शुद्धौ वेषौ ययोः तौ--(i) they who had a spotless and clean dress. (ii) They who had a bright lustre (चित्रा and चन्द्रमस् when freed from frost). शुद्ध may also mean simple, white; cf. "विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम" (शाकु०). **आसीत्** विश्वनाथ points out the fault of प्रक्रमभङ्ग or कालक्रमभङ्ग in the simile here, as the beauty in the योग of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the चित्राचन्द्रमस् is recurring and hence the verb in the past tense does not apply to their अभिख्या. **हिमनिर्मुक्तयोः** हिमात् निर्मुक्तयोः freed from them in winter; i, e. at the end of winter. Cf. "रविसंक्रान्त-सौभाग्यवस्तुष्वारुणमण्डलः । निःश्वासान्ध इवादर्शश्चंद्रमा न प्रकाशते ॥" (रामा. III 16-13--हेमंतवर्णनम्). The conjunction of the Moon with चित्रा takes place in चैत्र, at the end of winter. **योगे** in the (i) union of the king and the queen (cf. एकं स्यन्दनमास्थितौ above); (ii) the conjunction of चित्रा and चन्द्रमस् in चैत्र. **चित्राचन्द्रमसोः** चित्रा च चन्द्रमाः च तयोः, चित्रा is one of the twentyseven constellations. All these are described as the daughters of दक्षप्रजापति and the wives of the moon. (Cf. एष चित्रलेखाद्वितीयामुर्वशीं गृहीत्वा विशाखासहित इव चन्द्र उपस्थितो राजर्षिः । विक्रम. I). The twelve stanzas from 35 to 46 form one sentence thus making a **कुलक.**

I. 47. प्रियदर्शनः भूमिपतिः पत्न्यै तत् दर्शयन्, बुधोपमः लङ्घितं अध्वानम् अपि न बुबुधे ।

तत् तत् that that or this and that, i. e. the various interesting things on the way, described so far = अद्भुतं वस्तु. By the rule 'नित्यवीप्सयोः' a word may be repeated to denote frequency or universality e. g. वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । **प्रियदर्शनः** प्रियं दर्शनं (स्वकर्मकं) यस्य whose appearance was delightful or प्रियं दर्शनं (स्वकर्तृकं यस्य) to whom showing (the things) gave delight. It may also apply to बुध who is learned. प्रियं दर्शनं (षड्दर्शनादिशास्त्रं) यस्य प्रियदर्शनः and बुधोपमः are used specially to alliterate with दर्शयन् and बुबुधे. कालिदास is fond of such alliterations as would be seen from later verses. **पत्न्यै** उपादानार्थे चतुर्थी, पत्नी being धर्मसाधनीभूता, the possibility of शृंगार is ruled out by the word. नारायण remarks that the queen was engrossed in looking at the king who was प्रियदर्शन and was not at all interested in other curiosities on the way. This remark sets at nought the description of the couple in the preceding stanzas, wherein both of them are described as interested in these curiosities. **लङ्घितम्** it has an adverbial force = लङ्घितत्वेन

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बुधोपमः. मल्लिनाथ says that the king already knew the things on the road and hence he was बुधोपम. **बुधोपमः** used for alliteration. नारायण suggests that like बुध who was the originator of the Lunar race the king also was to be the originator of a distinguished race. There is apparent contradiction between न बुबुधे and बुधोपमः. How is it that one who is wise and like बुध should not notice the fact that he has come to the end of the journey? The मत्स्यपुराण describes बुध, the son of the moon and the grandfather of पुरूरवस् as सर्वशास्त्रविद्. The comparison is also apt with regard to the speed of बुध which is the swiftest planet. Dissolve as बुधः उपमा यस्य सः or बुधेन सदृशः; the latter is a नित्यसमास (स्युरुत्तरपदेत्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः । अमर). The king like बुध was a lover of Nature and could see beauty in everything. बुध is described in the मत्स्यपुराण as the हस्तिशास्त्रप्रवर्तक. The journey was a long one as can be seen from 'श्रान्तवाहनः' in the next verse.

I. 48. दुष्प्रापयशाः श्रान्तवाहनः महिषीसखः सः (राजा) सायं संयमिनः तस्य महर्षेः आश्रमं प्रापत् ।

दुष्प्रापयशाः दुःखेन प्राप्यते इति दुष्प्रापं, दुष्प्रापं अन्यजनदुर्लभं यशः यस्य whose glory was difficult to attain, whose exploits were beyond the capacity of human beings. Cf. I. 27 'न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।' **प्रापत्** Reached, aorist 3rd person singular from प्र+आप् to reach. The two words are selected so as to alliterate with each other; similarly आश्रमं श्रान्तवाहनः, सायं संयमिनः and महर्षेः महिषीसखः are employed for alliteration. The studied effort of the poet for producing this effect is obvious enough. **श्रान्तवाहनः** श्रान्ताः वाहनाः यस्य सः whose horses were tired as they had covered a long distance. Cf. 47 before; the horses got tired; but the journey was not tiresome to the king who was engrossed in the scene round about. **संयमिनः** संयमः अस्य अस्ति इति of one (the sage) who was possessed of self-restraint. It may also mean प्रशस्तः संयमः अस्य. The affix इन् suggests excellence too. Cf. 'यतिर्वसिष्ठो यमिनां वरिष्ठः'

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(भट्टी). **तस्य महर्षेः** of that (well-known) great sage. तस्य-तस्य-प्रसिद्धस्य. **महिषीसखः** महिष्याः सखा–महिषीसखः मल्लि. According to the existing rules of grammar (Pan. V. 4. 91) it is a तत्पुरुष compound. All that the poet means is that he was accompanied by the crowned queen; and one is inclined to dissolve it as a बहुव्रीहि compound. Even मल्लि. says :–साहायान्तरनिरपेक्षः; other similar compounds are बहुव्रीहि. Cf. प्रयत्नपरिग्रहद्वितीयः or गृहिणीसहायः. To solve this difficulty Narayana avoids the word सखिन् and uses सख (समानं खं मनः यस्य सः) = a relation or a friend. सखिन् at the end of compounds becomes सख by the rule 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः.

I. 49. वनान्तरात् उपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः तपस्विभिः पूर्यमाणं (आश्रमं प्रापत्) ।

This verse as also verses 50, 51, 52 and 53 are a continuation of verse no. 48: The six thus form a कुलक. From 49 to 53 the poet gives a picturesque description of the hermitage. **वनान्तरात्** अन्यत् वनं वनान्तरं तस्मात् (a नित्य समास belonging to the मयूरव्यंसकादि group, lit. from another forest; i. e. from other part of the forest.) The ascetics had gone to another part of the तपोवन or may be to an adjoining तपोवन for fetching the material for their daily rites. Cf. अन्तशब्दोऽत्र भिन्नवाचि–मनोरमा. It is better to construe वनान्तर as वनस्य अन्तरं, the interior of the forest. The part of the forest in the vicinity of the hermitage must have been cleared for habitation. Moreover whatever material was available there, must already have been used up. Hence they had to plunge deep into the forest to secure these necessaries. Cf. ' बहुदिवसपरिभोगदूरीकृतसमित्कुशसुमं उपभुक्तफलमूलकन्दनीवारप्रायं इदं स्थानं वर्तते । (नागानन्द I). **उपावृत्तैः** who had returned; intrumental plu. of the P. P. P. Cf. उप + आ + वृत्. This and the description that follows, is just suited to the time of the arrival of the king viz. सायं or evening. It indicates the minute observation of the poet. **समित्कुशफलाहरैः** समिधश्च कुशांश्च फलानि च आहर्तुं शीलं येषां तैः, (आङि

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ताच्छील्ये इति हरतेः आङ्पूर्वात् अच् प्रत्ययः ।) 'समित्, कुश and फल here include flowers etc. V. L. स्कन्धासक्तसमित्कुशैः is more picturesque and would suggest that quite a lot of these was required by the residents of the hermitage. **पूर्यमाणं** being filled or thronged. pr. part, of the passive of. पृ. **अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः** अदृश्यैः दर्शनायोग्यैः अग्निभिः वैतानिकादिभिः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः तैः. प्रत्युद्यात is P. P. P. from प्रति + उद् + या to greet; the ascetics were worthy of such great reverence that even the fires greeted them. Cf. मल्लि. 'प्रोष्यागच्छतां आहिताग्नीनां अग्नयः प्रत्युद्यान्ति इति श्रुतेः । कामं पितरं...... एव ह वा एतं अग्नयः प्रत्यधावन्ति...... ।"

I. 50. उटजद्वाररोधिभिः नीवारभागधेयोचितैः मृगैः ऋषिपत्नीनां अपत्यैः इव आकीर्णम् ।

आकीर्णम् P. P. P. from आ + कॄ to throng; thronged or crowed by. **ऋषिपत्नीनां** goes with अपत्यैः, by the children of the wives of the ascetics. **ऋषि** ऋषति जानाति इति or यास्क – ऋषिदर्शनात् because they saw the Vedas. उटजद्वाररोधिभिः उटजस्य द्वाराणि रोद्धुं शीलं येषां तैः they gathered near the doors of the cottages to get their evening share of the wild grain which they were accustomed to get daily. **अपत्यैः** न पतन्ति पितरोऽनेन that by which the manes do not fall into the hell, a child; cf 'शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन्बहुलं तमः' (ऐत. ब्रा. VII). It can also come from अप and त्य 'sprung from the stock.' Both the etymologies are suggested by यास्क; cf अप ततं भवति न अनेन (पिता नरके) पतति इति वा । The deer are often regarded as the children of the sages. Cf "ननु अयं ते कृतकपुत्रः दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतकः" शाकु. IV. **नीवारभागधेयोचितैः** accustomed to a portion of the wild grains or deserving good luck. (भागधेय by लक्षणा does mean fortune). The two adjectives describing the nature of the deer can be applied to children too who harass the mother for sweets and obstruct the passage while doing so. This is one of the fine similes for which कालिदास is so famous.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

I. 51. आलवालाम्बुपायिनां विहंगानां विश्वासाय मुनिकन्याभिः सेकान्ते तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।

सेकान्ते सेकस्य अन्ते at the end of watering. सेक comes from सिच् to sprinkle. Watering the young trees was usually the task assigned to the sage-girls; cf. the description of शकुन्तला and her friends watering the trees in the first act of the शाकुन्तल. **मुनिकन्याभिः** मुनीनां कन्याभिः by the unmarried daughters of the sages. यास्क supplies various fantastic derivations for 'कन्या':- (i) कन्या कमनीया (lovable) भवति (ii) क्वेयं नेतव्या – refers to the problem of marriage which seems to have been very acute even in the days of Yaska. (iii) कमनेनानीयत इति वा–she brings happiness (to the father or the husband. (iv) कनतेर्वास्यात्कान्तिकर्मणः i. e. who is beautiful. The word मुनिकन्याभिः refers to उज्झित which should not have been compounded. **तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्** तस्मिन् एव क्षणे उज्झिताः वृक्षकाः यस्मिन् तत्. The idea is that the girls filled the basins of the trees and departed immediately so that the birds may confidently drink the water in the basin before it was soaked up in the earth. **विश्वासाय** for creating confidence -for taming the birds as it were. Birds who are naturally timid would not drink the water so long as the girls were there. So the girls instantly left the young trees. The प्रकाशिका remarks "विश्वासाय विहङ्गानां इति अत्र इदं अनुसंधेयम् । मृगाणामेव मुनिषु विस्रम्भः कविभिर्वर्ण्यते नतु विहङ्गानाम् । अथवा मुनिकन्यानां अभ्यासातिरेकाभावात् वृक्षपरित्यागः उक्तः ।" The idea though good is a bit out of time. For the birds must already have taken shelter in their nests, as it is evening time. Perhaps it may be a sip before rest. **विहङ्गानाम्** विहायसा गच्छन्तीति विहङ्गाः तेषां of the birds that fly in the sky (also विहग and विहङ्ग). **आलवालाम्बुपायिनां** आसमन्तात् जलस्य लवं आलाति इति (Mar. आळें); आलवाले अम्बु तत् पातुं शीलं येषां तेषां– who drank the water from the basins.

I. 52. आतपात्यये संक्षिप्तनीवारासु उटजाङ्गनभूमिषु निषादिभिः मृगैः वर्तितरोमन्थम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु आतपस्य अत्यये संक्षिप्ताः नीवाराः यासु तासु Where wild grain was heaped after the passing away of the heat. 'नीवारास्तृणधान्यानीत्यमरः'. During day—time the wild grain must have been spread in a thin layer for drying. At sunset it was collected into heaps which then might have been covered with hay for protection from dew. **निषादिभिः** उपविष्टैः from नि+सद्. The deer wandered feeding themselves on the grass and leaves in the vicinity. In the evening they returned to the courtyard grounds for safety and rest. Rumination is usually practised by them only during the hours of rest. Note the minute observation of the poet. **उटजाङ्गनभूमिषु** उटजानां अङ्गन-भूमिषु it seems that though the cottages were comparatively small, they had huge grounds round about them. **वर्तितरोमन्थम्** वर्तितो रोमन्थः यस्मिन् तत्; रोमन्थ is रोमस्य मन्थः–मथ्नातीति मन्थः where the deer started rumination. Cf. पाणिनि 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः।' रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते। रोमन्थ is भक्षितस्यैव पुनरुद्गीर्य चर्वणम्. Cf. प्रकाशिका "अनेन मृगैः क्रियमाणो नीवारलोपो मुनिपत्नीनां नातिपरिहार्यः इति गम्यते। रोमन्थवर्तने च मृगाणां विस्रम्भातिशयः", प्रकाशिका means that the deer ate the नीवार during daytime and the wives of the sages did not mind it. It seems better to take it the other way round. The deer had ample food in the forest. Moreover they might have been trained not to touch the नीवार spread out for drying. In fact they got their due share of it from the wives of the sages themselves (cf नीवारभागधेयोचितैः above). Hence the deer did not even touch the heaps of wild grain, lying in the open. They silently practised rumination being, fully satisfied with what they already had. नारायण drops this verse as मृग s and नीवार are already referred to in Verse 50. Here, however it is not the मृग s that are important, but the courtyard grounds where the strange uncommon scene of the deer keeping quiet even when नीवार was heaped before them was seen. This must have been the case immediately after they got their portions at sunset.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

I. 53. अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः पवनोद्धूतैः आहुतिगन्धिभिः धूमैः आश्रमोन्मुखान् पुनानम् ।

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः अभ्युत्थितानां अग्नीनां पिशुनैः (सूचकैः) indicative of the enkindled fires. अभ्युत्थित is purposely used as it was time for the evening sacrifice and it is a rule that oblation should be offered only when the fire is well ablaze. 'समिद्धेऽग्नौ आहुतीः जुहोति इति वचनात्' (मल्लि०). The धूम is suggestive of fire according to the famous inference 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः । यथा महानसे ।' नारायण reads अभ्युद्धताग्नि...and remarks "अभ्युद्धरणमग्नेः प्रणयनमिति भागुरिः । प्रणयनं नाम अग्निहोत्रहोमात्पूर्वमेव कर्तव्या क्रिया।" **अतिथीन्** the guests. (i) अतति गच्छति इति one who always goes; or (ii) न विद्यते द्वितीया तिथिः यस्य, एकत्र एकरात्रमेव अवस्थानात्; cf. 'एकरात्रं हि निवसन् अतिथिः ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात् तस्मात् अतिथिः उच्यते ॥' (मनु. III.102) or (iii) तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुः ॥ **आश्रमोन्मुखान्** उद्गतं मुखं यस्य असौ उन्मुखः one who has raised up his face, hence facing towards; or by लक्षणा eager for. Here it means advancing towards; they had reached the precincts and were eager to enter before nightfall. But the hermitage being a holy place, they should get themselves sanctified before entering. This purpose was served by the holy smoke arising, from the enkindled sacrificial fires smelling of the oblations. **पुनानं** pr. part. from पू (9A) to sanctify, sanctifying or purfiying. अग्नि is called 'पावक' too, naturally the smoke rising from it was also sanctifying. **आहुतिगन्धिभिः** आहुतीनां गन्धिभिः । गन्धः अस्य अस्ति इति गन्धिन् Smelling of the evening oblations offered in the fire. The adjectives used here are significant; hence the figure is परिकर (परीकरः परिकरः साभिप्रायैर्विशेषणैः). The sanctifying power of this sort of smoke is referred to again in VII. 26 and XIII. 37.

I. 54. अथ यन्तारं धुर्यान् विश्रामय इति आदिश्य सः तां पत्नीं रथात् अवारोपयत् स्वयं च अवततार ।

अथ then, having reached the hermitage and being purified

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

by the smoke as described in the previous stanza; or for getting so purified. **यन्तारम्** यन्तृ is one who checks, guides; by लक्षणा the charioteer. **धुर्यान्** धुरं वहन्ति इति धुर्याः horses. The plural indicates that there were at least four horses yoked to the chariot. The verb आ + दिश् (आदिश्य = having commanded or ordred) requires two objects. यन्तारं is one object and the clause 'धुर्यान् विश्रामय इति' is the other object. **विश्रामय** properly विश्रमय since श्रम् is a मित् root. But irregular forms like विश्रामय (also संक्रामयति), विश्रामयति are not uncommon. The वृत्तिकार says that they occur because the rule 'मितां ह्रस्वः' may be optional. विश्रामय is the imperative 2nd person singular from the causal of वि + श्रम् (to take rest), allow them to rest; put them to rest. **अवारोपयत्** past imperfect 3rd person singular of the causal of अव + रुह् (to ascend); रुह् in the causal optionally takes प् for ह्, hence both the forms अवारोहयत् and अवारोपयत् are possible. This shows the chivalry of the king.

I. 55. सभ्याः गुप्ततमेन्द्रियाः मुनयः तस्मै अर्हते नयचक्षुषे सभार्याय गोप्त्रे अर्हणां चक्रुः ।

सभ्याः सभायां साधवः– fit to be the members of an assemby i. e. polite or courteous. This shows that they were eminently fit to greet the royal couple. They were well acquainted with the manners and formalities of an assembly. सभ्य is also rendered by 'hospitable' or 'kind'. **सभार्याय** सहिता भार्या यस्य तस्मै – who was accompanied by his wife. **गोप्त्रे** to the protector. Note the deliberate effort for alliteration, e. g. सभ्याः सभार्याय, गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः etc. **गुप्ततमेन्द्रियाः** गुप्ततमानि (superlative) इन्द्रियाणि येषां ते – 'अनेन राज्ञीदर्शनयोग्यत्वं उक्तं' remarks Narayana. As we have already pointed out this idea of purda system is later than the Ramayana and कालिदास. It must have been in existence during the days of Narayana. गुप्ततमेन्द्रिया

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

is here used just for alliteration. इन्द्रिय = इन्द्रस्य (आत्मनः) लिङ्गम् or इन्द्रेण (आत्मना) दृष्टम्, सृष्टम्, जुष्टम् or दत्तम् (Pan. V. 2. 93). वामन comments on this (i) इन्द्र आत्मा । स चक्षुरादिना करणेन अनुमीयते । न अकर्तृकं करणं अस्ति । (ii) इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थात्प्रत्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । (iii) आत्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभकर्मणा उत्पन्नम् । (iv) आत्मना जुष्टं सेवितम् । तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनात् (v) आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय (vi) आत्मना दुर्जयम् (also). **अर्हणा** worship, honour, welcome. **अर्हते** one who deserves respect. Pr. part. from अर्ह् (to deserve). **नयचक्षुषे** नयः एव चक्षूंषि यस्य – whose eyes were the sciences. Cf चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शनम् । (IV. 13.) नय may mean only दण्डनीति or आन्वीक्षिकी or all the sciences. Cf कौटल्य – 'प्रदीपः सर्वविद्यानां उपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥' The kings are elsewhere described as having spies for their eyes (राजानश्चारचक्षुषः). Here चक्षु = तत्त्ववेदक प्रमाण the means of understanding the essence of matters.

I. 56. सायंतनस्य विधेः अन्ते अरुन्धत्या अन्वासितं स्वाहया (अन्वासितं) हविर्भुजं इव तपोनिधिं सः ददर्श ।

सायंतनस्य = सायंभवस्य, 'सायं चिरं' इत्यादिना ट्युल्प्रत्ययः; the suffix तन is applied to adverbs of time in the sense of 'pertaining to', ह्यस्तन, चिरंतन etc. The सायंतन sacrifice was a नित्य sacrifice to be performed after sunset. Cf "सायंतने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते" शाकु० III. 26. It was only after this rite was finished that the king saw the preceptor. This shows the great regard that he had for religion and also the influence wielded by Vasistha. It is a rule that a Brahmin when engaged in a religious rite should not be saluted. See the commentary. **तपोनिधिम्** तपसां निधिम् (The great ascetic), a reservoir of penance. This shows that the king had selected the most powerful person for helping him to get a child. **अन्वासितम्** P. P. P. of अनु + आस् seated near; attended upon; आस् with अनु becomes transitive. Cf. सखीभ्यां अन्वास्यते (शाकु० III). As a rule the wife should be present and

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

and she should also help in performing all religious rites excepting the श्राद्धकर्म. **अरुंधती** is the name of the wife of वसिष्ठ. She is well-known for her chastity. Cf. " यया पूतमन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरूणां गुरुतमः । त्रिलोकीमाङ्गल्यामवनितलत्लीनेन शिरसा जगद्वन्द्यां देवीमुषसमिव वन्दे भगवतीम्। (उत्तर० IV). **स्वाहयेव हुताशनम्** the simile is apt in the surrounding of a hermitage; स्वाहा is the exclamation uttered in offering oblations to the gods. (स्वधा is reserved for the manes) e. g. इन्द्राय स्वाहा, अग्नये स्वाहा etc. Being intimately connected with the Fire it is personified as the wife of Fire. Cf. ' अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया ' अमर०. It also means an oblation especially of ghee that makes the fire brighter. ' प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी । बभूव दाहका शक्तिरग्नेः स्वाहा स्वकामिनी ॥' Again अपि च ब्रह्मा उवाच " त्वमग्नेर्दाहिका शक्तिः भव पत्नी च सुन्दरी । दग्धुं न शक्तस्त्वकृती हुताशश्च त्वया विना ॥ त्वन्नामोच्चार्य मन्त्रान्ते यो दास्यति हविर्नरः । सुरेभ्यस्तत्प्राप्नुवन्ति सुराः स्वानन्दपूर्वकम् ॥ अग्नेः सम्पत्स्वरूपा च स्त्रीरूपा सा गृहेश्वरी । देवानां पूजिता शश्वन्नरादीनां भवाम्बिके ॥" (ब्रह्मवैवर्तपुराण). The presence of the wife for a religious rite was as inevitable as the presence of स्वाहा for the efficacy of Fire. Hence राम having discarded Sita used her golden image as a substitute during the various sacrifices that he performed. **हविर्भुजम्** the eater of the oblations, the Fire. The simile shows that वसिष्ठ was bright and powerful like the Fire. The simile is appropriate as the स्वाहाकार must have just been made for the सायंतन विधि.

I. 57. राजा मागधी राज्ञी च तयोः पादान् जगृहतुः । गुरुः गुरुपत्नी च तौ प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ।

जगृहतुः clasped; पादान् ग्रह् = to clasp the feet. To bow with reverence. The dual shows that the salutation was done jointly by the king and the queen. The verb is dual or plural when the action is committed jointly, and singular when it is done separately. Some read पादौ (चारित्रवर्धन) and remark that though the feet of the गुरु and the गुरुपत्नी were four in all, the dual is customary with reference to clasping of the feet and hence it is

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

used here. **मागधी** the मगध princess. As we have already remarked no mention of सुदक्षिणा or of a मगध princess as the wife of दिलीप is to be found in the ancient texts. प्रतिननन्दतुः welcomed; greeted them. **प्रीत्या** with pleasure, not formally but with real delight. Cf. " दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः । " मनु (II. 54.) This indicates their paternal affection not only for दिलीप but for the रघु race on the whole.

I. 58. आतिथ्याक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमं तं राज्याश्रममुनिं मुनिः राज्ये कुशलं पप्रच्छ ।

आतिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमं अतिथ्यर्थं आतिथ्यं अतिथेर्ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया तया शान्तः रथस्य क्षोभेण यः परिश्रमः सः यस्य तं whose fatigue caused by the jolting of the chariot was allayed by the rites of hospitality like अर्घ्यपाद्यप्रदान. So now he was in a condition to enter into conversation. V. L. आतिथेयस्यमातिथ्यं विनीताधपरिश्रमं would mean the hospitable sage asked etc.. of that guest (आतिथ्य then would mean अतिथि). **कुशलं** According to Manu कुशल was to be inquired about a Brahmin alone. The king was given that honour because he was a राज्याश्रममुनि; cf. ' ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ (मनु II. 127.). The क्षत्रिय was to be asked अनामय. **राज्याश्रममुनिं** राज्यमेव आश्रमः तस्मिन् मुनिः तम् a sage residing in the hermitage of kingdom. For a similar idea cf. शाकु० II. 14 " अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये । रक्षायोगादमयपि तपः प्रत्यहं संचिनोति । अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः । पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ " A राजर्षि was as worthy of respect as a महर्षि.

I. 59. अथ वदतां वरः विजितारिपुरः अर्थपतिः तस्य अथर्वनिधेः पुरः अर्थ्यां वाचं आददे ।

अथर्वनिधेः cf. मल्लि० अनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते । Of him who was a store of the magical spells and rites in the Atharva Veda. अथर्वनिधिपदेन दुरितोपशमननिमित्तशान्तिक-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पौष्टिकप्रवीणत्वं च द्योत्यते. The poet wants to establish a comparison between the king and the sage. If the king was the lord of wealth, वसिष्ठ was the storehouse of अथर्ववेद. For a similar idea cf. "अर्थानामीशिषे त्वं वयमपि च गिरामीश्महे यावदर्थम् ॥ (नीति). Some believe that अथर्ववेद was originally intended for the kshatriyas. The poet seems to be referring to the passage of कौटल्य describing an ideal पुरोहित "पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं षडङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां च अभिविनीतमापदां दैवमानुषीणामथर्वभिरुपायैश्च प्रतिकर्तारं कुर्वीत।" अथर्ववेद is not as old as the त्रयी viz the Rg., the Yajus and the Sama Vedas. It was also called अथर्वाङ्गिरस. V. L. अथर्वविदः is better and is again used in VIII. 4 (स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः।" with reference to वसिष्ठ). अथर्ववेद contains many charms for removing diseases or difficulties. It is derived as अथर्वणा प्रोक्तः आम्नायः अथर्व आथर्वणो वा. अथर्वन् is a priest who has to worship Fire and Soma. It is also the name of the priest who first brought Fire from the heaven to the earth. He is the eldest son of the creator, born from his mouth. वसिष्ठ himself is the author of many incantations and spells in the अथर्ववेद. **विजितारिपुरः** विजितानि अरीणां पुराणि येन सः who had captured the capitals of the enemies. V. L. विजितारिपुरःसरः is not very significant, for remaining the foremost of the vanquished kings does not do any great honour to the king, It may however mean विजिताः अरयः यैः तेषां पुरःसरः. Still the following difficulty is there; if पुरः is thus replaced by पुरःसर with what word is the genetive तस्य अथर्वनिधेः to be construed? **अर्थ्या** full of meaning. अर्थादनपेतां--sensible, धर्मपथ्यन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः ॥ **अर्थपतिः** the lord of wealth. The word occurs very often in the रघुवंश. **वाचं आददे** took up or started a speech. **वदतां वरः** The best of speakers or orators.

I. 60. यस्य त्वं दैवीनां मानुषीणां च आपदां प्रतिहर्ता (तस्य) मे सप्तसु अङ्गेषु शिवं उपपन्नं ननु।

उपपन्नं ननु शिवं Welfare is just a matter of course. उपपन्नं

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

lit. means proper just as it should be (उप + पद् P. P. P.); cf. ' नैतत्त्वय्युपपद्यते ' (Bg. II. 3). **सप्तसु अङ्गेषु** in all the seven components of the state, Viz. " स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च " i. e. (i) sovereign (ii) ministers (iii) allies (iv) treasury (v) kingdom (vi) forts and (vii) army. The king means that when a great sage like Vasishtha removes all calamities whether god-sent or man-made, there is no fear whatsoever of any ashiva; shiva is then just a matter of course. **यस्य मे** this phrase is translated by some as 'since my.' In fact यस्य just means ' of whom ' the correlative, (तस्य may be dropped according to convenience when यस्य occurs in the latter part of the sentence. So it is dropped here. ' यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात्तत्पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वं '). **दैवीनां** qualifies आपदां – god-sent, divine; the god-sent calamities are five fold, " अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकं इति " (कौटल्य). They are beyond the control of human beings. Cf. " हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः ॥ आयुक्तकेभ्यश्चैरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥ (कामन्दक) **मानुषीणां** (आपदां) the man-made calamities are fivefold as described in the verse above: invasions, thefts, conspiracies etc. **प्रतिहर्ता** remover; V. L. प्रतिकर्ता is more common; it means one who arranges to overcome.

I. 61. मन्त्रकृतः तव दूरात् प्रशमितारिभिः मन्त्रैः दृष्टलक्ष्यभिदः मे शराः प्रत्यादिश्यन्ते इव ।

This verse describes the removal of man-made disasters. The king says that the incantations of the sage are superior to his arrows; his arrows can strike only a visible target while the charms can kill the enemies (though not seen) even from a distance. The two epithets दूरात्प्रशमितारिभिः and दृष्टलक्ष्यभिदः are significant, hence it is a combination of परिकर and व्यतिरेक. **मन्त्रकृतः** मन्त्रान् कृतवान् मन्त्रकृत् a composer of charms or incantations. " सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ इति क्विप् । " As we already know, many

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

hymns in the Atharvaveda are attributed to Vasishtha. मन्त्रकृत् means one who has already composed, and not one who composes or will compose. The seventh mandala of the Rigveda was also composed by Vasishtha. नारायण remarks "मन्त्रकृतः मन्त्रद्रष्टुः न तु मन्त्रविधातुः मन्त्राणां दृष्टत्वात् ।" It is believed that the Vedic hymns were not actually composed by the various sages. The hymns that are in fact अनादि were only seen by the poets who had acquired supernatural power by penance. Hence they are called seers (द्रष्टारः). Here particularly the reference is to the Mantras in the Atharvaveda, composed by Vasishtha as they alone could have been useful to the king in securing a child. In V. 27 also the power of these charms is referred to. **प्रशमितारिभिः** प्रशमिताः अरयः यैः तैः. The charms on the sage who applied them need not actually strike or even see their target. Even from a distance they could destroy the still invisible enemy. **प्रत्यादिश्यन्ते** passive present from प्रति + आ + दिश् (to turn back to surpass) are surpassed or defeated. **दृष्टलक्ष्यभिदः** दृष्टं (एव) लक्ष्यं भिन्दन्ति इति. The arrows of Dilipa did not have the power of hitting without seeing. Rama is described as possessing this power in the Ramayana.

I. 62. (हे) होतः त्वया अग्निषु विधिवत् आवर्जितं हविः अवग्रहविशोषिणां सस्यानां वृष्टिः भवति ॥

This suggests the removal of god-sent disasters like drought. It is a common belief that gods shower rain when they are pleased with sacrifices. Vasishtha was a meticulous sacrificer. Hence the gods never grudged rains to Dilipa. होतर् vocative of होतृ a sacrificer. Strictly he is one of the four priests required for a sacrifice (उद्गातृ, ब्रह्मन् and अध्वर्यु being the other three). **आवर्जितं** cast, offered. **विधिवत्** विधिं अर्हतीति by the rule तदर्हम् । according to rules or with due rites. **सस्यानां वृष्टिः भवति** becomes a shower for the crops (that cannot grow without water). Here the genetive has the sense of the dative "for the sake of." **अवग्रहविशोषिणां** अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्ध इति अप्प्रत्ययः । drought.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

अवग्रहेण विशोषिणां being parched up by drought. Cf. अग्नौ दत्ताहुतिः सम्यक् आदित्यं उपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ मनु III. 76; also cf. notes on I. 26. The king means to say that your sacrifices provide rains for crops in my kingdom, hence there is no possibility of famine in my reign. Out of the many मानुषी and दैवी आपद s the king mentions the removal of only one each as an illustration of his statement in I. 60.

I. 63. यत् मदीयाः प्रजाः पुरुषायुषजीविन्यः निरातङ्काः निरीतयः, तस्य हेतुः त्वद्ब्रह्मवर्चसम्।

पुरुषायुषजीविन्यः पुरुषस्य आयुः (जीवितकालः) वर्षशतं इत्यर्थः। cf. "शतायुर्वै पुरुषः". Hundred years are laid down as the maximum duration of human life in the kaliyuga. Cf. "कृते लक्षं सहस्राणां त्रेतायां अयुतं तथा। द्वापरे तु सहस्रैकं कलौ वर्षशतं मतम् ॥ Also मनु I. 83 'अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः। कृते त्रेतादिषु ह्येषां आयुः ह्रसति पादशः ॥ **निरातङ्काः** free from fear or distress. आतङ्क comes from आ + तञ्च् to coagulate. Hence आतङ्क literally means bodily distress or torment. आतञ्चन (=तक्र) come from the same root. निरस्तः आतङ्को यासां. **निरीतयः** निर्गताः ईतयः यासां ताः. Whose great calamities are dispelled. The ईतिs are six: अतिवृष्टिः अनावृष्टिः शलभाः मूषकाः खगाः। प्रत्यासन्नाः च राजानः षड् एता ईतयः स्मृताः ॥. Some read शुकाः for खगाः. **ब्रह्मवर्चसम्** ब्रह्मणः वर्चः the Brahmanic or spiritual lustre; वर्चस् at the end of compounds begining with ब्रह्मन् and हस्तिन् becomes वर्चस. Similarly आयुस् becomes आयुष after पुरुष in a compound. Here the removal of all the calamities is described as brought about by the spiritual lustre of Vasishtha. Vasishtha is one of the well-known ब्रह्मवेत्तृs.

I. 64. ब्रह्मयोनिना गुरुणा त्वया एवं चिन्त्यमानस्य मे संपदः निरापदः सानुबन्धाः (च) कथं न स्युः !

चिन्त्यमानस्य passive pr. part. from चिन्त् to think about—one who is cared for or looked after; qualifies मे. (Cf. मातृभिश्चिन्त्यमानानां

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ते हि नो दिवसा गताः । उत्तर० I 19.). **गुरुणा** वसिष्ठ was the family priest of the solar race. **ब्रह्मयोनिना** ब्रह्मा योनिः (कारणं) यस्य तेन the son of ब्रह्मन्.वसिष्ठ is mentioned as one of the मानसपुत्र s of the creator. Cf. 'अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् । भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा । मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसम् । नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥ (विष्णुपुराण 1. 7.). वसिष्ठ is also one of the seven sages (the सप्तर्षि s). The हरिवंश gives almost the same list with one addition. " मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च नारदो दशमस्तथा । " **सानुबन्धाः** अनुबन्धेन सह वर्तमानाः (सह बहु०)—continuous or uninterrupted. अनुबध्यते इति अनुबन्धः [अनु + बन्ध + घञ् (affix)] fastened on in succession i. e. coming in succession. **निरापदः** निर्गताः आपदः यासां ताः without calamities, free from calamities (human or divine). मल्लिनाथ takes निरापदः with मे " निर्गताः आपदः यस्य तस्य " नारायण remarks " निरापदः व्यसनशून्याः । व्यसनानि तु कामजानि चत्वारि क्रोधजानि त्रीणि इति सप्त । यथा चाक्षुषीयेः पानं अक्षाः स्त्रियः च इति मृगया तदनन्तरं । ततश्च दण्डपारुष्यं वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥ This list seems irrelevant here. The आपद्s referred to are those metioned in I. 60; hence it is better to take निरापदः with मे, for I. 60 describes वसिष्ठ as the remover of the calamities of the king (मे दैवीनां मानुषीणां च आपदां त्वं प्रतिहर्ता).

I. 65. किन्तु तव एतस्यां वध्वां अदृष्टसदृशप्रजं मां सद्वीपा रत्नसूः अपि मेदिनी न अवति ।

वध्वाम् In the daughter-in-law. As वसिष्ठ was the preceptor of Diplia, Dilipa regards him as a father and refers to सुदक्षिणा as वसिष्ठ's daughter-in-law. According to Indian custom also all elderly persons refer to young ladies as वधू s. **अदृष्टसदृशप्रजम्** न दृष्टा सदृशी प्रजा येन तम् who has not (so far) been able to see a worthy child born of सुदक्षिणा. Cf. नारायणः-सदृशप्रजमित्यनेन सर्वथा संतानाभावो नास्ति probably he had some children born of other wives or may be some दासीपुत्रs. **अवति** अव् originally is an intransitive

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

root meaning to be gratified or pleased, then it becomes transitive, meaning to gratify or satisfy; later on by लक्षणा it acquired the sense of protecting or favouring. अव् seems to be very similar to Latin 'avere', which also denotes the action of being gratified. Later it has acquired more than twenty different meanings. **सद्वीपा** द्वीपैः सहिता. These islands are said to be eighteen occassionally and seven usually. Cf. अष्टादशद्वीपनिखातयूपा-रघु and 'जम्बुप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज। कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः॥ एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः॥ द्वीप is derived as follows: द्विर्गता आप: अत्र इति द्वीपम् (द्वि + अप् by Pan. vi. 3. 97 द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्). **रत्नसूः** रत्नानि सूते असौ; **रत्नानि** It may either mean (i) the jewels (ii) or the best of things, जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते. **मेदिनी** मेदः अस्ति अस्यां इति the earth is called मेदिनी as the fat of मधु and कैटभ, two demons killed by Vishnu covered the whole region.

I. 66. नूनं मत्तः परं पिण्डविच्छेददर्शिनः वंश्याः स्वधासंग्रहतत्पराः श्राद्धे प्रकामभुजः न।

पिण्डविच्छेददर्शिनः visualising the break or stoppage of the rice-balls offered at the श्राद्ध ceremony. पिण्डानां उच्छेदं पश्यन्ति इति. दिलीप annually offered the पिण्डs, but who was to do it after him? He had no son. So the ancestors tried to store or reserve whatever was offered by Dilipa himself; thus they now gave up eating to their heart's content and remained partly starved. **पिण्ड**s are balls of rice and ghee offered to the dead ancestors on the day of the anniversary of their death. The इन् in दर्शिन्यः shows repetition. **वंश्याः** men born in (my) family; here it is used in the sense of ancestors. **स्वधासंग्रहतत्पराः** bent upon storing up the offerings; स्वधानां संग्रहे तत्पराः; तत् परं यस्य सः तत्परः. स्वधा is the exclamation uttered while offering oblations to the manes, just as स्वाहा is meant for the gods. It is irregularly derived as स्वद्यतेऽनेन इति स्वधा. Its original meaning may even be 'one's own nature'! **न प्रकामभुजः** do not eat to their heart's content; because they want to store up for future days.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

I. 67. नूनं मत्परं दुर्लभं मत्वा मया आवर्जितं कवोष्णं पयः पूर्वैः सनिःश्वासं उपभुज्यते ।

It is through a son that a person repays his debt to his ancestors. The king had no child and hence he was afraid that his ancestors must be sighing anxiously thinking that after the death of Dilipa they would get no water. These sighs made even the water offered by Dilipa lukewarm and thus their pleasure was spoilt. **नूनं** denotes वितर्क or a guess. **मत्परं दुर्लभं मत्वा** thinking it to be difficult to obtain after me i. e. after my death; cf. शाकु. 'अस्मात्परं बत यथाश्रुतिसंभृतानि । कोन्यः कुले निवपनानि प्रयच्छतीति । नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं । धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥ (शाकु. VI. 25). **पूर्वैः** by the ancestors, पूर्वजैः पितृभिः. **कवोष्णम्** किञ्चिदुष्णं, slightly warm (on account of their own sighs), tepid. Other forms are कोष्णम् or कदुष्णम्.

I. 68. सः अहं इज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः लोकालोकः अचलः इव प्रकाशः च अप्रकाशः च ।

इज्याविशुद्धात्मा विशुद्धः आत्मा यस्य सः; इज्या a याग, 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इतिक्यप्प्रत्ययः; इज्यया विशुद्धात्मा इज्याविशुद्धात्मा. The compound cannot be dissolved as इज्यया विशुद्धः आत्मा यस्य सः for in that case इज्या cannot be compounded with विशुद्ध. With my soul purified by sacrifices. **प्रजालोपनिमीलितः** निमीलितः literally means closed, then by लक्षणा gloomy. प्रजायाः लोपेन लोपाद्वा निमीलितः gloomy on account of the cessation of progeny. The two compounds correspond to प्रकाशः and अप्रकाशः respectively as purity is white and bright, while dejection is dark according to poetic convention. **लोकालोकः** The Puranas describe it as a chain of mountains surrounding the outermost of the seven seas and dividing the visible world from the region of darkness. Hence it is bright on one side and dark on the other. 'पुरेण पुष्करस्याथ आवृत्यावस्थितो महान् । स्वादूदकसमुद्रस्तु स समन्तादवेष्टयत् ॥ स्वादूदकस्य परितः शैलस्तु परिमण्डलः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ आलोकस्तत्र चार्वाक्च

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

निरालोकस्ततः परम् ॥ मत्स्य पुराण C XXII. Also विष्णुपुराण II.4 : स्वादूदकस्य पुरतो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता ॥ लोकालोकस्ततः शैलो योजनायुतविस्तृतः । उच्छ्रायेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः ॥ Again पद्मपुराणः लोकालोको गिरिर्यस्तु लोकान्तो वर्तते महान् । आवृणोति स तेजांसि सूर्यादीनामपि द्विज ॥ तमतिक्रम्य तेजांसि क्षमन्ते न प्रवर्तितुम् । The भगवद्गीता describes it as situated between the bright and the dark i. e. the inhabited and uninhabited regions. In fact it is nothing but a line of clouds visible on the horizon imagined to be a range of mountains by the authors of the पुराण्s. The sun sets beyond it; hence people thought that beyond it were situated the dark regions.

I. 69. तपोदानसमुद्भवं पुण्यं लोकान्तरसुखम् । शुद्धवंश्या संततिः हि परत्र इह च शर्मणे ॥

The king here compares पुण्य and संतति, maintaining that संतति is superior to पुण्य as it gives pleasure here as also in the other world, while पुण्य serves for bliss in the other world only. Thus the figure is व्यतिरेकध्वनि. **लोकान्तरसुखम्** अन्यः लोकः लोकान्तरं तत्र सुखं सुखयति इति सुखम् "पचाद्यच्", resulting in bliss after death; conducive to happiness in the other world. **तपोदानसमुद्भवम्** तपः च दानं च ते समुद्भवः यस्य तत् – resulting from penance and charity (lit. having penance and benevolence for its cause). **परत्र इह च** here (in the mortal world) as also in the other world. **शर्मणे** conducive to happiness. The dative is used according to the rule 'क्लृपि संपद्यमाने च'; cf. 'अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयम् । आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ उत्तर० III. Also 'धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ।' शाकु. VII, and 'इदं तत्स्नेहसर्वस्वं सममाढ्यदरिद्रयोः । अचन्दनमनौशीरं हृदयास्यानुलेपनम् ॥ (मृच्छ. X).

I. 70. विधातर् तया हीनं मां स्वयं, स्नेहात् सिक्तं वन्ध्यं आश्रमवृक्षकं इव पश्यन् कथं न दूयसे ।

तया हीनं संतत्या हीनं void of that progeny the importance of which has been described before. **विधातर्** vocative from विधातृ,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the creator. Here the vocative is addressed to वसिष्ठ who like his father (ब्रह्मन्) was capable of blessing others with desired objects. The epithet is significant. The king implies that the preceptor though capable of doing something for him was not doing it. The simile is very appropriate. It is utterly disappointing to find that a tree nourished by oneself is barren. Similary the king expects the preceptor to grieve because the pupil trained and looked after by him was without a child. **वृक्षकम्** it may either mean a young tree or a pitiable tree (being barren) 'अनुकम्पितो वृक्षो वृक्षकः'. The trees in the hermitage were friends and kin " to the members of the hermitage. Cf. 'नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्' (शाकु. IV). Or 'प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा तातकाश्यपस्य आश्रमवृक्षका इति तर्कयामि । येन प्रकृतिपेलवापि त्वमेतेषा-मालवालपूरणे नियुक्ता । (शाकु. I).

I. 71. भगवन् मे अन्त्यं ऋणं अनिर्वाणस्य दन्तिनः अरुन्तुदं आलानं इव असह्यपीडं अवेहि ।

असह्यपीडं न सह्या (सोढुं शक्या) पीडा यस्य तत् unbearable in its pangs. **भगवन्** revered sir, भगः ऐश्वर्यं अस्य अस्तीति । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा ॥ also उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामगतिं गतिं । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥ **अन्त्यं ऋणम्** The last debt payable to the ancestors. It is called last as it is usually mentioned in the end of the traditional lists of debts. Cf. ऋषिदेवपितृप्राप्तं श्रुतं नृणां ऋणत्रयम् । क्रमेण निष्क्रिया तस्य श्रुतयागसुतोदयैः ॥ The threefold debt of every human being viz. the debt to the sages, to the gods and to the ancestors, can be repaid by the learning, sacrifices and birth of a son respectively. Even कालिदास in VIII.3, mentions पितॄण as the last of the three– " ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ॥ Cf मल्लि. 'ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत् ।' Here also the debt to the manes occurs last. But the order in fact is immaterial and Manu mentions it as second. Cf. ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ अधीत्य विधिवद्वे-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

दान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञर्मनो मोक्षे निवेशयत् ॥ " (मनु VI. 35)
अरुन्तुदम् अरुः (मर्म) तत् तुदति इति अरुन्तुदम् – Touching or piercing the vitals. The adjective refers to both the king (who is grieved because without paying the third debt owed to the manes he could not hope for salvation) and to the elephant whose vital parts are the temples and they are pierced by the chains tied to the tying post; hence it can be applied to the ऋणमन्त्यं as also the आलान. अरुस् is changed to अरुम् according to Pan. 67. VI. 3.
आलानम् the tying post; it is not the tying post that really causes pain; it is the chain tied to it. So some explain 'आलान' itself as the chain; but this meaning is unwarranted; cf. 'सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्र' (रघु. XIV. 38). Also 'आलानं जयकुञ्जरस्य द्विषदां सेतुर्विपद्वारिधेः' etc. Here आलान only indirectly refers to the chains. **अनिर्वाणस्य** applies to both, the king and the elephant: (i) the king could not hope for salvation (मोक्ष) without paying off all the three debts; of the first two he had already freed himself but the third one remained as he had no (legal) progeny, (ii) an elephant who has not taken a bath (निर्वाणं गजमज्जने). The trouble of being tied up is two-fold, firstly the chain causes pain due to friction and secondly it deprives the elephant of a nice bath of which he is so fond. Similarly the absence of a child causes grief by itself and it is more grievous as it also deprives a man of salvation in spite of his good deeds. V. L. नवबद्धस्य is tame and also cannot apply to the king. For the fondness of an elephant for a bath; cf. आपातालगभीरे मज्जति नीरे निदाघसंततः । न स्पृशति पल्वलाम्भः पञ्जरशेषोऽपि कुञ्जरः क्वापि ॥

I. 72. तात, तस्मात् यथा मुच्ये तथा संविधातुं अर्हसि । दुरापे अर्थे इक्ष्वाकूणां सिद्धयः हि त्वदधीनाः ।

तस्मात् तस्मादन्त्यात्पितॄणात्. **तात** father; (it is a term of endearment too). The preceptor was regarded as a father by the king; cf. 'वध्वां तवैतस्यां ' above; तात referring to elders indicates respect; cf. मनु " वृद्धं तातेति चेतराः ". **यथा...तथा** so (arrange) that; in such

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

a manner that. **संविधातुं** तुबन्त from सं + वि + धा to arrange, to manage. **इक्ष्वाकूणां** goes either with सिद्धय: or with दुरापे अर्थे the successes of the descendants of इक्ष्वाकु or in the case of objects difficult to be obtained by the इक्ष्वाकुs. इक्ष्वाकु was a famous king, the first of the solar race. 'क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञ इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ॥' (भाग). He was the son of वैवस्वत मनु. इक्ष्वाकोः राज्ञः अपत्यानि पुमांसः इक्ष्वाकवः; it is the plural of. ऐक्ष्वाकः; the affix अञ् is dropped when the word used is a masculine plural Cf. Pan. II. 4.62. **दुरापे** दुःखेन आप्यते इति difficult to be obtained. नारायण remarks that it is not right to take दुरापे with इक्ष्वाकूणां; according to the rule "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" पाणिनी II. 3-69; genetive in the nominitive sense is not allowable here. But then he says that such instances are allowed by the rhetoricians and hence may be accepted as correct. Or it may be a genitive in the sense of association only, says नारायण. **त्वदधीनाः** त्वयि अधीनाः dependent upon you; resting with you. In the रामायण childless दशरथ too approaches वसिष्ठ for advice.

I. 73. राज्ञा इति विज्ञापितः ऋषिः क्षणमात्रं ध्यानस्तिमितलोचनः सुप्तमीनः ह्रदः इव तस्थौ ।

ध्यानस्तिमितलोचनः ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य with his eyes steadfast in meditation. The स्तिमितत्व in ध्यान indicates that the external functions of the senses were suspended. The कुमारसंभव compares शिव in a similar condition to a cloud: 'अवृष्टिसरम्भमिवाम्बुवाहम् ।' वसिष्ठ being expert in the practice of yoga could attain to samadhi in a moment. ध्यान is described as प्रत्ययैकतानता – concentration in meditation; it is one of the ways to absolute concentration–समाधि. वसिष्ठ had himself performed all the necessary samskaras on the king and the king himself was righteous in his behaviour; so the only possible cause for childlessness must be some incomprehensible दैवी आपत्ति which could be known only by समाधि. Hence वसिष्ठ immediately concentrated his senses into समाधि. **क्षणमात्रं** क्षणं मात्रा यस्मिन् for only

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

a moment; this indicates that वसिष्ठ was a master of योग and could get into absolute mental concentration within a moment. **सुप्तमीनः ह्रदः इव** like a deep pool of water in which the fish are all asleep. The pupils of a moving eye are often compared to fish moving briskly in the water. 'चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि'. Now the pupil was very steady and hence it is compared to a sleeping fish. The sage was a respository of supernatural power who is aptly compared to the deep lake. ह्रद as a standard of comparison would also suggest the गाम्भीर्य (seriousness and depth) of the sage. **सुप्तमीनः** सुप्ताः अत एव निश्चलाः मीनाः यस्मिन्सः ।

I. 74. भावितात्मा सः प्रणिधानेन भुवः भर्तुः संततेः स्तम्भकारणं अपश्यत् । अथ एनं प्रत्यबोधयत् ।

अपश्यत् saw, by supernatural power. It is a belief that the योगी s by means of समाधि can see past and present events as if actually happening before their own eyes. **प्रणिधानेन** चित्तैकाग्र्येण; मल्लिनाथ construes it with भावितात्मा–whose mind was purified by concentration. It is better to take it with अपश्यत् as the sage was already pure in his self. The प्रणिधान was used for seeing or knowing the past events. **संततेः स्तम्भकारणम्** the cause of the cessasion of progeny. **भावितात्मा** (note the alliteration in भावितात्मा भुवो भर्तुः) भावितः आत्मा यस्य. Vijayagani remarks 'भावितो ज्ञानमय आत्मा जीव यस्य सः' in this sense it can go with प्रणिधानेन and प्रणिधान is the means of making the soul ज्ञानमय. मल्लिनाथ however equates भावित with शुद्ध. नारायण explains: 'भावितः सोऽहंभावरूपेण चिन्तितः आत्मा परमात्मायेन । आत्मभावनया हि योगी देशकालव्यवहितानर्थान्पश्यति ।' In this case too प्रणिधान may be taken as a means of भावितात्मत्व. The Yogin identifies himself with the highest self in प्रणिधान and then knows whatever is known to the Highest self. भावय् originally is a medicinal term meaning to steep into some liquid. The object thus steeped for a long time is imbued by the characteristics of the liquid. Hence भावित came to mean: completely

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

imbued or pervaded by (or with spiritual knowledge). **प्रत्यबोधयत्** past imp. from प्रति + बुध् (causal), 3rd per. sing., awakened, enlightened or made aware of.

I. 75. पुरा शक्रं उपस्थाय उर्वीं प्रतियास्यतः तव पथि कल्पतरुच्छायां आश्रिता सुरभिः आसीत् ।

शक्रं शक्नोतीति one who is capable of doing everything. In the Vedas Indra is the most powerfull of gods; he later became subordinate to Vishnu, Shiva and Brahman, in the Puranas. **उपस्थाय** lit. having stood near i. e. having waited upon or served. The kings of the solar race were often called by Indra to assist him to kill some demon that had received a boon from Shiva or Brahman and hence could not be killed by the gods. ककुत्स्थ and दशरथ had so helped him. उपस्थाय may also mean having worshipped, but then we will have to believe that the king had gone to the Heavens to pay his respects to Indra as is clear from 'उर्वीं प्रतियास्यतः'; cf. 'आनाकरथवर्त्मनाम् (I.5) (रघु himself had prepared to invade कुबेर). **प्रतियास्यतः** of you who were returning. **कल्पतरुच्छायां** goes with आश्रिता; संकल्पितो अर्थः कल्पः, तत्फलकः तरुः कल्पतरुः; a tree that fulfils desires, or कल्पस्य तरुः जन्यजनकसंबंधे षष्ठिः; कल्पतरोः छायाम् कल्पतरुच्छायां and not कल्पतरूणां as in that case the compound would be neuter ("छायाबाहुल्ये"): in the shadow of the wish-fulfilling tree. It is an उत्तरपदलोप compound belonging to the शाकपार्थिवादि group. It is one of the five divine trees: पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥. **सुरभि** name of the wish-fulfilling cow of the gods. She was the mother of Nandini, the cow of Vasishtha. These कामधेनुs it seems sprung out of the milky ocean when churned: 'गावः कामदुघा etc'.

I. 76. धर्मलोपभयात् ऋतुस्नातां इमां राज्ञीं स्मरन् त्वं प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां साधु न आचरः ।

धर्मलोपभयात् धर्मस्य लोपात् भयं तस्मात्; through fear of transgression of duty. As मल्लिनाथ explains धर्म here means ऋत्वभिगमन.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

This duty is laid down in "ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा" (मनु); and पराशर gives the sin in not doing it as : ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति । बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥ They believed that by sexual union immediately after the menses the lady can get a child (which is an unscientific belief). **ऋतुस्नातां** ऋतुना निमित्तेन स्नातः who had bathed after the menstruation period of three days. Cf. विजयगणि 'ऋतुस्नातां च यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्रसंशयः॥' **स्मरन्** pr.part. from स्मृ. स्मृ governs both accusative and genitive. It takes accusative when the object is remembered directly as here, but genitive when it is remembered through something else e. g. मातुः स्मरति गुणैः. **प्रदक्षिणक्रियार्हाम्** :– प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणं तस्य क्रिया तस्याः अर्हा तस्यां – who deserved the rite of circum-ambulation (from you). प्रदक्षिणा or प्रदक्षिणक्रिया is going round a deity or a revered person keeping them to the right as a mark of respect. **तस्यां** सा being the आधार of the आचरणक्रिया takes a locative; cf. 'अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ।' (शाकु. I.). **न साधु आचरः** V. L. (अनुस्मरन्) तस्याः कोपमजीजनः does not provide the reason for that anger. साधु here means rightly or properly; 'you did not do what was proper or good in her case.'

I. 77. 'यस्मात् मां अवजानासि तस्मात् मत्प्रसूतिं अनाराध्य ते प्रजा न भविष्यति' इति सा त्वां शशाप ।.

The verse is very easy. It directly narrates the curse of 'surabhi', the cause of the childlessness of Dilipa. **अवजानासि** तिरस्करोषि. **मत्प्रसूतिम्** my off-spring, नन्दिनी, the cow of Vasishtha. The curse itself provides the means of atonement cf the sin also. The king could be free from the curse, if he worshipped or served Nandini, which was not very difficult as Nandini belonged to his own preceptor. **प्रजा ते न भविष्यति** no issue will be born of you. It was through fear of the lapse of the period for conception that the King did not notice the cow. Naturally the curse hit at that very cause. The King was anxious to have a child. Well he would not get it unless he indirectly won the favour of the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

cow whom he had so neglected by waiting upon her calf. **मत्प्रसूतिं** प्रसूयत इति प्रसूतिः an offspring. **अनाराध्य** आराध्य is the ल्यबन्त from आ + राध्; by the rules of syntax the subject for the absolutive and the main predicate must be the same. Here प्रजा cannot be the subject cf अनाराध्य. So मल्लिनाथ takes आराध्य in the causal sense as असेवयित्वा – प्रजा (त्वया) मत्प्रसूतिं असेवयित्वा न भविष्यति. 'The child would not come without compelling you to worship my offspring.' We may also explain मत्प्रसूतिमनाराध्य स्थितस्य ते प्रजा न भविष्यति ।.

I. 78. राजन्, आकाशगङ्गायाः उद्दामदिग्गजे स्रोतसि नदति स शापः न त्वया न च सारथिना श्रुतः ।

राजन् oh king. The king is so called, we are told by Kalidasa later – तथैव सोऽभूत् अन्वर्थः राजा प्रकृतिरञ्जनात् (रघु IV. 12.) or again पृथुं वैणं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्म इति यद् अब्रुवन् । ततः 'राजा' इति नाम अस्य अनुरागात् अजायत ॥ आकाशगङ्गायाः (आकाशपथवाहिनी गङ्गा) The celestial Ganges. S. P. Pandit thinks that it is being so called due to its appearance in the plains from on the mountains. The Ganga is Tripathaga:— Mandakini (called Viyadganga), Bhagirathi (Ganga on earth) and Bhogavati (the Ganges in the Patala). उद्दामानः दिग्गजाः according to Mallinatha means elephants which freed themselves from their chains. It means simply unrestrained or free, strong, powerful, or furious. स्रोतसि the stream. (उद्दामदिग्गजे स्रोतसि नदति a locative absolute.) नदति (present participle from नद् to roar.) उद्दाम... नदति when the stream of the heavenly Ganges roared past. This gives the reason why the curse was not heard. दिग्गज the quarter-elephants. ऐरावतः पुण्डरीकः वामनः कुमुदः अञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकः च दिग्गजाः ॥ (अमर) They are assigned respectinely to Indra, Agni, Yama, Surya, Varuna, Vayu, Kubera, and Soma. शापः The curse. सारथिना by the charioteer. सारयति अश्वान् इति (सृ–अथिन्; सर्तेःणित् च). Or रथेन सह सरथः (बहु.) तस्यापत्यम् (सरथ + इञ्) श्रुतः heard. न... न shows that it was heard *neither* by you *nor* by the

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Sarathi. The verses 77 and 78 are omitted by some authorties. They think they are spurious for the following among other reasons. 1. There is no propriety of the words. मत्प्रसूतिमनाराध्य with reference to the curse. The condition is unnecessary. 2. Vasishtha suggests an alternative in I. 80 and I. 81 below which he would not have done if he had before him what is said in these two verses. 3. The poetic content of these two verses is very poor.

I. 79. तदवज्ञानात् आत्मन इप्सितं सार्गलं विद्धि । पूज्यपूजाव्यतिक्रमः हि श्रेयः प्रतिबध्नाति ।

तदवज्ञानात् Through the insult of the cow. इप्सितं (see com.) The P. P. P. (Kta) of the desiderative (*samanta*) of आप्. desire. अर्गलेन सहवर्तमानम् सार्गलम् with an obstruction or impediment. (अर्गलः-ली-ला-लं originally a wooden bolt or pin for fastening a door, a bolt, a latch, a bar). It is used figuratively here. Hence सार्गल obstructed, barred. विद्धि Know. Imperative II P. sing. पूज्य what deserves to be worshipped. पूजा to worship, honour, homage, व्यतिक्रमः violation, breach, non-performance (पूज्यस्य पूजायाः व्यक्तिक्रमः). हि surely, certainly. श्रेयः good fortune, welfare, blessing, auspicious result. प्रतिबध्नाति hinders, stands in the way. Sumativijaya quotes the following Verse on this:–अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यापूज्यव्यतिक्रमः । दुर्भिक्षं मारिरोगाश्च भवन्त्येव न संशयः ॥

I. 80. सा च इदानीं दीर्घसत्रस्य प्रचेतसः हविषे भुजंगपिहितद्वारं पातालम् अधितिष्ठति ।

सा The cow, Surabhi. इदानीं Now, just at present. दीर्घसत्रस्य of the long-lasting secrifice. See note on sattra. A sattra may extend from twelve days to thousand years. (S. P. Pandit says it varies between one year and a thousand years. In a *sattra* the religious merit is divided between the *yajamana* and the sacrificial priests, whereas in a Yajna it is the yajamana alone who gets it. See भागवत पुराण I. i. 4 or आश्वलायनसूत्र, अध्याय १२.) प्रचेतस् Varuna. (This word is known to the Rigveda as an epithet of Varuna. This god had great importance in Vedic times

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

which he lost in later literature). He is the lord of the nether world. हविषे for the sake of the sacrificial offerings. भुजङ्ग serpent. पिहित=अपिहित (P. P. P. cf अपि + धा). The door, gates or entrance to which (i. e. Patala) is barred by the serpents. अव and अपि drop their अ according to भागुरि. The Bhujangas are said to possess great beauty of person. (See S. P. Pandit). पातालम् the nether region. It is known in all religions as the place of the dead. The world of patala must have been imagined on the Sun's rise as from below the earth and Sun's setting as under the earth. Many religious literatures say that patala is a land of darkness. The Bharata people believed that the nether-most of the seven worlds below the earth (Viz. अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल and पाताल) was known as Patala. It is said that the nagas lived in Patala. (See Nagananda). अधितिष्ठति (the root is अधिस्था which requires the accusative of place, hence पातालम्) to reside. Vasishtha says that Surabhi is in Patala. It would be difficult for the king to get access to Patala due to its doors being blocked by the Bhujangas. Hence he must think of alternate means or another course. Surabhi would remain in Patala till the long sacrifice (i. e. sattra) was over and hence the need of a second course.

I. 81 तदीयां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः सपत्नीकः आराधय, सा हि प्रीता कामदुघा ।

तस्याः इयं तदीया her. तदीया सुता here refers to Nandini, Vasishtha's cow, who was daughter of Surabhi. सुरभेः प्रतिनिधिं representative of Surabhi since Surabhi was in Patala and as it was difficult to get her the king should make Nandini a representative of Surabhi. Here सुरभेः is really in the ablative case having the sense of the genitive (अस्मादेव निपातनात् षष्ठ्यर्थे पञ्चमी) due to the rule 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्'. प्रतिनिधिः (mas.) representative. शुचिः pure, sanctified, holy. सह पत्न्या वर्तते इति सपत्नीकः (see com. where the sutra for the क termination is quoted) along with his wife. आराधय Propitiate (Imperative II sing.)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सा that cow. कामान् दोग्धि इति कामदुघा (in दुघ the termination is कप् i. e. अ and then we have घादेश i. e. घ for ह in दुह, hence दुघ, then feminine कामदुघा) who would fulfil wishes.

1. 82. इति वादिनः एव होतुः अस्य आहुतिसाधनं नन्दिनी नाम अनिन्द्या धेनुः वनात् आववृते ।

इति Thus. वादिनः speaking. This form is here used inaccurately. The termination इन् implies either habit or impropriety. The proper form would have been वदतः while he was thus speaking. एव has the force of time here; while he was *still* speaking thus i.e. no more time elapsed. अस्य (वसिष्ठस्य) cannot be connected with वादिनः (as S. P. Pandit and following him Nandargikar does; see Mallinath who says अस्य मुनेः). होतुः of him the usual sacrificer (हवनशीलस्य, the तृ signifying habit). आहुतिसाधनम् the means of his offerings; she supplied the *ajya* or *ghrita* that Vasishtha required for his *ahutis*. अनिन्द्या (obviously used to alliterate with नन्दिनी) not fit for blame i.e. holy. आववृते Pref. III sing of आ + वृत्. This shloka with the next three forms a Kalapaka. द्वाभ्यां 'युग्मम्' इति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैः 'विशेषकम्' । 'कलापकं' चतुर्भिः स्यात् तदूर्ध्वं 'कुलकम्' स्मृतम् ॥

I. 83. पल्लवस्निग्धपाटला ललाटोदयं आभुग्नं श्वेतरोमाङ्कं नवं शशिनं संध्या इव बिभ्रती ।

पल्लववत् स्निग्धा च असौ पाटला च who was reddish (Patala) and beautiful (*snigdha*—lovely, agreeable or charming) like a tender leaf or young sprout. This goes also with संध्या. ललाटे उदयः यस्य which arose on the forehead. ललाट by implication also denotes the 'sky'. आभुग्नं slightly curved. The hair on the forehead was slightly curved. The moon is crescent when it is new in the first week of the bright fortnight. बिभ्रती bearing. The whole stanza is adjectival (to the cow).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

I. 84. कोष्णेन अवभृथाद् अपि मेध्येन वत्सालोकप्रवर्तिना प्रस्नवेन भुवं अभिवर्षन्ती कुण्डोध्नी ।

कोष्णेन by the slightly warm (milk). See Com. कु when a first member of a Karmadharaya Compound becomes का, कव and कत्. So we have कोष्ण, कवोष्ण and कदुष्णः slightly warm. अवभृथ – According to Amara a sacrifice at the end of a main sacrifice 'दीक्षान्तः अवभृथो यज्ञः ।' It is a bath for purification at the end of a sacrifice. मेध्य holy, more holy (अपि) than the '*avabhritha*'. मेध्य literally means that which is to be sacrificed. वत्सस्य आलोकेन प्रवर्तिना which streamed forth at the sight of the calf. प्रस्नवेन by the stream (of milk that flowed forth from her udders). भुवं the earth, ground. अभिवर्षन्ती sprinkling. कुण्डम् इव ऊधः यस्य who had a (full) udder like a pitcher (कुण्ड + ऊधन्). The original form of ऊधः is both ऊधन् and ऊधर. As S.P. Pandit remarks the न् in कुण्डोध्नी is therefore radical and not extraneous. The Cow began to sprinkle milk on earth. This milk was holier than the Avabhritha bath.

I. 85. खुरोध्दूतै अन्तिकात् गात्रं स्पृशद्भिः रजःकणैः महीक्षितः तीर्थाभिषेकजां शुद्धिं आदधाना।

खुरोध्दूतैः thrown up by the hoofs. उध्दूत P. P. P. of उध्दू (5 or 9 U) to raise or throw up. अन्तिकात् from near, from the vicinity (of the king). The ablative is according to the sutra 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' (which means that accusative is to be used, the च indicating the ablative which is not mentioned directly in the sutra). गात्रं body or limb of the body. स्पृशद्भिः touching (qualifies रजःकणैः). महीं क्षियते इति महीक्षित् or महीं क्षयति– A king, a ruler of the earth. तीर्थाभिषेकात् जातां arising from a bath or a holy stream. शुद्धिं purification. various ablutions are mentioned – ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वारुणं दिव्यमेव च । वायव्यं यौगिकं तद्वत् षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥ The bath here is Vayavya (see commentary where we are told that the '*goraja*' is the Vayavya bath).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

I. 86. निमित्तज्ञः तपोनिधिः पुण्यदर्शनां तां दृष्ट्वा आशंसितावन्ध्यप्रार्थनं याज्यं पुनः अब्रवीत् ।

निमित्तानां ज्ञः a knower of omens. Here the sage knows that the coming of the cow was a good omen. पुण्यं (holy) दर्शनं (sight) यस्याः Whose sight was sanctifying. The very presence or sight of a cow is considered auspicious. The cow was holy even from Vedic times (See Rigveda VIII. 101-16 where a cow is called '*Devi*',. According to Medhatithi on Manu (V. 128) a cow was holy in all limbs except the mouth–' गावो मेध्या मुखादृते '. आशंसिता is taken separately by some as a noun (आशंसितृ). when it qualifies तपोनिधि. Otherwise आशंसिता अवन्ध्या प्रार्थना यस्य whose desire was indicated as due to be fulfilled, not remaining unfullfilled. याज्यं the King who was the yajamana. Vasishtha was the Yajaka. Hence the king becomes याज्य. (राजा यजति, वसिष्ठः याजयति). See Sishupalavadha I. 26 where Narada's presence is also described as sanctifying.

I. 87. राजन्, आत्मनः सिद्धिं अदूरवर्तिनीं विगणय यद् इयं कल्याणी नाम्नि कीर्तिते एव उपस्थिता ।

न दूरं अदूरं, अदूरं वर्तते या ताम् अदूरवर्तिनीम् not far, near. Here the negative has the sense of opposition. तत्सादृश्यं अभावः च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधः च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ (see Apte's Sanskrit dictionary under अ). सिद्धिं success, fruition of desire. Mallinath says कार्यस्य सिद्धिम्. विगणय count, know. Omens forecast the approach of success. Cf. Kadambari : आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नं आनन्दं अग्रपातीनि शुभानि निमित्तानि. यद् since, because. कल्याणी the auspicious cow, the sacred cow. नाम्नि कीर्तिते एव no sooner than her name is uttered. कीर्तितम् uttered, mentioned, pronounced.

I. 88. वन्यवृत्तिः इमां गां शश्वत् आत्मानुगमनेन विद्याम् इव अभ्यसनेन प्रसादयितुम् अर्हसि ।

वने भवाः वन्याः (मुनयः) तेषां वृत्तिः सा इव वृत्तिः यस्य whose livelihood was like that of forest ascetics. Or according to

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Mallinath (वने भवं) वन्यम् (कन्दमूलफलादिकं) वृत्तिः यस्य सः whose subsistence was forest-produce. गां cow. शश्वत् perpetually, always. आत्मानुगमनेन by constant personal attendance, by going after her personally. अभ्यसनेन by repetition, study. प्रसादयितुम् अर्हसि you should propitiate. When अर्ह् is used in the second person with an infinitive it has the sense of a courteous request or command. Just as Vidya requires constant repetition so the king should constantly follow the cow personally.

I. 89. अस्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः, स्थितायां स्थितिम् आचरेः, निषण्णायां निषीद, पीताम्भसि अपः पिबेः ।

प्रस्थिता set out, moved. निषण्णा sat down. पीतं अम्भः यया तस्याम् when she had drunk water. The verse enjoins that the king should follow her in every action. The king was to leave when she left, he was to stand when she stood, he was to sit when she sat and he was to drink water when she drank water. So the king was to be guided solely by her actions.

I. 90. वधूः च भक्तिमती प्रयता अर्चिताम् एनां प्रातः आ तपोवनात् अन्वेतु, सायम् अपि प्रत्युद्व्रजेत् ।

वधूः daughter-in-law (of the sage as the king designated her in I. 65. above). Mallinatha says जाया emphasizing her relation to the king. भक्तिमती full of devotion. प्रयता restrained, holy, purified by religious observances. अर्चिताम् एनाम् when she has been worshipped. The suggestion is that she should be first worshipped and then followed. See II. 1. As S. P Pandit remarks these constructions are common in synthetical languages. आ तपोवनात् as far as the penance grove. आ shows मर्यादा, the limit. अन्वेतु should follow. Imperative 3rd per. sing of अनु + इ. प्रत्युद्व्रजेत् go forth to greet or meet. Sudakshina should receive the cow in the evening; see II. 21.

I. 91 इति त्वं आ प्रासादात् अस्याः परिचर्यापरः भव, ते अविघ्नम् अस्तु, पिता इव पुत्रिणां धुरि स्थेयाः ।

इति thus, as described above. आ प्रसादात् till she favours you.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

परिचर्या एव परम् यस्य who is intent, fully devoted to service विघ्नस्य अभावः अविघ्नम् (नित्यसमास) Absence of obstruction, impediment. पुत्रिणाम् of those who have a son, those having noble sons, (प्रशंसायां इनिप्रत्ययः, as Mallinatha says in his commentary–सत्पुत्रवताम्). The idea is you should have as noble a son as your father who has a noble son in you. 'त्वया यथा ते पिता पुत्रवान् तथा त्वम् अपि भूयाः '–चारित्रवर्धन. धुरि at the yoke, at the front. स्थेयाः subjunctive 2nd per. sing of स्था May you be at the head etc.

I. 92. देशकालज्ञः प्रीतिमान् शिष्यः सपरिग्रहः आनतः, शासितुः आदेशं तथा इति प्रतिजग्राह ।

देशकालज्ञः The knower of the place and the time. The place according to Mallinatha is the vicinity of fire and the time the end of the worship of the sacred fire. प्रीतिमान् delighted, This shows that the king agreed to do the whole thing without reserve and willingly. There was no compulsion. परिग्रहेण सह वर्तते इति सपरिग्रहः (तुल्ययोगे बहुव्रीहिः) together with his wife (parigraha). परि साकल्येन गृह्यते इति परिग्रहः wife. आनतः humble. शासितुः of the preceptor. आदेशं (आज्ञाम्) his command. तथा इति shows his formal acceptance. प्रतिजग्राह accepted. The alliteration in the stanza invites notice.

I. 93. अथ प्रदोषे दोषज्ञः सूनृतवाक् स्रष्टुः सूनुः उर्जितश्रियं विशांपतिं संवेशाय विससर्ज ।

प्रदोषे at nightfall, evening. 'प्रदोषो रजनीमुखम्'. (प्रारब्धा दोषा यस्मिन्). अथ Now, afterwards, It shows आनन्तर्य. It introduces another subject–S. P. Pandit. दोषज्ञः The knower of the faults, i.e. one who is learned, wise, prudent. This shows that Vasishtha was alive to the fact that he must no more detain the King. सूनृतवाक् having a truthful and agreeable speech (सत्यप्रियवाक्). Compare भवभूति–कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति । तां चाप्येतां मातरं मंगलानां धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥ (उत्तरराम V. 31.) स्रष्टुः of the creator. स्रष्टुः सूनुः son of the Creator. उर्जिता (अधिका) श्रीः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यस्य who had excellent good fortune. A reading is उदितश्रियम् which would mean: whose fortune was about to smile on him. (उदिता श्रीः यस्य तम्). विशांपतिम् (usually taken as an '*aluk*') the king. We need not take it as an *aluk*, as Kalidasa uses विशां पत्युः in X. 50. If it had been an *aluk* the form would have been विशांपतेः not, विशांपत्युः. संवेशाय (तादर्थ्ये चतुर्थी) as it was *the King* who was to go to bed. विससर्ज allowed to go.

I. 94. कल्पवित् मुनिः तपःसिद्धौ सत्याम् अपि नियमापेक्षया अस्य वन्याम् एव संविधां कल्पयामास ।

कल्पवित् Who knew the kalpa i, e. the rules of the observance of the vow. तपःसिद्धौ सत्याम् अपि in spite of the power coming from penance. The idea is that he (Vasishtha) could have got all supplies by his तपःसिद्धि; but for the sake of the vow (नियमापेक्षया) Vasishtha arranged to use everything produced in the forest only. नियमापेक्षया having regard to his observance of the vow. Penance could have procured him everything, but he did not want to utilise that. वन्यां wild, found in the forest. संविधाम् means of leading life, arrangements. Mallinath says कुशादिशयनसामग्रीम्. कल्पयामास provided, arranged. On this see Charitravardhana:- यद्यपि तपोमाहात्म्यात् नानाविधानि भक्ष्यभोज्यानि सुकराणि तथापि शास्त्रप्रतिपादितप्रयोगाभिज्ञः मुनिः भूपस्य व्रतविषयनियमार्थम् वन्याम् एव वृत्तिम् कृतवान्. सिद्धिs are eight: अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च तथा कामावसायिता ॥

I. 95. सः कुलपतिना निर्दिष्टां पर्णशालाम् अध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः कुशशयने संविष्टः तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां निशां निनाय ।

कुलपतिना – by the kulapati. मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिः असौ कुलपतिः स्मृतः ॥ This shows that Vasishtha carried on his teaching on such a large scale. Even modern college principals cannot boast of this big seminary ! निर्दिष्टां shown. पर्णनिर्मितां शालां (शाकपार्थिवादि) A hut made of leaves, a cottage. (The accusative is explained by the commentary).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

अध्यास्य staying in, remaning in, taking to. प्रयतः परिग्रहः द्वितीयः यस्य with his pure wife as his second or companion. A Vrata was to be performed by both. कुशशयने – Charitravardhana solves the compound as कुशैः (दर्भैः) परिकल्पितं शयनं तस्मिन् – शाकपार्थिवादि-समासः) On a bed formed of darbhas. संविष्टः sleeping. तच्छिष्या... सानां whose end was shown by the (end) of the his pupils' recitations. Students used to recite the Veda early in the morning (see commentary). They could not sleep once they had begun their recitations. Here in the forest the king had no bards for arousing him by their awakening songs (for ex. see V. 65–75); so the early recitations of Vasishtha's pupils served as these awakening songs for him.

• • •

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Canto II

II. 1. अथ यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यां पीतप्रतिबद्धवत्साम् ऋषेः धेनुं वनाय मुमोच ।

अथ Afterwards, then, later. अथ also indicates mangala. ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥ (तै.प्रातिशाख्य). यशोधनः who was rich in fame or glory. यशः एव धनं यस्य. अधिपः (अधिपाति, कप्रत्ययः) A lord, ruler, king, head of the state. A king was by divine right appointed to protect his subjects (see com.) प्रभाते in the morning, early morning. जायया प्रतिग्राहिते (caused to be accepted) गन्धमाल्ये (गन्धाः च माल्यं च) यया ताम् or जायया प्रतिग्रहिता गन्धमाल्ये या ताम्। जाया wife (in whom one is reborn). Comp. the Manu Smriti – प्रतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते । जायाया-स्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ (IX. 8). see commentary. The word by its inherent sense shows that Sudakshina was bound to get a son. प्रतिग्राहित (प्रतिग्रह् causal) made to accept. गन्ध powdered sandal wood. माल्यं (मालायै हितम् यत्) flowers. Cf. दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् (XI. 11 Bhagavadgita). It therfore appears that the worship by the flowers etc. in the present form (even of animals like the cow) was prevalent in the time of Kalidasa and the Bhagavadgita. See Vedic Age (Bharatiya Itihasa Samiti's History and Culture of the Indian people Vol. I. pages 159-161 on Puja which is described as a Dravidian element there). आदौ पीतः पश्चात् प्रतिबद्धः वत्सः यस्याः ताम् whose calf was first given its suck and then tied down. Now see commentary on पीत (which says the termination there is अच्). Another commentator takes it as अन्तर्भावितण्यर्थः (where the causal sense is intended) and takes it to mean पायित, which calf was made to drink or suck. वनाय is equal to वनं गन्तुम् according to ' क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः '. मुमोच Perf. III sing.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

II. 2. अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी तस्याः खुरन्यास-पवित्रपांसुं मार्गं स्मृतिः श्रुतेः अर्थम् इव अन्वगच्छत् ।

पांसुल full of dust, अपांसुल pure, chaste. पांसुला is स्वैरिणी, an unchaste woman, therefore अपांसुला a chaste woman. धुरि at the head of, foremost among the chaste (lit. as the yoke)· पांसुल (पांसु + ल) the affix लच् denotes possession. We have अंसल, वत्सल, पांसुल etc. मनुष्येश्वरधर्मपत्नी the lawful wife of the king (lit. Lord of men). A धर्मपत्नी is : पतिं धर्मरतं पत्नी साध्वी शुश्रूषते तु या। नित्यं त्वनन्य–हृदया धर्मपत्नीं तु तां विदुः ॥ धर्मपत्नी should be dissolved as धर्मस्य पत्नी (तादर्थ्ये षष्ठी) and not धर्माय पत्नी (like अश्वस्य घासः not अश्वाय घासः). The wife who accompanied her husband in the religious performances. खुराणां न्यासैः पवित्राः पांसवः यस्य तम् whose dust was rendered pure by the imprinting or treading of her feet. The cow rendered the dust sacred (qualifies मार्गं). श्रुते. . .च्छत् Shruti is Veda and Dharmashastra is Smriti. Compare Manu II. 10 श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ॥ It happens that we find injunctions in Smrtis which cannot be traced to the existing Vedic texts. On such occasions of doubt and difficulty it is understood that the Smriti was actually backed by a Shruti text which is unhappily now lost. The Smritis contained such injunctions only as were contained in the Shrutis. Shruti is said to be अनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादिशास्त्रं. Kumarila knew of this difficulty of the loss of an original Shruti text when he declared : शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः । नानाप्रकरणस्थत्वात्स्मृतेर्मूलं न दृश्यते ॥ He talks of Smriti as : पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरुच्यते। पूर्वज्ञानाद्विना तस्याः प्रामाण्यं नावधार्यते ॥ Jaimini in his Purva Mimansa has also declared authoritatively : विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति हि अनुमानम्–शाबरभाष्य I. 33. Jabali also said श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसि । अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सता ॥ Vallabha says : वेदाधिरूढो हि अर्थः स्मृतिषु उक्तः । Mr. Pandit found fault with this Upama and said that many more such upamas could be later found in the work. We cannot agree with this great authority and must say that the simile is

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

appropriate enough when the Vedas were highly respected and men trimmed their conduct in accordance with their injunctions. अन्वगच्छत् followed.

II. 3. दयालुः यशोभिः सुरभिः राजा दयितां निवर्त्य पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम् उर्वीं तां सौरभेयीं पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां गोरूपधराम् (उर्वीम्) इव जुगोप ।

दयालुः Kind (See com. The termination is लुच्–स्पृहयालु, गृहयालु–the termination means "having a disposition or tendency towards." So दयालु disposed to be kind). सुरभिः fragrant. The commentary quotes विश्व who gives मनोज्ञ as its meaning. The word obviously alliterates with सौरभेयीं. The student should note that सुरभि may also mean श्रेष्ठ. Alliteration is different from assonance. In alliteration we have letters corresponding to each other irrespective of the vowels. Cf. अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् (सा. द. 633). In assonance the vowels resemble and rhyme. Fame is said to be fragrant according to convention of Sanskrit poets. Fame is abstract and cannot be smelt. The poet who imagined fame to be fragrant is a very original poet according to Aristotle. दयितां निवर्त्य He made his beloved to turn back. He knew that Sudakshina desired to go after the cow, but the order of the sage was to be followed (see I. 90 before) and hence he made her go back. पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां (see com.) पयस् water and milk. Mallinatha's explanation is based on this pun. पयोधरीभूत is a च्वि form. With 'Cow' it is be taken as पयसा अधरीभूताः (which rose or surpassed in quantity. However this is not very happy.) चत्वारः समुद्राः यस्याः ताम् the cow surpassed the four oceans in the quantity of milk she gave. उर्वीम् the earth, the wide one. गोरूपधराम् The earth is considered in Hindu mythology as a cow going to Brahman for help. Compare कुमारसम्भव I. 2 where Mallinatha quotes from the विष्णुपुराण–" गौर्भूत्वा तु वसुंधरा ". इव this shows the size of the cow later described in 29 below. It also shows that the king exercised the powers of a ruler even in the forest. जुगोप pert III sing. of गुप्, to protect.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

II. 4. व्रताय धेनोः अनुचरेण तेन शेषः अपि अनुयायिवर्गः न्यषेधि, तस्य शरीररक्षा च अन्यतः न, मनोः प्रसूतिः हि स्ववीर्यगुप्ता ।

व्रताय for the completion of the cow. That is the reason of the Nishedha (see I. 81). शेषः the rest (which excludes Sudakshina who is already sent as in II. 3). अपि shows that not even one servant was allowed by him. अनुयायिवर्गः The group or class of followers. The loyal servants wanted to go with the king for services and protection etc. But the king would not allow it. न्यषेधि passive of निषिध् (नि + सिध्) to prohibit. शरीररक्षा Protection of his person. The idea is that the king of that line were themselves highly valiant and hence did not require somebody else to protect them. This is explained in the last pada. स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः for the progeny of Manu was protected by their own valour. This is a generalisation which has the 3rd pada as a Vishesha example. So it is अर्थान्तरन्यास. Such beautiful passages are scattered all over Kalidasa's works.

II. 5. सः सम्राट् आस्वादवद्भिः तृणानां कवलैः, कण्डूयनैः, दंशनिवारणैः, अव्याहतैः स्वैरगतैः च तस्याः समाराधनतत्परः अभूत् ।

सः that famous. सम्राट् the emperor. The word is as old as the Aitareya Brahmana. The Samrat performs the sacrifice called Rajasuya thus proving his paramountcy. (सम्यक् राजते. See commentary for the quotation from Amara). आस्वादवद्भिः which were highly juicy, luscious, delicious in flavour. The मतुप् (वत्) is प्रशंसार्थे. कवलैः mouthfuls. कण्डूयनैः by scratchings. He served the cow by removing her itch. दंशः a forest – fly, a gadfly. निवारणं warding off. अव्याहत free, not interrupted. स्वैरगतैः by her roaming at will. स्वैराणि गतानि तैः. समाराधनं (सम्यक् आराधनं a gati samasa). स्वैर has Vriddhi by the Varttika: स्वादीरेरिणोः (स्वईरः प्रेरणम् अस्मिन्.) तत्परः engrossed. अभूत् aorist. The king made the cow comfortable by the four services: by mouthfuls of grass, by scratching, by warding off the flies and by allowing her to move freely. The च coming after the three is rather wrong. We should take it as Mallinatha does. See com.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

II. 6. भूपतिः तां स्थितां स्थितः, प्रयाताम् उच्चलितः, निषेदुषीम् आसनबन्धधीरः, जलम् आददानां जलाभिलाषी छाया इव अन्वगच्छत् ।

The nominatives qualify भूपतिः and the accusatives तां. स्थितः Mallinatha takes it as ऊर्ध्वावस्थान but this is not exactly necessary. प्रयात going. उच्चलितः going. निषेदुषीम् (निषेदिवस् perf. part. of निसद् and then feminine निषेदुषी; see com.) sitting. आसनबन्धः a sitting posture. धीरः patient. आददाना fem. of. आददान perfect or present participle of आ+दा. जलाभिलाषी desirous of water. छाया इव this simile is faulty according to श्रीभोज and others. But वामन, दण्डिन् and many others do not think so. छाया f. is the standard of comparison for भूपति which is masculine. वामन says : न लिङ्गवचने भेदः लौकिक्याम् उपमायाम् whereas दण्डिन् says न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ The description in this verse follows that in I. 89. अन्वगच्छत् followed (Imperfect tense).

II. 7. न्यस्तचिह्नाम् अपि तेजोविशेषानुमितां राजलक्ष्मीं दधानः सः अनाविष्कृतदानराजिः अन्तर्मदावस्थः द्विपेन्द्रः इव आसीत् ।

न्यस्त who had renounced, given up. चिह्नाम् the camara, chhatra etc. The king did not have these distinct marks of royalty. तेजोविशेषेण अनुमितां that could be inferred by the peculiar excellent lustre. The idea is that his kingship could be well found out from his special grandeur. The ordinary signs of royalty were not needed to distinguish him. राजलक्ष्मीं the royal splendour. दधानः bearing; [present participle (atm.) from धा.] अनाविष्कृतदानराजिः whose line of ichor (*dana*) was not outwardly manifest or seen. न आविष्कृता दानस्य राजिः येन. The idea is : One can see an elephant in rut only when the ichor flows from his temples visibly. But here the poet says that this ichor was not visible outside; but even then the fact that the elephant was in rut could be known by his very appearance and form. अन्तः मदावस्था यस्य whose state of intoxication was only inward. अन्तः is equal to

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अन्तर्गत. Vallabha has the the following shloka : भद्रो मन्दो मृगश्चेति संकीर्णश्चेति जातयः । चतस्रः करिणां तासां भद्रोऽन्तर्मद एव यः ॥ according to which it could be seen that the elephant here referred to is of the Bhadra type. द्विपानाम् इन्द्रः, द्विप इन्द्र इव (उपमितसमासः) or even द्विपेषु इन्द्रः – An excellent elephant. इन्द्र shows excellence when it is the last member of a compound. .An elephant is called Dvipa because he drinks twice: first with his proboscis and then his mouth. द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति.

II. 8. लताप्रतानोद्ग्रथितैः केशैः, अधिज्यधन्वा सः मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात् वन्यान् दुष्टसत्त्वान् विनेष्यन् इव दावं विचचार ।

लता. . .थितैः tied with tendrils of creepers. उद्ग्रथित according to Mallinatha means उन्नमय्य ग्रथित tied after raising them up. Dasharatha is also similarly described in Raghu IX. 51. ग्रथितमौलिरसौ वनमालया. It can be seen that this is necessary for a forest life. केशैः by hair. (This thus becomes a lakshana and hence the com. on the Instrumental). अधिगता ज्या अनेन, अधिकृता ज्या अस्य or ज्याम् अधिगतं अधिज्यम् whose string is stretched. अधिज्यं धनुः यस्य सः अधिज्यधन्वा according to 'धनुषश्च'. मुनेः होमस्य धेनुः तस्याः of the sacrificial cow of the sage. रक्षापदेशात् under the pretext (अपदेश) of protecting (the cow). वन्यान् of the forest (वने भवान्). दुष्टसत्त्वान् the wicked animals. विनेष्यन् desirous of taming, breaking in, domesticating. दावं forest. विचचार Perf. III. sing of विचर्. The king's purpose, says the poet, appeared to be only to tame the wild animals. This he was doing under the pretext of the protection of the sacrificial cow.

II. 9, विसृष्टपार्श्वानुचरस्य पाशभृता समस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः उन्मदानां वयसां विरावैः आलोकशब्दम् उदीरयामासुः इव ।

This verse describes how the trees welcomed him by cries of 'Victory' or 'See, See.' He was received with all regal procedure even though he did not have the usual staff for the dicharge of these functions. विसृष्टाः पार्श्वयोः अनुचराः येन the king

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

had sent away all his servants. पाशभृत् (पाशं बिभर्ति) = वरुण who has a noose. In the Rigveda he is the greatest beside Indra, though the number of hymns devoted to him is very small, hardly a dozen. His spies are mentioned. He is often called a king, but especially a universal monarch (samraj). He is the upholder of the physical and moral order. The fetters (pasha) with which he binds sinners are often mentioned and are characteristic of him. The king is here compared to Varuna because both are rulers and both chastise offenders. In IX. 6 Dasharatha is also thus compared to Varuna. (Here Yama or god of death also may be meant as he too holds a noose). समस्य resembling (hence the Instrumental in Pashabhrita). पार्श्वद्रुमाः Trees on both sides of the forest. Varuna is also the lord of vegetation in Rigveda. उन्मदानां in passion, excited. वयसां of the birds (वयस्). विरावैः cries, cheers. आलोकशब्दं cries of Victory (आलोको जयशब्दः स्यात्) or cries of जय, जीव, जय जय महाराज, प्रभो, स्वामिन्; or as Narayana says आलोकय आलोकय (see, behold) इति शब्दः । स च राज्ञां आगमननिवेदनसूचकः । उदीरयामासुः uttered. Perfect III pl. of उदीर् causal. इव as it were. The birds can not consciously speak; hence the fancy. It is not proper to say that the king was mistaken for Varuna. पाश obviously alliterates with पार्श्व. It can be marked that the trees thus gave him a royal welcome as was his usual in towns.

II. 10. मरुत्प्रयुक्ताः बाललताः च आरात् अभिवर्तमानं मरुत्सखाभम् अर्च्यं तं प्रसूनैः पौरकन्याः आचारलाजैः इव अवाकिरन् ।

मरुता प्रयुक्ताः impelled by the wind. Maruts are the wind gods in the Rigveda. Maruts are friends of Indra in the latter's exploits. Yaska derives मरुत् as मितराविणः, मितरोचिनो वा, महद्द्रवन्ति इति वा. They are said to be fortynine according to some or only eight. Indra entering Diti's womb cut it into seven pieces. Seven sons sprang up weeping. To stop their weeping he again cut them each into further seven pieces. Hence they are 49. The ashta Maruts are : गगनः स्पर्शनः वायुः अनिलः मारुतः तथा ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ बाललताः young creepers. These are compared to पौरकन्याs. बाल here means young. आरात् from near or far (आराद्दूरसमीपयोः). अभिवर्तमानं moving near by. मरुतः सखा, तत्तुल्या आभा यस्य whose splendour was like that of the friend of Maruts. Marutsakha may mean Agni or Indra. Compare Raghu X. 40 where Vata becomes Agni's charioteer, or Kumarasambhava I. 21 where he is also said to help Agni. The king resembled Agni by his lustre. अर्च्यं fit to be worshipped. प्रसूनैः flowers. People shower flowers on kings or leaders. So here the young creepers showered flowers on him. आचारार्थाः लाजाः It was a custom to shower fried grain (लाह्या in Marathi) as a mark of welcome. So in the forest in place of the lajas, the creepers showered flowers on the king and thus welcomed him. Raghu IV. 27 shows (अवाकिरन् वयोवृद्धाः तं लाजैः पौरयोषितः) that even older persons took part in throwing the lajas.

II. 11. धनुर्भृतः अपि अस्य विशङ्कैः अन्तःकरणैः दयार्द्रभावम् आख्यातं वपुः विलोकयन्त्यः हरिण्यः अक्ष्णां प्रकामविस्तारफलम् आपुः !

धनुर्भृतः of the wielder of the bow. धनति इति धनुः that which kills. अपि shows the virodha. Even though he wielded the bow, still they were fearless (vishanka). अन्तकरणैः by their hearts. अन्तकरणः is literally the internal organ. It may be heart or mind; five Jnanendriyas, five Karmendriyas are outside or external, while the mind or heart is the internal one. The plural in करणैः is due to the number of the deer. दयार्द्रभावम् (दयया आर्द्रः । भावः यस्य तत्) qualifies वपुस. It cannot be taken as a neuter word going with आख्यातम् (thus making the 1st line a whole sentence in itself). भावः feeling or intention. It may mean action too. The idea is that even though the king wielded a bow and hence should have caused fear in the minds of the deer, yet their hearts declared to them the kind intentions of the king. Women are clever in knowing the psychology of men ! So they found that the king meant no ill to them and hence their mind

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

declared (akhyata) to them that his body was possessed of dayardrabhava. आख्यात P. P. P. of आचक्ष्. वपुः the body. विलोकयन्त्यः seeing (adj. to हरिण्यः). अक्ष्णाम् of the eyes. प्रकामविस्तारफलम् (प्रकामविस्तारस्य फलम्) The fruit of their extremely (prakama) long or expansive eyes. The idea is that the eyes got satisfied when they looked at the handsome king. Their eyes were long and hence they required obviously something extraordinarily handsome which they found in the beautiful person of the king. The deer are here likened to women who go to see processions. Compare रघुः VII. 5 ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु । बभूवुः इत्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ So here the king had as it were the deer as the women onlookers. For an almost similar idea compare किरात XIII. 6 न मृगः खलु कोऽप्ययं जिघांसुः स्खलति ह्यत्र तथा भृशं मनो मे । विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥

II. 12. सः मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिः कीचकैः आपादितवंशकृत्यं वनदेवताभिः कुञ्जेषु उच्चैः उद्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव ।

सः King Dilipa. मारुतपूर्णरन्ध्रैः whose holes were filled by wind. For any sound to be sounded there is the necessity of wind or air and some obstruction through which the air should pass. मारुत is derived from मा रुद according to the Balakanda of Ramayana (Chap. 46-47) where we are told that Indra fearing the god Vayu, who was in Aditi's womb (from Kasyapa) growing stronger than himself cut him in seven pieces and later at Aditi's request left the womb. Compare also Bhagavata Purana VI. 18. कूजद्भिः 'Cooing,' reverberating, resounding. कीचकैः by the bamboos. The word कीचक is derived from चीकति, चीकयते वा (by metathesis) that which gives out a sound by the rule चीकयतेः आद्यन्तविपर्ययः च. आपादितं वंशस्य कृत्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा according to Mallinatha. It can also be taken to qualify the word यशः and be dissolved as आपादितं वंशस्य कृत्यं यस्मिन्, the function of serving as pipes (for singing the glory) was fulfilled (by the bamboos etc.). वनदेवताभिः by the sylvan deities, deities of the forest. Cf. चारित्रवर्धनः- राज्ञः महानुभावतया वनदेवताः यशः गायन्ति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्म इति अर्थः । उच्चैः loudly. उद्गीयमानं sung loudly. But as the word उच्चैः is already there in the verse, we may take the alternative meaning viz गान्धारग्रामेण गीयमानम् which was recited in the *gandhara*. *Narada* says षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः ॥ Here it is the sylvan deities who are singing his glory. Therefore they could use the *gandhara*. शुश्राव Perf. III. Sing., heard. Compare for the whistling of the bamboo Kumarasambhava I. 8 यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन । उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ or मेघदूत I. 60 शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः । See also रघुवंश IV. 73 ahead.

II. 13. गिरिनिर्झराणां तुषारैः पृक्तः अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी पवनः अनातपत्रम् आतपक्लान्तम् आचारपूतं तं सिषेवे ।

गिरिनिर्झराणां of the springs in the mountains. तुषारैः with the spray. पृक्तः charged, saturated with. अनोकहानां आकम्पितानि पुष्पाणि, तेषां यः गन्धः सः अस्य अस्ति इति. अनोकह is derived as अनसः (शकटस्य) अकं (वेगं) हन्ति which obstructs the speed of a vehicle, therefore a tree; the wind was carrying the fragrance of the flowers that were slightly (आ) shaken on the trees. पवन wind. 'the purifier'. This word is very appropriate here. The king as it were deserved service even from the wind. आतपात् त्रायते इति आतपत्रम् an umbrella. अविद्यमानं आतपत्रं यस्य तम्. The king had no umbrella in the forest, and the gentle breeze served him. आतपक्लान्तम् who was tormented by the heat of the sun. Hence the wind gave him both the spray and the fragrance to remove his fatigue. आचारेण पूतम् who was pure in his conduct or purified by observances; who was purified by his religious behaviour. सिषेवे Perf. III sing. of सेव् to serve, wait upon. The alankara is Kavyalinga (काव्यलिङ्ग) according to some.

II. 14. गोप्तरि तस्मिन् वनं गाहमाने दवाग्निः वृष्ट्या विना अपि शशाम, फलपुष्पवृद्धिः विशेषा आसीत्, सत्त्वेषु अधिकः ऊनं न बबाधे ।

गोप्तरि... गाहमाने is a locative absolute. गोप्तृ a protector

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तस्मिन् when he who was a protector of the subjects. Even in the forest the king proved his promise — since when he was there, there was now no forest conflagration, there was a special growth of fruit and flowers under his benign protection, and the universal law of might being right or the stronger harassing the weaker no longer prevailed. गाहमाने while he was wandering in the forest or entered deep inside the forest. दवः एव अग्निः forest fire, conflagration. वृष्ट्या विना without a shower. Water is required to put down a raging fire; but in the presence of the king if any fire began it subsided even without a shower. शशाम Perf. III sing. of शम् to be quenched or extinguished. फलानि च पुष्पाणि च फलपुष्पं (समाहार द्वन्द्व) तस्य वृद्धिः There was an abundance of flowers and fruits when the king was there in the forest. विशेषा (see commentary). It can also be construed as विगतः शेषः अस्याः that which is abundant, copious, perfect or full. सत्त्वेषु among animals. अधिकः the greater, the srtonger, the mighty. ऊनं the lesser, the weaker, the infirm. न बबाधे did not harass, oppress, vex or pain. बाध् is 1Atm. The student must be aware of the Subhashita न तथा बाधते स्कंधो यथा 'बाधति' बाधते । (which is by the way attributed to Kalidasa !). बबाधे III p. sing. perfect. Compare Bhatti Kavya II. 25 : क्षुद्रान्न जक्षुर्हरिणान्मृगेन्द्रा विशश्वसे पक्षिगणैः समन्तान् न नम्यमानाः फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र लता विलोलाः ॥

II. 15. दिगन्तराणि संचारपूतानि कृत्वा पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य प्रभा मुनेः धेनुः च दिनान्ते निलयाय गन्तुं प्रचक्रमे ।

दिशां अन्तराणि दिगन्तराणि the space between the quarters, the intervening places or space. The sun went through all the space; the cow too travelled a long distance. संचारपूत purified by the roaming through (the spaces). The sun purifies everything. The cow is also sacred and even by the dust raised by her hoofs she rendered things sacred – खुरन्यासपवित्रपांसु above (II. 2). पल्लवस्य रागः इव ताम्रा reddish like the red colour of a sprout. or पल्लवरागः इव ताम्रा where पल्लवराग is a ruby. The Sun's light is reddish.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The cow too had a similar colour. (See I. 83 where we are told of the 'पल्लवस्निग्धपाटलत्व '). पतङ्गः the Sun (पतन् उत्प्लवन् गच्छति). धेनुः च as also the cow. The student may note that ताम्र is really ताम्रः गुणः अस्याः अस्ति; इति should have had the मतुप् termination but the termination is dropped in accordance with the direction of the Varttika : 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः '. दिनान्ते at the end of the day. निलयाय (गन्तुम्) here the dative of निलयाय is in accordance with the rule गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायाम् अनध्वनि (II. 3.12) [which means that verbs having the sense of motion govern the accusative or dative of its karman when effort is indicated on the part of the agent (i.e. *karma*), provided also it does not mean ' a road ';] (residence) in the case of the Sun–the 'asta' mountain and in the case of the cow its house or cow–pen.

II. 16. मध्यमलोकपालः देवतापित्रतिथिक्रियार्थां ताम् अन्वक् ययौ; सतां मतेन तेन उपपन्ना सा च विधिना साक्षात् श्रद्धा इव बभौ ।

मध्यमलोकपालः The protector of the middle world i. e. The earth, which is called Madhyamaloka. मध्ये भवः मध्यमः by its spatial position between heaven and patala, the higher and the lower regions. In Vikramorvashiya we get (V. 19. 107) विजयतां मध्यमलोकपालः । On this Charitravardhana says "भुवो मध्यमत्वं तु स्वर्गपातालापेक्षया । उक्तं च वासवदत्तायाम् । 'अवततार मध्यमलोकमंशुमाली ' ॥ " देव ... र्थाम् – देवताः च पितरः च अतिथयः च तेषां क्रियाः ताः एव अर्थः यस्याः ताम् It was that cow who used to give all things necessary for the performance of the rites due to deities, manes and guests. Vasishtha used to be provided by the cow for the performance. The rina (ऋण) to these is well-knomn. अन्वक् (Indeclinable) after. अन्वक् ययौ means followed her at each step (see com.). ययौ Perf. III sing. of या to go. सतां मतेन (for the genitive see the com.) esteemed by the good, also practised or agreed to by the good. 'क्तस्य च वर्तमाने ' इति षष्ठी. तेन उपपन्ना attended by him, with him. विधिना here actual observance of his religious duty. Vidhi originally meant a scriptural injunction and later observance of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

that rite. साक्षात् in person, incarnate, in an embodied form. श्रद्धा faith. (श्रद् a preposition meaning faith). इव shows the simile. Dilipa had full faith in the cow and so he worked out patiently and in faith all the details as instructed by Vasishtha. The king was sure to reap a full reward by this strict observance.

II. 17. सः पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ययौ ।

पल्वलेभ्यः उत्तीर्णानि वराहाणां यूथानि येषु तानि where the herds of boars which were emerging from the poodles or pools. आवासस्य वृक्षाणां, (also आवासाय वृक्षाः । सहसुपासमासः) उन्मुखाः बर्हिणः येषु तानि where the peacocks (मयूरः बर्हिणो बर्ही) had turned towards the trees of their residence. The idea is that peacocks were coming back to their roosts at the end of their day outside. मृगैः अध्यासिताः शाद्वलाः येषु where the meadows (shadvala) were resorted to by the deer. When the day ended the deer went there to rest at night. श्यामायमानानि being rendered dark. Mallinatha supposes that the forests were being made darker by the boars, peacocks and deer when they were coming back at nightfall. (see com). It is not however necessary to suppose this. It being evening, the forest was looking dark. पश्यन् the king did not shoot for game; but being very kind as described in II.11 (धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम्) he merely looked at them. Kings are fond of shooting. Even Kalidasa describes this at IX. 55, 59 or 67. See also IX. 56. (श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातैः)

II. 18. गृष्टिः आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्, नरेन्द्रः वपुषः गुरुत्वात् उभौ तपोवनावृत्तिपथं अञ्चिताभ्यां गताभ्याम् अलंचक्रतुः ।

गृष्टिः a cow who has calved once only and hence which is always giving milk. (Comp. MK III स्त्री तावत्संस्कृतं पठति दत्तनवनास्या इव गृष्टिः सूसूशब्दं करोति). आपीन the full udder (ऊधः as in कुण्डोध्नी). It is so called as it is distended on all sides. आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात् who required an effort to carry the burden of her

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

full udders. आपीनभारोद्वहने प्रयत्नात् is सुप्सुपेति समासः. नरेन्द्रः the king. The King had a huge body (वपुषः गुरुत्वात्) which too was heavy. वपुस् the body. गुरुत्वं weight. तपोवनात् आवृत्तेः पन्थाः तम्. Mallinatha means: the way which led out of and back to the penance forest. It can also mean only तपोवने आवृत्तिः (सह सुपेति समासः) तस्याः पन्थाः as S. P. Pandit understands (merely returning). On the termination in पथम् see commentary. अञ्चित beautiful. graceful. गताभ्याम् by their gait (dual because it has reference to King and the cow.) अलंचक्रतुः beautifed, graced. As S. P. Pandit remarks तपस् in तपोवन has not much force except that of its being sacred.

II. 19. वसिष्ठधेनोः अनुयायिनम् आवर्तमानं तं वनिता निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः वनान्तात् उपोषिताभ्याम् इव लोचनाभ्यां पपौ ।

अनुयानं व्रतम् अस्य इति अनुयायिनम् following, who was following Vasishtha's cow as a vow. आवर्तमानं तं him while returning. This goes with पपौ. That वनिता alliterates with वनान्तात् is very clear. The word is also very well chosen as according to Amara it means a wife who loves her husband greatly : ' वनिता जनितात्यन्तानुरागायां च योषिति । ' On account of her great love she would wait for the king as she could proceed only upto the *Vananta*, the border of the forest. निमेषेषु अलसा पक्ष्मणां पङ्क्तिः यस्याः सा who had the rows of her eyelashes slow in winking; the idea is that she drank him with unwinking eyes. This expression is as good as अनिमेषेण चक्षुषा occurring at II. 19 or 3, 43, 61 etc. For the idea compare Vikramorvashiya : समदुःखसुखः पिबतीव नयनाभ्याम् । or we have in रघुवंश itself III. 17 : निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कांतं पिबतः सुनतानम् । also compare Kumara. VII. 64 or Megh. 16. वनान्तात् we know from I. 90 that she was bidden to worship and follow the cow to the edge of the forest. So it means from the outskirts of the forest. उपोषिताभ्याम् (as it were) those that had fasted. The idea is that if a man fasts he may drink more or eat more at the end of the fast. So with fasting eyes she drank him more. See com.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लोचनाभ्याम् by both of her eyes. पपौ Perf. III. sing. of. पा. It means drinking; the drinking is metaphorical; hence इव, as it were.

II, 20. वर्त्मनि पार्थिवेन पुरस्कृता पार्थिवधर्मपत्न्या प्रत्युद्गता सा धेनुः तदन्तरे दिनक्षपामध्यगता संध्या इव विरराज ।

वर्त्मनि on the way. पार्थिवेन by the king. See com. for derivation. पृथिव्याः ईश्वरेण–'तस्य ईश्वरः' इति अञ् प्रत्ययः. The termination अञ् is applied to the word पृथिवी in the sense of 'its lord!' पुरस्कृता placed in front, put at the head. The idea is that the cow went ahead and the king followed her. धर्मपत्नी the legal wife, the lawful wife. Compare याज्ञवल्क्य II. 128. See com. धर्मस्य पत्नी where the genitive has the sense of तादर्थ्य. A wife for helping carrying out one's lawful duties. It is exactly like the compound अश्वघास. Therefore it is तादर्थ्ये षष्ठीसमास. तया By the lawful wife of the king. प्रत्युद्गता went ahead to receive. The Queen came from the border of the forest to receive or greet the cow. The cow was now followed by the king. So the cow was between them both. Hence तदन्तरे तयोः दम्पत्योः मध्ये दिनक्षपामध्यगता Standing between the night and day. क्षपा is so called due to क्षपयति चेष्टाम् where all activity ceases. The King is compared to the day by his lustre, the queen to the night on account of her loveliness and the cow to the sandhya on occount of her lohitatva (see I. 82 before). So the rosy twilight is the comparison for the cow. The उपमादोष in the word दिन is mitigated by the fact that in a compound there is no प्रतीति of the distinction of gender. So we are told: 'इष्टः पुंनपुंसकयोः प्रायेण' का. सू. 2-93. The student can mark that दिन is sometimes neuter. This remark is made by चारित्र-वर्धन in his शिशुहितैषिणी commentary. विरराज shone, appeared beautiful. Perf. III. Sing of वि + राज्.

II. 21. साक्षतपात्रहस्ता सुदक्षिणा पयस्विनी तां प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च अस्याः विशालं शृङ्गान्तरम् अर्थसिद्धेः द्वारम् इव आनर्च ।

अक्षतानां अक्षतायुक्तं वा पात्रम्, तेन सह वर्तते इति साक्षतपात्रौ. The

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

compound solved as अक्षतैः सह वर्तमानं साक्षतं एवंविधं पात्रं हस्तयोः यस्याः would become हस्तसाक्षतपात्रौ by the rule सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ where an adjective and a noun in the locative have to be placed first in the compound. So Mallinatha solves : अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः etc. अक्षता whole grains of rice; lit. not broken. न क्षतं येषां ते अक्षताः (in plural) means thrashed and winnowed rice dried in the sun. They have to be entire, whole grains, unhusked and pounded; the rice is washed in water and used as an article of worship in all religious and sacred ceremonies. According to a तन्त्र we are told that Vishnu is not to be worshipped with akshatas as Vinayaka too is not be worshipped with Tulasi leaves : अक्षतैर्नार्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम्. Even यवs are called अक्षताs – अक्षताः च यवाः प्रोक्ताः । That even in Kalidasa's time the akshatas were made wet can be seen from आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् (VII. 28). The akshatas are sometime mixed with red powder The Vishnudharmasutra contains the earliest description of devapuja. The reference to akshatas is found in the Baudhayana grihya Parisheshasutra II. 14 which says that whole grains of rice should be offered with the verse 'Iravati' (Rv. VII. 99. 3). Akshatas also formed part of an arghya offering. (see मत्स्यपुराण 267. 2). पयस्विनीं (The termination विन् is used in the sense of abundance) having good milk. प्रदक्षिणीकृत्य–अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं (प्रगतः दक्षिणं) कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य (This is termed as a *gatisamasa*) going round; circumambulating. The rite of pradakshina formed a part of worship. It was one of the sixteen *upacaras* in Devapuja. Some think *pradakshina* was not a separate upacara but was a part of the *visarjana*. प्रणम्य च and having bowed. This is what is technically called the namaskara. विशालं expansive, big. शृङ्गान्तरम् द्वारम् The horns of the cow formed as it were an arched door, the horns looking like pillars. (शृङ्गयोः अन्तरम् the space between the horns). It as it were provided an entrance through which the worshipper passed to get his desired object. It is well-known that when a man visits the Shiva temple he looks at Shiva through the horns of Nandin.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The Nandin is as old as Mohenjo-Daro civilization where the humped and shorthorned bull is prominent. अर्थसिद्धेः द्वारम् इव as it were the door to the fulfilment of his desire. आनर्च Perf. III sing of अर्च् to worship.

II. 22. सा वत्सोत्सुका अपि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत् इति तौ ननन्दतुः तद्विधानां भक्त्या उपपन्नेषु प्रसादचिह्नानि हि पुरःफलानिः ।

वत्से उत्सुका eager for her calf. वदति स्नेहसामर्थ्यम् इति वत्सः A calf. अपि shows that even though the cow should have first gone to the calf it remained to accept the worship. स्तिमिता motionless. She remained steady for accepting the worship. सपर्याम् worship सपर्य + अ, स्त्रियां भावे, सपर्या = पूजा. प्रत्यग्रहीत् accepted (aorist). इति Hence; on account of this. तौ they both. ननन्दतुः were pleased, rejoiced, were happy. सा विधा येषां तेषाम् तद्विधानाम् those of that type or sort. भक्त्या in devotion. Things must be offered in devotion and with a feeling of piety so that they yield fruit. The Bhagavadgita harps on this feeling of piety:- पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे **भक्त्या** प्रयच्छति etc. उपपन्नेषु (P. P. P. of उपपद्) endowed with; towards them who are endowed or filled with devotion. The couple was full of devotion. तद्विधानां प्रसादचिह्नानि is like the compound देवदत्तस्य गुरुकुलम्. प्रसादचिह्नानि signs of pleasure or favour. पुरः फलं येषाम् which have their reward before them i.e. in front; thereby meaning at hand, promising fruit in the near future. This shows that immediately on the deity being pleased with the worshipper the reward of that saparya follows soon. The compound is बहुव्रीहि according to अव्ययानां बहुव्रीहिः वक्तव्यः (as पुरः is an अव्यय; like उच्चैर्मुखाः).

II. 23. सदारस्य गुरोः पादौ निपीड्य सांध्यं विधिं च समाप्य भुजोच्छिन्न-रिपुः दिलीपः दोहावसाने निषण्णां दोग्ध्रीं पुनः एव भेजे ।

सदारस्य along with his wife. दारा is so called because she separates the husband from his relations : दारयंति पतिं भ्रातृभ्यः इति दाराः । दार m. always in plural (पुं भूम्नि दाराः). निपीड्य clasping.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Cf. हस्तपीडन, so पादनिपीडन. सांध्यं those of the evening. संध्या so called because : अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा च सन्ध्या समाख्याता etc. विधिं rite. This is obviously the सन्ध्या all twice-born are expected to do. सन्ध्या originally meant twilight, but later the सन्ध्योपासन or सन्ध्यावन्दन. मेधातिथि on मनु IV. 94 says 'सहचरिते जपादिविधौ संध्याशब्दो वर्तते.' संध्या इति च उपस्थानकर्मणः नामधेयम् (विश्वरूप on याज्ञवल्क्य I. 25.) The संध्या was performed twice; but later three times and it was incumbent on one after ब्रह्मोपदेश. Compare यावद् ब्रह्मोपदेशो न तावत्संध्यादिकं न च । ततो मध्याह्नसंध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत् – जैमिनी. There is no प्रातःसंध्या on the upanayana day. The सन्ध्योपासना meant here is obviously that known to the ritualists : संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा । उभे संध्ये च कर्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेश्वपि ।। (अत्रि). पूर्वा संध्या तु गायत्री, सावित्री मध्यमा स्मृता । या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ।। (in अपरार्क p. 49). समाप्य completing, finishing. भुजाभ्याम् उच्छिन्नाः रिपवः येन who had by his arms killed his enemies. This obviously is suggested by भेजे (for an अनुप्रास in भुजा etc.); It is defensible as suggestive of future extermination of the enemy of Nandini. दोहावसाने at the end of milking. निषण्णां sitting. दोग्ध्रीम् the cow. Compare Mallinatha who says दोग्ध्रीमिति निरुपपदम् अयोगात् कामधेनुत्वं गम्यते । As there is no word like दुग्ध or पयः it is obvious that the cow could grant any desire. एव goes with दोग्ध्रीम्. पुनः The king again attended to the cow only, to the exclusion of everything else. S. P. Pandit suggested taking पुनरेव as 'a second time also.' भेजे served (by giving grass, कण्डूयन, दंशनिवारण etc.).

II. 24. गोप्ता गृहिणीसहायः अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपां ताम् अन्वास्य क्रमेण सुप्ताम् अनुसंविवेश, (क्रमेण) प्रातः सुप्तोत्थिताम् अनु उदतिष्ठत् ।

गोप्ता the protector. The king by the dint of his arms protected all. Therfore this word is significant. गृहिणीसहायः See note on 1. 48. It is a Bahuvrihi compound. अन्तिके न्यस्तौ बलि-प्रदीपौ (बलिश्च प्रदीपश्च) यस्याः ताम् near whom were placed the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

materials of worship and the lamp. This is a continued description of the puja that was offered to the cow. बलि is पूजाद्रव्यम् or पूजोपकरणम्. अन्वास्य sitting after (she sat). क्रमेण in succession. This refers to the actions of the cow, while अनु refers to those of the king. Therefore there is no repetition (or tautology) involved in the use of this word. See com. अनु is a कर्मप्रवचनीय governing the accusative by अनुः लक्षणे. He slept *after* she slept i. e. He slept *because* she slept. संविवेश lay down, slept. सुप्तोत्थिताम् (like पीतप्रतिबद्ध) who rose after sleeping. उदतिष्ठत् awoke and rose up (according to 'उदोनूर्ध्वकर्मणि' I. 3. 24 where the root उत् + स्था does not take Parasmaipada if it means merely an action and no upward movement. Otherwise we should have expected उदतिष्ठत an atmanepada form).

II. 25. इत्थं महिष्या समं प्रजार्थं व्रतं धारयतः महनीयकीर्तेः दीनोद्धरणोचितस्य तस्य त्रिगुणानि सप्त दिनानि व्यतीयुः ।

इत्थं thus. महिषी [मह्यते पूज्यते; therefore मह् with इष (टिषच्) means a crowned king; hence महिषी]. A queen who has been sanctified by coronation. समं along with. Both the king and the queen were observing the vow. प्रजार्थं for the sake of progeny. व्रतं the vow. धारयतः a *parasmaipada* present participial form. We should actually expect Atmanepada here if a causal verb is to denote (धारय is causal) the benefit of the action for the agent of the verb. But the form used is Parasmaipada by the rule. 'इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि' (Pan. III. 2.20 where Nageshabhatta says: अकृच्छ्रिणि इति अनायासेन क्रियानिवर्तके) and hence the idea of ease should be included. The roots इ and धृ take the शतृ i.e. parasmaipada participial termination अत् when the idea of ease or absence of difficulty–अकृच्छ्र is there. महनीयकीर्तेः of him, whose fame was adorable. दीनोद्धरणोचितस्य ready to relieve the distressed. See stanza 57 below where we are told that the king values fame more highly than his body; and that the king was going to help the distressed cow will appear in the sequel. Hence both these

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

adjectives have definite import. त्रिगुणानि सप्त thrice seven i.e. twenty one. त्रिगुणं threefold, having three folds. गुण means a string; that part of a string which forms its fold when doubled. व्यतीयुः passed; went by.

II. 26. अन्येद्युः मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोः गह्वरम् आविवेश ।

अन्येद्युः on the following day i. e. 22nd day. (See II. 25 where we are told of 21 days.) अन्यस्मिन् अहनि the word अहन् assumes the form एद्युः (see com.). मुनिहोमधेनुः the sage's cow which provided the materials for the sacrifice. आत्मानुचरस्य of her own follower. भावं intent, purpose, innermost feeling. जिज्ञासमाना Atmanepada present participle of ज्ञा desiderative base, desiring to know, wishing to find out. गङ्गा...शष्पं See com. It can also be explained: अन्ते प्रान्ते विरूढानि शष्पाणि यस्य तद् अन्तविरूढशष्पम्. (गङ्गाप्रतापेनान्तविरूढशष्पम्) near which tender grass had grown due to the fall of the river Ganges. This gives the reason why the cow was attracted towards the cave. गौरीगुरोः of the father of Gauri i. e. Parvati; hence of Himalaya. गह्वरम् cave. आविवेश entered, Perfect III sing of आ + विश्.

II. 27. सा हिंस्रैः मनसा अपि दुष्प्रधर्षा इति अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन नृपेण अलक्षिताभ्युत्पतनः सिंहः तां प्रसह्य चकर्ष किल ।

हिंस्रैः by wild beasts, or by fierce animals or beasts of prey. मनसा mentally, in thought. No beast of prey could even mentally hurt the cow. Hence the king was more or less engaged in seeing the beauty of the mountain. अपि gives force to the word मनसा. दुष्प्रधर्षा is to be connected with हिंस्रैः, who was difficult to be assailed by beasts of prey. दुःखेन प्रधृष्यत इति दुष्प्रधर्षा (दुस् + प्र + धृष् + खल्). The termination खल् in दुष्प्रधर्ष cannot allow the genitive in the word हिंस्र; so we have हिंस्रैः and not हिंस्राणाम् according to the sutra 'न लोकाव्ययनिष्ठा खलर्थतृनाम्' [with the affixes ल, उ, उक, an अव्यय, a खलर्थ affix, the निष्ठा (i. e. त

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

of the P. P. P.) and तृन् affixes cannot have the genitive used with them]. इति marks the thought or idea in the mind of the king. अद्रि...णेन whose eyes were cast in (the direction of) the scenery of the Himalaya mountain. The king was convinced about the cow being unassailable and hence his diversion. अल...त्पन: (the lion) whose jump or attack was not noticed by the king. सिंह: the word is supposed to be formed from हिंस् by metathesis. हिनस्ति मारयति इति पृषोदरादित्वात् सिद्धम् । हिंसेः वर्णविपर्ययः । तदुक्तम्–भवेद्वर्णागमाद्धंसः **सिंहो वर्णविपर्ययात्** । गूढोत्मा वर्णविकृतेः वर्णलोपात् पृषोदरम् ॥ प्रसह्य forcibly, by force. चकर्ष Perf. III sing. of कृष् to draw, pull. किल according to Mallinatha the word is not used here in the sense of aitihya i. e.–it is so reported; but it is used in the sense of *alika*, simulation, so it appeared. It shows a feigned action. Compare Mu. 7-9; पयस्यगाधे किल जातसंभ्रमा Ki. 8-48, 11-2. The lion appeared to assail the cow; it was not however a real act.

II. 28. गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घं तदीयम् आक्रन्दितम् आर्तसाधोः नगेन्द्रसक्तां नृपस्य दृष्टिं रश्मिषु आदाय इव निवर्तयामास ।

गुहा...दीर्घम् (the cry or scream was) prolonged by the echo in the mountain where it reverberated. आक्रन्दितम् her scream. The cow bellowed aloud on its being caught by the lion. आर्तसाधोः who was good to the distressed. See दीनोद्धरणोचितस्य in Verse 25 above. नगेन्द्रसक्ताम् (his sight that was) rivetted to the huge mountain or mountain king. न गच्छन्ति इति नगाः or अगाः (नञ् तत्पुरुष); नगानां नगेषु वा इन्द्रः or नग इन्द्र इव. Himalaya was the king of mountains. Compare कुमारसंभव I. 17 यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च । प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ रश्मिषु इव आदाय the scream of the cow drew back (ada) the glance of the king like the dragging of anything by catching it in ropes (rashmi – pragraha, see com.). The locative is here used in the sense of करण: व्याददाने चतुर्थी स्यादर्शने कथनेऽपि च । आदाय करणे योगे सप्तमी कैश्चिदुच्यते ॥ On this चारित्रवर्धन says : " यथा

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रग्रहैः कश्चित् पुरुषः घोटकाद्यन्यतः यातं आकृष्य निवारयति तथा गोक्रन्दितं राज्ञः दृष्टिं निवारितवत् इति भावः" obviously taking it as an upama which is hardly correct. रश्मि [अश्+मि according to अश्नोतेरश्च (उणादि IV 46) अश्नुते अनेन वा]. निवर्तयामास caused to come back (goes with दृष्टिम्).

II. 29. धनुर्धरः सः पाटलायां तस्थिवांसं केसरिणं सानुमतः धातुमय्यां अधित्यकायां प्रफुल्लं लोध्रद्रुमम् इव ददर्श ।

धनुर्धर The archer. (ष. त. समास). This implies readiness on the part of the king to punish. पाटला the reddish cow. तस्थिवांसम् (तस्थिवस् perfect participle) a Vedic form generally in use in classical Sanskrit "तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे" इत्यादि छान्दसा अपि भाषायां भवन्ति-मनोरमा, standing upon. (The original root is स्था). केसरिणं The lion (who was prossessed of a mane). The word is specially chosen in order that a lion with a mane can better stand comparison with the Lodhra tree in full blossom; cf केसरिपदेन प्रफुल्लत्वात्साम्यम् (चारित्र. दिन.). सानुमतः of the mountain (सानु a peak + मत्). धातुमय्यां full of reddish minerals. This also stands well by the cow who has been described as पल्लवरागताम्रा. The Kumarasambhava (I. 4) says : यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ अधित्यका a table land, an upland, a highland. पर्वतस्य आरूढस्थलमधित्यका S.K. प्रफुल्लं fully blossomed. लोध्रद्रुमम् the Lodhra tree. The tree has both red and white flowers. Here they are red. In रघुवंश VI. 2 we have the white लोध्र–मुखेन साऽलक्ष्यत लोध्रपाण्डुना. Compare कुमारसम्भव VII. 9 too द्रुमः a tree [द्रवति उर्ध्वं गच्छति इति द्रुः which means a tree; it then means a branch by the rule समुदाये वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते. Then द्रवोस्य सन्ति इति द्रुमः (द्रु + म by द्युद्रुभ्यां मः) Pan. V. 2. 108]. ददर्श saw, Perf. III sing. of दृश्.

II. 30. ततः मृगेन्द्रगामी शरण्यः प्रसभोद्धृतारिः नृपतिः जाताभिषङ्गः वध्यस्य मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात् शरम् उद्धर्तुम् ऐच्छत् ।

ततः Then, afterwards. मृगेन्द्रगामी (मृगेन्द्रः इव गन्तुं शीलं अस्य

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति). He who walked like a lion. शरण्यः (शरणे साधुः) who was a fit place for refuge or protection, showing that the king was in truth bound to give protection. प्रसभोध्दृतारिः (प्रसभेन उध्दृताः अरयः यस्य) प्रसभेन without demur, with force, or violently. उध्दृताः uprooted, exterminated. अरयः enemies. His enemies received sound punishment and were uprooted, जाताभिषङ्गः (जातः अभिषङ्गः यस्य) who met with humiliation, defeat, mortification. It may mean an unexpected reverse. Cf ततोभिषंगानिलविप्रविद्धा–रघु. 14. 54, 77 or कुमारसम्भव III, 73. The king's pride was humbled. सुमतिविजय says: ' अथाञ्जाताभिमाननिकृतिः सन्नुत्पन्नकोपः '. वध्यस्य who was fit to be killed. निषङ्गः. The quiver. (नितरां सज्जन्ति अस्मिन् शरा इति, नि + सञ्ज् + घञ्). उद्धर्तुम् to take out. ऐच्छत् desired.

II. 31 प्रहर्तुः तस्य वामेतरः करः नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे सायकपुङ्खे एव सक्ताङ्गुलिः चित्रार्पितारम्भः इव अवतस्थे ।

प्रहर्तुः when he was going to strike. (It ends in तृ, hence not a compound). वामेतरः other than the left i. e. right. The word is used more for the sake of metre. However it is used according to some for suggesting the idea of ' friendly ' (opposed to Vama which means ' perverse ' or 'inimical'). The Lion was unreal too and hence they justify the use of this particular word. नख... पत्रे – नखानां प्रभाभिः भूषितानि कङ्कपत्राणि यस्य तस्मिन् the Kankapatras or feathers of the heron which were attached to the arrows were decorated or beautified by the sheen of the nails. The nails were bright and reflected their light on to the feathers. The feathers were used to make arrow light, or to regulate their motion or to quicken their passage or even to keep the arrows visible to the archer; for कंकपत्र comp. MV 1. 18 or U. 4. 20. सायकपुङ्खे on the feathered part or haft of the arrow. सायकः an arrow. एव shows that it was rendered totally motionless, it would not move in spite of his desire to punish the lion. सक्ताङ्गुलिः This is to be connected to पुङ्खे. We expect a compound पुङ्खसक्ताङ्गुलिः but it is left uncompounded and we have a case of सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

It is proposed by some to construe करः सक्ताङ्गुलिः सन् सायकपुङ्खे एव अवतस्थे. But even then the आकांक्षा of सक्त is not fulfilled. चित्रा...रम्भ with the activity of the right hand rendered void and hence appearing as if painted in a picture. It was like an action committed to painting. Mr. S. P. Pandit's note says: "The poet means that Dilipa with his hand held fast involuntarily to the root of the arrow, looked like a picture and not a reality—so motionless was he through the action of a superhuman will." आरम्भः means an act, doing, making. Kalidasa frequently used it thus. Compare रघु. I. 15, मेघदूत 55. Apte quoting this verse takes it in the sense of 'scene' also. अवतस्थे Perf. III sing. Atm. of अव + स्था. स्था takes the Atmanepada when preceded by सम्, अव, प्र or वि – समवप्रविभ्यः Pan I. 3. 23.

II. 32. बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः राजा मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः भोगी इव अभ्यर्णं आगस्कृतं अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिः अन्तः अदह्यत ।

बाहु...मन्युः whose anger (मन्यु) was increased by the paralysis of his hand as described in the last verse. प्रतिष्टम्भः obstruction, obstacle. मन्यु anger. The king could not discharge his arrow; hence he was angry. मन्त्रैः ओषधिभिः च रुध्दं वीर्यं यस्य सः whose power was obstructed by herbs and incantations. A serpent would ordinarily show his power; but it is proverbial that his power is checked by herbs and incantations. It is well known that a serpent is made to stay in a circle under a spell or by some roots. The king had his power checked; so he was like a cobra who was thus controlled. भोगी one possessed of a भोग or a hood, a serpent. For the idea compare किरात I. 24 तवाभिधानाद्व्यथते नताननः सुदुःसहान्मन्त्रपदादिवोरगः । अभ्यर्णम् P. P. P. of अभि + अर्द् (the alternative is अभ्यर्दित distressed). It can be construed as an adjective to आगस्कृतं. Mallinatha takes it as an indeclinable. आगस्कृतं आगः कृतवान् इति आगस्कृत् one who does a sin, perpetrates a crime, an offender. आगः is derived as सहसा एति इति आगः (इ + unadi अस्). अस्पृशद्भिः not touching. The idea is that

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the king was unable to touch the offender who was so near. स्वतेजोभिः by his own powers or energy inside. तेजस् is thus described by भरतः—अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणत्यागेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ अन्तः internally, inside. अदह्यत burnt.

II. 33. निगृहीतधेनुः सिंहः आर्यगृह्यं मनुवंशकेतुं आत्मवृत्तौ विस्मितं सिंहोरुसत्त्वं तं विस्मापयन् मनुष्यवाचा निजगाद ।

निगृहीता धेनुः येन who had captured the cow. S. P. Pandit thinks that the preposition नि is merely used for the sake of metre (as he says about निजगाद) and that the prepositions have lost their force. आर्यैः गृह्यते इति who is resorted to by the Aryas, one who is friendly to the Aryas, who shelters the good. आर्यैः गृह्यते स्वाश्रयत्वेन सेव्यते इति आर्यगृह्यः तम् । चारित्रवर्धन says आर्यगृह्यत्वं सिंहसमानबलत्वं च संभाषणहेतुः. A similar word is अर्जुनगृह्य a friend of Arjuna, one on the side of Arjuna. आर्य is one who is 'वृत्तेन हि भवेदार्यो न धनेन न विद्यया'. So too we have: कर्तव्यमाचरन्कार्यमकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः ॥ मनुवंशकेतुम् who was the banner of the race of Manu. केतु also means light in the Vedas: 'केतुं कृण्वन् अकेतवे । पेशो मर्या अपेशसे creating light where there was no light and giving form to the formless.' He was the light of the race of Manu. केतु as the last member thus means, 'chief or prominent'. Just as a flag is prominent in an army, so he was prominent in Manu's line. आत्मवृत्तौ at his own condition. The king was made powerless. This is the condition which was amazing to him. It is explained as क्षात्रकर्मणि by चारित्र. विस्मितं dismayed. सिंहः इव उरुसत्त्वः तम् whose valour was great, of mighty or great strength, powerful like a lion. It may also mean : magnanimous, of a noble nature like a lion. विस्मापयन् see commentary. It is the causal present participle of वि + स्मि. Mallinatha has an elaborate discussion on the correct use of this here by Kalidasa. He notes the reading विस्मापयन्. We change स्मि to स्मा by the rule नित्यं स्मयतेः (Pan. VI. 1. 57.) when wonder is due to the agent who causes

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

it and not to an iustrument, i. e. it is due to the हेतु and not करण. We should get the Atmanepada by the Sutra भीस्म्योर्हेतुभये (Pan. I. 3. 68) where the form should be विस्मापयमानः. Hence if मनुष्यवाक् is taken as the करण as is clearly apparent from the use of the words मनुष्यवाचा in the verse, the correct form would be विस्माययन् only. Here it is the instrument (करण) that causes wonder and not the हेतु (agent) i. e. directly the सिंह. Durgadasa explains विस्मापयन् as : विस्मापयते इति विस्मापः, विस्मापं करोति इति विस्मापि and then the present participle from the denominative विस्मापि. Bhattoji Dixita notes the reading and defends it: यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते । तया सिंहो विस्मापयन् इति ण्यन्तात् णौ (the causal of विस्मापयते again) शतेति व्याख्येयम् (on Pan. I. 1. 57.) निजगाद Perf. III sing. of नि + गद् said.

II. 34. महीपाल तव श्रमेण अलम्, इतः प्रयुक्तं अपि शस्त्रं वृथा स्यात्, मारुतस्य पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये न मूर्च्छति ।

महीं पालयति इति महीपालः a king; or we may take पालयति इति पालः, मह्याः पालः महीपालः. मह् to be great. श्रमेण your effort or exertion. The तृतीया is due to अलम्. Mallinatha observes that श्रम is the करण of the साधनक्रिया which is understood. A क्रिया may be expressly mentioned or implied. श्रमेण अलम् means श्रमेण साध्यं न अस्ति, साध्याभावात् श्रमः न कर्तव्यः etc. प्रयुक्तं directed. पादपानां उन्मूलने शक्तिः यस्य तत् (रंहः) which has the power to uproot trees. रंहः speed, velocity. शिलोच्चये on a pile of rocks or stones. The idea is that wind may prevail against trees, but it is useless against mountains. मूर्च्छति – प्रसरति has power or strength. Cf. VI. 9, VIII. 89, IX 79, XI. 57.

II. 35. कैलासगौरं वृषं आरुरुक्षोः अष्टमूर्तेः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किंकरं मां अवेहि ।

कैलासगौरं as white as the Kailasa. Kailasa is a mountain near the Himalayas. It is used by Kubera as his capital. Shiva

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

is usually resident there. अलका समया चैत्र कैलासः शंकरालयः । the Harivamsa 217 contains its description. वृषं the bull, Nandin. (वर्षति फलं इति वृषः). आरुरुक्षोः desirous of ascending or mounting, Desiderative of आ + रुह्. अष्टमूर्तेः The eight forms are usually given as जलं वह्निस्तथा यष्टा सूर्याचन्द्रमसौ तथा । आकाशं वायुरवनी मूर्तयोऽष्टौ पिनाकिनः ॥ Shakuntala I., and Malavikagnimitra I., also refer to the eight forms. This is god Shiva having the eight forms. He is thus the servant of god Shiva. That suggests his greatness also. पादस्य अर्पणं एव अनुग्रहः तेन पूतं पृष्ठं यस्य. Whose back was sanctified by favour of Shiva viz. planting his foot on his back while mounting his bull, Nandin, who obviously must be tall enough. Shiva's planting his foot sanctified him. पृष्ठं back. पूतं sanctified (पू). अर्पणं planting, keeping. निकुम्भमित्रं the friend of Nikumbha. Pandit says it is not clear if this Nikumbha is a gana of god Shiva or Parvati's lion. Since Kumbhodara is himself a lion, Nikumbha may indeed be the latter. Nikumbha was a son of Kumbhakarna. In the former reference निकुम्भमित्र would mean : like Nikumbha (in strength). वल्लभ says – निकुम्भेन पार्वतीवाहनेन सिंहेन तुल्यो निकुम्भतुल्यः तम्, whereas चारित्रवर्धन says 'निकुम्भो गणभेदः कुम्भकर्णपुत्रो वा.' One Nikumbha is known to be son of Prarhada (म. आ. 229.2 Kumbha); another is Ganapati himself (see वायु II. 30, 27-52, ब्रह्म II. 43, ब्रह्मांड III. 67.30-54). But the reference to the lion seems to be more valid. अवेहि Know.

II. 36 यः स्कन्दस्य मातुः हेमकुम्भस्तननिःसृतानां पयसां रसज्ञः, अमुं देवदारुं पुरः पश्यसि, असौ वृषभध्वजेन पुत्रीकृतः ।

स्कन्दस्य of Skanda. He was Karttikeya or Shadanana, son of god Shiva. " स्कन्दनात्पतनाद् गङ्गायामिति स्कन्दः "; also स्कन्नत्वात् स्कन्दतां प्राप्तो गुहावासात् गुहोऽभवत्–म. भारत. The word shows that Gauri held the Devadaru in as much esteem as Skanda. स्कन्दस्य मातुः of Parvati. हेम...निसृतानाम्–हेम्नः कुम्भौ एव स्तनौ ताभ्यां निसृतानि तेषां (पयसाम्) and हेम्नः कुम्भौ इव स्तनौ ताभ्याम् निसृतं etc. (स्कन्द). In this

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

latter dissolution we expect the compounded form as स्तनहेमकुम्भ by the rule उपमितं व्याघ्रादिभिः (Pan. II. 1. 56) where the object of comparison precedes; but since it is a slesha it is allowed. The poet does, it seemes, desire the comparison between Skanda and the Devadaru. Cf. रघु XIV. 78 पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः । असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ पयसां there is a pun on the word; it means both water and milk. Skanda knew the taste of the mother's milk issuing out of her breasts; while the Devadaru tree received water flowing out of her breast-like golden pitchers. पुरः In front. देवदारुं the Devadaru tree; it is a species of pine. पश्यसि Mallinatha says इति. काकुः काकु means emphasis, change of tone or voice: काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः–अमर. भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते । वृषभध्वजेन by the god who has a bull (mark) on his banner, Shiva. We similarly have मकरध्वज, धूमध्वज, मीनकेतन etc. वृषभः a bull ध्वजे यस्य सः–पुत्रीकृतः–न पुत्रः अपुत्रः अपुत्रः पुत्रःकृतः पुत्रीःकृतः a *chvi* form. He is made a son while he was really not; adopted as a son. It has thus a double sanctity; not only that it is esteemed of Gauri, but it also basks in Shiva's favour.

Mr. Pandit remarks, that some people take the first line as question, is unnecesary. In sanskrit there are difinite ways of implying and expressing a question and none of them is found here; and Mr. Nandargikar tells us that out of 7 commentaries he had only three which noted even a Kaku.

II. 37. कदाचित् कटं कण्डूयमानेन वन्यद्विपेन अस्य त्वग् उन्मथिता, अथ अद्रेः तनया असुरास्त्रैः आलीढं सेनान्यं इव एनं शुशोच ।

कटं the temple. कण्डूयमानेन (present participle from कण्डूय a denominative from कण्डू) scratching. वन्यद्विपेन (वने भवः वन्यः) a wild elephant. द्विप is so called : द्वाभ्यां (शुण्डातुण्डाभ्यां) पिबति असौ द्विपः, वन्यः च असौ द्विपः च. त्वक् skin, rind. The Devadaru lost its bark on account of the rubbings of the wild elephant when he

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

scratched their temples. उन्मथिता peeled off, stripped it off of its bark. अथ then, afterwards. अद्रेः तनया Parvati, Gauri. असुरास्त्रैः असुर is न सुराः असुराः (नञ् तत्पुरुष). In the निरुक्त it is thus derived अस्ताः प्रच्याविताः देवाः स्थानेभ्यः । अ सुरताः स्थानेषु न सुष्ठुरताः स्थानेषु चपलाः इत्यर्थः । It is also derived as असुः प्राणः तेन तद्वन्तः भवन्तिः । रो मत्वर्थे । सोः प्रशस्ताद् आत्मनः प्रदेशात् देवान् असृजत तत्सुराणां सुरत्वम्, असोः असुरान् असृजत तद् असुराणाम् असुरत्वम्. The Ramayana says : सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः । अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुरास्तथा ॥ In the Rigveda Asura meant a god. Later on after a rift between the Persians and Aryans (Persians used the word Ahura for Asura) the word developed the present meaning and by dropping the अ (as if it were a नञ् formation) we get the word सुर ! Similar is the case of सित and असित. आलीढम् wounded. Lit. licked on all sides (आ). Cf. अस्त्रज्वालावलीढ (वेणी. III. 7) चारित्रवर्धन – ' व्याप्तं '. सेनान्यं (Mark the declension of this word : सेनानी) The general (of the gods). Cf. कुमारसम्भवः अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्य–मुशन्ति देवाः। (III. 15).शुशोच Perf. III. sing. of शुच्, lamented. The verse shows the great love Parvati bore to the tree.

II. 38. तदाप्रभृति–एव वनद्विपानां त्रासार्थं अङ्कागतसत्त्ववृत्ति सिंहत्वं विधाय अहं शूलभृता अस्मिन् अद्रिकुक्षौ व्यापारितः ।

तदाप्रभृति तत्कालः प्रभृतिः आदिः यस्मिन् कर्मणि तत् तथा since then. वनभवाः द्विपाः वनद्विपाः (a शाकपार्थिवादि comp.) wild elephants. त्रासार्थम् (a नित्यसमास, it has no विग्रहवाक्य) for frightening or keeping them away. अङ्कं आगताः सत्त्वाः वृत्तिः यस्मिन् तत् where the food in the form of animals walked into his lap as it were. वृत्ति may mean food also. Cf. I 88. शूलभृता by the bearer of Shula or the trident. This should suggest that the king must not now interfere in this case as if it were god Shiva's direct orders ! अद्रिकुक्षौ in this mountain cave. व्यापारितः P. P. P. of the causal of व्यापृ Appointed On this सुमतिविजय says: मम समीपे ये जीवा आगच्छन्ति तान् भक्षित्वा जीवामि इति भावः.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

II. 39. तस्य मे क्षुधितस्य तृप्त्यै परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला उपस्थिता एषा शोणितपारणा सुरद्विषः चान्द्रमसी सुधा इव अलम्।

Vallabha takes it differently. अलम् as an adverb modifying क्षुधितस्य; उपस्थिता as a predicate. परमेश्वरेण by Shiva. प्रदिष्टकाला (प्रदिष्टः कालः यस्याः सा) The Cow was as it were sent by god Shiva at the ordained hour, viz. his *parana.* (प्रदिष्टकाला and उपस्थिता may also be taken with सुधा). This word suggests that it was bad for the king to try to rescue the cow under the circumstances mentioned by the lion ! On प्रदिष्टकाला, चारित्रवर्धन says कालः अवसरः मृत्युः वा यस्याः सा इयं शोणितपारणा उपोषितस्य भोजनं तृप्त्यै अलं पूर्णा. शोणितपारणा a concluding feast or meal of blood. पारणा a concluding dinner or meal. Cf ब्रह्मवैवर्तः पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणाशनम्। उपवासाङ्गभूतं च फलदं शुद्धिकारणम्॥ सुरद्विषः of Rahu. Rahu and Ketu are names given by Hindus to the points of intersections of the ecliptic and the Moon's orbit, technically called nodes. They indicate the shadow of the earth and the moon too. This reference can well prove Kalidasa's knowledge of astronomy. The implications of the node or Rahu being fixed, the fixed area of the eclipse in which she enters near the nodes and (the other adj. पल्लवरागताम्रा showing) the coloration of the Moon on her entering the penumbra are sufficient for this purpose according to Prof. Ray. चान्द्रमसी सुधा इव the moon herself. The word सुधा refers to the story of the nectar churned out of the ocean and Rahu's betrayal by the sun and the moon. अलम् enough. As Rahu has a dinner after a lapse of time, after a longlasting fast, so too the lion is having his concluding fast after a pretty long time.

II. 40. स त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व, भवान् गुरोः दर्शितशिष्यभक्तिः, यत् रक्ष्यं शस्त्रेण अशक्यरक्षं, तत् शस्त्रभृतां यशः न क्षिणोति।

विहाय leaving. The king should not become ashamed. He had tried to do his job; but against divine ordinance he could not go and hence he need not feel ashamed. दर्शिता शिष्यस्य भक्तिः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

येन सः who had exhibited his devotion of a disciple towards his guru. By the king's behaviour so far he had shown his devotion. It was not possible for him to save the cow, that need not worry him. रक्ष्यं that which should be protected, a charge committed to one's care. This charge it was impossible for the king to protect even by his weapons. This fact explains that his fame would not suffer too. Cf. Mallinatha. क्षिणोति does not take amay from or impair. त्वं and भवान् show some confusion in diction.

II. 41. इति मृगाधिराजस्य प्रगल्भं वचः निशम्य गिरिशप्रभावात् प्रत्याहतास्त्रः पुरुषाधिराजः आत्मनि अवज्ञां शिथिलीचकार ।

अधिको राजा अधिराजः प्रादिसमासः, मृगाणाम् अधिराजः मृगाधिराजः, So too पुरुषाणाम् अधिराजः the overlord of men. प्रगल्भं intelligent, bold, significant. Cf. प्रगल्भः प्रतिभान्विते–अमर. Cf कुमारसम्भवः अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा । वचः speech, words. निशम्य having heard. प्रत्याहतं अस्त्रं यस्य सः. The student should mark that there is a difference between अस्त्र and शस्त्र. An अस्त्र is thrown like a dart, sword or any weapon, while a शस्त्र requires recitation of some formula. We therefore get the compound शस्त्रास्त्रं where both are included. His weapon was rendered useless, it did not strike. प्रत्याहत P. P. P. of प्रत्याहन्. गिरिशप्रभावात्–गिरौ शेते इति. This is a Vedic form. In classical usage it would have been गिरिशयः (by the rule अधिकरणे शेतेः Pan. III. 2-15). Others include it under the लोमादि class when it takes the affix शः–गिरिः आश्रयत्वेन अस्य अस्ति इति गिरिशः. Cf. चारित्रवर्धनः–गिरिः अस्य अस्ति इति "लोमादित्वाच्छः" । अथवा गिरिं श्यति उपभोगेन तनूकरोति इति । शो तनूकरणेऽस्माद्धातोरातोनुपसर्गे कः । "गिरौ डश्छन्दसि" इति छान्दसाभिभाषायां प्रयुज्यन्ते आशुषु क्षणिवदिति क्षीरस्वामिना उक्तम्. The king was so long thinking that he is failing in his duty and hence now after all this आत्मनि अवज्ञां शिथिलीचकार. He lessened scorning himself. He did not demean himself further. शिथिलीचकार perfect III sing. of शिथिलीकृ to lessen, abandon.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

II. 42. तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः वज्रं मुमुक्षन् त्र्यम्बकवीक्षणेन जडीकृतः वज्रपाणिः इव, च एनं प्रत्यब्रवीत ।

सः एव पूर्वभङ्गः यस्य तस्मिन् His arrows so far were always unfailing. This was the first time that they returned or were repelled or checked. It was therfore the first failure. Some read सङ्गे, and Apte in his dictionary approvingly gives the meaning of 'hindrance' quoting this verse and also III. 63 (in which latter case it has the sense by lakshana). इषुप्रयोगे in shooting arrows. वितथः प्रयत्नः यस्य whose effort was futile. वज्र the thunderbolt.; मुमुक्षन् (मोक्तुम् इच्छन्) desirous of discharging or shooting. त्र्यम्बकवीक्षणेन by the glance of Tryambaka. Parvati had a very beautiful child in her arms while she was witnessing the burning of the Tripura at the request of the gods. Indra grew jealous of the child's beauty and was going to raise his hand for striking it with his thunderboet when the glance of the child (who was Shiva himself) paralysed his arm. Later at Brahma's instruction he propitiated him. त्र्यम्बक god Shiva possessed of the three eyes. (See Mallinatha). It is also derived thus in the द्रोणपर्वः तिस्रो देव्यो यदा चैनं भजन्ते भुवनेश्वरम् । द्यौरापः पृथिवि चैव त्र्यम्बकस्तु ततः स्मृतः ॥ or तिस्रः अम्बा अस्य or देवस्तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः । अतस्त्र्यम्बकनामासौ देवलोके च गीयते ॥ जडीकृतः a chvi form, अजडः जडः संपद्यमानः कृतः जडीकृतः. वज्रपाणिः god Indra (वज्रः पाणौ यस्य). The story of Indra's paralysis is told in द्रोणपर्व अ. २०० or अनुशासन अ. ६०. Mallinatha has quoted half of the verse the first line of which is : असूयतश्च शक्रस्य वज्रेणाप्रहरिष्यतः ।

II. 43. मृगेन्द्र, यत् वचः अहं विवक्षुः, तत् संरुद्धचेष्टस्य कामं हास्यम्, भवान् हि प्राणभृतां अन्तर्गतं सर्वं भावं वेद; अतः अभिधास्ये ।

विवक्षु : desirous of speaking. संरुद्धचेष्टस्य whose action is curbed. वचः refers to verse II. 45 and later. कामम् granted, taking it for the sake of argument as truth : अकामानुमतौ कामम्—अमर. It is a consent after hesitation and reluctance. हास्यम् fit

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

for laughter or ridicule. हि because. प्राणभृत् sentient beings, living beings. अन्तर्गतं (द्वि. त.) internal, found inside i. e. the हृद्गत that is not found from external indication. भावं attitude, thought. वेद present III. sing, alternative form being वेत्ति. अतः Hence. अभिधास्ये I shall say, utter. The king does not want him to ridicule him, and he would, knowing fully that Nikumbha knew the most inward thoughts of men, declare his thoughts to him.

II. 44. स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः सः मे मान्यः, आहिताग्नेः गुरोः पुरस्तात् नश्यत् इदं धनं अपि अनुपेक्षणीयम् ।

स्थावरजङ्गमानां of the moving and the immovable. स्थानशीलाः स्थावराः according to ' स्थेशभासपिसकसो वरच् ' (स्थावर, ईश्वर, भास्वर etc.) इति वरच् प्रत्ययः । जङ्गम्यन्ते (वक्रं गच्छन्ति) इति जङ्गमाः according to गत्यर्थानां ' नित्यं कौटिल्ये ' इति यङ्. The यङ् termination denotes irregular action or frequency. So स्थावर and जङ्गम habitually fixed or constantly moving. सर्ग...हेतुः Shiva is here credited with all these three duties of the Parabrahman whereas according to the पुराण s he is only responsible for प्रत्यवहार or destruction. This is making him the supreme god. आहिताग्नेः आहितः अग्निः येन सः, alternative form is अग्न्याहित (according to the sutra ' वा आहिताग्न्यादिषु ') of him who has maintained the fires. The reference is to Vasishtha. Vasishtha depended for his sacrificial supplies on the cow and if she was to be killed, he could not brook that idea. Shiva's order was indeed inviolable, but on the other hand he could not ignore the destruction of his guru's only riches in the form of the cow. पुरस्तात् in my presence, while I look on. नश्यत् about to be destroyed. अनुपेक्षणीयम् not fit to be neglected or ignored.

II. 45. स त्वं मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं निर्वर्तयितुं प्रसीद, दिनावसानोत्सुकबालवत्सा महर्षेः इयं धेनुः विसृज्यताम् ।

स त्वं repeated as in shloka 40 above. You of this description and in these circumstances. शरीरवृत्तिं nourishment of your body.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शरीर (शॄ + ईरन् Unadi) that which decays शीर्यते इति. निर्वर्तयितुं accomplishing, effecting, satisfying. दिना...वत्सा–दिनस्य अवसाने उत्सुकः बालः वत्सः यस्याः सा whose young calf would become eager to be with her at the end of the day. The word बाल is sure to excite a feeling of sympathy, if not pity. The calf cannot remain without its mother. This is another reason in addition to the acceptance of Vasishtha's command. The lion would incur the sin of the death of the calf too in the event of the destruction of the cow. 'उत्सुकबालवत्सत्वेन द्वयोरपि नाशः सूचितः'–चारित्रवर्धन.

II. 46. अथ किञ्चिद्विहस्य दंष्ट्रामयूखैः गिरिगह्वराणां अंधकारं शकलानि कुर्वन् सः भूतेश्वरपार्श्ववर्ती भूयः अर्थपतिं बभाषे ।

शकलानि कुर्वन् it is more forceful than शकलीकुर्वन्. शकलानि is the विधेय of अन्धकार and hence it need not be in the singular. Each of the caves was enveloped in dense darkness. The rays from the lion's teeth flashed out forcing bright lines of light through it. So the lump of darkness appeared as it were shattered by those rays. **दंष्ट्रामयूखैः** दश्यते अनया इति दंष्ट्रा (ष्ट्रन् करणे). The teeth were very bright. Hence beams of light shot out from them. **भूयः** once again. He had already explained the situation to the king; but the king would not listen. Now the lion wants to rebut the argument of the king. The lion wants to prove his idea as being ridiculous. **भूतेश्वरपार्श्ववर्ती** भूतानां ईश्वरस्य पार्श्वे वर्तते इति the attendant (lit. one who is always near) of the lord of the भूतs. भूत may either mean:– all the beings in the creation or the followers of शिव called Bhutas. **किञ्चिद्विहस्य** this indicates that he did not agree with what the king said and wanted to prove its ridiculousness. **अर्थपतिं** is very significant as the argument that follows is based mainly on the science of politics—अर्थशास्त्र. In canto I too the king is referred to as Arthapati. Here that aspect of Kingship is specially emphasized.

II. 47. जगतः एकातपत्रं प्रभुत्वं नवं वयः इदं च कान्तं वपुः–एकस्य हेतोः बहु हातुं इच्छन् त्वं मे विचारमूढः प्रतिभासि ।

एकातपत्रं a white silken आतपत्र or छत्र is an emblem of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

royalty. एकातपत्र प्रभुत्व means unrivalled kingship or sovereignty over the world. The lion here weighs both sides in the barter: On the one side there is a single cow while on the other there are the very covetable possessions like overlordship of the whole world, young age and a handsome body. Was it worth the while for the king to lose the latter for the sake of the former ? No fool would have been a party to this arrangement. Cf. V. 41 'कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः। अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥. **वयः** वयते इति (from वी to go). **एकस्य-हेतोः** with हेतु the genitive is used instead of ablative or instrumental; but the rule is not applicable to pronouns. It may also have been एकेन हेतुना or एकस्मै हेतवे or एकस्मात् हेतोः; the एक referred to is of course the cow. The barter is here 1:3. **विचार-मूढः** विचारेण मूढः or विचारे मूढः foolish in thought.

II. 48. तव भूतानुकम्पा चेत् इयं एका गौः त्वदन्ते स्वस्तिमती भवेत्। प्रजानाथ, जीवन् पुनः प्रजाः उपप्लवेभ्यः पिता इव शश्वत् पासि।

भूतानुकम्पा भूतेषु अनुकम्पा compassion towards beings. The lion has already pointed out how unequal the barter was. Now he himself advances by guesswork the possible objections of the king and answers them one by one. It was probably through compassion that the king wanted to save the cow at the cost of his own life. But compassion too is relative. This compassion may have saved the cow quite all right; but what about the subjects that would remain without any protection, if he were thus killed ? Charity after all begins at home. If at all the king wanted to take pity he should apply it to the subjects whom he regarded as his own children, rather than the cow. **इयं एका गौः** This one cow; the lion pretends ignorance and refers to the cow as an ordinary cow not worth so much as the king's life. **चेत्** 'पक्षान्तरे चेद्यदि च', it shows a conditional clause or a shifting point. **स्वस्तिमती** स्वस्ति अस्याः अस्ति इति. स्वस्ति is often used like a substantive in the Vedas. **उपप्लवेभ्यः** derived from उप+प्लु+अप् affix, lit. that which passes over, hence any heavy

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

calamity or disaster. **प्रजानाथ** is very significant here. The king was not a गोपाल or a cowherd so that he should be so anxious to save the cow. As the lord of the subjects it was his bounden duty to look after the protection of the subjects. Cf. "प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा etc." शाकु. **पिता इव** some derive पितृ from पा (to protect) with the तृ affix. Others take it as an irregular form पा and तृ (तृच्), lit. one who protects. Here this literal sense of protection is prominent. Cf. "प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणात् अपि । स पिता पितरः तेषां केवलं जन्महेतवः ॥" (रघु). For a similar argument see नागानन्द V आत्मीयः पर इत्ययं खलु कुतः सत्यं कृपायाः क्रमः किं रक्षामि बहून् किमेकमिति ते चिन्ता न जाता कथम् । तार्क्ष्यात् त्रातुमहिं स्वजीवितपरित्यागं त्वया कुर्वता येनात्मा पितरौ वधूरिति हतं निःशेषमेतत्कुलम् ॥ This is the most uptodate utilitarian point of view which of course the idealist would never like to prefer.

II. 49. अथ एकधेनोः अपराधचण्डात् कृशानुप्रतिमात् गुरोः बिभेषि, अस्य मन्युः कोटिशः घटोध्नीः गाः स्पर्शयता भवता विनेतुं शक्यः ।

अथ इति पक्षान्तरे. This shows that this verse gives another possible argument viz. the king might be afraid of the preceptor who had only one cow and was enraged at the guilt or crime. The previous verse undervalues the cow; here the lion talks with seeming disrespect for the preceptor. **एकधेनोः** एका (एव) धेनुः यस्य सः One who has (only) one cow. **अपराधचण्डात्** अपराधे अपराधाद्वा चंडात् easily enraged at an offence. **कृशानुप्रतिमात्** कृशानुः प्रतिमा यस्य तस्मात् or कृशानोः प्रतिमः तस्मात् ; comparable to the Fire or an image of Fire. **कृशानुः** कृश्यति तनूकरोति इति from कृश् + आनु (क्); **प्रतिमा** प्रतिमाति इति प्रतिमः one who imitates (मा + क) **स्पर्शयता** pr. part. from the causal of स्पृश् by you who offer or present. **कोटिशः** by crores; शस् indicates repetition वीप्सायां. **घटोध्नीः** घटाः इव ऊधांसि यासां ताः 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः बहुव्रीहेरूधसो ङीष् इति ङीष् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

II. 50. तत् कल्याणपरंपराणां भोक्तारं ऊर्जस्वलं आत्मदेहं रक्ष, ऋद्धं राज्यं हि महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नं ऐन्द्रं पदं आहुः ।

तत् therefore; for the reasons advanced above. **कल्याणपरंपराणां भोक्तारं** 'परम्पराशब्दः तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम्' remarks भट्टोजी दीक्षित. Wilson, however derives it from पर by a repetition. कल्याणानां परंपराः (संततयः) तासां, of a series of comforts of bliss. **ऊर्जस्वलम्** ऊर्जः अस्य अस्ति इति. ऊर्जस् takes instead of वत् or मत् वल or विन् (ऊर्ज्वस्विन् too) possessed of strength. **महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नं** मह्याः तलं महीतलं तस्य स्पर्शनं मात्रा अस्य; तेन भिन्नम् – different only to the extent of contact with the surface of the earth. The lion means that the king was fortunate enough to have a very prosperous kingdom; moreover he was capable of enjoyment too. He was lucky like Indra; the only difference between the two was that the kingdom of इन्द्र being in the Heavens never touched the surface of the earth' while the king's kingdom lay on the surface of the earth. Cf "एतावानेव आयुष्मतः शतक्रतोश्च विशेषः". **ऋद्धम्** P. P. P. from ऋध् (4, 5 P) to prosper. **राज्यम्** राज्ञो भावः कर्म वा kingship or the king's duties. **ऐन्द्र पदं** the position of इन्द्र. इन्द्रस्य इदं ऐन्द्रं (पदम्).

II. 51. मृगेन्द्रे एतावत् उक्त्वा विरते अस्य गुहागतेन प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः अपि प्रीत्या तम् एव अर्थं क्षितिपालं उच्चैः अभाषत इव ।

It is a fine instance of क्रियोत्प्रेक्षा. The huge rocks too reiterated the same thing under the guise of the echo of the lion's speech. **एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे** is सति सप्तमी; when the lord of beasts stopped on saying this much : i. e. the verses from 47 to 50. The Prakashika remarks 'अथ सिंहस्य वाक्योपसंहारेण राज्ञो वचनावकाशं दर्शयति ।' **प्रतिस्वनेन** प्रतिनिधिः स्वनः a Pradi samasa. It cannot be dissolved as an Upapada Tatpurusa Compound in which case it would be प्रतिस्वान. **गुहागतेन** गुहासु गतेन produced in the caves. **अभाषत** भाष् a root that takes two objects. Cf. मल्लि० "दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचित्रामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यत्सच्चते तदकीर्ति तमाचरितं कविना ॥ "; क्षितिपालं and अर्थं are the two objects here. The above list does not mention भाष्, but being a substitute for ब्रू it may also be taken with the group mentioned.

II. 52. देवानुचरस्य वाचं निशम्य तदध्यासितकातराक्ष्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः मनुष्यदेवः पुनः अपि उवाच ।

There is a vivid contrast between देवानुचर and मनुष्यदेव. Till now it was a servant of the gods who spoke. Now it was the turn for the lord of men to make a reply. It suggests by double meaning of देव (god and king) that the lion was after all a servant; the master in any case was sure to come out successful. Cf. 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' and "नराणां च नराधिपम्" भगवद्गीता X. Moreover 'महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति' मनु. **तदध्यासितकातराक्ष्या** तस्य अध्यासितेन कातरे अक्षिणी यस्याः सा or तेन अध्यासिता च कातराक्षी च... whose eyes were timid and who was assaulted by him; or whose eyes were timid on account of his sitting on her. The poet means to say that the king was already compassionate (Cf. धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः II above); he was still more so (सुतरां दयालुः) as he was being looked at by the cow in that piteous state. मल्लिनाथ remarks that तेन etc. is better than तस्य, as it is the कर्तृकत्व that is वाच्य here. 'नपुंसके भावे उपसंख्यानम्' (वार्त्तिक). **सुतराम्** superlative, indeclinable, much more; exceedingly; the excess belongs to दयालुता i. e. the दयनक्रिया and not to the king, hence we have सुतराम्. **निरीक्ष्यमाणः** passive pr. part. from निर् + ईक्ष् to see. Cf. प्रकाशिका 'देवानुचरस्येति श्रद्धेयवाचः मनुष्यदेव इति तद्वाक्यस्य विपर्यासाद्युनुपहनत्वाभिप्रायम् । पुनरिति स्थैर्यं दर्शयति । अपिरसंभावनां द्योतयति । क एतन्निशम्य प्रतिवचनं कुर्यादपि तु क्रियामेव केवलं उत्तरीकुर्यात् ऋते महासत्त्वादस्मादित्यर्थः ।'

II. 53. उदग्रः क्षत्रस्य शब्दः क्षतात् त्रायते इति किल भुवनेषु रूढः । तद्विपरीतवृत्तेः राज्येन उपक्रोशमलीमसैः प्राणैः वा किम् ।

क्षतात् from destruction or peril. **किल** They say. It

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

shows that the derivation supplied herein is not real but imaginary. It is based on the sense of the word 'क्षत्र'. Cf. 'किलशद्वस्तु वार्तायाम्' (विश्व). मल्लिनाथ also remarks 'तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति।' **उदग्रः** उद्गतं अग्रं यस्य lit. one whose point is raised above the normal level; i. e. attracting attention, excellent or noble. **रूढः** मल्लिनाथ remarks व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु. There are three types of words (i) यौगिक–Those which have acquired their sense etymologically, (ii) योगरूढ whose etymological sense is restricted to a narrow limit, and (iii) रूढ that which has a conventional meaning alone. Thus पाचक is यौगिक, पङ्कज is योगरूढ and अश्वकर्ण or गो is रूढ. The word क्षत्र is योगरूढ. **क्षत्रस्य शब्दः**=क्षत्रः इति शब्दः or क्षत्रियशब्दः. क्षत्र is really derived from क्षतः त्रायते and not क्षतात्. Cf. 'ब्राह्मणानां क्षतत्राणात् ततः क्षत्रिय उच्यते।' (महाभारत, शान्तिपर्वन्). **भुवनेषु** in the three worlds स्वर्ग, मृत्यु and पाताल. Sometimes they are even mentioned as fourteen: seven higher and seven lower: 'भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपःसत्यं' (or ब्रह्म) and अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल and पाताल. This verse gives an answer to the argument in verse 50 'तद्रक्ष कल्याणपरंपराणां etc'. The King places his duty before personal safety. Cf. 'अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययां। संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते॥' The lion wanted Dilipa to protect the body which was an enjoyer of series of bliss. But then, if a person swerves from his duty where does the कल्याण remain? **तद्विपरीतवृत्तेः** तस्मात् विपरीता वृत्तिः यस्य तस्य; तद् refers to the क्षतत्राण which is the duty of a warrior. If instead of protecting others a warrior preserves his own body at the cost of others, what use is the kingdom or life to him? Cf. 'परोपकाराय सतां विभूतयः'. **उपक्रोशमलीमसैः** qualifies प्राणैः. प्राण is the vital breath. They are five प्राण, अपान, व्यान, उदान and समान. Here however प्राणैः refers to life in general. उपक्रोशात् मलीमसैः tarnished by ignominy. उपक्रोश is derived from उप+क्रुश् with the घञ् (अ) affix. मलीमस is formed from मल with the possessive affix ईमस. **वा** may mean 'and' or 'or'.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

II. 54. अन्यपयस्विनीनां विश्राणनात् च महर्षेः अनुनयः कथं नु शक्यः। इमां सुरभेः अनूनां अवेहि। त्वया तु रुद्रौजसा अस्यां प्रहृतम्।

This meets the argument advanced in verse 49 viz. "अथैकधेनोरपराध...". The cow after all was no ordinary milch-cow. She was a wish-yielding cow not less in pow.r than सुरभि, the कामधेनु of gods. The lion may ask, "If she was so powerful how could she be assaulted by me?" The king anticipates this question and explains, 'You could assault her simply because god Shiva has bestowed special power upon you.' **कथं नु** indicates a question; how indeed (is it possible)? **शक्यः** is not usually used independently without an infinitive as here. It should be अनुनयः कर्तुं कथं शक्यते etc. **अनुनय** lit. leading one after; hence propitiation or pacification. **सुरभेः** may be ablative or genitive 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्,' पाणिनी II. 3-72. **विश्राणनात्** by presentation. **अन्यपयस्विनीनाम्** of other ordinary milch-cows. When नन्दिनी is no ordinary milch-cow, her loss cannot be compensated by crores of such cows. **अनूनां** न ऊनां 'not less', emphatic way of saying 'equal to' i. e. equally powerful. सुरभि was the mother of नन्दिनी and the daughter had inherited all her virtues and powers. **रुद्रौजसा** रुद्रस्य ओजसा. Cf "तदाप्रभृत्येव etc...' II. 38. For the etymology of the word Rudra, cf. (i) रोदयति असुरान् इति रुद्रः। सोऽरोदीद्यदरोदीत्तत् रुद्रस्य रुद्रत्वम्। (ii) रोदनात्तव रुद्रेति नामधेयं भविष्यति। कूर्मपुराण (iii) रुजः सर्वगता यस्मात् हारयामि जगत्त्रयौ। रोदनं हन्मि यस्माच्च रुद्रस्तस्मादहं प्रिये॥ स्कन्दपुराण (iv) प्रादुरासीत्प्रभोरङ्के कुमारो नीललोहितः। रुदन्वै सुस्वरं सोऽथ द्रवंश्च द्विजसत्तम। किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं प्रत्युवाच ह॥ नाम देहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिम्। रुद्रस्त्वं देव नाम्नासि मा रोदीर्धैर्यमावह॥ एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तकृत्वा रुरोद वै। ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि वै प्रभुः। स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः पुत्राश्च वै प्रभुः॥" (v) निरुक्त – रुद्रो रौतीति सतः। रोरूयमाणो द्रवतीति वा, रोदयतेर्वा। (vi) यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् – काठक. (vii) यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् – हारिद्रविकम्. There are eleven रुद्र s mentioned in the Vedas. Here, however it refers to शिव

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

who was the master of कुंभोदर, the lion. The lion underrated the cow and made fun of वसिष्ठ; now the king has his own turn and repays him in the same coin. प्रहृता त्वया स्यात् is not so emphatic.

II. 55. सा इयं मया भवतः स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण मोचयितुं न्याय्या । एवं तव पारणा न विहता स्यात् । मुनेः क्रियार्थश्च अलुप्तः भवेत् ।

सा इयं the cow who has been so described; i. e. who is not less than surabhi. **स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण** निष्क्रीयते अनेन इति निष्क्रयः एरच् इत्यच्प्रत्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयः तेन. By offering my own body as ransom or price. Cf. 'अल्पेतरत्वात् श्रुतनिष्क्रयस्य' (रघु, V.22). Here निष्क्रय must be taken to mean निष्क्रयदान corresponding to देहार्पण. **न्याय्या** न्यायादनपेता, 'धर्मपथ्यर्थ—' इत्यादिना यत्प्रत्ययः. न्याय्या just or proper. **विहता** disturbed or hindered. वि + हन् has a special sense, it means the violation of a sacred duty. Without the पारणा a fast is not complete. **क्रियार्थः** क्रिया होमादिः स एव अर्थः क्रियार्थः । अलुप्तः does not balance well with न विहता. The king means to say: I do not wish to deprive you of your feast; nor am I prepared to violate my duty. Hence let me offer my own body as ransom for the cow, thus protecting the cow and still providing for your feast.

II. 56. परवान् भवान् अपि इदं अवैति । तव हि देवदारौ महान् यत्नः । रक्ष्यं विनाश्य स्वयं अक्षतेन नियोक्तुः अग्रे स्थातुं न हि शक्यम् ।

इदम् this: the statement made in the second line. **परवान्** परः (a superior or master) अस्ति अस्य इति, lit. one who has a master i.e. a servant or a dependent. **महान् हि......देवदारौ** is a parenthetical clause. It provides the reason on which the statement on the first half is based. The fact that the lion is putting in a tremendous effort to protect the Deodaru is ample proof of the fact that he knew the importance of protecting the object entrusted to him. प्रकाशिका says: पराधीनो हि पराधीनस्य पीडां जानाति । "न हि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनां इति न्यायात् ।" V. L. अवैतु is not so significant. "स्थातुं नियोक्तुः......" is in apposition

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

to इदं in the first line. **स्वयं** it has the sense of आत्मना (instrumental) here. **अक्षतेन** is very significant here. If even after suffering injuries the servant cannot protect the 'rakshya' he is not to blame; but if he remains uninjured and allows the 'rakshya' to be destroyed. **विनाश्य** ल्यबन्त from the causal of वि + नश् after having allowed to perish.

II. 57. किमपि अहं तव अहिंस्यः मतः चेत् मे यशःशरीरे दयालुः भव। मद्विधानां हि एकान्तविध्वंसिषु भौतिकेषु पिण्डेषु अनास्था खलु।

किमपि is used to mean पक्षान्तरे according to मल्लिनाथ. But in fact there is no पक्षान्तर indicated here. It may be taken to mean 'for some reason', 'somehow or other'. It should be then construed with अहिंस्यः. **यशःशरीरे** यशः एव शरीरं तस्मिन्. The kings of the रघु race are often described as यशोधन. **एकान्तविध्वंसिषु** एकं एव अन्तं यस्य तत् एकान्तं of one form, never-changing; invariable. एकान्तं यथा तथा विध्वंसितुं शीलं येषां तेषु on those that are invariably perishable. Cf. भगवद्गीता II.34 'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' The king means that the physical body is totally perishable, not so the यशःशरीर. Cf. 'मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें'. **पिण्ड** the mortal body; the word implies contempt. भौतिक पिण्ड is a trifle as compared to the नित्य यशःशरीर. **मद्विधानां** अहं विधा येषां तेषां of people of my sort. This verse contains self-praise; but as नारायण remarks नात्रात्मप्रशंसा दोषाय परमार्थत्वात्। तदुक्तं 'स्वगुणाविष्क्रिया दोषो नात्र भूतार्थशंसिनः' इति। **भौतिकेषु** made of the five great elements. The physical body is after all a lump of these elements. This verse gives a reply to II. 47 'एकातपत्रं' etc.

II. 58. संबंधं आभाषणपूर्वं आहुः। वनान्ते संगतयोः नौ सः वृत्तः। तत्, भूतनाथानुग त्वं संबन्धिनः मे प्रणयं विहन्तुं न अर्हसि।

संबन्धं सख्यं friendship or community feeling, relationship. **आभाषणपूर्वं** आभाषणं पूर्वं यस्मिन् तं—preceded by conversation. पूर्वं is interpreted by मल्लिनाथ as कारण. Conversation is the cause of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

friendship. For a similar idea cf. " यतः सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ।" कुमार V. 24; or "प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ॥" वनपर्व. **वनान्ते** in the interior of the forest or in the forest. The king means to say : 'having met in this forest we have made friendship by our conversation. So you should not now refuse this my first request, I being your new friend.' **प्रणयं विहन्तुं** प्रणयः here is used in the sense of request. For a similar use cf. मालविका III ' उचितः प्रणयो वरं विहन्तुम् ". **भूतनाथानुग** servant of the lord of भूत s. The vocative is significant. Shiva is the friend and protector of all. So his servant too should be friendly and benevolent to all. Cf. प्रकाशिका ' भूतनाथानुग इति परमेश्वरपरिसरवर्ती त्वमेव औचित्यं वेत्सि इत्यर्थः । ' and नारायण " भूतनाथानुगशब्देन स एव ममापि नाथ इति द्योत्यते । "

II. 59. तथा इति गां उक्तवते हरये सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः न्यस्तशस्त्रः दिलीपः स्वदेहं आमिषस्य पिण्डं इव उपानयत् ।

गां उक्तवते who had said the words " be it so (तथा)". V.L. गां मुक्तवते would mean ' who had released the cow after saying "Let it be so." ' **सद्यः** समाने अहनि (irregular) suddenly. **प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः** प्रतिष्टम्भात् विमुक्तः बाहुः यस्य सः whose arm was freed from paralysis. The arm was paralysed by the power of Shiva to stop Dilipa from shooting an arrow for killing the lion. Now the king had given up that intention, so the arm was free. There might have been the intention of testing the honesty of the king whether he stuck to his offer even after his hand was free; or whether he immediately discharged an arrow after being free. **न्यस्तशस्त्रः** न्यस्तं शस्त्रं येन सः who had discarded or thrown away his weapon. Far from shooting an arrow Dilipa threw away his weapon to inspire confidence in the lion and also to prove that he still abided by his word. **पिण्डम्** a morsel (of flesh—आमिष). This shows that the king had no regard for the mortal body. It is ample proof of the statement made by the king in II. 57— " एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ।" The story is

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

comparable to that of king Shibi who offered his own body to save a pigeon from the clutches of a vulture.

II. 60. तस्मिन् क्षणे उग्रं सिंहनिपातं उत्पश्यतः अवाङ्मुखस्य प्रजानां पालयितुः उपरि विद्याधरहस्तमुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ।

उत्पश्यतः lit. who was looking upwards there, who was awaiting. The king, fully prepared for death had cast down his face, maybe to concentrate in meditation about the Highest. He was now expecting the onslaught of the lion at any moment. The situation is very dramatic. The story has reached its climax and the description though brief is very picturesque. **अवाङ्मुखस्य** who had bent down his head. निम्नं अञ्चति इति अवाक्, अवाक् मुखं यस्य यस्य सः अवाङ्मुखः । **पालयितुः प्रजानां** the phrase is significant. It shows that the king valued his responsibility of the प्रजापालयितृ over and above everything else. **पुष्पवृष्टिः** पुष्पाणां वृष्टिः a shower of flowers (fallen from the sky) is a sign of great honour. Cf. 'कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्तः शंभोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिशत्रोः ।' (कुमार० XVII. 53). **विद्याधरहस्तमुक्ता** विद्याधराणां हस्तैः मुक्ता released by the hands of the विद्याधर s; the विद्याधर s are a group of semi-divine beings residing on the slopes of the Himalaya. They shower flowers upon people who have done some act of extra-ordinary merit. 'विद्यायाः गुटिकाञ्जनादिविषयिण्या धरो धारकः' नारायण.

II. 61. वत्स, उत्तिष्ठ इति अमृतायमानं उत्थितं वचः निशम्य उत्थितः सन् राजा अग्रतः स्वां जननीं इव प्रस्नाविणीं गां ददर्श, सिंहं न ।

अमृतायमानं न विद्यते मृतं अनेन इति अमृतम् । अनमृतं अमृतं संपद्यमानं अमृतायमानम् । च्वि formation, Pr. Part., or अमृतमिव आचरति अमृतायते. The King expected the mortal attack of the lion. Instead he heard the immortalising nectar-like words of the cow who regarded him as her own child. **उत्थितम्** उच्चैः उच्चारितं that arose aloud. **अग्रतः** तस् denotes the locative here. **प्रस्नविणीं** प्रकृष्टः स्नवः प्रस्नवः सः अस्याः अस्ति इति प्रस्नविणी; a प्रादि compound. Hence she is compared to a mother whose milk oozes forth at the sight of the child. **सिंहं** stands in vivid dramatic contrast against the mother-like cow showering milk.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

II. 62. विस्मितं तं धेनुः उवाच, साधो, मया मायां उद्भाव्य परीक्षितः असि; ऋषिप्रभावात् अन्तकः अपि मयि प्रहर्तुं न प्रभुः, किमुत अन्यहिंस्राः।

विस्मितं astonished at the scene described in 60 and 61 above. **साधो** vocative; साध्नोति साध्यति वा धर्मं परमार्गं वेति साधुः। The ephithet is just appropriate to the king who had fulfilled his task at the cost of his life and who was extremely obliging to the cow. **मायां** illusion, a delusive fantom created by superhuman power. Some derive the word from 'मय' who was the originator of magical art. The word was popularised by the अद्वैत philosophers who regard everything else but the highest god as माया or illusion. Rigveda uses the word to denote mere magical power. **उद्भाव्य** ल्यबन्त from the causal of उद्+भू to create: having created. **परीक्षितः** put to test; परीक्ष्, lit. means to look minutely on all sides, hence to test; this method of putting a devotee to extreme test is very common in Indian mythology. **ऋषिप्रभावात्** प्रकृष्टो भावः प्रभावः, ऋषेः प्रभावः ऋषिप्रभावः on account of the powers of the sage वसिष्ठ. **अन्तकः** अन्तति बध्नाति प्राणिनः इति। अन्तयति नाशयति इति वान्तकः। The god of Death. किमुत what then? Much less.

II. 63. गुरौ भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते प्रीता अस्मि; पुत्र, वरं वृणीष्व; मां केवलानां पयसां प्रसूतिं न, प्रसन्नां कामदुघां अवेहि।

प्रीता प्रसन्ना. ते is used in the dative by the Varttika that lays down that 'the person for whom an action is done is also the संप्रदान of that action,' and dative is the case that usually denotes संप्रदान. There is also another rule to support it directly: 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्.' पुत्र and वरं are taken together by some to mean 'the boon of a son'. But this limits the scope of the generosity of the cow. **प्रसूतिं** The source or उद्भवस्थान; पयसां प्रसूतिं stands in contrast to कामदुघां. नारायण reads हन्त for पुत्र and remarks 'हन्तेति वाक्यारम्भे अनुकम्पायां वा।' Cf. 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः।' इति सिंहः. Here हन्त may be to indicate joy (हर्षे).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

II. 64. ततः मानितार्थी स्वहस्तार्जितवीरशब्दः सः हस्तौ समानीय सुदक्षिणायां वंशस्य कर्तारं अनन्तकीर्तिं तनयं ययाचे ।

मानितार्थी has no great significance; it comes only for alliteration. It may, however be taken to imply the contrast between the king's usual position as a donor and his present position of a supplicant. प्रकाशिका finds deeper meaning in the term : 'मानिताः मानं प्रापिताः न तु केवलं अभिलाषितदानेन उपच्छन्दिताः अर्थिनो येन । ततश्च तेषामपि दैन्यसूचकानि अञ्जलिबन्धनादीनि यस्य नित्यपरोक्षाणि सोऽपि गुरुधेनुप्रसादं मानयन् अञ्जलिं अबध्नात् । न तु अर्थितादैन्यादिति भावः । कुर्यात् अथवा मानितां अर्थयितुं शीलं यस्य । मानधनत्वात् । स कथं उक्तप्रकारव्यतिरेकेण अञ्जलिं इति भावः ।" The epithet shows that he was a दानवीर. **स्वहस्तार्जितवीरशब्दः** who had acquired the title of a hero by his own arms : Cf. 'स्ववीर्यगुप्ता हिमनोः प्रसूतिः'. This shows that he was a युद्धवीर while the folding of the hands and the speech made by him shows that he was a धर्मवीर too. All these virtues are already described in detail in canto I. The incident proves him also to be a दयावीर like जीमूतवाहन in the नागानन्द. **सुदक्षिणायाम्** the king had many wives. But his desire was that he should get a son from सुदक्षिणा. Cf. 'किन्तु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजाः' The आधार of the act of birth is always in the locative. **वंशस्य कर्तारम्** Dilipa was very shrewd. He chooses a boon by which not only he but his children too will have children and the race thus would continue for ever. **अनन्तकीर्तिं** mere continuation of the race was of no use. The son must be worthy of a father like Dilipa; hence this adjective.

II. 65. संतानकामाय राज्ञे तथा इति कामं प्रतिश्रुत्य सा पयस्विनी, पुत्र, मदीयं पयः पत्रपुटे दुग्ध्वा उपभुङ्क्ष्व इति तं आदिदेश ।

संतानकामाय संताने कामः यस्य तस्मै. The King had no other desire; all the effort was meant for a child. The dative is used according to the rule 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता.' **दुग्ध्वा** having milked. **पत्रपुटे** in a vessel of leaves: that alone could be avai-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

lable there. **पुत्र** The vocative definitely shows that she regards him as a son. **उपभुङ्क्ष्व** V. L. उपयुङ्क्ष्व is defective. The king so long maintained himself on forest produce and had never tasted this milk of the divine cow. The cow wanted the remove the influence of the curse of her mother by the power of her own milk.

II. 66. मातः, ऋषेः अनुज्ञां अधिगम्य वत्सस्य होमार्थविधेः च शेषं तव औधस्यं रक्षितायाः उर्व्याः षष्ठांशभागं इव उपभोक्तुं इच्छामि ।

मातः Just as the cow regards king Dilipa as her child, he too regards her as his mother. The King's sense of duty is noteworthy here. Even in the flush of triumph he does not forget the fact that the calf and the religious rites of the sage had precedence. Moreover the cow belonged to the sage; as such the pupil could not drink her milk without his permission. This considerate nature of the king adds to the pleasure and satisfaction of the cow. Cf. Narayana 'विशिष्टविप्रभावितं शुभग्रहस्य चोदयः शुभग्रहस्य वर्गता त्रयो महागुणाः स्मृताः ' इति वचनात् गुरुनियोगपूर्वकत्वोपादानम् । **वत्सस्य** Cf. "गवामधोगतं क्षीरं वत्सपानेन शुध्यति" i. e. the milk in the udders is purified by the sucking of the calf. This is an afterthought. The King rightly shows regard for the claim of the calf who in fact was the cause of the flow of milk. By लक्षणा it means वत्सपीतस्य. **होमार्थविधेः** नारायण remarks 'होमार्थो विधिः दोहनविधिः हुतशेषस्य मेध्यतरत्वात्तच्छेषत्वोक्तिः । ' This also is not the real cause. The King wants that his self-intersest should not stand in the way of the religious rites of Vasishtha. After all Nandini was the होमधेनु of Vasishtha. चारित्रवर्धन reads quite a different verse of the same sense in place of this one viz: वत्साग्निकार्यव्यतिरिक्तमन्यदृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः । स्तन्यं रसं वश्मि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ **षष्ठांशं** Sixth portion of the revenue. It is the salary of the king for good government. रक्षावेतनमादायः गुरुनियुक्तः स्वकृत्यपूपयुञ्जीत । इति कौटल्यः । राजा हि फलषड्भागं तस्मादाप्नोति रक्षितात् । इति मनुः । cf. notes on I. 18. The प्रकाशिका remarks यथा प्रजानां

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

देवपित्रतिथिपूजाभृत्याभरणोपयोगांशपञ्चकव्यतिरिक्तं भुवः षष्ठं फलांशं रक्षावेतनमादाय गुरुनियुक्तः स्वकृत्येषूपयुञ्जीत तथा तवाप्युचितकृत्योपयुक्तशेषं पयः स्वप्रभावगुप्तायाः कृतरक्षणविडम्बनो गुरुनियोगादहमुपयोक्ष्य इत्यर्थः । The kings are always described as षष्ठांशभुक्.

II. 67. क्षितीशेन इत्थं विज्ञापिता वसिष्ठधेनुः प्रीततरा बभूव । तदन्विता च हैमवतात् कुक्षेः अश्रमेण आश्रमं प्रत्याययौ ।

प्रीततरा the cow was already pleased at his गुरौ भक्ति and अनुकम्पा for her. She was still more pleased to see his sense of duty. **अश्रमेण** without fatigue; because both were successful in their tasks. अश्रमेणेति कृतकृत्यतया व्यग्रभोगकारिणी धृतिर्दर्शिता । अत्र धेनोरपि कारुणिकत्वात् तदनुग्रहेण कृतकृत्याभिमानोऽनुसंधेयः । **क्षितीशेन** क्षियन्ति निवसन्ति प्राणिनोऽस्यामिति क्षितिस्तस्या ईशः । Though the master of the earth, the king paid due regard for the permission of his preceptor. **वसिष्ठधेनुः** it is significant here. She being the cow of the sage was pleased to see Dilipa's respect towards him. **हैमवतात्** हिमवतः अयं हैमवतः तस्मात् हैमवतात् ।

II. 68. नृपाणां गुरुः प्रसन्नेन्दुमुखः तस्याः प्रसादं गुरवे निवेद्य प्रहर्षचिह्नानुमितं (तं) पुनरुक्तया वाचा इव प्रियायै शशंस ।

प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसन्नः इन्दुः इव मुखं यस्य सः or प्रसन्नं इन्दुः इव मुखं यस्य सः with his moonlike face brightened or with his face bright like the moon. This is one of the प्रहर्षचिह्नs that indicated his joy to his wife. Note that the king did not swerve from duty even here. He knew that his wife would be overjoyed to know the favour of the cow. But it was his bounden duty to inform his preceptor before everybody else. So he did not allow himself to be tempted by the eager looks of his wife. **प्रहर्षचिह्नानुमितं** प्रकृष्टः हर्षः प्रहर्षः स एव चिह्नं तस्य वा चिह्नानि तेन तैः वा अनुमितं—inferred from the indication in the form of excessive joy or from signs of excessive joy. The प्रहर्षचिह्नs are: मुखनयनप्रसादमन्दस्मितादीनि. Some take प्रहर्षचिह्नानुमितं and वाचा पुनरुक्तयैव with वसिष्ठ too. Narayana criticises them violently, He says that the sage possessed super-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

human power by which he was already in the know of things. Hence inference was not essential for him. The निवेदन by the king, however, was a sign of respect. Cf प्रकाशिका 'अत्र प्रत्युद्गमसमय एव नायिकाया दर्शने सत्यपि विविक्त एव वृत्तान्तस्य कथयितुमुचितत्वात् गुरवे निवेद्य शंसनमौचित्यप्राप्तमित्यवसेयम्।' पुनरुक्तया repeated and not superfluous. The word इव denotes उत्प्रेक्षा. The poet means that the queen had already inferred that the cow had shown some favour; the king told it again in so many words which were a mere repetition as it were. The words thus were actually superfluous. Hence to avoid a faulty उत्प्रेक्षा we have to take पुनरुक्तया to mean 'repeated.'

II. 69 अनिन्दितात्मा सद्वत्सलः वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः सः वत्सहुतावशेषं नन्दिनीस्तन्यं शुभ्रं मूर्तं यशः अतितृष्णः इव पपौ ।

अनिन्दितात्मा this adjective as also सद्वत्सलः though used for alliteration is significant here. The king was dutiful and now he was blessed by the cow too. So he was blameless in his person. His सद्वत्सलत्व was proved by his readiness to offer his own body in exchange for the life of the cow. **वत्सलः** वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्तीति; one who is affectionate to those worthy of affection like a son etc. The king was now sure to get a child; hence the only blemish of childlessness would also be removed. His वत्सलत्व also would now be fully satisfied. **वत्सहुतावशेषम्** वत्सस्य हुतस्य च अवशेषम् cf. 'वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषं" II, 66 above. **शुभ्रं मूर्तं यशः इव** like the white fame incarnate. The white milk is appropriately compared here to glory. Both were acquired with great efforts and brought great pleasure to the king; cf. VII. 33 तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्यशो मूर्तमिवावभासे. नारायण reads शुद्धं and भूयः for शुभ्रं and मूर्तं and explains 'भूयः बहुतरं शुद्धं यशः इव। यशसः पानं श्रवणेनाह्लादनम्। यथात्मीयस्य यशसः श्रवणे कृतार्थताप्रतीतिः तथात्रापीत्युपमया ध्वन्यते।' This explanation however is no high complement to the king. Mr. S. P. Pandit criticises this as an unreal simile. But this is

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

by no means a simile; it is a fancy or an उत्प्रेक्षा, which does require that the उपमान should be unreal.

II. 70. प्रातः यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य वशी वसिष्ठः तौ दम्पती स्वां राजधानीं प्रति प्रस्थापयां आस ।

यथोक्तव्रतपारणान्ते उक्तं अनतिक्रम्य यथोक्तं अव्ययीभाव समास. यथोक्तं अस्य अस्तीति यथोक्तं (यथोक्त + अच् प्रत्यय) by 'अर्शआदिभ्योऽच्', यथोक्तं व्रतं तस्य पारणा तस्याः अन्ते, at the end of the vow as told by Vasishtha: cf I. 88 to 91 which narrate the nature of the vow to be undertaken by the king. **प्रास्थानिकं** प्रस्थान + इक (ठञ्), customary at the time of starting or setting out. Words that express time even by लक्षणा may take the affix added to ordinary words that denote time. प्रस्थान by लक्षणा means the starting hour and hence can take the ठञ् affix. **स्वस्त्ययनं** स्वस्ति is an indeclinable meaning welfare. स्वस्ति अयनं स्वस्त्ययनं lit. that which brings welfare; blessings or rites proper for the occasion. **वशी** one who can control himself, his passions and emotions. The epithet is very significant. He was sorry to send them off and had to exercise great self-control to prepare himself for their departure. Cf. प्रकाशिका 'अत्र राजधान्या अवश्यं गन्तव्यत्वात् तथा वत्सलोऽपि मुनिस्तथा दुस्त्यजावपि तौ वशित्वाद्विसृष्टवानित्यर्थः ।' **प्रस्थापयां आस** past perfect from the causal of प्र + स्था to start; sent off. **स्वा** here evidently refers to the दम्पती and not वसिष्ठ.

II. 71. नृपः हुतं हुताशं भर्तुः अनन्तरं अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः प्रतस्थे ।

भर्तुः अनन्तरं V. L. ततश्च होतारं is more symmetrical; the order here is very appropriate. The Fire as the representative of the Gods comes first. Then the preceptor and afterwards his wife. Then comes नन्दिनी and her calf who though divine could not have precedence over the master. **हुताशं** हुतं अश्नातीति one who devours the oblations and passes them on to the respective deities i. e. the fire. The gods are often referred to

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

as अग्निमुखाः and Fire is called the carrier of oblations (हुतवह). Going round the sacred Fires in which offerings were recently offered brough welfare and removed evil. Cf. शाकु. IV ' इतः सद्योहुताग्नीन्प्रदक्षिणीकुरुष्व ।' हुतं has a double sense :- one in which offerings are offered and the offerings themselves. **सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभाव :** सन्ति मङ्गलानि सन्मङ्गलानि तैः अतिशयेन उदग्रः उदग्रतरः प्रभावः यस्य सः । Here प्रभाव means dignity rather than prowess. Cf. ' प्रभाववानिव लक्ष्यते ' शाकु. I. उदग्र means bright or blazing. His dignity was no longer प्रजालोपनिमीलित ; now it blazed forth. दिनकर explains otherwise as ' सतां मंगलेन प्रीतवह्निगोब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणेनोदग्रतरो प्रभावः यस्य. ' According to वल्लभ सन्मङ्गल refers to the auspicious omens like the flight of birds etc. Cf. धेनुर्वत्सप्रयुक्ता वृषगजतुरगान्दक्षिणावर्तवह्निं दिव्यस्त्रीपूर्णकुम्भद्विजनृपगणिकापुष्पमालापताकाः । सद्योमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं शुक्लधान्यं दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो गन्तुकामः ॥

II. 72. सहिष्णुः धर्मपत्नीसहितः सः श्रोत्राभिरामध्वनिना अनुद्धातसुखेन रथेन स्वेन पूर्णेन मनोरथेन इव मार्गं ययौ ।

श्रोत्राभिरामध्वनिना श्रोत्रयोः अभिरामः ध्वनिः यस्य तेन whose rattling was pleasant to the ears. This reflects the happy mood of the king. नारायण remarks रथस्वनस्य विशेषेण श्रोत्राभिरामत्वं मनसः प्रसादात् । ' चित्ते तु सुखिते सर्वं भवेत् सुखमयं जगत् । उपानद्गूढपादस्य वन चर्मास्तृतैव भूः ॥ ' The adjective is applicable to मनोरथ too; the ध्वनि then would refer to the utterance of the desire and its fulfilment. नारायण quotes ' तृणेऽपि तन्व्या मलनामनि श्रुते " similarly even the rattling of the chariot seemed to echo his own desires. **अनुद्धातसुखेन** comfortable on account of being free from ups and downs or obstacles. The मनोरथ too was pleasant being free from hindrances by the favour of the cow. V. L, अनुत्खातसुखेन does not so apply to the मनोरथ. **सहिष्णुः** सोढुं शीलं अस्य from सह् (to tolerate) with इष्णु affix; similarly अलंकरिष्णु, वर्धिष्णु etc. This refers to his endurance in fulfilling the vow of serving the cow. **मनोरथेन** मनसः रथो मनोरथः; a desire is called मनोरथ because it

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

carries the mind from one object to another. The simile is very appropriate.

II. 73. अदर्शनेन आहितौत्सुक्यं प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गं तं नवोदयं ओषधीनां नाथं इव तृप्तिं अनाप्नुवद्भिः नेत्रैः प्रजाः पपुः ।

आहितौत्सुक्यं आहितं औत्सुक्यं येन who had created eagerness. **अदर्शनेन** दर्शनाभावेन. The king was away from the capital for more than three weeks. Naturally the subjects were so eager to see him that their eyes even forgot to wink. They as it were drank him up with their eyes. **प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गं** प्रजा अर्थः यस्य तद् प्रजार्थं व्रतं तेन कर्शितानि अङ्गानि यस्यं तं whose limbs were emaciated by the vow for the sake of progeny. प्रजा would also mean the subjects. The king was anxious to get a child not only for himself and the manes but for the well-being of the subjects too. With reference to the moon प्रजाः denotes the people; cf. "प्रजानां त्रैलोक्यवर्तिनां देवपितृनराणां अर्थे आप्यायने यद्व्रतं नियमः पक्षममृतविसृष्टिरूपः तेन कर्शितं कलाशेषं अङ्गं यस्य । प्रकाशिका. The vow of the moon is to allow the gods to drink the nectar from him for the good of the world. Cf. 'यस्मिन् सोमः सुरपितृनरैरन्वहं पीयमानः क्षीणः क्षीणः प्रविशति यतो वर्धते चापि भूयः।'. विक्रमो IV describes this vow in the following verse:– "रविमाविशते सतां क्रियायै सुधया तर्पयते पितॄन्सुरांश्च । तमसां निशि मूर्च्छनां निहन्त्रे हरचूडा निहितात्मने नमस्ते ॥" **नाथमिवौषधीनां** The creator himself appointed the moon as the lord of plants. "ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः". The waning of the moon is caused by the gods and manes drinking her digits. Cf. माधवीय कालनिर्णयः 'प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः ॥ पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीं ऋषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात् ॥ नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः ॥ त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निपीतः कलाशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ कला षोडशिकी या तु अपः प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ॥ तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनरप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णता ॥" Cf. रघु V. 16 'पयार्थपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ This idea seems to be based on the identity of the moon with the soma plant whose juice was drunk by the gods in the Vedas. नवोदयं newly risen. प्रकाशिका says that this adjective should be taken only with the moon for the king was not newly risen. It may be applied to the king, however, in the sense that he had acquired new prosperity by the fulfilment of his desire; cf. Rigveda X. 85.2 'सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही । अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥' सायण explains it thus: अमृतसेकेनौषध्यभिवृद्ध्याघ्या पृथिव्या बलवत्त्वम् ।" Also ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय ॥ Hu. XXV and 'तस्य यत्स्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । ततौषध्यः समुत्पन्ना याभिः संधार्यते जगत् ॥ ... बीजौषधीनां तोयानां राजाभूदग्रजन्मनाम् Kas. K. XIV. S. P. Pandit gives the following history of the word ओषधिपतिः "Properly speaking ओषधीनां नाथः or 'the king of plants' is the soma plant, which being largely used in sacrifices, naturally comes to be regarded as the highest plant and be styled 'the king of plants'. The key to the fact of ओषधीपतिः meaning both the soma plant and the moon seems to lie in the word Indu. This word is frequently found in the Rigveda, but always in the sense of (1) a drop of the soma juice and (2) the soma juice itself. It appears that the word Indu coming then to signify a globule or a round little body, very naturally became a name of the full moon. Now according to a very common principle that has had such a prominent influence on the development of the Sanskrit vocabulary, viz. that whenever a vocable that signifies two things, has other synonyms, those other synonyms also become each expressive of the same two things - the word soma acquired the additional sense of the Moon. Then, as is very common in the growth of mythology, the conceptions, attributes etc. connected with the original personified or rather deified concept, viz. that of the Moon. Thus the whole derivation may be put in the following pseudological from. 'The word Indu meant both a drop of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the juice of the sacrificial plant (or the juice itself) and the Moon; a synonym of Indu in the first sense is the word soma; therefore soma meant both the plant and the Moon. Now because soma, 'the plant' was developed into a personification by certain attributes, therefore, soma, the Moon also acquired the same attribute. And thus it is that the Moon also came to be described as the king or lord of the plants ".

II. 74. पुरन्दरश्रीः सः पैरैः अभिनन्द्यमानः उत्पताकं पुरं प्रविश्य भुजगेन्द्रसमानसारे भुजे भूयः भूमेः धुरं आससञ्ज ।

पुरन्दरश्रीः पुरः अरीणां दारयति इति पुरन्दरः an epithet of इन्द्र, the destroyer of the cities of इन्द्र. The expression is as old as the Rigveda where the fortresses are undoubtedly the rain-clouds. Note the alliteration. **उत्पताकं** in which banners were hoisted; cf. प्रकाशिका 'राजप्रवेशादिषु पताकोच्छ्रयणं पौराणामाचारः ।' **अभिनन्द्यमानः** welcomed or congratulated by जयशद्व, लाजा s etc. The king had bestowed the responsibility of administration on his ministers (cf. I. 34). Now, immediately on his return to the capital he again took it over himself. **भुजगेन्द्रसमानसारे** भुजगानां इन्द्रः तस्य सारेण समानं सारं यस्य तस्मिन्. The भुजगेन्द्र may either be वासुकि or शेष. शेष is regarded as the emblem of eternity and is also called अनन्त. He supports the entire world on his thousand hoods. "पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः । शेषाख्यायद्गुणान्वक्तुं न शक्ता देवदानवाः ॥ योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवदेवर्षिपूजितः । तस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा । आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्यं वदिष्यति ॥" विष्णुपुराण. वासुकि was elected their king by the Nagas after Shesha was appointed to support the weight of the earth; cf. आदिपर्व 36 "अधो भूमौ वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् । धारयन्वसुधानेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभोः ॥ अनन्तेऽभिप्रयाते तु वासुकिः स महाबलः । अभ्यषिच्यत नागैस्तु देवतैरिव वासवः ॥" The भगवद्गीता mentions both as the lords of two different classes "सर्पाणामास्मि वासुकिः and अनन्तश्चास्मि नागानाम्". The context, however, would support Shesha here rather than वासुकि. For the comparison is based on bearing the yoke of the earth which is born by Shesha alone and not by वासुकि.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

II. 75. अथ अत्रेः नयनसमुत्थं ज्योतिः द्यौः इव वह्निनिष्ठ्यूतं ऐशं तेजः सुरसरित् इव, गुरुभिः लोकपालानुभावैः अभिनिविष्टं गर्भं राज्ञी नरपतिकुलभूत्यै आधत्त ।

Note the change in metre which is necessary at the end of every canto in a Mahakavya. There are two comparisons here. The queen is similar to(1) the द्यौः bearing the Moon (2) to the Ganges bearing the lustre of god Shiva. नारायण remarks that since both the Moon and Skanda were भुवनयोगक्षेमवह the simile suggests that the child of दिलीप too would be भुवनयोगक्षेमवह. In विक्रमोर्वशीय V too the poet refers to Atri and the Moon. 'अमरमुनिरिवात्रिर्ब्रह्मणोऽत्रेरिवेन्दुः'. Atri is the mind-born son of the creator and is counted among the saptarshis. The Moon was born from the lustre of the eyes of Atri. This lustre was borne by the goddess of then ten quarters viz द्यौः. the शान्तिपर्वन्, however describes the moon as born of the उरस् of Atri: 'अत्रेश्चैवोरसः श्रीमान् राजा सोमश्च वीर्यवान्', while the अनुशासनपर्व says that Atri himself assumed the form of the Moon when Rahu defeated the Sun and the Moon, the world being thus plunged into darkness. 'एवमुक्तस्तदात्रिस्तु तमोनुदभवत् शशी । अपश्यत्सौम्यभावाच्च सोमवत्प्रियदर्शनः ॥' For a fuller account refer to विष्णुपुराण and पद्मपुराण (स्वर्गखण्ड). **सुरसरिदिव** etc. refers to the story of birth of Skanda, the son of Shiva and Parvati. The story is related in महाभारत, अनुशासनपर्व 84, 85; वामनपुराण 54 and कुमारसंभव IX and X. पार्वती could not bear the lustrous and powerful seed of Shiva; she cast it in Fire who in turn emitted it and it was then borne by the Ganges. Cf नारायण "परमेश्वरेण पार्वत्यामुत्पादितं तेजो देवो वह्नौ निक्षेपवती स तु गङ्गायामिति सुब्रह्मण्योक्तौ प्रसिद्धिः । **लोकपालानुभावैः** the लोकपालs are the eight guardian deities presiding over the eight quarters. (Cf. I, 78 note on दिग्गजs) इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् । अनुभाव seems to denote मात्रा or अंश here. 'इन्द्रात्प्रभुत्वं तपनात्प्रतापं क्रोधं हराद्वैश्रवणाच्च वित्तं । आह्लादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ वल्लभ. मनु V. 96 gives the same details.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The eight lords gave their best majestic splendour to form the गर्भ. रघु X makes a similar statement about Rama. ' पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः । अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ " आधत्त This root and the word आधान is used in so many different senses by Kalidasa. This verse suggests or rather introduces the topic of the next canto. ' अनेनोत्तरसर्गार्थबिन्दुनिक्षेपः कृतः । 'नारायण.

• • •

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Canto III

III. 1. अथ सुदक्षिणा भर्तुः उपस्थितोदयं ईप्सितं सखीजनोद्वीक्षणकामुदीमुखं इक्ष्वाकुकुलस्य संततेः निदानं दौर्हृदलक्षणं सुदक्षिणा दधौ ।

This canto describes the birth of रघु, the son of Dilipa and Sudakshina. From verse number one to twelve the poet gives the signs and longings of pregnancy and tells how Dilipa was prompt in fulfilling her desires. 13 to 21 deal with the birth and the festivities at the birth of Raghu. The newborn child was named Raghu. 22-35 describe the bringing up and the education of Raghu. 36-67 give an account of the hundredth horse sacrifice of Dilipa which was stopped by Indra. 68-70 relate Raghu's return to the capital and his hearty welcome by his father. **दौर्हृद** is the foetus; the pregnant lady is called दौर्हृदिनी for the following reasons:- गर्भहृदयेन स्वहृदयेन च द्वे हृदये यस्याः सा दौहृदिनी तस्याः भावः दौहृदम् । तस्माद् गर्भ एव दौर्हृदमिति उच्यते । V. L. दोहद is not very satisfactory as here the poet intends to mention merely the conception. The longings of pregnancy follow after one or two months and are described later. **उपस्थितोदयम्** goes with भर्तुः इप्सितं, the desire of the husband the fulfilment of which was near at hand. **ईप्सितं** it is an adjective used here as a noun. आप्तुं इष्टं ईप्सितं । Some take it as an adjective qualifying दौर्हृद; others wrongly construe it as an adjective qualifying उपस्थितोदयं. **कौमुदीमुखम्** कुमुदानां इयं कौमुदी the full moon night here; usually moonlight. It may refer to the moon-light festival mentioned in the Mudrarakshasa. Cf. प्रकाशिकाः "सा हि सर्वस्य हेतुः उत्सवदिनम्'.' The figure of speech according to some is उल्लेख as one and the same दौर्हृदलक्षण is described in various ways. Cf. मालतीमाधव– 'बन्धुताहृदयकौमुदीमहः '. दौर्हृद is an irregular compound and some derive it. from दुष्टं हृद् स्याः तस्याः सम्बन्धी इदं इति । हृच्छब्दोऽपि प्रकृत्यन्तरमस्तीति वृत्तिकारः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

III. 2. शरीरसादात् असमग्रभूषणा सा लोध्रपाण्डुना मुखेन तनुप्रकाशेन शशिना विचेयतारका प्रभातकल्पा शर्वरी इव अलक्ष्यत ।

This verse describes the condition of the prospective mother during the first month of pregnancy. The poet presents a detailed comparison of the queen with the night. The pale face is compared to the pale moon and the few ornaments are compared to the few stars visible at the end of night. **शरीरसादात्** due to the emaciation of the body. She had grown thin and so could not bear the weight of many ornaments. **असमग्रभूषणा** संगतं अग्रं अस्य इति समग्रं lit. having the end attached i. e. complete; न समग्रं भूषणं यस्याः । **मुखेन** मल्लिनाथ takes it as उपलक्षणे तृतीया; but Prof. Ray takes शशिना as हेतौ तृतीया. **लोध्रपाण्डुना** the लोध्र tree seems to have pale white flowers. Cf. रघु II. 29 and शिशुपालवध VI.64. **विचेयतारका** विचेयाः तारकाः यस्यां सा where stars are to be searched for, i.e.they are very few or rare; this of course is the condition of the night at day-break. **प्रभातकल्पा** प्रारब्धं भातं अस्यां प्रारब्धा वा भातुं इति प्रभाता; कल्प means इषत् ऊन; almost dawn, nearing dawn. **शर्वरी** शृणाति चेष्टा इति उणा० II. 121. वाग्भट gives the following external sings of pregnancy:— 'अवसादः पिपासा च ग्लानिः......। स्तनयोर्मुखकार्ष्ण्यं स्याद्रोमराज्युद्गमस्तथा । आक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥ अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजतेऽशुभात् । प्रसेकः सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्ग मुच्यते ॥ **शशिना** शशिन् lit. is one who has the hare i. e. the moon. Cf. अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे । सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे । इन्दोर्यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते । तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाक्ष्म हे ॥ Some read the verse differently : मुखेन सा केतकपत्रपाण्डुना कृशाङ्गयष्टिः परिमेयभूषणा । स्थिताल्पतारां करुणेन्दुमण्डलां प्रभातकल्पां रजनीं व्यडम्बयत् ॥ The meaning is almost the same. वल्लभ reads another verse after this: ततो विशांपत्युरनन्यसंततेर्मनोरथं किंचिदिवोदयोन्मुखम् । अनन्यसौहार्दरसस्य दोहदं प्रिया प्रपेदे प्रकृतिप्रियंवदा ॥ The verse seems to have been interpolated in order to avoid the apparent abruptness in the mention of the दोहद in the next verse.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

III. 3. रहसि मृत्सुरभि तदाननं उपाघ्राय क्षितीश्वरः शुचिव्यपाये पयोमुचां पृषतैः सिक्तं वनराजिपल्वलं करी इव तृप्तिं न आययौ ।

रहसि in secret, in privacy. **मृत्सुरभि** it is a well-known fact that pregnant women have longings for queer objects. Their fondness for earth is proverbial. Doctors say that it is due to the body standing in need of calcium for the development of the foetus. The adjective applies both to the mouth of the queen and the pond. In the next verse the poet gives the significance of this eating of earth by the queen. That the scorched earth emits a sweet fragrance after the first showers is well-known. **पयोमुचां** पयांसि मुञ्चति इति the clouds. Here Sudakshina is compared to वनराजि, her face to a pond and Dilipa to a forest elephant. **शुचिव्यपाये** at the departure of summer; i. e. on the first shower of rains.

III. 4. दिगन्तविश्रान्तरथः तत्सुतः हि भुवं मरुत्वान् दिवं इव भोक्ष्यते, अतः सा अन्यान् रसान् विलङ्घ्य प्रथमं तथाविधे अभिलाषे मनः बबन्ध ।

दिगन्तविश्रान्तरथः the epithet implies the चक्रवर्तित्व of the prospective son; दिशां अन्तेषु (एव) विश्रान्तः रथः यस्य सः this is a fantastic yet appealing explanation of Sudakshina's queer longing for eating earth. None in the quarters would be able to stop the advance of her son. His chariots would rest only after reaching the ends of the quarters. This reminds as of William I who construed his falling prostrate on landing on the shores of Britain as suggestive of the future conquest of the whole of Britain by his arms. The adjective goes with मरुत्वान् too. **मरुत्वान्** god Indra. In the Rigveda मरुत्s are a special group of gods, the storm gods; in classical literature however 'मरुत्' came to signify the gods in general. Indra being the lord of the gods is called मरुत्वान्. **मत्सुतः** this is a direct construction that gives the thoughts of Sudakshina in her own words.

III. 5. केषु वस्तुषु स्पृहावती मागधी ह्रिया मे किञ्चिदीप्सितं न शंसति इति उत्तरकोसलेश्वरः प्रियसखीं अनुवेलं आदृतः पृच्छति स्म ।

अनुवेलम् वेलायां वेलायां अनुवेलं often, now and then. This

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

shows the great concern that the king had for fulfilling the longings of Sudakshina. **उत्तरकोसल** it was so called in order to distinguish it from the दक्षिणकोसल. It is also called साकेत (Cf. रामायण, आदिकाण्ड). It was a small province situated on the banks of the Sharayu (modern Gogra) with Ayodhya for its capital. Regarding the necessity of fulfilling the दोहद, cf. मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् । संबद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविमाननम् ॥ **मागधी** according to प्रकाशिका this word and the term उत्तरकोसलेश्वरः are both suggestive of great respect. The उत्तरकोसल and the मगध were two of the most prosperous countries in India.

III. 6. सा दोहददुःखशीलतां उपेत्य यत् वव्रे तत् आहृतं एव अपश्यत् । अधिज्यधन्वनः हि अस्य भूपतेः त्रिदिवे अपि इष्टम् अनासाद्यं न अभूत् ।

दोहददुःखशीलतां दुःखं शीलं यस्याः सा; दोहदेन दुःखशीला, तस्याः भावः, ताम् The capricious or irritable temperament due to longings of pregnancy. She may ask for anything and everything and it demanded a lot of patience to meet all her demands. **आहृतम्** cf. प्रकाशिका न तु आहरिष्यमाणं आह्रियमाणं वा. He means that he did not stop without seeing that it was brought. **अपश्यत्** प्रकाशिका remarks न त्वशृणोत् which again proves the king's great care in fulfilling all her desires; cf. सुश्रुत "दौर्हृदावज्ञया कुब्जं कुणिषण्डं च वामनम् । विकृताक्षमनक्षं वा पुत्रं नारी प्रसूयते ॥ यता स्त्रीः दौर्हृदं प्राप्य वीर्यवन्तं चिरायुषम् । पुत्रं प्रसूयते तस्मात्तस्यै बाञ्छितमर्पयेत् ॥ इन्द्रियार्थानसौ यान्यान्भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भबाधाभयात्तांस्तान्भिषगाहृत्य दापयेत् ॥ **अनासाद्यं** inaccessible. The kings of the Raghu race helped the gods in battles. So they could get anything that they wished for even from the heavens. Their valour made them the lords of all that they surveyed. **त्रिदिवम्** the heavens – तिसृष्ववस्थासु त्रयो ब्रह्माविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः । यद्वा ब्राह्मवैष्णवरौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा. These verses give a very realistic picture of a really loving husband.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

III. 7. क्रमेण च दोहदव्यथां निस्तीर्य सा प्रचीयमानावयवा पुराणपत्रापगमात् अनन्तरं संनद्धमनोज्ञपल्लवा लता इव रराज ।

Henceforward the poet describes the second stage of pregnancy. **प्रचीयमानावयवा** प्रचीयमानाः अवयवाः यस्याः सा, cf. नारायण ' गर्भादौ अवयवानां परिक्षयः पुनश्च क्रमेण वर्धनमिति स्वभावः. **निस्तीर्य** having got over or crossed i. e. having passed through. **च** is पक्षान्तरे here. It can be translated by ' but '. **दोहदव्यथा** the troublesome period of the sufferings of pregnancy, say the first three and a half months. It is the same as दोहददुःखशील्ता above. **पुराण** पुरा नवं भवति, it is an irregular formation like पुरातनं or पुराभवं. Sudakshina is here aptly compared to the vernal creeper which sheds off its leaves in winter and looks to advantage with its new foliage at the beginning of spring. **अनन्तरं** immediately afterwards; it indicates nearness in point of time.

III. 8. दिनेषु गच्छत्सु तदीयं नितान्तपीवरं आनीलमुखं स्तनद्वयं भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः, पङ्कजकोशयोः श्रियं तिरश्चकार ।

Here the poet amplifies the statement made in the preceding verse. Cf. तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् । विलज्जमानां रहसि प्रतीतः पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलाषम् ॥ XIV. 27. The figure is व्यतिरेक. The darkish nipples correspond to the bees and the very plump breasts surpass the charms of well–nourished lotus buds. **भ्रमराभिलीनयोः** भ्रमति इति भ्रमरः a bee; the word contains two रकारs and hence the other name of a bee, viz. द्विरेफ. Some read समुद्रयोर्वारणदन्तकोशयोर्बभार कान्तिं गवलापिधान्ययोः । for the second line. But the idea is not very charming nor is the simile very appropriate. अभिलीन is transitive here. **तिरश्चकार** lit. hid from view i. e. rendered insignificant, surpassed. **सुजातयोः** well–formed or developed; it corresponds to नितान्तपीवर. **श्रियम्** Charm, beauty.

III. 9. नृपः ससत्त्वां महिषीं निधानगर्भां सागराम्बरां इव अभ्यन्तरलीनपावकां शमीं इव अन्तःसलिलां सरस्वतीं नदीं इव अमन्यत ।

This is मालोपमा. The three similies respectively suggest

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

that the child would be mighty, bright and pure. Cf. नारायण —'अत्रोपमात्रयेण क्रमात् सर्वार्थसाधनक्षमत्वं तेजस्वित्वं पावनत्वं च प्रतीयते ।' **ससत्त्वाम्** सगर्भां with child, pregnant. **सागराम्बराम्** the earth is often described as being clad in the oceans. Cf. 'परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥' शाकु० III. मल्लि. says that it is a synonym for पृथ्वी while वामन takes it as an adjective and remarks "विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ यथा–निधानगर्भामिव सागराम्बराम् । अत्र हि पृथिव्या विशेषणमात्रमेव प्रयुक्तम् ।' More often the sea is described as the girdle of the earth. **निधानगर्भाम्** it corresponds to ससत्त्वां; निधीयतेऽनेनेति निधानं निधिः a treasure; निधानं गर्भे यस्याः तां; the simile indicates the mighty fortune of the coming child. **शमीम्** the शमी tree is supposed to contain fire and hence its sticks are used to generate fire by friction. This simile suggests that the child would be lustrous and brave. **अग्निगर्भा** corresponds to ससत्त्वां. When the gods were cursed by पार्वती. Fire entered the शमी tree. Cf. अनुशासनपर्व 131 "इत्युक्त्वा निःसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारण-सूचितः । प्रविवेश शमीगर्भं अथ वह्निः सुषुप्सया ॥ The parrot divulged his secret resort and was then cursed by him. **सरस्वती** this river flows near Thaneshwar and disappears in the sandy patch near the Vinashatirtha. The popular belief is that she joins the Ganges at Prayag (Allahabad) after flowing underground. Hence the संगम at प्रयाग is called the त्रिवेणीसंगम. The Rigveda describes it as flowing direct to the sea from the mountain :—"एका चेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् । राजश्चेतन्ति भुवनस्य भूरेर्घृतं पयो दुदुहे नाहुषाया ॥ The वनपर्व 89 describes it thus "सरस्वती महापुण्या ह्रदिनी तीर्थशालिनी. The भीष्मपर्व mentions Saraswati as one of the seven Gangas on the earth; 'तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमं तु प्रतिष्ठिता । ब्रह्म-लोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपाद्यते ॥ वस्वौकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती । जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ अचिन्त्या दिव्यसङ्काशा प्रभोरेषैव संविधिः । उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती । एता दिव्या सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ The शल्यपर्व (39) describes सरस्वती herself as flowing in seven courses : 'सुप्रभा काञ्चनाक्षी च

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विशाला च मनोरमा । सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका ॥...उत्तरे कोसलाभागे पुण्ये राजन्महात्मनः । औद्दालकेन यजता पूर्वं ध्याता सरस्वती ॥' अनुशासन 259 relates that उतथ्य ordered सरस्वती to disappear thus rendering the region impure, because वरुण refused to give back his wife. 'तस्माद्देशान्नदीं चैव प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः । अदृश्या गच्छ भीरु त्वं सरस्वति मरून्प्रति । अपुण्यभूषो भवतु देशस्त्यक्तस्त्वया शुभे ॥ मनु II. 21. refers to this region as विनशन. "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ The region between the सरस्वती and the दृषद्वती is called ब्रह्मावर्त (मनु II .17) 'सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ The modern name of सरस्वती is Gagger. 'Piligrims yet speak of a river in Bihar having a dry bed but giving water within a few inches of its sandy surface, which they call फल्गुगङ्गा and regard as sacred as गङ्गा itself." — Anandoram Barooah. **अन्तर्जलां** with its water concealed within.

III. 10. धीरः सः प्रियानुरागस्य, मनःसुमन्नतेः भुजार्जितानां दिगन्तसम्पदां च धृतेः च सदृशीः पुंसवनादिकाः क्रियाः यथाक्रमं व्यधत्त ॥

यथाक्रमम् क्रमं अनतिक्रम्य, an अव्ययीभाव compound. Here क्रम may mean the विधि. **धीरः** उचितवेदी wise or well-versed in what to do. **धृतिः** is joy. **मनःसमुन्नतिः** lit. loftiness of the mind, generosity, liberality; cf. 'मनसः शिखराणां च सदृशी ते सुमन्नतिः' कुमार. VI. 66. The figure is समुच्चय. There are many things which lead to the efficient performance of the due rites. The king bore great love to Sudakshina; he was wise; the joy also was great as the child was long wished for and acquired after a lot of trouble; the king was naturally liberal and he had earned all the wealth from the ends of the quarters by the power of his own arms. **सदृशीः** it has an adverbial force here. It goes with प्रियानुरागस्य, मनः समुन्नतेः, दिगन्तसंपदां and also धृतेः. समान इव पश्यतीति सदृशः सदृक् वा. The idea of 'seeing', however has disappeared from the meaning of the word. **पुंसवनादिकाः** Cf. 'व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये चेच्चतुर्थे मासि वा भवेत् ॥ कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीये

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ऽथवा । मासि स्फीततनौ तुषारकिरणे पुष्येऽथवा वैष्णवे ॥ (वसिष्ठ). It is a ceremony that ensures that the child would be a boy. It is one of the twelve (later 16, 24, 40) संस्कारs meant for a द्विज; they are गर्भाधान, पुंसवन सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चौल, उपनयन, संवर्तन, विवाह and और्ध्वदेहिक. मल्लि० mentions the अनवलोभन ceremony in the fourth month by which the foetus does not suffer miscarriage (येन गर्भो न लुभ्यति न स्रवति). Cf. 'उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनं च । यदि नाधीयात् तृतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपवत्साया गोर्दधाति द्वौ द्वौ माषौ यवं च दधि प्रसृतेन प्राशयेत् । किं पिबसि किं पिबसीति पृष्टा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः प्रजानीयात्...अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजितामोषधीं नस्तः करोति । चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् । आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ।

III. 11. गृहागतः नृपः सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासनया उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तया ननन्द ।

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् for the use of सुरेन्द्रमात्रा, cf. मनु (VII. 5) इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ The idea is just an echo of the belief that a king is Vishnu–'ना विष्णुः पृथिवीपतिः'. सुरेषु इन्द्राः (श्रेष्ठाः) तेषां मात्राभिः आश्रितस्य गर्भस्य गौरवात् on account of the weight of the foetus resorted to by portions of the lords of gods. The idea is that all pregnant women are ordinarily heavy. Sudakshina was more so on account of the foetus being more mighty. So she experienced considerable difficulty in standing up to greet the king when he visited her apartments. She could not even fold her hands without difficulty. **उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया** उपचर्यते इति उपचारः (The act of honouring, formal obeisance) भावे घञ् or उपचर्यते अनेन करणे घञ् (by which respect is shown.). Cf. 'न' तेऽङ्गानि उपचारमर्हन्ति । शाकु० III 18. It is the duty of a Hindu wife to rise up and to fold her hands in honour of her husband whenever he happens to visit her, 'अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता । तत्पा-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दार्पितदृष्टिरासनविधिस्तस्योपचर्या स्वयम् । सुप्ते तत्र शयीत तत्प्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति । प्राच्यैः पुत्रि निवेदितः कुलवधूसिद्धान्तधर्मागमः ॥' The queen experienced a lot of difficulty in carrying out these formalities. But such distress is the सौभाग्य of pregnant ladies, 'अत्र गृहागतत्वं प्रत्युत्थानाञ्जलिबन्धनयोर्हेतुः ताभ्यां च श्रमः तेन च राज्ञः तादृशभावावलोकनमनोरथपरिपूर्तिः ।' नारायण. **पारिप्लवनेत्रया** पारिप्लवे नेत्रे यस्याः तया this indicates bashfulness as also excitement. परिप्लवते इति परिप्लवम् परिप्लवमेव पारिप्लवम्–that which moves all round; this पारिप्लवनेत्रत्व has no relation to pregnancy. It is a sign of beauty in general. 'चकितहरिणीप्रेक्षणा' मेघ. II. 22.

III. 12. अथ कुमारभृत्याकुशलैः आप्तैः भिषग्भिः गर्भभर्मणि अनुष्ठिते पतिः प्रतीतः काले प्रसवोन्मुखीं प्रियां अभ्रितां दिवं इव ददर्श ।

कुमारभृत्याकुशलैः कुमारभृत्या in सुश्रुत refers to one of the eight branches of medical science dealing with the proper development of the foetus, taking care of the mother in the later days of pregnancy and of the new-born baby. Cf. कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च व्याधीनामुपशमार्थम् । (सुश्रुत). Also see 'तस्मादृतुमत्यां महिष्यामृत्विजश्चरुमैन्द्राबार्हस्पत्यं निर्वपेयुः । आपन्नसत्वायां कौमारभृत्यो गर्भभर्मणि प्रजने च वियतेत (अध्याय १७) कुशल is an expert. कुशान् लाति इति one who can cut the Kusha grass. It has very sharp tips and hence it is a very difficult task to cut it. Then metaphorically it came to mean a skilful person. **आप्तैः** 'आप्तो हितवक्ता स्यात्', a trustworthy friend or relative. **काले** at the proper time i. e. in the tenth month. It also applies to दिवम्; then it means the rainy season. It is usual experience that the first shower after summer is very delightful. **प्रतीतः** pleased or confident. **गर्भभर्मणि** in the proper development of fhe foetus.

III. 13. ततः समये शचीसमा (सा) उच्चसंश्रयैः असूर्यगैः पञ्चभिः ग्रहैः सूचितभाग्यसंपदं पुत्रं त्रिसाधना शक्तिः अक्षयं अर्थं इव असूत ।

उच्चसंश्रयैः the five planets being ascendant at the time of birth indicate the divine nature of the child. Cf. प्रकाशिका–

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

" पंचाभिरिति यथासंभवविभिः। क्रमापेक्षया बुधस्योच्चस्थितिर्न संभवति सूर्याधिष्ठितराशिमारभ्य द्वितीयराशेः परं तस्य स्थितेरसंभवात्। तथा होरायाम् 'चतुर्थभवने सूर्यात् ज्ञसितौ भवतः कथम्?' इति । असूर्यगैरनस्तमितैरित्यर्थः । सूर्यप्रत्यासत्त्या हि ग्रहाणामस्तमयः। तथा चोक्तमार्यभट्टेन। 'चन्द्रोऽशैर्द्वादशभिरविक्षितोऽर्कान्तरस्थितोऽदृश्यः। नवाभिर्भृगुर्भृगोस्तैन्यधिकैर्यथा श्लक्ष्णाः' इति॥ **त्रिसाधना शक्तिः**–शक्तिस्त्रिविधा ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः, कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः, विक्रमबलमुत्साहशक्तिः, एवं सिद्धिस्त्रिविधैव मन्त्रशक्तिसाध्या मन्त्रसिद्धिः प्रभुशक्तिसाध्या प्रभुसिद्धिः उत्साहशक्तिसाध्या उत्साहसिद्धिरिति।' (कोटल्य's अर्थशास्त्र). A king possessed of these three powers is always successful in his ventures and acquires inexhaustible wealth. If a राशि is divided into thirty equal parts, the seven planets रवि, सोम, मंगल, बुध, बृहस्पति, शुक्र and शनि are said to be in the ascendant when they are each in the following zodiacal signs respectively : मेष (aries), वृषभ (taurus), मृग (cervus), अङ्गना (virgo), कर्क (cancer), मीन (pisces) and तुला (libra); they are particulalry so when in the 10th, 3rd, 28th, 15th, 11th, 27th and 20th division respectively of the corresponding राशि. The low position lies diagonally opposite; i.e. the seventh from the height. **सूचितभाग्यसंपदं** one planet in the ascendant at the time of birth foretells happiness, two adventures, three royal power, four a throne and five a divine position. The five planets foretold that he would be a divine being. Only an incarnation of god is supposed to be favoured by these. Cf. " उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ । लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि । निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मेध्यादयोध्यारणेराविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किंचिदेकं महः॥" This is an account of the birth of Rama, the 7th incarnation of विष्णु. **शचीसमा** शची, the wife of Indra is eternally free from widowhood. In the marriage ceremony the bride first worships her and begs " देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि। विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे॥". The तैत्तिरीयसंहिता remarks 'इन्द्राणीमासु नारीषु सुपत्नीमहमश्रवं। न ह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः" शचीपति is a title of Indra and hence the name of his wife. In

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

fact शचीपति does not mean the husband of शची, but the lord of power.

III. 14. दिशः प्रसेदुः, सुखाः मरुतः ववुः, प्रदक्षिणार्चिः अग्निः हविः आददे । तत्क्षणं सर्वं शुभशंसि बभूव । तादृशां भवः हि लोकाभ्युदयाय ।

प्रदक्षिणार्चिः The flames of the fire soaring to the right are always auspicious. For similar descriptions:– 'प्रसन्नदिक्पांसुविविक्त-वातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि । शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव । (कुमार I. 23.) also दिशः प्रसेदुः प्रबभौ निशाकरः । दिवो निपेतुर्भुवि पुष्प-वृष्टयो । रराज योषेव विकल्मषा निषा । (बुद्ध० XIII. 73.) and निर्दोषम-भवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत्...तस्योदये चतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः । विरजस्कैर्नभस्व-द्भिर्दिश उच्छ्वसिता इव ॥ (रघु० X. 72, 73). These are the signs that attend the birth of the benefactor of the world. Cf. 'परं प्रसादं ककुभः प्रपेदिरे गुणैः कुमारस्य सहोत्थितैरिव', विक्रमचरित II. 86.

III. 15. अरिष्टशय्यां परितः विसारिणः सुजन्मनः तस्य निजेन तेजसा सहसा हतत्विषः निशीथदीपाः आलेख्यसमर्पिताः इव बभूवुः ।

अरिष्टशय्यां नास्ति रिष्टं अत्र न रिष्यते स्म हिंस्रैः इति वा अरिष्टम् । (from रिष् I, IV P. to hurt) अरिष्ट is one of the many Sanskrit words which bear opposite meanings. Originally it signified unhurt, safe; and then in classical Sanskrit it came to mean unhappy, unfortunate or dangerous. (Also आरात्=near and far). अरिष्ट here is the सूतिकागृह. **निजेन** नैसर्गिकेण न तु संस्कारादिजनितेन कृत-संस्कारस्य किं पुनरिति भावः । (नारायण). The lamps that usually shine at their best at mid-night were rendered dim by the natural lustre of the new-born babe. **निशीथदीपाः** the night lamps. V. L. निशान्तदीपाः may mean the lights in the house or harem or the lamps at the end of night. **हतत्विषः** cf. स हि स्वगात्रप्रभयोज्ज्वलन्त्या दीपप्रभां भास्करवन्मुमोष । बुद्धचरित I. 35. Dimmed in their lustre.

III. 16. भूपतेः अमृतसंमिताक्षरं कुमारजन्म शंसते शुद्धान्तचराय जनाय त्रयं एव अदेयं आसीत् । शशिप्रभं छत्रं उभे चामरे च ।

अमृतसंमिताक्षरं अमृतेन संमितानि (=सदृशाणि) अक्षराणि यथा भवति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तथा (अव्ययीभाव) or यस्य तत् (बहुव्रीहि). The words were as sweet and rejuvenating to his ears as nectar. **शुद्धान्तचराय** शुद्धाः उपधा-शुद्धाः (= जितेन्द्रियाः) रक्षका अन्ते समीपेऽस्येति शुद्धान्तः । or शुद्धः अन्तः (surrounding border) यस्य, तत्र चरति इति. The king gave the most cherished presents to the servants that brought him the welcome news. Such presents are called पूर्णपात्र. He could give them anything that they asked for excepting his royal insignia viz. the two chowries and the royal umbrella. V. L. द्वयं for त्रयं takes the two chowries as one single unit and seems to be better. Some mathematically minded person must have changed it to त्रयम् !

III. 17. निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा कान्तं सुताननं पिबतः नृपस्य गुरुः प्रहर्षः इन्दुदर्शनात् महोदधेः पूरः इव आत्मनि न प्रबभूव ।

निवातपद्मस्तिमितेन निरुद्धः वातः यस्मात् सः निवात, तस्मिन् पद्म तदिव स्तिमितेन as steady or motionless as a lotus in a windless place. Cf. ‘ यथा दीपो निवातस्थो ’ भगवद्गीता VI. 19. **सुताननं** the compound is better than mere सुतस्य आननं as the idea of आनन is subordinate in the compound. Hence कान्तं qualifies the आनन of the सुत who is prominent. **इन्दुदर्शनात्** The tide of the ocean due to the rise of the moon is an established fact. Cf. ‘ हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ’ कुमार III. 47. Some read an additional verse after this: ‘ समीक्ष्य पुत्रस्य चिरान्मुखं पिता निधानकुम्भस्य युवेव दुर्गतः । मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्छितो यथा ॥ But it is almost a repetition of the idea in the previous verse and that too not a very happy one. **प्रबभूव नात्मनि** V. L. चात्मनि is less emphatic. Cf. ‘ ततौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ’ or भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥

III. 18. तपस्विना पुरोधसा तपोवनात् एत्य अखिले जातकर्मणि कृते सः दिलीपसूनुः आकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कारः मणिः इव अधिकं बभौ ।

पुरोधसा by the family priest वसिष्ठ. Cf. कौटल्य ‘ प्रजातायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः कुर्यात् । ’ **तपस्विना** नारायण remarks तपस्विनेति भूमाद्यर्थानुगतेन मत्वर्थेन तपोबलात्तत्रस्थस्यैव तज्जन्मापरोक्षणं ध्वन्यते । अत एव आह एत्येति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्वयमिति शेषः। अतश्च संदेशहारकाणामध्वन्येव दर्शनमिति ध्वन्यते। वसिष्ठ possessed supernatural powers and so came to know of the birth of the prince even before the messenger reached there. So he started of his own accord and the messenger sent to him by the king found him already on his way to the capital. The verse contains a full-drawn simile; the king is compared to the mine, the baby to a gem and वसिष्ठ to the polisher of the gem. **पुरोधस्** पुरः अग्रे धीयते इति. He is the family priest entitled to perform all the religious rites in the family. **जातकर्मन्** the birth ceremony performed while the navel-string is cut. Cf. आश्वलायन XIII 'कुमारं जातं पुरान्यैरालम्भात् सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत्। 'प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनां आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्निति। कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती मेधां ते अश्विनौ देवाधत्तां पुष्करस्रजौ इति ॥ अंसावभि-मृशति अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव। वेदो वै पुत्र नामासि स जीव शरदः शतमिति। इन्द्रः श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निति च।' Shri Pandit summarises from प्रयोगरत्न of नारायणभट्ट, thus: 'The moment the birth of a son is announced the father shall see his face and shall bathe in a river with his face turned towards the east or if that is not possible, shall bathe at home in cold water mixed with hot water, brought (from a river) during day time. ॐ अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः। अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥ Then to secure the well-being of and long life of the new-born, he shall say: 'अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे। आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरदः शतम् ॥ And with this he shall thrice smell the head of the baby. And having returned to the sacrifice he shall complete it. Then with cold water, he shall wash the right breast of the mother and shall make her suckle the babe with this मन्त्र–ॐ इमां कुमारो जरां धयतु दीर्घमायुः प्रजीवसे। अस्मै स्तनौ प्रयुञ्जाना and purified by a bit of gold being thrown in it. Then having sipped water, he shall besmear himself with sandal and wear garlands of flowers and before the scission of the navel-stalk and before the baby is touched by anyone except the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

mid-wife he shall cause it to be placed on the lap of its mother, with its face turned to the east and say 'ममास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपान–जनितसकलदोषनिर्हरणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये।' He shall then perform a shraddha to the nine ancestors and shall throw oblations of clarified butter in the sacred fire, in honour of अग्नि, इन्द्र, प्रजापति, विश्वेदेवाः and ब्रह्मा. He shall then mix a little honey and clarified butter together, in unequal proportions and put up the compound on a flat piece of stone and shall rub a bit of gold on it till some portion of it shall have been mixed with honey and clarified butter and with the same bit of gold he shall take the mixed honey and put it in the babe's mouth with this Mantra: 'ॐ प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनां। आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्॥ He shall then wash clean the bit of gold and putting it on the right ear of the baby, he shall bring his own mouth close to the baby's and shall say: ॐ मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती। मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ॥ Putting again the piece of gold on the left ear of the baby he shall repeat the same verse, He shall then lightly touch with the span of his right hand both the shoulders of the baby at the same moment and repeat thus: 'अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव। वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्। ॐ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे। पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नाम्। ॐ आयुर्वर्चौ यशो बलम्। He shall then give cows, lands, tila, corn and gold to Brahmanas as presents." **आकरोद्भवः** आकुर्वन्त्यन्त्र आकीर्यन्ते धातवोऽत्र इति वा आकरः a mine. आकर उद्भवः अस्य, in its original or uncut state. **प्रयुक्त-संस्कारः** (1) With the purificatory ceremonies preformed (2) ground and polished. संस्कार is the process of grinding and polishing. Cf. संस्कारोल्लिखितो महामणिः (शाकु० VI. 5.).

III. 19. सुखश्रवाः मङ्गलतूर्यनिःस्वनाः वारयोषितां प्रमोदनृत्यैः सह मागधीपतेः सद्मनि केवलं न दिवौकसां पथि अपि व्यजृम्भत।

वारयोषितां वार = a multitude; वारस्य योषितां, of courtezans.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

With दिवौकसां पथि it refers to the Apsarases. The gods too rejoiced at the birth of the child and celebrated it with joyous festivities. They sounded their own dundubhis and their Apsarases danced with joy. **दिवौकसां** मल्लि० treats it as a compound of दिव and ओकस् and classifies it under the पृषोदरादि group. It should rather be dissolved as दिवं ओकः येषां ते. Cf. 'मन्दरः सैरिभः शक्रभवनं खं दिवं नभः' त्रिकाण्डकोषः. Elsewhere मल्लि० himself has treated it as such. (See III. 47). **मागधीपतेः** मागधी is significant here; the king was the more happy as the son was born to सुदक्षिणा. For a similar idea cf. 'पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः। आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ संतानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी। सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ॥ X. 76, 77.

III. 20. रक्षितुः तस्य संयतः न बभूव यं सुतजन्महर्षितः विसर्जयेत्; तदा सः पितॄणां ऋणाभिधानात् बन्धनात् केवलं स्वयं एव मुमुचे।

The verse refers to the custom of releasing prisoners on the birth of a son and a heir to the throne and also on other similar occasions of joy. The king protected the kingdom so well that none dared commit crimes. So there was no prisoner whom he might have released on the joyful occassion. Cf. 'युवराजाभिषेके च परचक्रावमर्दने। पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बद्धस्य हि विधीयते ॥' The tradition, however remained unbroken as the king himself was released from the tie of the debt due to the ancestors. **पितॄणाम्** The descendant can be free of the debt to the ancestors only when he gets a son. The son takes over the duty of offering oblation to the manes and the responsibility of the propagation of the race and hence the father is free of it. Cf. प्रकाशिका 'अत्र प्रजानामन्तः-करणप्रवृत्तीरप्ययं पापेभ्यो रक्षति तस्मात्तासु संयमनं न संभवति ततश्च राजपुत्रजन्मोत्सवा-नुरूपा बन्धुमुक्तिरपि असंभवनीति भावः।'

III. 21. अयं अर्भकः श्रुतस्य तथा युधि परेषां च अन्तं यायात् इति अर्थवित् पार्थिवः धातोः गमनार्थं अवेक्ष्य आत्मसंभवं नाम्ना रघुं चकार।

The idea is that the name given to रघु was not chosen

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

without looking to its significance. The poet derives it from लघ् (=रघ्) to go (Cf. रलयोरभेदः). Even मल्लि० justified the derivation. The prince would reach the end of the lores and the enemies too; so he was named 'the goer' i. e. रघु. **श्रुतस्य** श्रूयते इति श्रुतं; in very ancient days knowledge was imparted not by reading, but by means of oral transition; so it was called श्रुत. **युधि** the account of दिग्विजय in canto IV shows that this expectation of the king was very well fulfilled. **अर्भकः** ऋध्यते वृद्धिं प्राप्यते इति। a child. **परेषां** पूर्व, पर & tc are pronouns when they imply relation (=व्यवस्था) in time, place or person. Cf. पाणिनी I. 1. 43. Thus पर means one who stands in a specified relative order to another, hence is different from him. Hence it came to mean an adversary or enemy by उपचार. Cf. 'देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचारात्प्रतिवादिनि च प्रयोगः'—मनोरमा. **अवेक्ष्य धातोः** The derivation is of course fanciful. For similar fanciful derivations Cf. 'उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा **पश्चादुमाख्यां** सुमुखी जगाम।" कुमार I. 26; 'मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा। **मांधातेति** च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः॥' (वनपर्व 127. 31). For the rules of नामकरण cf. मनु 'नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाथ कारयेत्। पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते॥" आश्वलायन has the following instructions for the choice of the name "घोषवदाद्यन्तरस्थमभिनिष्टानान्तं द्वयक्षरं चतुरक्षरं वा। द्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः। युग्मानि त्वेव पुंसाम्। अयुजानि स्त्रीणाम्।" Manu II. 31. 33 gives the following.—'मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम्। वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्यं तु जुगुप्सितम्। शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम्। वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम्। स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्। मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तं आशीर्वादाभिधानवत्। Regarding the account given by the poet, प्रकाशिका remarks 'ननु दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः। भगीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थस्य रघुस्ततः। इति रामायणवचन-विरोधः। उच्यते। मूलकाद्दशरथः. तस्माद्दिलीपः ततश्च विश्वसहस्तस्माच्च खट्वाङ्गो दिलीपः खट्वाङ्गाद्रघुरभवद्रघोरजः अजाद्दशरथः इति श्रीविष्णुपुराणवचनमवगन्तव्यम्। तद्वंशे द्वौ दिलीपौ एको अंशुमतः पुत्रः अपरस्तु विश्वसहस्य। तत्र विश्वसहपुत्रात्

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

खट्वाङ्गापरनाम्नो दिलीपाद्रघुरिति। तयोश्च वचनयोः कल्पभेदाद्विरोधाभावः। कालिदास, however, not even once mentions 'खट्वाङ्ग' as a name of दिलीप. Regarding the derivation of रघु given by कालिदास, नारायण and अरुणागिरि mention that it is at variance with the one given in the Ramayana. Herein too the poet seems to follow the विष्णुपुराण. नारायण justifies कालिदास saying that the two explanations refer to two different Kalpas.

III. 22. समग्रसंपदः पितुः प्रयत्नात् सः शुभैः शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेः अनुप्रवेशात् बालचन्द्रमाः इव दिने दिने वृद्धिं पुपोष.

हरिदश्वदीधितेः The Sun's horses are green in colour and seven in number. Cf. 'हरितः आदित्यस्य' निघण्टु I. 15. The waxing of the moon is caused by the सुषुम्ण ray of the sun entering the moon : 'सूर्यरश्मिः सुषुम्णो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः। कृष्णपक्षेऽमरैः शश्वत्पीयते वै सुधामयः॥" विष्णुपुराण. In plain words this means that the moon shines after sunset on the light borrowed from the sun. **शरीरावयवैः** अवयव has double meaning here:—(i) limbs with reference to रघु and (ii) digits with reference to the moon. **चन्द्रमाः** चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुल्यति इति चन्द्रमाः उणा. I. IV. 228. or चन्द्रं आल्हादं मिमीते निर्मिमीते इति or कालं मिमीते इति माः। the maker of time, or 'माश्चासौ चन्द्रश्च' राजदन्तादि group, or चन्द्रश्चासौ माः। the pleasant maker of time. The sun and the moon are both makers of time – cf. 'ये द्वे कालं विधत्तः' शाकुं. I. For a similar idea see "दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा। पुपोष लावण्यमयान्विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि॥" कुमार. I. 25.

III. 23. यथा उमावृषाङ्कौ शरजन्मना, यथा शचीपुरन्दरौ जयन्तेन तथा नृपः सा मागधी च तत्समौ तत्सदृशेन सुतेन ननन्दतुः।

वृषाङ्कः is the same as वृषभध्वज. The similes of कार्तिकेय and of शचीपुरन्दर are so favourite with कालिदास. Cf. 'हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः' III. 25, also 'भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिः मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन' VI. 4, 'स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम्' VII, and हरसूनुसंनिभः X83. In विक्रम V.13. आयु

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

is described as being very fond of a pea-cock who is the vehicle of स्कन्द. For comparisons to इन्द्र and शची; cf. "आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः। आशीरन्या न ते योग्या पौलोमीसदृशी भव ॥" (शाकु० VII) also अत्राहं पुत्रिणामग्र्यः सत्पुत्रेणामुना तव। पौलोमीसंभवेनेव जयन्तेन पुरन्दरः ॥ (विक्रम० V). **उमा** Cf. 'उमेति मात्रा तपसे निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम।' (कुमार I. 26). ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीरिति वा। **शरजन्मना** कार्तिकेय was so called because he was born in the reeds (=शर) and reared there by the seven Krittikas.

III. 24. रथाङ्गनाम्नोः इव तयोः भावबन्धनं परस्पराश्रयं यत् प्रेम बभूव तत् एकसुतेन विभक्तं अपि परस्परस्य उपरि पर्यचीयत।

भावबन्धनं भावं बध्नाति इति. If भाव is taken to mean 'love', प्रेम will have to be explained as 'affectionate behaviour'. मल्लिनाथ takes भाव = हृदय; this interpretation is supported by भवभूति in 'अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयं। आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥' वाचस्पत्य too gives अन्तःकरण as one of the meanings of भाव, explaining it as भू चिन्तायां + करणे अच्. चारित्रवर्धन, वल्लभ and others take it to mean चेतोविकार. Then भावबन्धन would mean something that strengthens or confirms love. For this meaning of भाव cf. VI. 36 and कुमार 35. **परस्पराश्रयम्** which had each one for its आश्रय or resort. **रथाङ्गनाम्नोरिव** रथस्य अङ्गं चक्रं तत् नाम यस्य असौ रथाङ्गनामा. It is a poetic convention that the love between a pair of the चक्रवाक s grows with the separation caused at night by one single lotus-leaf. References to them are very common in classical Sanskrit literature. Cf. 'अहं रथाङ्गनामेव प्रिया सहचरीव मे। अननुज्ञातसंपर्का धारिणी रजनीव नौ ॥ (मालविका० V). शशिनं पुनरेति शर्वरी। दयिता द्वंद्वचरं पतत्रिणम्। (रघु० VIII. 56) किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः (कुमार० VIII. 51) चक्रवाकवधूः आमन्त्रयस्व सहचरम्। उपस्थिता रजनी। (शाकु० III) निनाय सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा। परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती (कुमार V. 26). नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रही ननु दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः। (विक्रम IV).' **एकसुतेन** एक may be either single or superior, excellent. The idea is that

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

though the love of the royal couple was shared by that one or excellent child, still it increased. **पर्यचीयत** Imperfect 3rd person sing. of the passive of परि + चि (5th conju.) V. L. पर्यहीयत would mean:—did not decrease; it is less emphatic.

III. 25. सः अर्भकः धात्र्या प्रथमोदितं वचः उवाच; तदीयां अङ्गुलीं अवलम्ब्य ययौ च, प्रणिपातशिक्षया नम्रः अभूत् च, तेन पितुः मुदं ततान ।

प्रथमोदितं uttered first. नारायण reads प्रथमोदितानि यत् which is better as it provides यत् to correspond to तेन. There are three यत् sentences; according to प्रकाशिका the three refer to वाक्कायबुद्धिपाटवानि. According to नारायण the verse describes वचनपाटवारम्भ, शरीरस्थैर्यारम्भ and गुरुवचनादर. The picture of the beginning of a child's education is so natural and life-like. साहित्यदर्पण quotes this verse as an example of वत्सलरस. **तेन** due to the three actions described before.

III. 26. शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि अमृतं निषिञ्चन्तं इव तम् अङ्कं आरोप्य उपान्तसंमीलितलोचनः नृपः चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ।

The idea is that the pleasure arising out of a contact with the limbs of the son was so great that the king did not consciously realise it for a long time. It may also mean that the king experienced this pleasure after a very long time as he had no issue before रघु. For similar ideas cf. 'सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल तेन मामुपगतेन । आल्हादयस्व तावचन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥' (विक्रम V) and 'अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवं । कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद्यस्यायमङ्कात्कृतिनः प्ररूढः ॥' (शाकु. VII); also 'अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥' (शाकु. VII). **उपान्तसंमीलितलोचनः** उपान्ते संमीलिते लोचने येन सः who closed his eyes at the corners. This was due to the excess of emotion. उपस्थितौ अन्तौ ययोः or उपगतौ अन्तं उपान्तौ. The action is spontaneous rather than intentional; cf. 'शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः' (कुमार. III 36). **सुतस्पर्शरसज्ञतां** जानातीति ज्ञः, सुतस्य स्पर्शात् रसः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तस्य ज्ञः तस्य भावः ताम्. Realisation of the pleasure in the touch of a son; cf. नारायण "आदावानन्दजनितेन मोहेनाभिभूतत्वाच्चिरेणैव पुत्रस्पर्शसुखज्ञानमिति भावः।" It may also be interpreted as referring to the fact that the king got a son late in life.

III. 27. स्थितेः अभेत्ता परार्ध्यजन्मना गुणाग्र्यवर्तिना स्वमूर्तिभेदेन अनेन च अन्वयं प्रजानां पतिः गुणाग्र्यवर्तिना स्वमूर्तिभेदेन आत्मनः सर्गं इव स्थितिमन्तं अमंस्त च।

परार्ध्यजन्मना परस्मिन्नर्धे भवं परार्ध्यं; the upper half of everything is the most important and valuable; so परार्ध्य means the best. Cf. रघु० VI. 4, परार्ध्यं जन्म यस्य तेन. The adjective applies to both विष्णु and रघु. **स्थितेः अभेत्ता** the नञ् compound here has an affirmative sense. 'नञ्समासस्य तद्विरुद्धार्थवर्तित्वात्।' प्रकाशिका. Lit. not the transgressor, i. e. the preserver of proper conduct. This he achieved by himself abiding by the rules of conduct and not allowing others to swerve from them. **स्वमूर्तिभेदेन** this also applies to both रघु and विष्णु. Vishnu is a form of the परमेश्वर who assumes the three forms of ब्रह्मा, विष्णु and महेश, to create, to preserve and to destroy respectively. The boy too was another different form of the king. Cf. 'आत्मा वै पुत्रानामासि।'. **गुणाग्र्यवर्तिना** अग्रे भवं अग्र्यं, गुणेषु अग्र्यं गुणाग्र्यं. The boy was गुणाग्र्यवर्ति being possessed of the best of qualities. विष्णु is गुणाग्र्यवर्तिन् being associated with the first of the three गुणs viz. सत्त्व, the other being रजस् and तमस्. गुणाग्र्यवर्तिना स्वमूर्तिभेदेन may however be taken only as an उपमान and need not be applied to रघु.; similarly परार्ध्यजन्मना can refer only to रघु.

III. 28. वृत्तचूडः सः चलकाकपक्षकैः सवयोभिः अमात्यपुत्रैः अन्वितः लिपेः यथावत् ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेन समुद्रं इव आविशत्।

वृत्तचूडः Whose tonsure ceremony (or चौल) was performed. This is usually perfomed in the third year. Cf. आश्वलायन "तृतीये वर्षे चौलम्। यथा कुलधर्मं वा।". कालिदास does not mention the two ceremonies that are performed between the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जातकर्म and the tonsure ceremony. They are निष्क्रमण and अन्नप्राशन. Cf. मनु II. 34 चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ The चूडा ceremony is the cutting of the hair on the head of a child leaving only a few locks, one in the case of a Brahmin and five for a Kshatriya. Cf. "चञ्चत्पञ्चचूडः" उत्तर० V. 2. **चलकाकपक्षकैः** चलाः काकपक्षाः येषां तैः. काकपक्ष is the "बालानां शिखा". It resembles a crow's feather both in shape and colour. काकपक्षः इव इति काकपक्षकः. These locks of hair are left on either side of the head after the tonsure ceremony. **अमात्यपुत्रैः** 'अमा समीपे भवः' originally it meant a friend or a companion and then a follower. **सवयोभिः** समानं वयः येषां तैः । Usually friendship is formed between persons of equal age. Hence 'सवयाः' came to mean a friend. **यथावद्ग्रहणेन** यथा यादृशं अर्हतीति यथावत् । Here वत् means 'as is proper'. नारायण remarks 'यथावदिति स्पृष्टतादिभेदग्रहणेन'. A good knowledge of the alphabet is absolutely necessary for mastering any branch of learning. The comparison to a नदीमुख is very appropriate. **वाङ्मयं** वाचः विकारः literature. **नदीमुखेन** नदी एव मुखं तेन. The mouth of a river. **समुद्रं** समुनत्ति । समीचीना उद्रा जलचर-विशेषा यस्मिन इति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति वा ॥ This shows that the science of navigation was considerably advanced in the days of कालिदास; streams of rivers were used as byways for entering the ocean.

III. 29. अथ विधिवत् उपनीतं गुरुप्रियं एनं विपश्चितः गुरवः विनिन्युः । अत्र ते अवन्ध्ययत्नाः च बभूवुः । क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ।

This verse mentions the fifth संस्कार viz. the उपनयन or the thread ceremony. It is after this that the child can learn religious literature and practices. It marks the beginning of the विद्याs including the Vedas. In the case of a Brahmin it is performed during the 8th year of age. In the case of the warrior in the 11th and that of a Vaisya in the 12th. Cf. "ब्राह्मणं उपनयेत् गर्भाष्टमे वा एकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यम् । आषोडशाद्ब्राह्मण-स्यानतीतः कालः; आ द्वाविंशात् क्षत्रियस्य आ चतुर्विंशात् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पतितसावित्रीका भवन्ति (आश्वलायन I.17), also गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं। गर्भादेकादशे राज्ञः गर्भात्तु द्वादशे विशः॥ ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे। राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे॥ आषोडशाद्‌ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते। आद्वाविंशात्क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः॥ अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः॥ (मनु II. 36-39). उपनयन literally means taking near (the गुरु) for education. **गुरुप्रियं** It may be a तत्पुरुष meaning गुरूणां प्रियं or a बहुव्रीहि meaning गुरवः प्रिया यस्य. **विपश्चितः** a wise or a learned man. प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति चिन्तयति वा a compound of the पृषोदरादि (irregular) group. **विनिन्युः** विनी means to train or to instruct. In this sense it is परस्मैपदी. **क्रिया** Here it means 'instruction. Cf. "श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था" मालविका I. **वस्तु** a proper or suitable object or person. Cf. 'आकृतिविशेषप्रत्ययादेनां अनूनवस्तुकां संभावयामि' मालविका. I. **प्रसीदति** grows, excels, prospers. Cf. 'चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः' मुद्रा. Also 'प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः।' (उत्तर० III). This is an example of the अर्थान्तरन्यास figure for which कालिदास is so famous. This description of the training of रघु closely follows कौटल्यः 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्। शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिविष्टबुद्धिं विद्या विनयति नेतरम्। विद्यानां तु यथास्वमाचार्यप्रामाण्याद्विनयो नियमश्च। वृत्तचौलकर्मा लिपिं संख्यानं चोपयुञ्जीत। वृत्तोपनयनस्त्रयीं आन्वीक्षिकीं च शिष्टेभ्यः वार्तामध्यक्षेभ्यः दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्यः। ब्रह्मचर्यं च आषोडशाद्वर्षात्। अतो गोदानं दारकर्म च। अस्य नित्यश्च विद्यावृद्धसंयोगो विनयवृद्ध्यर्थं तन्मूलत्वाद्विनयस्य। etc'. (अर्थशास्त्र I. 5). **हि** It may imply force (अवधारण) = प्रसीदत्येव.

III. 30. उदारधीः सः धियः समग्रैः गुणैः चतुर्णवोपमाः चतस्रः विद्याः हरितां ईश्वरः पवनातिपातिभिः हरिद्भिः दिशः इव क्रमात्ततार।

धियः गुणैः by the merits of intellect. These are (1) desire to hear (शुश्रूषा), (2) attention, (3) comprehension, (4) retention (5) Ratiocination or consideration of pros and cons, (6) grasping the correct sense and, (7) knowledge of truth or correct knowledge. **उदारधीः** उदारा (excellent) धीः यस्य he had all the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

qualities. **चतस्रः विद्याः** त्रयी अन्वीक्षिकी वार्ता दण्डनीतिः च. Regarding the number of lores to be learnt by a क्षत्रिय, कौटल्य enters into a long discussion. **चतुरर्णवोपमाः** comparable to the four oceans; an instance of त्रिपदबहुव्रीहि. This indicates the immensity of the four lores. **पवनातिपातिभिः** पवनं अतिलङ्घ्य पतितुं शीलमेषां इति तथोक्ताः तैः। It applies to both गुणैः and हरिद्भिः. रघु is here compared to the sun, intellect to his chariot, its merits to the seven horses of the sun's chariot and the four lores to the four oceans. **हरितां ईश्वरः** the lord of the quarters or a lord of the हरित्s (the sun's horses).

III. 31. सः मेध्यां रौरवीं त्वचं परिधाय पितुः एव मन्त्रवत् अस्त्रं अशिक्षत; तद्गुरुः सः क्षितौ केवलं एकपार्थिवः न, एकधनुर्धरः अपि अभूत्।

रौरवीं त्वचं A क्षत्रिय ब्रह्मचारिन् wears the skin of a Ruru deer. Cf. 'अलंकृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम्।' **मन्त्रवत्** together with the incantations. V. L. मन्त्रवित् will have to be taken with सः. **अस्त्रं** अस्यते इति that which is thrown (अस् 4 P + त्र=ष्ट्रन् उणादि); **एकधनुर्धरः** धनुषः धरः (धरतीति); एकः च असौ धनुर्धरश्च एकधनुर्धरः the only best archer, an unparallelled archer. रघु's father being the best archer in the world, he was not required to go elsewhere to find a preceptor or teacher for learning धनुर्विद्या.

III. 32. महोक्षतां स्पृशन्वत्सतरः इव, द्विपेन्द्रभावं श्रयन् कलभः इव रघुः क्रमात् यौवनभिन्नशैशवः गाम्भीर्यमनोहरं वपुः पुपोष।

महोक्षतां महान् च असौ उक्षा च तस्य भावः. उक्षन् (उक्षति इति) is a bull. **वत्सतरः** तनुः वत्सः वत्सतरः: Cf. 'वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे' (Pan. V. 3. 91). A calf in which there is little of calfness i. e. bordering on the second stage of life. प्रथमवया वत्सः तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । वामन. The महोक्षता is the third stage. **यौवनभिन्नशैशवः** यौवनेन भिन्नं शैशवं यस्य सः With his childhood broken off or obscured by youth. Who has just ceased to be a boy and

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

arrived on the threshold of youth. **गाम्भीयमनोहरं** गाम्भीर्येण मनोहरं Cf. प्रकाशिका "गाम्भीर्येति पुरुषधर्मस्य गाम्भीर्यस्य व्यञ्जके वपुर्गुणे गाम्भीर्यमुपचरितम्।" Cf. 'भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता।' साहित्यदर्पण III.52. For a similar comparison cf. विक्रम V 'कुमारः — 'नार्हति तातो महोक्षधारितायां धुरि दम्यं नियोजितुम्। राजा – अयि वत्स मा मैवम्। शमयति गजानन्यान्गन्धद्विपः कलभोपि सन्।". Also मालविका० V कलभेन खलु यूथपतिरनुकृतः।

III. 33. अथ गोदानविधेः अनन्तरं गुरुः अस्य विवाहदीक्षां निरवर्तयत्। नरेन्द्रकन्याः तं सत्पतिं अवाप्य दक्षसुताः तमोनुदं (अवाप्य) इव आबभुः।

गोदान the cropping of the hair in the 22nd year of a क्षत्रिय. This probably preceded the marriage ceremony. Cf. उत्तर० I "एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्चत्वारो भ्रातरो विवाहदीक्षिता यूयम्।" The प्रकाशिका remarks "परे तु 'दक्षिणं गोदानमुनत्ति' इत्यापस्तम्बवचनात् दक्षिणं गोदानं दक्षिणं केशपक्षमुनत्ति इत्यर्थानुसन्धानद्वारेणात्रापि गोदानं केशपक्षः। गोदानविधिरिति दक्षिणकेशपक्षगतो वपनविधिः इति व्याचक्षते।" This गोदान is obviously different from the चूडाकर्म. The moustache too was apparently shaved. It may also mean the presentation of a cow to a Brahmin on the occassion. **विवाहदीक्षां** the vow of marriage. दीक्षा means the undertaking of a particular observance during some rite. The prince undertook to live like a married man until he entered the 4rh stage of life viz. Vanaprasthashrama. The poet neither describes the marriage nor does he give the name of the chief queen. A detailed description of the marriage ceremony is given in VII–the marriage of Aja. Raghu with his number of wives is aptly compared to the Moon who kindly obliged Daksha by marrying his twenty-seven daughters. Daksha, a great patriarch was a Manasaputra of Brahma–one of nine such Manasaputras. He was the first to begin creation by sexual intercourse. He had sixty daughters (वायुपुराण) out of whom the twentyseven Nakshatras were married to the Moon. Others mention fifty or fortyfour danghters of Daksha. **तमोनुदं**

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तमः नुदति इति (नुद् + क्विप्). तमोनुद् may be applied to Raghu too. Cf. 'आलोकान्तात्प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानां तुल्योद्योगस्तव दिनकृतश्चाधिकारो मतो मे' (विक्रम II).

III. 34. युवा युगव्यायतबाहुः अंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः रघुः वपुःप्रकर्षात् गुरुं अजयत्। तथापि विनयात् नीचैः अदृश्यत।

युवा having attained the prime of youth. The verse gives a fine description of a strong, stout and well-built youth. Mr. Ray says that this verse should precede the previous verse which mentions the marriage of Raghu. But in the days of Kalidasa princes were married even before they were fully grown. **कपाटवक्षाः** whose chest was broad like the panels of a door. कं वातं शिरो वा पाटयति इति कपाटः (कर्मण्यण्). Cf. 'वक्षसः कपाटोपमया विस्तीर्णत्वनिम्नोन्नतत्वाद्यभावश्च द्योत्यते।'– नारायण. **परिणद्धकंधरः** परिणद्धा कंधरा अस्य इति. कं शिरं धारयति इति कंधरा or कस्य शिरसो धरा इति. **अंसलः** the लच् affix (ल) denotes strength. अंसो बलमस्य विद्यते इति – having muscular shoulders. The वृत्तिकार remarks that अंस in its proper sense cannot take ल. It should be अंसवान् according to the derivation 'अंसौ अस्य स्तः इति.' **वपुःप्रकर्षात्** वपुषः प्रकर्षात् due to the excellence of the body.

III. 35. ततः आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वी प्रजानां धुरं लघयिष्यता नृपेण असौ निसर्गसंस्कारविनीतः इति युवराजशब्दभाक् चक्रे।

नितान्तगुर्वी Heavy due to the responsibilities of the government long sustained (चारित्र॰). **लघयिष्यता** lightening by delegating a part of it to Raghu after making him the crowned prince. **धुरं** the yoke, metaphorically, the responsibility. Cf. 'तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे' II. 34. **निसर्गसंस्कारविनीतः** विनीत when taken with निसर्ग means modest, with संस्कार it implies discipline. He was modest by nature and disciplined by education (संस्कार). **इति** This implies that the निसर्गसंस्कारविनीतत्व was the cause of making him the crown prince. **युवराजशब्दभाक्** युवा च असौ राजा च युवराजः। युवराजः इति युवराजस्य वा शब्दः तं भजते इति;

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

bearer of the title of a crown prince. Cf. ‘ धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता । तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्रस्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ’ V. 66. Wheeler in his History of India (Vol. II, chapter VI) gives the following imformation :

‘ It appears to have been an ancient custom in Asiatic monarchies, for the heir-apparent to be solemnly recognized as such in the life-time of his father by being formally installed in the regal dignity and admitted to a share in the administration. The object of this custom appears to have been three-fold. In the first place, it settled the successsion and prevented any civil war between the rival claimants for throne, which might arise at the death of the sovereign. Secondly, it furnished an aged or infirm ruler with a youthful coadjutor, who might relieve him of all the more active duties of Government, military as well as civil. Finally, it familiarized the young prince with the administration of justice and other branches of Government and enabled him on the death of the father to fulfil with efficiency all the duties of sovereignty. Under such circumstances an heir-apparent on attaining his majority would be solemnly installed as Raja and henceforth he would receive the title of Yuvaraja or young Raja and would be presumed to act in subordination to his father, who would still retain the title of Maharaja or great Raja. The installation of a Yuvaraja would naturally be regarded throughout the Raj as an important political event, since the accession of a young and promising Prince would be expected to result in such an infusion of new blood into the administration as would materially affect the interests of both chieftains and the people. The eldest son, properly educated, naturally occupied the position of a Yuvaraja. ’

III. 36. गुणाभिलाषिणी श्रीः नरेन्द्रमूलायतनात् अनन्तरं युवराजसंज्ञितं तत् आस्पदं कमलात् नवावतारं उत्पलं इव अंशेन अगच्छत् ।

नरेन्द्रः एव मूलं आयतनं तस्मात् from her original abode or place viz. the king, the lord of men. Laxmi first resided in the king.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Now she went in part, not wholly, to the new heir-apparent. श्रीः Royal glory or Laxmi and the beauty of the lotus. गुणान् अभिलषितुं शीलं अस्याः (by the rule सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये, Pan. III. 2. 78), but in this it ought to take the termination उक (उकञ्); Mallinatha seems to have the णिनि in the sense of कर्तरि (or agent) by the rule 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'; (Pan. III. 1. 134); but the root लष् is not to be found in this class; so the best way to derive it would be गुणेषु अभिलाषः अस्याः अस्ति इति गुणाभिलाषिणी who was fond of merits. अनन्तरम् then. It is taken in the sense of near, not distant (अविद्यमानं अंतरं यस्य तत्). Compare Raghu. VII. 21. The Yuvaraja was near the king. युवराजः इति संज्ञा अस्य संजाता इति; who received the title of the 'heir-apparent.' आस्पदं place, abode. कमलात् from one lotus (to another utpala). अवतरति आविर्भवति अनेन इति अवतारः a new appearance or incarnation. The Yuvaraja was an incarnation of the king. (Cf. आत्मा वै पुत्रनामासि). So the utpala too was an avatara of the old lotus. उत्पलं lotus. अंशेन in part, not wholly. The Shri went from the older to the younger person as, says Mallinatha, women love younger men. The various gunas are given by Kamandaka. They lead to prosperity : प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं क्षमार्जनम् । कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः ॥

III. 37. सारथिना वायुना विभावसुः इव, घनव्यपायेन गभस्तिमान् इव, कटप्रभेदेन करी इव, तेन पार्थिवः अतितरां सुदुःसहः बभूव ।

सारथिना by the charioteer. It also means a helper, a helpmate. वायु is the friend of Agni. विभा वसु धनं यस्य whose wealth is light. Here it means fire. It also means sun or moon. घनानां व्यपायः यस्मिन् तेन When clouds disappear, at the passing away of clouds i. e. the autumn. गः knowable thing तं बभस्ति illumines इति गभस्तिः, a ray; गभस्तयः अस्य सन्ति इति the sun, possessed of rays. कटप्रभेदेन by the bursting open of the temples. करी an elephant. सुदुःसहः extremely irresistible or invincible.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

III. 38. राजसुतैः अनुद्रुतं धनुर्धरं तं होमतुरंगरक्षणे नियुज्य शतक्रतूपमः सः एकेन अपूर्णं क्रतूनां शतं अपविघ्नं आप ।

राजसुतैः by princes. The protector of the horse was usually accompained by soldiery and royal descendants. See Malavikagnimitra of our poet where the protector of the horse-Vasumitra is accompained by a hundred princes. अनुद्रुतं followed. धनुर्धरं He had to be ready to fight any opposition and hence this word. होमस्य तुरङ्गः तस्य रक्षणे for the protection of the horse consecrated for the sacrifice. त्वरया तुरेण गच्छति इति तुरगः (the other forms are तुरंग and तुरंगम) a horse. शतं क्रतवः sacrifices अस्य असौ शतक्रतुः (one who had performed a hundred sacrifices. The word being a संज्ञा should not be expounded, but it is done for the sake of students) Indra. In Vedic terminology क्रतु meant power or wisdom. In later Sanskrit it came to mean a yajna. The Bhagavadgita seems to differentiate between the two when it says: अहं क्रतुः अहं यज्ञः ! If it is understood that the performance of the sacrifice was an act of establishing Aryan supremacy, (vide Kunte in his Viscissitudes of Aryan Civilization) Mr. Pandit's remarks cannot be well followed ! The yajna was performed to mark victory and possession and hence the opposition from others. Indra had performed a 100 Sacrifices. So anybody who performed as many sacrifices was naturally opposed by Indra since he became his equal and according to the Purana mythology usurped his place. Hence his opposition to the king in his 100th sacrifice. अपगतं विघ्नं यथा तथा in a manner without obstacle.

III. 39. ततः परं यज्वना तेन मखाय अनर्गलं उत्सृष्टं तुरंगं गूढविग्रहः शक्रः धनुर्भृतां रक्षिणां अग्रतः एव किल जहार ।

यज्वन्–विधिना इष्टवान् see I. 74. मखाय for the sacrifice. अविद्यमानं अर्गलं यस्य who had no opposition. (अर्गल–ला means bolt of a door literally). The horse was allowed to roam at its will. The wording in the Malavikagnimitra is निरर्गलः तुरगः विसृष्टः । उत्सृष्ट let loose (उत् + सृज्). गूढः विग्रहः यस्य whose body was invisible.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The gods are invisible in form; later on Indra makes bodily appearance. It is a dream of mankind to make itself invisible. Hence it is always projected in its mythology. विग्रहः body. शक्रः Indra (शक्नोति इति one who is able or powerful). रक्षिणां the protectors of the horse. अग्रतः from before them, while they looked on; in spite of them. किल so it is reported, they say, as the story goes. जहार took away, captured. Perf. III. sing of हृ. Comp. रघु III. 38; also VI. 74 or XIII. 29. The अश्वमेध was a supreme act of a Kshatriya to establish his sovereignity. Compare the उत्तररामः अश्वमेध इति विश्वविजयिनां क्षत्रियाणां ऊर्जस्वलः सर्वक्षत्रियपरिभावी महान् उत्कर्षनिकषः (IV).

III. 40. ततः कुमारसैन्यं विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं स्थितं च, अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया आगता वसिष्ठधेनुः नन्दिनी ददृशे च ।

कुमारसैन्यं the army of the Prince. विषादेन लुप्ता प्रतिपत्तिः यस्य तत् their presence of mind was lost due to dejection; they did not know what to do in their disappointment. प्रतिपत्तिः the knowledge of what to do, course of action. विस्मितं was surprised, perplexed or bewildered. स्थितं stood silent, quiet. च...च shows simultaneity of actions of the guards and the appearance of the cow. च...च scarcely when, no sooner than. द्वौ चकारौ तुल्यकालपेक्षां गमयेते – वल्लभ, चकारौ तुल्यकालप्रतिपादकौ – चारित्रवर्धन. श्रुतः प्रभावः यस्याः सा whose power was well-known. श्रुतः प्रभावः रघूत्पत्तिवरप्रदानलक्षणः यस्याः सा धेनुः– दिनकर. यदृच्छया by chance, mere coincidence, fortuitously. ददृशे Perf. pass. III. sing of दृश्.

III. 41. पुण्येन तदङ्गनिष्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य सतां पुरस्कृतः दिलीपनन्दनः अतीन्द्रियेषु अपि भावेषु उपपन्नदर्शनः बभूव ।

पुण्येन sanctifying. तस्याः अङ्गस्य निष्यन्दः सः एव जलं तेन The water that flowed down from her limb, प्रमृज्य wiping. सतां of the good पुरस्कृतः chief or foremost. Mallinatha takes it to mean पूजित where सतां would be a subjective genitive according to the rule क्तस्य च वर्तमाने Pan. II. 3.67. In

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the sense of foremost सतां would be a specific genitive by the rule 'यतश्च निर्धारणम्' इन्द्रियाणि अतिक्रान्तेषु is a Pradi compound. भाव thing. (प्रमेय–चारित्र० and पदार्थ–वल्लभ). See also V. 64. उपपन्नं दर्शनं येन सः who had achieved or acquired a sight for even ultra--sensuous things. He could see what was not perceptible. This gift shows the prabhava of the cow (see III. 40 above).

III. 42. नरदेवसंभवः सः पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं रथरश्मिसंयतं अश्वं हरन्तं पर्वतपक्षशातनं देवं पूर्वतः ददर्श ।

नरदेवसंभव son of the lord of men i. e. the Prince Raghu. सूतेन निषिद्धं चापलं यस्य तम् Whose restiveness was curbed or checked by the charioteer (suta). रथस्य रश्मिभिः संयतम् who was tethered or bound by the reins to his chariot. हरन्तं who was carrying away. पर्वतानां पक्षाणां शातनः तम् who cut or clipped the wings of the mountains. शातयति इति शातनः. The compound can also be solved as पर्वतपक्षाणां शातनम् यस्मात्. This is a description of Indra who clipped the wings of mountains. The reference occurs again and again in रघु; see XIII. 7 पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः or VI. 73. The mountains flew about causing great annoyance to people. Mount Mainaka alone escaped. See Kumarasambhava I. 20 क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्. The mountains got these wings through the maya of Hiranyaksha. After clipping off of their wings they remained in their own place. The mountains were originally clouds. पर्वतपक्षशातनं देवं Indra. पूर्वतः in the East, to the East. The termination तस् has a locative force here.

III. 43. अनिमेषवृत्तिभिः अक्ष्णां शतैः हरिभिः वाजिभिः च तं हरिं विदित्वा रघुः एनं गगनस्पृशा धीरेण स्वरेण निवर्तयन् इव अवोचत् ।

निमेषरूपा वृत्तिः निमेषवृत्तिः, अविद्यमाना निमेषवृत्तिः येषां तैः. निमेषः winking; अनिमेष unwinking. शतैः by hundreds of eyes. The reference is to Indra's being called सहस्राक्ष on his ravishing Ahalya, Gautama's lawful wife. Indra assumed the form of Gautama on being attracted by her extreme beauty and in

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

his absence ravished Ahalya. On this Gautama cursed him to be covered with a thousand burning sores, which later upon became his eyes. That Ahalya was also a party to the indiscretion can be seen from a reference to the Valmiki Ramayana (Balakanda 48–51) in another account. Ahalya was cursed to be petrified. हरिभिः green, Bay नीलवर्णैः – सुमतिविजय. According to Shalihotra it means a horse with a golden or yellow silken colour : त्वक्केशवाललोमानि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौषेयसुप्रभः ॥ वाजः वेगः अस्ति एषाम् इति वाजिनः horses. हरि God Indra. एनं requires an अन्वादेश, which is absent here. The reading therefore might have been एवं. गगनस्पृशा touching the sky, which penetrated or pierced the sky. गगनस्पृशा धीरत्वेन भीत्यभावोक्तिः–चारित्र. धीरेण deep or powerful, bold. निवर्तयन् causing him to return. For अनिमेषत्व of gods compare विक्रमोर्वशीय III or नैषध I. 27.

III. 44. देवेन्द्र, मनीषिभिः त्वं सदा एव मखांशभाजां प्रथमः निगद्यसे, अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ।

देवेन्द्र lord of gods, Indra. देव is almost a useless word. मनीषिभिः see I. 11. मखस्य अंशं भजन्ते इति मखांशभाजः तेषाम् of those who receive or enjoy the portion at sacrifices. This truly reflects the point of view of Brahmana literature where Indra always heads others and is a recepient of oblations in every sacrifice. प्रथमः chief, first, foremost. निगद्यसे (you) are called. अजस्र (न कदापि जस्यति) that which never allows a break, hence constant, continuous. The word is formed according to नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः । जसि नञ्पूर्वः **क्रियासातत्ये** वर्तते । अजस्रम्. We also get नम्र, कम्प्र, स्मेर, अजस्र, कम्र, हिंस्र and दीप्र. अजस्रेण दीक्षा तया प्रयतस्य. प्रयत purified by austerities or religious observances. मद्गुरोः of my father. क्रियाविघाताय (क्रिया sacrifice and its accessory rites) for the destruction of the sacrifice.

III. 45. त्रिलोकनाथेन दिव्यचक्षुषा त्वया मखद्विषः ननु सदा नियम्याः, सः त्वं धर्मचारिणां कर्मसु स्वयं चेत् अन्तरायः भवसि, विधिः च्युतः ।

त्रिलोकनाथेन see Mallinatha who calls it a tripada tatpurusha.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

This is un--Paninian and is inadmissible: त्रयाणां लोकानां नाथेन. It cannot also be taken as त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकम् तस्य नाथः –चारित्रवर्धन too is wrong, since the द्विगु form would be त्रिलोकी. So the मनोरमा says: — कथं तर्हि 'त्रिलोकनाथेन सता मखद्विषः' इति कालिदासः। त्रिलोकशब्दस्य असंज्ञात्वात्। न च समाहारे द्विगुः। द्विगोरपि ङी-प्रसंगात् न च पात्रादित्वं कल्प्यम् (i. e. it cannot come under the पात्रादि group) 'यदि त्रिलोकी गणनापरः स्यात्' इति प्रयोगविरोधात्। नच उत्तरपद-समासः त्रिपदतत्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात्। and it suggests: उच्यते – लोकशब्दः अत्र लोकसमुदायपरः। त्र्यवयवः लोकः त्रिलोकः। शाकपार्थिवादिः। एतच्च 'द्विगोः लुक् अनपत्ये' इति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टम्। Then we get त्रिलोकस्य नाथः तेन. दिव्यचक्षुषा त्वया by you with divine eyes. मखद्विषः those who obstruct the sacrifices. नियम्याः On this Dinakara has an elaborate discussion: "ननु नियम्या इत्यत्र 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' (Pan. III. 1.100) इत्यादिना उपसर्गाभावे विहितत्वात् कथं यत्प्रत्ययः। उच्यते। पदसंस्कार पक्षे केवलात् यमेः यत्प्रत्ययः। पश्चात् निशब्देन समासः। यद्वा। 'तत्र भवेद्विनियम्यम्' इति कात्यायनप्रयोगज्ञापकात् साधुः। यद्वा। उपसर्गप्रतिरूपको निशब्दो निपातः। यद्वा। नियमे साधवः नियम्याः। 'तत्र साधुः' (Pan. IV. 4.94) इति यत्प्रत्ययः। यद्वा। नियमम् अर्हति इति यत्।" The student can see that since नियम्य has the उपसर्ग–नि, an objection is raised that यत् termination is not available according to 'गदमद–' Etc. since 'गदमद–' contains यम् and the rule states that यत् is available only when it is अनुपसर्गक. Then we are told that the form can be defended by saying that the form यम्य is first arrived at and then नि added under समास rules, or again the form is indeed faultless when an authority like Katyayana uses it in न तत्र भवेद् **विनियम्यम्**। This is what is called a ज्ञापकप्रमाण. Or again we may say that नि is a निपात or like an उपसर्ग. Or again we may derive it as नियमे साधवः according to 'तत्र साधुः'. Or again as नियमम् अर्हति इति यत् प्रत्ययः. धर्मं चरितुं शीलं येषाम् तेषाम् of the virtuous. अन्तरायः an obstacle. विधिः sacred rites or observances. च्युतः Vanished; disappeared. The idea is that if Indra himself does this mischief when he is

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

expected to protect them all, religious observances would surely come to an end.

III. 46. तत्, मघवन्, महाक्रतोः अग्र्यं अङ्गं अमुं तरङ्गं प्रतिमोक्तुं अर्हसि, श्रुतेः पथः दर्शयितारः ईश्वराः मलीमसां पद्धतिं न आददते ।

मह्यते असौ मघवा one who is worshipped, Indra. महाक्रतोः of the greatest sacrifice i.e. the Ashvamedha which is also called क्रतुराट् (Cf. VI. 61). अग्रे भवम् अग्र्यम् foremost, chief, most important. अङ्गं element, requisite, material. प्रतिमोक्तुम् to release. श्रुतेः पथः दर्शयितारः 'The guides of the paths of the Veda' i.e. teachers of the precepts given by the Veda—S. P. Pandit. Vedas are eternal and hence older than Indra. That is why Kalidasa includes Indra among Vedic teachers. Some commentators read शुचेः for श्रुतेः and explain it as शुद्धस्य or निर्मलस्य. ईश्वराः great, powerful. मलीमस (therefore feminine सा and accusative singular °सां) Unrighteous, dirty. Cf. II. 53. पद्धतिं पादभ्यां हन्यत इति पद्धतिः (पाद् + हन् + क्ति) where पाद becomes पद् by the rule 'हिमकाषिहतिषु च' (VI. 3.54) i.e. before हिम्, काषिन् and हति. आददते take to (Perf. III. sing. of आ + दा).

III. 47. इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचः निशम्य दिवौकसां अधिपतिः सविस्मयः रथं निवर्तयामास, उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ।

समीरितं uttered, spoken. प्रगल्भं bold, confident. The idea is that Raghu was anyway a human being and Indra a celestial being. Hence as it were Raghu was inferior in status to Indra. When an inferior talks to a superior of his in a confident note or tone it is called 'Pragalbha'. Cf II. 41, VI. 20. निशम्य having heard (not to be confused with निशाम्य having seen). दिवं (स्वर्गः) ओकः (निवासस्थानं) एषाम् ते तथोक्तानाम् of the residents of heaven. सविस्मयः full of amazement. Indra was never addressed thus before, which is the cause of his great surprise. उत्तरं (उत्तीर्यते अनेन इति) a reply. प्रतिवक्तुं to say in return. प्रचक्रमे began, commenced. Perf. III sing. of प्र + क्रम्.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

III. 48. राजन्यकुमार यत् आत्थ तत् तथा, यशोधनैः तु परतः यशः रक्ष्यम् भवद्गुरुः तत् मम अशेषं जगत्प्रकाशं इज्यया लङ्घयितुं उद्यतः ।

राज्ञः अपत्यं राजन्यः राजन्+यत् the son of a king, a Kshatriya राजन्यस्य कुमारः the son of a Kshatriya. Indra is treating him. merely as an ordinary Kshatriya boy. आत्थ you say (alternative form of ब्रू). परतः from another. यशः एव धनं येषां तैः तु on the other hand. जगत्सु प्रकाशम् जगत्प्रकाशम् well - known in all the worlds. इज्यया by sacrifice (यज् + क्यप्) according to 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' (Pan. III. 3. 98). उद्यतः got ready. He says that Dilipa by finishing his hundredth sacrifice was thus challenging him; Indra desired to retain his fame; and hence even though Indra agreed with Raghu in what he said, still he who valued his fame more desired to save his reputation. On आत्थ Mr. S. P. Pandit very aptly remarks :- " One of the five relics of a root अह् no longer existing. As is very common with grammarians of all countries to father the orphans of a forgotten and a lost word or root upon a living one of a similar import, especially when the latter is defective in forms to which the former correspond - Sanskrit grammarians derive the five perfect forms आह, आहतुः, आहुः, आत्थ, आहथुः, from the defective root ब्रू that is wanting in the perfect tense. "

III. 49. यथा हरिः एकः पुरुषोत्तमः स्मृतः, त्र्यम्बकः एव महेश्वरः अपरः न, तथा मुनयः मां शतक्रतुं विदुः, एषः नः शब्दः द्वितीयगामी न ।

हरिः Vishnu. पुरुषा आत्मानः, आत्मना, आत्मभ्यः वा उत्तमः (अस्वपद विग्रहः नित्यसमासः). Mallinatha's way of dissolution is objectionable as here पुरुषोत्तम is a संज्ञा. Indra takes them as संज्ञा s; hence too महेश्वरः (श्रेष्ठः स्वामीत्यर्थेऽस्वपदविग्रहो नित्यसमासः) and शतक्रतुः (शतं विद्यते कर्तृत्वेन अस्य इति). We must take them as अस्वपदविग्रह नित्यसमास s. त्र्यम्बकः god Shiva. अपरः another. द्वितीयं गामी (गमिष्यति इति गामी) or द्वितीयं गन्तुं शीलं अस्य that refers to another, indicates a second. Indra having no better argument harps on his fame as Shatakratu and says just as हरि is पुरुषोत्तमः or त्र्यम्बक alone is महेश्वर,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

so too Indra alone must remain the शतक्रतु. The title cannot be applied to anyone else! Regarding पुरुषोत्तम Cf. भगवद्गीता XV. 18 यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥

III. 50. अतः कपिलानुकारिणा मया त्वदीयस्य पितुः अयं अश्वः अपहारितः, अत्र तव प्रयत्नेन अलम्, सगरस्य संततेः पदव्यां पदं मा निधाः।

कपिलस्य अनुकारः अस्य अस्ति इति कपिलानुकारी तेन. Kapila an incarnation of Vishnu (not to be mistaken with the founder of the Sankhya). Though Indra himself had stolen the horse, he brings in Kapila's name to strike terror in Raghu by reminding him of the fate of Sagara's sons when they tried to take away the horse kept by Kapila's side. चारित्रवर्धन says: 'पुरा यज्ञाश्वमन्वेषयमाणाः तुरगापहारी अयम् इति वदन्तः कपिलमुनिना व्यापादिताः तथा मयापि त्वमपि नाश्यसे इति कपिलानुकृत्या सूचयति।' अपहारितः caused to be taken away. Cf. चारित्रवर्धनः 'हरन्तं अपि हरणोक्तौ अपि रुद्ध्यभिमानेन हारितः इति उक्तम्। सगरस्य Sagara was the son of Bahu by Yadavi. Bahu was driven out of his kingdom by the Haihayas. He belonged to the solar line of kings. Sagara's mother was administered poison by her co-wife and her foetus remained in the womb for 7 years. She was delivered of her poisoned foetus (hence गरेण सहितः सगरः) by sage Aurva. Sagara defeated the Yavanas and made them shave their heads (Cf. वायुपुराण Vol. II. ch. 26). The उत्तरराम refers to the story of Sagara's sons being burnt by Kapila thus: कपिलमहसामर्षात् प्लुष्टान् पितुः च पितामहान् (I. 23). (For Sagara's story refer विष्णुपुराण Vol. II. XXVI. 146-147 or रामायण बालकाण्ड सर्ग ३८–४४). संततेः पदव्यां in the path of (Sagara's) sons. मा निधाः Do not place. (नि + धा). Indra warns Raghu of the consequences of his challenge.

III. 51. ततः तुरगस्य रक्षिता प्रहस्य अपभयः पुरंदरं पुनः बभाषे, यदि एषः ते सर्गः शस्त्रं गृहाण, रघुं अनिर्जित्य भवान् न खलु कृती।

तुरगस्य रक्षिता the protector of the sacrificial horse. अपभयः (अपगतं भयं यस्मात् सः) fearless, undaunted. पुरंदरं Indra. (see II. 74).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(पुरः शत्रूणां नग राणि दारयति – खच्) बभाषे Perf III sing of भाष्, to speak. सर्गः resolve. (Cf XIV. 42. S i 19. 38) Determ ination. Some commentators read गर्वः. दिनकर remarks "सागरसुतपदवीं नेष्यामि इति एवंरूपः सर्गः निश्चयः". अनिर्जित्य without first having not conquered i. e. defeated. कृतम् अस्य अस्ति इति कृती one whose mission is fulfilled.

III. 52. मघवन्तं एवं उक्त्वा शरासनं सशरं करिष्यमाणः उन्मुखः सः आलीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः अतिष्ठत् ।

शराः अस्यन्ते अनेन इति (शरासनं) the bow. उद्गतं मुखं यस्य सः. आलीढेन विशेषेण शोभितुं शीलम् अस्य इति. Appearing specially to advantage by the Alidha posture. It is a posture in which the right leg is stretched forward and the left leg retracted or bent down. Vallabha has : "उक्तं च । आलीढं प्रथमं स्थानं । प्रत्यालीढं द्वितीयकं । वैशाखं तु तृतीयं स्याच्चतुर्थं समपादकं । पञ्चमं चापि कूर्माख्यं । षष्ठं पद्मासनं प्रथा । सप्तमं तु दुराकारं । अष्टमं गरुडक्रमं" इति अष्टौ आसनानि । चारित्रवर्धन has : 'नामिता पूर्वजंघा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् । असमो मध्यकायः स्यादालीढस्य तु लक्षणम् ॥ इति कश्चित्.' Compare Agni Purana.

अङ्गुष्ठगुल्फपार्ष्ण्यङ्घ्रि श्लिष्टाः स्युः सहिता यदि । दृष्टं समपदं स्फीतमेतल्लक्षणत स्तथा ॥ बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ स्तब्धजानुकमायतौ । त्रिवितस्त्यन्तरे स्थानमेतद्वैशाखमुच्यते ॥ हंसपंक्त्याकृतिसमे दृश्येते यत्र जानुनी । चतुर्वितस्त्याविच्छिन्ने तदिदं मण्डलं स्मृतम् ॥ भुग्नवामपादं पश्चात्स्तब्धजानूरुदक्षिणं । वितस्त्यः पञ्चविस्तारे तदालीढं प्रकीर्तितम् ॥ एतदेव विपर्यस्तं प्रत्यालीढं प्रकीर्तितम् ॥

Compare Kumarasambhavam III. 70 where Mallinatha says the Alidha posture is meant.

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥

Thus the five postures are : वैशाख when legs are half a cubit apart, मण्डल in the manner of a gateway, समपद having both legs in the same position, आलीढ with the right leg advanced and

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

left bent behind and प्रत्यालीढ reverse of Alidha, वपुषः प्रकर्षेण by the excellent body. (Cf. IV. 17). विडम्बितः ईश्वरः येन who imitated god Shiva. " विडम्बितः अनुकृतः ईश्वरः येन सः । त्रिपुरदाहोद्यतः ईश्वरः इव स्थितः इत्यर्थः "–चारित्र. Shiva waited for a thousand years in the Alidha posture to see the three cities built by Maya come together; for that was the only time when they were vulnerable.

III. 53. रघोः अवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतः अमर्षणः गोत्रभिद् अपि नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुषि अमोघं सायकं समधत्त ।

अवष्टम्भमयेन consisting of defiance or challenge. Mr. Pandit understands by it 'an arrow consisting of a post ' which is not wrong; for even according to the Mahabharata Bhishma's bow was as long as a tala tree (तालदध्नं धनुः) " स्थैर्यरूपेण "– चरित्रवर्धन. " स्तम्भरूपेण " मल्लिनाथ [which may mean a post or challenge or even paralysis, (Raghu's arrow caused paralysis of Indra's arm)]. " अभिमानमयेन "– वल्लभ. चारित्र. also says " काञ्चनमयेन वा " (made of gold). but says again— प्रथमं स्वर्णबाणताडनं कविसमयविरुद्धं इति कश्चित्. 'अवष्टभः सुवर्ण'–दिनकर. " पराक्रममयेन ", वेगमयेन " and " सुवर्णमयेन "– सुमतिविजय. पत्रिणा by the arrow. हृदि on the chest; in the heart. This may go well with Apte's dictionary meaning of अवष्टम्भ. क्षतः wounded. अमर्षणः angry, unforgiving, intolerant. गोत्रभिद् Indra who clipped the wings of mountains. गां पृथिवीं त्रायन्त इति गोत्राः तान् भिनत्ति इति. नवानां अम्बुदानां (clouds अम्बु ददति तेषां). अनीकस्य मुहूर्तं लाञ्छने Indra's bow became for a muhurta or moment the flag of fresh clouds. i. e. the rainbow. The इन्द्रधनुः is visible for a moment only in the sky. अमोघं unfailing; that would reach the mark, infallible. सायकं an arrow. समधत्त fitted. Indra was unforgiving and hence did not care to be hit first by an aggressor !

III. 54. भीमासुरशोणितोचितः सः आशुगः दिलीपसूनोः बृहत् भुजान्तरं प्रविश्य अनास्वादितपूर्वं मनुष्यशोणितं कुतूहलेन इव पपौ ।

भीमानां असुराणां शोणिते उचितः used to the blood of the terrible

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

demons. It was now the first occasion that he would discharge it against a human being; before this it was directed towards the demons. आशु गच्छति इति (आशुगः) an arrow. (It may mean elsewhere, wind. Cf. Amara आशुगौ वायुविशिखौ). बृहत् big, expansive. भुजयोः अन्तरं the chest. Cf शृङ्गान्तर in II. 26. अनास्वादितपूर्वं untasted before, new. न आस्वादितं अनास्वादितम्, पूर्वम् अनास्वादितम् अना..र्वम्, a सहसुपा compound. पूर्व takes परनिपात (comes as the last member in the compound) according to 'भूतपूर्वे चरट्'. शोणितम् blood. पपौ drank. Perf III sing. of पा to drink.

III. 55. कुमारविक्रमः कुमारः अपि हरेः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ शचीपत्रविशेषकाङ्किते भुजे स्वनामचिह्नं निचखान ।

कुमारस्य विक्रमः इव विक्रमः यस्य सः whose valour was like that of Kumara or Karttikeya. Indra had suffered defeat from Kumara, and hence Raghu who equalled Kumara was confident! 'अनेन इन्द्रेण सह संग्रामहेतुः' – चारित्रवर्धन. Karttikeya is Kalidasa's hero for bravery. कुमारः Prince. कुत्सितः मारः इव or कौ मारयति दुष्टान् (कौ on earth). हरेः of Indra. सुरद्विपस्य आस्फालनेन कर्कशाः अङ्गुल्यः यस्य सः तस्मिन् Indra's fingers had become rough by the goading of the celestial elephant. 'सुरद्विपेत्यादिविशेषणद्वयेन शक्रस्य वीरत्वं सुकुमारत्वञ्चोक्तम्' – दिनकर. Compare कुमारसम्भव III. 22 ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः. शच्याः पत्रविशेषकं (पत्राकारं विशेषकं पत्रविशेषकं – शाकपार्थिवादि) class, तैः अङ्किते marked by the leaf-like paintings of Shaci—which she must have done on her cheeks or forehead. They used to be drawn with some fragrant substances like musk, saffron, sandal juice, yellow pigments etc. as decorations. Raghu shot the arrow at the place where Shachi would have rested her forehead or cheeks. This must have enraged Indra terribly. This must be the left arm which had been Shachi's pillow. Cf उत्तरराम – रामबाहुरुपधानमेष ते I. 37. "अनेन दुःखानभिज्ञत्वम्" – चारित्र०. Kalidasa refers to such paintings in his works. Compare रघु VI. 72 चकार बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

प्रोषितपत्रलेखाः, or कुमार० III. 33. स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु. Compare S. Til. 7. कस्तूरीवरपत्रभंगनिकरो मृष्टो न गण्डस्थले or गीतगोविंद – रचय कुचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयोः; also रघु XIII. 55. See रघु IX. 29, XVI. 67. ऋतुसंहार 6, 7. शिशुपालवध 8. 56, 59. स्वनामचिह्नं (his arrow,) bearing the symbol or sign of his name. In olden times warriors as a matter of custom had their names engraved on their arrows. So Raghu's arrow bore his name. निचखान Perf. III sing. of नि + खन्. भुजे सायकं निचखान implanted, infixed or pierced his arrow into the arm of Indra. Cf रघु. XII. 90. Compare also विक्रमोर्वशीय V. 7 or again रघु VII. 38. बाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः.

III. 56. अन्येन मयूरपत्रिणा शरेण च शक्रस्य महाशनिध्वजं जहार, सः सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणात् इव तस्मै भृशं चुकोप ।

अन्येन by another (arrow). मयूरस्य पत्राणि सन्ति इति मयूरपत्रिणा bearing feathers of peacocks. मयूर is derived as मह्यां अतिशयेन रौति इति । पृषोदरादित्वात्साधुः । But really it ought indeed to be grammatically derived as 'मीनातेः उरन्'. महान् च असौ अशनिः च स एव ध्वजम् his standard in the form of the big thunderbolt. Thus his standard was torn, which was the highest insult. Standards or flags are not only protected to the last, but are not allowed to fall into enemy hands. जहार rent asunder, cut down, thus depriving him of it. Perf. III sing. of हृ. सुरश्रियः of the heavenly glory. प्रसह्य forcibly. केशव्यपरोपणं cutting off or plucking of hair. चुकोप Perf. III. sing. of कुप् to be angry. Indra took the insult of the cutting off of his bow as he would have if the hair of सुरश्री were cut off or plucked. Raghu thus almost degeated Indra. Indra got angry as if Laxmi was dragged by her hair.

III. 57. जयैषिणोः तयोः गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः अधोमुखैः ऊर्ध्वमुखैः च पत्रिभिः उपान्तस्थितसिद्धसैनिकं तुमुलं युद्धं बभूव ।

जयैषिणोः of them both who desired or were ambitious of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

victory. गरुत्मन्तः आशीविषाः ते इव भीमदर्शनाः (गरुतः विद्यन्ते एषां इति गरुत्मन्तः, गरुत् feathers; आस्यां विषं येषां ते; but it is also solved in Amara Commentary as : आशिषि विषं येषां इति आशीविषाः । पृषोदरादित्वात्साधुः; आशी a fang. भीमं दर्शनं येषां) looking fierce like winged serpents. The serpents looked like feathered arrows with their wings. अधोमुखैः which faced downwards (obviously Indra's arrows). ऊर्ध्वमुखैः which faced upwards (i. e. Raghu's arrows). पत्रिभिः by the arrows. अन्तस्य समीपं उपान्तम् (अव्ययीभाव), उपान्तं स्थिताः उपान्तस्थिताः, उपान्तस्थिताः सिद्धाः सैनिकाः च यस्मिन्. Siddhas fought on Indra's side wheras soldiers fought on Raghu's side. On Siddhas compare Mr. S. P. Pandit : "This word appears to be used in the present passage in the sense of 'gods' generally. The Siddhas are, properly, certain beings, eighty-eight thousand in number, of subdued senses, continent and pure, undesirous of progeny and victorious over death, exempt from covetousness and concupiscence, love and hatred". They may be those who are possessed of the 8 miraculous powers. Comp. commentary of Mallinatha on Kumarasambhava I. I5.

III. 58. वासवः अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः दुष्प्रसहस्य तेजसः आश्रयं तं अम्बुदः अद्भिः स्वतः च्युतं वह्निं इव निर्वापयितुं न शशाक ।

वासवः Indra the word is derived thus: १ वसवः देवाः वसूनि धनानि अस्य वा सन्ति इति. २ वसोः अपत्यम्. ३ वासं दैत्यानां वाति. The third does refer to Indra's character. The second is incorrect as Indra is not any वसु's son, but son of Kashyapa, who is no वसु. अतिशयितः प्रबन्धः अतिप्रबन्धः (an uninterrupted continuity, close succession), अतिप्रबन्धेन प्रहिताभिः अस्त्रवृष्टिभिः with an uninterrupted and continuous shower of missiles discharged (by Indra). दुष्प्रसहस्य unbearable. वह्निं fire of lightening, which is produced by clouds. स्वतः च्युतं (fire) which came out of the clouds; (with Indra) like a fire kindled from himself (as रघु was formed from portions of Lokapalas of whom Indra is one). See II. 57, III. 11 above. निर्वापयितुं to quench. शशाक Perf. III. sing. of शक्.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

III. 59. ततः रघुः हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं भिडौजसः शरासनज्यां शशाङ्कार्धमुखेन पत्रिणा अलुनात् ।

हरिचन्दनेन अङ्किते (The wrist) that was besmeared, lit.. marked by Harichandana. हरेः इन्द्रस्य चन्दनम्. It is one of the five celestial trees : पञ्चैते देवतरवः मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ चारित्रवर्धन says : गोशीर्षे कुङ्कमे देववक्षःश्रीहरिचन्दन इति अर्धनारीश्वरः, and again says : एतेन पराभिभावनानभिज्ञतोक्ता. The paste or juice of the tree is obviously meant here. प्रकोष्ठे on the arm between the wrist and the elbow. धीरं नदितुं शीलम् अस्याः धीरनादिनी, प्रमथ्यमानार्णवः इव धीरनादिनी ताम्, or it may be solved also as प्रमथ्यमानार्णवस्य धीरनादः सः अस्ति अस्याः इति ताम् (The bowstring) made a deep sound like that of the ocean when it was being churned. The Gods and demons churned the milky ocean with Mandara as the rod, Vasuki as the rope and the tortoise (an incarnation of Vishnu) as the pivot. They discovered the 14 jewels. The story is to the found in रामायण सुन्दरकाण्ड, भागवतपुराण VIII. 7. 8. etc. (see I. 12). भिडं भेदकम् ओजः यस्य स तस्य इन्द्रस्य – चारित्र० or विरव्यापकम् ओजो यस्य इति विग्रहे वर्णस्य व्यत्ययः – चारित्र० whose lustre isall - pervasive. Bhanuji Dixit has विडति भिन्नत्ति इति विडं भेदकम्। विडम् ओजो यस्य. ज्या the bowstring. शशाङ्कस्य अर्धः स इव मुखं अस्य whose tip had the form of the moon's crescent. अर्ध is not a half (in that sense अर्ध is neuter and the form of the compound would be अर्धशशाङ्क according to the rule 'अर्धं नपुंसकम्'). पत्रिणा by an arrow. अलुनात् cut.

III. 60. विवृद्धमत्सरः सः चापं उत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः प्रणाशनाय महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलं अस्त्रं आददे ।

विवृद्धः मत्सरः यस्य whose anger was increased, whose jealousy became advanced. विशेषेण द्वेष्टि इति विद्विट् तस्य of the enemy. प्रणाशनाय extirpation, extermination. महीं धरन्तीति महीध्राः, तेषाम् पक्षाणां व्यपरोपणे उचितम् which was good for the cutting off (व्यपरोपण or

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

removal) of the wings of the mountains. धारयन्ति in Mallinatha, commentary is an oversight probably. स्फुरन्ति प्रभामण्डलानि (प्रभायाः मण्डलम्) यस्य तत् which had an orbe of scintillating light, which had a circle or halo of brilliant light about it. अस्त्रं this probably was the Vajra or the thunderbolt. " त्रिशूलं चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य वाधिकं। दैत्यदानवसंहर्तुः सहस्राकिरणात्मकम् ॥". This Vajra was manufactured for Indra by the divine architect-Vishvakarman out of the bones of Dadhichi. It is said to be round, of the shape of a quoit with a central aperture. When it hits, it gives out electrical flames which are highly destructive. आददे took. Perf. III sing. of आ + दा.

III. 61. तेन वक्षसि भृशं ताडितः रघुः सैनिकाश्रुभिः सह भूमौ पपात, निमेषमात्रात् तद्व्यथां अवधूय सैनिकहर्षनिःस्वनैः सह उत्थितः ।

वक्षसि on the chest. भृशं too much, hard. ताडितः struck. सैनिकाश्रुभिः सह पपात is an instance of सहोक्ति—सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्–काव्यप्रकाश X. पपात Perf. III sing. of पत्, which will have to be understood in different senses as referring to रघु and अश्रू. So also is the case with उत्थितः with reference to रघु and हर्षनिःस्वन. सेनायां समवेताः सैनिकाः soldiers. In सहोक्ति the चमत्कृति is due to the imperceptible difference between the occurrence of the cause and effect, which is as it were simultaneous. निमेषः एव निमेषमात्रम् तस्मात्. The Ablative expresses time according to the rule ' सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये '. It denotes space too. व्यथां the pain, agony. हर्षजाः निःस्वनाः हर्षनिःस्वनाः (शाकपार्थिवादि).

III. 62. तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरं तस्थुषः अस्य वीर्यातिशयेन वृत्रहा तुतोष, गुणैः हि सर्वत्र पदं निधीयते ।

शस्त्राणां व्यवहारेण निष्ठुरे cruel on account of the use of weapons or missiles. In war one cannot expect the enemy to be lenient, and one must expect hard and sustained attacks. व्यवहार removes all doubts in practice, hence it means :— use. व्यवहार is lawful practice. Compare कात्यायनः वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नाना-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संदेहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः. विरुद्धः पक्षः अस्य अस्ति इति विपक्षः, तस्य भावे– In a state of enmity or hostility. तस्थुषः genitive of तस्थिवस्. Killer of Vritra i.e. Indra. The वृत्र-इन्द्र clash represents the rain myth in the Rigveda. Clouds are released by Indra, which were so far shut up by Vritra. तुतोष Perf. III sing. of तुष् to be pleased. गुणैः...निधीयते is a fine generalisation which has become proverbial. It is an instance of अर्थान्तरन्यास figure. Virtues set their foot everywhere. Cf. गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः– उत्तरराम IV. 11.

III. 63. सारवत्तया अद्रिषु अपि असङ्गं मे आयुधं त्वदन्येन न विसोढम्, मां प्रीतं अवेहि तुरङ्गमात् ऋते किं इच्छसि इति वासवः स्फुटं आह ।

सारवत्तया by its strength. अद्रिषु on mountains. असङ्गं cutting through, lit. unimpeded. Another reading अभङ्गम् is good. See II. 42. विसोढम् (P. P. P. of वि+सह्) borne, suffered. अवेहि know. ऋते without (which governs the oblative). स्फुटं openly. (He was pleased first, but did not say so earlier, hence the word). आह cannot strictly give a meaning of the past tense. A grammatically good and preferable reading would be किमिच्छसीति स्म तमाह वासवः.

III. 64. ततः प्रियंवदः नरेन्द्रसूनुः निषङ्गात् असमग्रं उध्दृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिं इषुं प्रतिसंहरन् सुरेश्वरं प्रत्यवदत् ।

प्रियंवदः some editors read प्रियंवदं going with सुरेश्वरं; it would certainly be improper to think that इन्द्र was प्रियंवद to रघु unless it be for the praise at the moment ! We would like to have प्रियंवदः as qualifying रघु. Kalidasa himself says in 67 (ahead) that रघु was नातिप्रमनाः ! नरेन्द्रसूनुः son of the king. निषङ्गात् from the quiver. असमग्रं partially, not fully (drawn out). सुवर्णनिर्मितः पुंखः (शाकपार्थिवादि), तस्य द्युतिभिः रञ्जिताः अङ्गुल्यः येन तम् with his fingers rendered reddish by the flashes from the golden feathered arrow. The golden feathers might make the arrow lighter and hence add

CC-0. Agamnigam Digital Preseyation Foundation, Chandigarh

to its speed. See II. 31 where heron feathers are described. Various types of feathers were used for arrows. The arrows were known as पत्रिन् on that very account. सुवर्ण may also mean 'of an agreeable or good hue' प्रतिसंहरन् withdrawing or taking back his arrow. One is not to strike at another when he has ceased to strike. Compare मनुः – नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतं । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्मम् अनुस्मरन् ॥ That was the rule of what was called धर्मयुद्ध or proper warfare. प्रत्यवदत् replied.

III. 65. प्रभो यदि अश्वं अमोच्यं मन्यसे ततः विधिना एव समाप्ते कर्मणि अजस्रदीक्षाप्रयतः सः मद्गुरुः क्रतोः अशेषेण फलेन युज्यताम् ।

प्रभो Oh Lord. That shows that Raghu believed Indra to have the power to grant him his desire. अमोच्यं which does not deserve to be released and hence handed back. ततोऽविधिना and ततो विधिना would give different meanings. In the earlier reading ततः अविधिना etc. the अविधि is due to the absence of the अग्र्यं अङ्गं viz. the horse which was necessary for the completion of the sacrifice. विधिना would mean -- as if the rite was duly performed. अजस्रायां दीक्षायां प्रयतः hallowed or sanctified by the constant, uninterrupted consecration for the sacrifice. प्रयतः = शुचिः. Raghu requests that his father should get the full reward irrespective of the due completion or otherwise of his sacrifice.

III. 66. लोकेश यथा च सदोगतः त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः विशांपतिः इमं वृत्तान्तं तव एव संदेशहरणात् शृणोति तथा विधीयताम् ।

लोकेश the lord of worlds. The lokas are seven or 14: भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, and सत्यं (or ब्रह्म) these are higher worlds and the lower worlds are: अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल and पाताल. they are called भुवन s also. सदोगतः (सदः गतः) gone to the sadas, in the sadas. Sadas is the sacrificial hall in which the yajamana stays throughout the consecration. So

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Dilipa is in the Sadas. As Dilipa was not to leave the hall and was surrounded by priests Raghu requests that the news be broken to him through one of Indra's own messengers. त्रिलो...तया त्रीणि लोचनानि यस्य सः त्रिलोचनः तस्य एकः अंशः तस्य भावः त्रिलो...ता, तया. Dilipa was a manifestation of Shiva who enters the sacrificer's body on his taking the sacrificial vow. दीक्षितस्य अष्टमूर्तित्वं–चारित्र० 'अष्टमूर्तित्वाद्यजमानलक्षणांशभावाद्दुरभिभवः दुराकलनीयः। दीक्षितं हि उग्रः प्रविशति इति आगमः-वल्लभः। दीक्षितत्वात् त्रिलोचनस्य एकांशत्वेन दुरधिगमः दिनकर. The अष्टमूर्तिs are पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च। सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः॥ See II. 35. This is the होत्री तनुः। On अष्टमूर्ति read वल्लभः– भवो जले क्षितौ शर्वो रुद्रोऽर्केऽग्नौ पशोः पतिः दीक्षिते उग्र इत्युक्तो महादेवो निशाकरे। आकाशे भीमनामा च ईशानाख्यः समीरणे। इत्यष्टौ रुद्रनामानि कथ्यन्तेऽष्टसुमूर्तिषु॥ दुरासदः difficult of approach. तव एव your own. Raghu insists on this as that messenger would have easy access, and Raghu was too modest to announce his own success. विधीयताम् arrange, order, do.

III. 67. तथा इति रघोः कामं प्रतिशुश्रुवान् मातलिसारथिः यथागतं ययौ, सुदक्षिणासूनुः अपि नातिप्रमनाः नृपस्य सदोगृहं न्यवर्तत।

कामं desire, wish. प्रतिशुश्रुवान् perfect participle active from sing. masculine of प्रति + श्रु. The sense is that of the aorist. He promised, granted. मातलिः सारथिः यस्य who had Matali as his charioteer, Indra. मातलिसारथित्वेन शीघ्रगमनध्वनिः – चारित्र०. यथागतं (आगतस्य योग्यं) just as he had come, in the same manner he went. चारित्र० says – 'न तु रघुं जित्वा.' येन मार्गेण आयातः तनैव मार्गेण – वल्लभ. It may mean invisibly or even suddenly. प्रहृष्टं मनः अस्य इति प्रमनाः। अत्यन्तं प्रमनाः अतिप्रमनाः। न अतिप्रमनाः नातिप्रमनाः a नसमास. The नञ् would have been अनतिप्रमनाः who was not at all pleased. सदोगृहं – यज्ञमण्डपं – वल्लभ, दीक्षामण्डपं – चारित्र. Raghu's victory was as it were incomplete. Hence he was not very pleased. न्यवर्तत returned. Mallinatha adds प्रति.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

III. 68. हरेः शासनहारिणा प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः हर्षजडेन पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितं तदीयं अङ्गं परामृशन् तं अभ्यनन्दत् ।

शासनं हर्तुं शीलम् अस्य who carries orders or messages, a courier or messenger. प्रथमं first of all. प्रबोधित: informed. प्रजानाम् ईश्वरः the king. हर्षजडेन benumbed or inactive with joy. (हर्षचलेन is a variant). The hand did not move quickly due do joy, hence ०जड. कुलिशात् (कुलिशेन वा) व्रणाः तैः अङ्कितम् marked by the wounds of the thunderbolt. (कुलौ शेते or कुलिनः श्यति that lies in the hand or that clips mountains). परामृशन् touching. अभ्यनन्दत् congratulated, hailed with joy, welcomed, greeted.

III. 69 इति महनीयशासनः क्षितीशः आयुषः क्षये दिवं समारुरुक्षुः महाक्रतूनां नवाधिकां नवतिं सोपानपरम्परां इव ततान ।

महनीयशासनः whose order was fit to be respected. समारुरुक्षुः (समारोढुं विवक्षुः) desirous of ascending, going up to. दिवं heaven. महाक्रतूनाम् of the great sacrifices (i. e. of अश्वमेधs). नवभिः अधिकां नवाधिकां plus nine. स सह विद्यमानः उप उपरि आनः गमनम् अनेन इति । सोपानानां परम्परा see II. 50. ततान Pref. III. sing. of तन् to perform (a sacrifice). Dilipa had 99 sacrifices as the 99 steps to heaven.

III. 70. अथ विषयव्यावृत्तात्मा सः यथाविधि यूने सूनवे नृपतिककुदं सितातपवारणं दत्त्वा तया देव्या सह मुनिवनतरुच्छायां शिश्रिये, इदं गलितवयसां इक्ष्वाकूणां कुलव्रतं हि ।

अथ Now, after this. विषयेभ्यः व्यावृत्तः आत्मा यस्य whose body had turned away from objects of sense. The cause is given in the last line. यूने to the young सूनवे son. नृपतेः ककुदम् (ककुद् an insignia) sign or emblem of royalty. From its original meaning of hump, it later came to mean a characteristic feature. सितं च तत् आतपवारणं च (आतपस्य वारणम्) The white Umbrella. देव्या with the crowned queen. मुनीनां वनस्य तरोः छायाम् (not तरूणाम्). He went to the shade of a tree. (तरूणां छाया by 'छाया बाहुल्ये Pan. II. 4.42 would give तरुच्छायं); hermits take to one tree only

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

'छत्राभावेऽपि छायासंपादनार्थं छात्रपदप्रयोगः'—दिनकर. On देव्या Compare मनु – संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदं। पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा ॥ See also याज्ञवल्क्य quoted by Mallinatha. गलितं वयः येषां तेषाम् those whose life was minimised, i.e. those who had grown old. Cf. वार्धके मुनिवृत्तीनां (I. 8), or विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत् ॥ गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः। पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ VIII. 10.11. The figure is अर्थान्तरन्यास.

• • •

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Canto IV

IV. 1. स गुरुणा दत्तं राज्यं दिनान्ते सवित्रा निहितं तेजः हुताशनः इव प्रतिपद्य अधिकं बभौ ।

गुरुणा by the father ‘ गुरुः पितरि ’—राज्यं kingdom. As Mallinatha points out the termination is य according to ‘ पुरोहितादित्वात् यक् ’. So we get पौरोहित्य. दिनान्ते at the end of the day (referring to the fires); at the end of his career (in the case of Dilipa). सवित्रा by the sun; by the producer (with गुरुणा). The Savitra in the Rigveda is a god who ‘impels’ men to work by his beneficance. He is a form of *Agni* in heaven. When the sun leaves this earth at the end of any day he deposits his lustre in *Agni.* Therefore the Hutasana gets more brilliant. It is a primitive idea. Raghu who had already been powerful and resplendent became more so after Dilipa left the kingdom to him. Mallinatha guotes from older literature to support the idea of leavning the tejas in the evening for Agni. For a similar idea compare : रुचिधाम्नि भर्तरी भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगते विविशुः । ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा सुलभोऽन्यजन्मनि स एव पतिः ॥ शिशुपालवध ११-१३.

IV. 2. दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितं तं निशम्य राज्ञां हृदये पूर्वं प्रधूमितः अग्निः उत्थितः इव ।

निशम्य there is some difficulty regarding this expression. How can Agni hear ? Mallinatha gets over this difficulty by saying that there is उपचार. राजानः is the nominative to निशम्य and अग्नि is the nominative for उत्थितः. Hence we rquire a transfer to refer the क्रिया in निशम्य to Agni. So by the use of metaphor Agni is supposed to hear it. It is not really necessary that the समानकर्तृकत्व having the same agent or nominative is necessary. पूर्वं formerly. प्रधूमितः—प्रकर्षेण धूमः प्रधूमः अस्य सञ्जातः, तारकादित्वात् इतच् प्रत्ययः, smouldering, smoking. V. L. प्रधूपितः

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Burning, inflamed. अग्निः fire; here jealousy, heartburning. The kings thought that with the resignation of Dilipa they could rise in revolt. Or that the fire of Raghu's Valour distressed them, as his prowess proved to be even greater than that of his own father.

It seems that this verse should be read after 14th or 20th verse, as the establishment (pratistha) of Raghu is described in 3-13. Narayana is therefore right in reading it before the 14th.

IV. 3. पुरुहूतध्वजस्य इव तस्य नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उन्नयनपङ्क्तयः सप्रजाः प्रजाः तनन्दुः ।

पुरुहूतस्य (इन्द्रस्य) ध्वजः तस्य the flag of Indra. पुरुहूत lit. invoked by many. Indra was a deity in Rigveda whom many always invoked. So पुरुहूतध्वज is इन्द्रध्वज [i. e. the इन्द्रधनुः (originally the rain-bow.)] Here it should mean the flag raised in honour of Puruhuta. There is a reference here to a bamboo given by Indra to the king Uparicara. On his properly propitiating this pole his subjects were freed from all ailments etc. His story is given in Vayu Puran II. 32, Brahmanda III. 6. 8, Harivamsa I. 30, or Mahabharata 63. Formerly Vishnu gave a flag to Indra for defeat of the daityas. The king Vasu (who bore the epithet Uparicara) used this flag and triumphed over his adversaries. Then Mahendra declared : प्रीतो महेन मघवा प्राहैवं ये नृपाः करिष्यन्ति । वसुवद्वसुमन्तस्ते भुवि सिद्धाज्ञा भविष्यन्ति ॥ मुदिताः प्रजाश्च तेषां भयरोगविवर्जिताः प्रभूतान्नाः । ध्वज एव चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फलं सदसत् ॥ The inquisitive student may further refer to Brhatsamhita, adhyaya 43. The *dhvaja* according to authorities is to have four corners (caturasra), and is to be planted at the door of palace. The Kalika Purana says of its efficacy : एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः । स चिरं पृथिवीं भुक्त्वा वासवं लोकमाप्नुयात् । न तस्य राज्ये दुर्भिक्षम् नेतयो नाप्यधर्मकृत् । स्थास्यन्ति मृत्युर्नाकाले जनानां तत्र जायते ॥ The student can find the भविष्योत्तर quoted in the Com. of Mallinatha. अभ्युत्थानम् (with flag) being raised, (with Raghu) elevation or prosperity, or as Narayana remarks गजारोहणादौ अभ्युन्नतिः. Raghu would ride elephants and the sub-

CC-0. Agamnigam Digital Preseyation Foundation, Chandigarh

jects would be pleased to find him so riding. नवाभ्युत्थानं पश्यंति इति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः Those who saw his new elevation (qualifies प्रजाः). उत् (उर्ध्वं) नयनपङ्क्तयः यासां whose eyes turned upwards (with ध्वज), (with Raghu) उल्लसिताः नयनपङ्क्तयः यासां whose eyes opened wide through joy. ननन्दुः Perf. III. pl. from नन्द् to delight. सप्रजाः along with their children. See commentary. People took out their children along with them to see the spectacle.

IV. 4. द्विरदगामिना तेन समम् एव द्वयं समाक्रान्तं पित्र्यं सिंहासनं अखिलम् अरिमण्डलं च ॥

द्वौ रदौ यस्य (who has two tusks) तेन द्विरदेन गन्तुं शीलम् अस्य or द्विरदः इव गच्छति इति who goes on an elephant or who walks majestically like an elephant. The kings used to ride on elephants through the town after coronation or marched on elephants against enemies. समम् simultaneously. समाक्रान्तम् brought under control. पित्र्यं formed by the terunination यत् (see commentary) पितुः आगतम् paternal. सिंहासनम्–सिंहाकारं सिंह इव वा आसनम् a throne. It is called सिंहासन when it is made of gold; and when it is only set with jewels it is called नृपासन or भद्रासन. Compare "नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् । हैमम्" – अमर. अरिमण्डलम् the host of enemies. or the cride of enemies; the territory of enemies. A mandala was formed by a king with 12 other kings, the middle one being always called विजिगीषु who was the centre. of the Mandala; then came the मध्यम or intermediate and उदासीन or the indifferent king. The Mandala is formed by these plus the five kings in the front and the four kings who are in the rear. The kings in front and rear have different names. Cf. कामन्दकः–अरेर्मित्रं **अरेर्मित्रं मित्रमित्रम**तःपरम् । तथा**रिमित्रमित्रं** च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ **पार्ष्णिग्राह**स्ततः पश्चाद् **आक्रन्दः** तदनन्तरम् । **आसारौ** अनयोः चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ and अरेश्च विजिगीषोश्च **मध्यमो** भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे ॥ मण्डलाद्बहिरेतेषाम् **उदासीनो** बलाधिकः । The inquisitive student should look up the Kautiliya Arthasastra for further details. A different circle made up of the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्राकृतारि natural enemy, प्राकृतमित्र natural ally and प्राकृत–उदासीन is also mentioned. Compare शिशुपालवध II. 36 and Mallinatha's commentary thereon: स्यातामित्रौ मित्रेच सहजप्राकृतौ अपि. Also see the Manusmrti VII. 154–159. The verse contains the Alamkara, Atisayokti (अतिशयोक्ति) which is defined as: कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः । (where the cause Raghu's ascending the throne and the effect-submission of his enemies are mentioned as being present together rather than the Karya following the Karana).

IV. 5. स्वयम् अदृश्या पद्मा छायामण्डललक्ष्येण पद्मातपत्रेण साम्राज्यदीक्षितं तं भेजे किल ।

अदृश्या Not being visible herself. पद्मा goddess Laxmi. See com. छाया (1) halo of light. (2) Shade. Raghu had a circle of light around his face the प्रभामंडल (the स्फुरत्प्रभामंडल). The prabhamandala is identified with the shade of the umbrella. This umbrella, the poet imagines, was held by Laxmi herself; and thus she served (*bheje*) the king. The umbrella thus used by Laxmi was a lotus-umbrella. Laxmi herself remaining invisible served him and hence came the halo of splendour. An umbrella would cast a circular shadow (here the pun on the word *chaya* is now made by the poet, taking it to mean the halo of light). किल here indicates utpreksa. Compare XVIII. 47 (where Laxmi is referred to as having the आतपत्रच्छाया). दीक्षा अस्य सञ्जाता इति दीक्षितः One who has taken a vow. It is a vow in any ceremony. Just as a sacrificer takes the Yajnadiksa, so here Raghu took the Samrajyadiksa as it were. He took on himself the vow of governing and doing his duty as an emperor. The word Samrajya is very old.

This verse shows how Laxmi was waiting upon him. The next verse describes how he was served by Sarasvati, the goddess of learning.

IV. 6. सरस्वती च काले काले बन्दिषु परिकल्पितसांनिध्या स्तुत्यं अर्थ्याभिः स्तुतिभिः उपतस्थे ।

सरस्वती goddess of learning and fancied as the wife of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Brahma in the Puranas. She is also called सावित्री or गायत्री. A very confused account of a story of Brahma and Sarasvati occurs in the Skanda Purana (III. 1. 40). काले काले at all times. The repetition shows that it means at all times. बन्दिन् a bard, a panegyrist, an encomiast, a herald (same as वन्दिन्). परिकल्पितं सान्निध्यं यया who thus arranged her proximity. The idea is that Sarasvati desired to wait upon the king. How could she do so? She therefore arranged to stay near him by remaining with the bards. संनिधिः एव सांनिध्यम् (the termination is ष्यञ् as in चातुर्वर्ण्य by the Varttika चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्) स्तुत्यं (खुं) Raghu who deserved praise. स्तुत्यर्हं स्तुत्यं. It is the accusative to उपतस्थे. अर्थ्याभिः formed by the termination यत्. See com. So we get the forms धर्म्य, पथ्य, अर्थ्य, न्याय्य. It means 'not removed from' (anapeta). So अर्थ्याभिः means full of meaning, very significant, i.e. real. What is meant is this: The bards praised Raghu. It is presumed that praises are not real, but exaggerated. However in the case of Raghu the 'stutis' were very real, true to their sense, full of meaning. It was not merely flattery, but was a real fact. स्तुतिभिः by praises. उपतस्थे used in the Atmanepada. उपतस्थे is so used by the Varttika 'उपाद्देव...' (see com). Now for this use of उपतस्थे in the Atmanepada Raghu has to be a god. When उपस्था is used in the sense of worshipping, honouring, it takes the Atmanepada. Raghu is a god according to the general maxim of our classical polity: 'न अविष्णुः पृथिवीपतिः' or by his being a Lokapala. Compare also the Manusmriti. महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति। VII. 8 or VII. 5 यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः। This verse also shows the truth of the famous dictum mentioned in Raghuvamsha VI. 29: निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थं यस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च। or the विक्रमोर्वशीय V: परस्परविरोधिन्योः एकसंश्रयदुर्लभं। संगतं श्रीसरस्वत्योः भूतयेऽस्तु सदा सताम्॥ V. 24. It is commonly said प्रायेण हीश्वराः मूर्खाः पण्डिता अपि निर्धनाः.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

IV. 7. वसुन्धरा यदि अपि मनुप्रभृतिभिः मान्यैः राजभिः भुक्ता तथापि तस्मिन् अनन्यपूर्वा इव आसीत् ।

वसुन्धरा वसु धारयतीति. The earth; secondarily, the people of the earth. Their attachment was so great that it seemed to be the first of that sort. The earth was as it were a virgin when she got Raghu for her lord. Cf. 'वसुमत्या हि नृपा कलत्रिणः' VIII. 83. He secured excellent produce of every kind from the earth. The verse is a fine example of समासोक्ति (परोक्तिभेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः) as it implies comparison to a beloved by the adjectives that have a double application. **मनुप्रभृतिभिः** Manu was the first king and the originator of the race of Raghus. **मान्यैः** worthy of respect. Cf. 'तदुक्तम्—महाभाग्यं भक्तिं च तेषु स्वामिनो दर्शयेयुः ।'

IV. 8. युक्तदण्डतया सः हि सर्वस्य लोकस्य मनः नातिशीतोष्णः दक्षिणः नभस्वान् इव आददे ।

हि—मल्लिनाथ takes it as हेतौ. The verse supplies the reason for the statement in the preceding verse. It may also be taken as अवधारणे—सर्वस्य हि=सर्वस्यैव. **युक्तदण्डतया** Cf. 'यथापराधदण्डानां' (I, 6). युक्तो दण्डो यस्य तस्य भावः तया Due to justness of punishment. **नातिशीतोष्णः** शीतं च उष्णं च (गुणौ) शीतोष्णे, अत्यन्तं शीतोष्णे अतिशीतोष्णे, ते अस्य स्तः इति अतिशीतोष्णः, न अति शीतोष्णः नातिशीतोष्णः not very cold, nor very hot; moderate. **नभस्वान्** नभः अस्य इति, who has the sky for his resort. The दक्षिण नभस्वान् is the spring breeze from the Malaya mountain, so frequently mentioned as a love excitant. It is नातिशीतोष्ण. Cf. 'वसन्तवातो हि प्रभाते अपि हेमन्त इव न शीतबाधां करोति न च मध्याह्ने अपि ग्रीष्म इव तापबाधां वसन्तस्य समकालत्वात् ।' नारायण. नातिशीतोष्ण in the sense of neither very lenient nor very severe applies to Raghu too. For similar ideas cf. 'समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मतां । अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥' (किरात II. 38); 'तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न संतिष्ठते ।' (मुद्रा० III. 5); 'वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि' or 'मृदुश्चेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्विजते जनः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च संमतः ॥'

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कामन्दक. "न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव। स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥" VIII. 9. and 'स्वधर्मकर्मानुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिः प्रकृतिप्रियहितान्यनुवर्तेत।' कौटल्य.

IV. 9. गुणाधिकतया तेन प्रजाः गुरौ सहकारस्य फलेन पुष्पोद्गमे इव मन्दोत्कण्ठाः कृताः।

सहकारस्य सह कारयति मेलयति द्वंद्वमिति सहकारः a special type of a mango tree, one of the five arrows of Cupid. The delicious fruit of the mango tree naturally reduces the eagerness for its blossom. Similarly the virtues of the Prince reduced the eagerness for the king. Cf. 'अत्र कौटल्यः–पित्र्ये पितुर्दोषाञ्छादयेद् गुणांश्च प्रकाशयेदिति। तच्च भट्टस्वामिना व्याख्यातं पित्र्ये लाभे पितुर्दोषान्स्वगुणैः छादयेत् गुणांश्च पितुःसकाशादधिकान्प्रकाशयेत्।'–प्रकाशिका. **गुणाधिकतया** अधिकस्य भावो अधिकता। गुणानां अधिकतया. नारायण reads this verse before the pervious one.

IV. 10. नयविद्भिः नवे राज्ञि सत् असत् च उपदर्शितम्। तस्मिन् पूर्वः एव पक्षः अभवत् न उत्तरः।

नयविद्भिः By experts in politics. नय is an irregular formation from नी+अच्; by the rule 'श्रीणीभुवोऽनुपसर्गे'. The affix for नी without a preposition is घञ् (अ) which should give नायः; नयं नीतिशास्त्रं विदन्तीति नयविदः. **सत्** right or just policy. **असत्** crooked policy or foul means. This was invariably rejected by Raghu. Though the politicians taught both he selected only the just path. **उत्तरः** अतिशयेन उद्गतः lit. higher; here the last mentioned or the latter, 'असत्'. **नय**=दण्डनीति; **नव** cf. 'अज्ञातसत्त्वभावत्वं नवशब्देनोच्यते। स्वभावपरिज्ञाने हि संदेवोपदर्शयन्ति। (नारायण)- For a similar idea cf. 'कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि' (XVII.69).

IV. 11. पञ्चानां अपि भूतानां गुणाः उत्कर्षं पुपुषुः, तस्मिन् नवे महीपाले सर्वं नवं एव अभवत्।

With Raghu as the ruler everything became interesting and novel. **पञ्चानां अपि भूतानां** The five great elements are

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पृथ्वी, आप्, तेजस्, वायु and आकाश. Their qualities are रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । Cf. नारायण 'तस्मिन्नदृष्टचरानुभवे सति सर्वं' जगद्गतं पदार्थसार्थमपि गुणातिशययोगादन्यदेव अभवदित्यर्थः ।' This verse should be the last verse in the description of Raghu i. e. it should precede the 14th verse. नारायण reads this one before दिलीपान्तरं etc. and the 14th after दिलीपान्तरं etc. नारायण's order is preferable to मल्लिनाथ's. **नवं** fresh, possessed of fresh charm and vigour.

IV. 12. यथा चन्द्रः प्रल्हादनात्, यथा तपनः प्रतापात्, तथा एव सः राजा प्रकृतिरञ्जनात् अन्वर्थः अभूत् ।

The poet means that he was a real 'King' – Raja, as he acted strictly according to the root meaning of the word Raja. In fact राजन् is not connected in any way with रञ्ज् or रञ्जन. The derivation is just fanciful. राजन् comes from राज् to shine. Cf. प्रकाशिका 'अस्य राजशद्बश्चन्द्रादिशद्बवदेवान्वर्थः न तु पाचकादिवत्कदाचित्संभवदवयवार्थः खद्योतादिवत्किञ्चिदान्वितार्थो वेत्यर्थः ।' **प्रकृतिरञ्जनात्** प्रकृतिs may mean either the subjects or the seven प्रकृतिs laid down in the राजनीति. They are स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि । It also means the ministers. **चन्द्रः** it comes from चन्द् to be glad. चन्दतीति provided the root is treated as transitive. **तपनः** from तप् to scorch or to torment. **अन्वर्थः** अनुगतो अर्थं or अनुगतः अर्थः येन । a प्रादि compound or a बहुव्रीहि.

IV, 13. कामं तस्य विशाले लोचने कर्णान्तविश्रान्ते । सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण तु चक्षुष्मत्ता ।

कर्णान्तविश्रान्ते Long eyes touching the border of the ears are considered a sign of beauty. Raghu did possess such eyes. But his real eyes were his knowledge of the science viz. politics. **कामम्** 'अकामानुमतौ कामं', it implies unwilling consent. **चक्षुष्मत्ता** प्रशस्ते चक्षुषी अस्य स्तः इति चक्षुष्मान् । तस्य भावः । The possession of eyes or sight. **तु** implies भेद here. **शास्त्रेण** the तृतीया may be taken as अभेदे or हेतौ. It may mean that the science was itself the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

eye or that science (its knowledge) was the reason of चक्षुष्मत्ता. **सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना** सूक्ष्मौ कार्यार्थौ (कार्यं उपायानुष्ठानं अर्थं प्रयोजनं) or सूक्ष्माः कार्यार्थाः (कार्याः अर्थाः purposes to be achieved) तौ दर्शयितुं शीलं अस्य तेन. V. L. कार्यार्थदर्शिनः would apply to the Prince himself. For similar importance given to शास्त्र cf. 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।'. (भगवद्गीता XVII. 24)

IV. 14. अथ लब्धप्रशमनस्वस्थं एनं पङ्कजलक्षणा शरत् द्वितीया पार्थिवश्रीः इव समुपस्थिता ।

लब्धप्रशमनस्वस्थं some take लब्ध as a noun meaning the kingdom acquired from the king. लब्धस्य (राज्यस्य) प्रशमनेन स्वस्थं (स्वस्मिन् तिष्ठति इति स्वस्थः); at ease on account of having established peace in the acquired (kingdom). लब्ध may also be an adjective of प्रशमनानि (= measures of pacification; प्रशम्यते एभिरिति प्रशमनानि, लब्धानि प्रशमनानि येन । आदौ लब्धप्रशमनः पश्चात् स्वस्थः ; who was at ease after having adopted measures for establishing peace. The अर्थशास्त्र has one whole chapter on लब्धप्रशमन. **पङ्कजलक्षणा** The lotuses are not a special sign of the autumnal grandeur. It is just one of its attractive characteristics. कालिदास however treats it here as a लक्षण (a distinguishing mark). This emphasis on the lotuses is intentional as it suits the idea of worship expressed in the verse (उपस्थिता). The goddess of royal fortune was already at his service with a lotus umbrella (IV. 5). Now the goddess of autumnal beauty too came to worship him with lotuses. Cf. IX. 24. In the case of रघु, लब्धप्रशमनत्व was not so difficult as the kingdom was पित्र्य (ancestral).

IV. 15. तस्य भानोः च निर्वृष्टलघुभिः मेघैः मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः प्रतापः युगपत् दिशः व्यानशे ।

This verse describes the brightness of the sun after the rains i. e. in autumn; some read the verse as follows : निर्वृष्टलघुभिर्मेघैः सवितुस्तस्य चोभयोः । वर्धिष्णवो दिशां भागान्प्रतापा यत्र रेचिताः ॥ **मुक्तवर्त्मा**

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मल्लिनाथ takes this as the cause of the सुदुःसहत्व of the sun's heat and also Raghu's valour. **प्रताप** great heat (of the sun); the valour (of Raghu). The valour of Raghu pervaded the quarters by creating fear in the hearts of the other kings. Autumn was the season of campaign and hence now the kings were the more afraid of Raghu's valour. **निर्वृष्टलघुभिः** who were light because they had showered their water. The figure is दीपक.

IV. 16. इन्द्रः वार्षिकं धनुः संजहार । रघुः जैत्रं (धनुः) दधौ । तौ हि प्रजार्थसाधने पर्यायोद्यतकार्मुकौ ।

वार्षिकं धनुः the rainbow. It appears during the rainy season. Indra served the people during rains by showering water. Now the rainy season was over and it was the turn of Raghu to accomplish the welfare of the subjects. Indra kept aside his rainy bow and Raghu picked up his own victorious bow. For a similar idea cf. I. 26. **पर्यायोद्यतकार्मुकौ** V. L. पर्यायोद्यमविश्रमैः is also significant the worked and rested in turn. **जैत्रं** जेतुं शीलमस्य जेतृ । तदेव जैत्रं by adding स्वार्थे अण्. **प्रजार्थसाधने** For accomplishing the prosperity of the subjects. Raghu's expeditions also brought wealth and well-being to his subjects. His sacrifices also brought rains for them and the wealth required for sacrifices was collected by these expeditions. V. L. प्रजार्थसाधनौ will go with तौ. Some read the following spurious verse after this one: अधिज्यमायुधं कर्तुं समयोऽयं रघोरिति । स्वं धनुः शङ्कितेनेव संजह्रे शतमन्युना ॥.

IV. 17. पुण्डरीकातपत्रः विकसत्काशचामरः ऋतुः तं विडम्बयामास, तच्छ्रियं पुनः न प्राप ।

पुण्डरीकातपत्रः रघु possessed a lotus-like umbrella; शरद् season tried to imitate him with his lotuses as umbrellas. पुण्डरीक is a white lotus and the royal umbrella too is invariably white. **विकसत्काशचामरः** The two chauries are also the signs of royalty. Raghu naturally had them. Autumn too had his chauries in

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the form of the काश flowers that look exactly like small chauries. **विडम्बयामास** imitated or mimicked. All the royal signs were acquired by Autumn but what about the natural grandeur and lustre of a king? **पुनः** it is भेदे here : 'however' he could not get the श्री of रघु.

IV. 18. प्रसादसुमुखे तस्मिन् विशदप्रभे च चन्द्रे द्वयोः तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः समरसा आसीत् ।

चक्षुष्मतां of those possessed of good eyes. i. e. those whose eyes had the power to appreciate charm or beauty. **विशदप्रभे चन्द्रे** the charm of the moon in autumn is proverbial. Being free from clouds, the autumnal moon is really a sight worth seeing. **समरसा** समः रसः आस्वादनं यस्याः सा. There is controversy regarding the meaning of रस. दक्षिणावर्त takes it to mean निष्यन्द ('तुल्यनिष्यन्देति यावत्')- with equal flow, i. e. equally strong. नारायण thinks that कालिदास here wants to suggest that Raghu's (favouring)face was more charming than the moon. The king's face was always attractive while the moon was 'Vishadaprabha, only in autumn. **प्रसादसुमुखे** having a delightful face on account of his benignity or pleasure.

IV. 19. हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु वारिषु च तदीयानां यशसः विभूतयः पर्यस्ताः इव ।

विभूतयः best portions. It may also mean–wealth **यशसां** of fame. Fame or glory are white according to poetic conception. The beauty of the swans, stars and lotus–lakes is specially attractive in autumn. So the poet fancies that they looked so attractive because they shared the best parts of the glory of Raghu. The figure is स्वरूपोत्प्रेक्षा.

IV. 20. इक्षुच्छायनिषादिन्यः शालिगोप्यः गोप्तुः तस्य गुणोदयं आकुमार-कथोद्घातं यशः जगुः ।

इक्षुच्छायनिषादिन्यः इक्षूणां छाया इक्षुच्छायं (if the excessiveness बाहुल्य – of the shade is not intended it would be इक्षुच्छाया) तत्र

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

निषदनशीलाः – निषत्तुं शीलं एषां इति ।. V. L. इक्षुच्छायानिषादिन्यः is accepted by मल्लि. It is customary with the girls guarding the crops to sit at some shady spot and sing merrily. The fame of Raghu was so wide-spread that it provided popular themes for their folk-songs. **शालिगोप्यः** The girls that guarded the rice crop. **गोप्तुः** This alliterates with शालिगोप्यः. **गुणोदयम्** a व्यधिकरण बहु० compound. Cf. वामन "अवर्ज्यो हि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः". Poets however do not abide by this rule. Cf. 'आत्मजन्मानम्' V. 36. गुणेभ्यः उदयः यस्य तत्. The fame was not baseless. It arose out of the prince's virtues. **आकुमारकथोद्धातं** कुमारं युवराजं आरभ्य आकुमारं; beginning from the achievements of Raghu as a child or boy or it may also mean–whose stories were introduced by one and all including the boys. V. L. आकुमारकथोद्भूतं is better in this sense.

IV. 21. महौजसः कुम्भयोनेः उदयात् अम्भः प्रससाद, महौजसः रघोः उदयात् द्विषतां अभिभवाशङ्कि मनः चुक्षुभे ।

कुम्भयोनेः The sage Agastya was according to tradition born in a water jar from the semen of मित्र and वरुण. He was a brother of Vasishtha. He rests in the heavens in the form of a star (Canopus) in the constellation of Argo Navis (कुम्भ). This star rises at sunset in August when the sun is in the Simha Rashi (Leo), just before the commencement of autumn. **महौजसः** of great prowess. He had drunk up the whole ocean through anger. Thus he enabled the gods to kill the कालेयs. He made the Vindhya mountain lie low and himself settled down in the south for ever. i. e. he was the first to cross the Vindhya. He stopped the growth of the Vindhya mountain. Cf. 'विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः ।......यस्य भवत्यगस्त्यः' ॥ VI. 61. He cursed Nahusha to fall down from the heavens in the form of a snake: भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार । तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ XIII. 36. The Agastya star rises and shines in autumn and the waters too get clear at the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

same time. Hence the poet wants to suggest that the turbidity that disappeared from the water of rivers took shelter in the hearts of the kings agitated by fear of defeat. Cf. वराहसंहिता 'उदये च मुनेरगस्त्यनाम्नः कुसुमायोगमलप्रदूषितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात्पुनरम्बूनि भवन्ति निर्मलानि ।। The प्रकाशिका comments "अत्र वार्षिकं यदम्भसि कालुष्यं यश्च वार्षिक एव कालनिर्वृत्तिकाललक्षणो द्विषन्मनसि प्रसादः तयोस्तदानीं विनिमय उक्तिभङ्ग्या प्रतीयत इति परिवृत्तिध्वनिः । यथा महौजसः कुम्भयोनेरुदयादम्भः प्रससाद तथा तादृशस्य रघोरुदयादभिभवाशङ्कि द्विषतां मनः चुक्षुभ इत्युपमाध्वनिरपि ।"

IV. 22. मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः महोक्षाः तस्य लीलाखेलं विक्रमं अनुप्रापुः ।

लीलाखेलं लीलया खेलं sportive and hence charming. लीला is graceful sport. Cf. भरत—'धीरसंचारिणी दृष्टिर्गतिर्गोवृषभाञ्चिता । स्मितपूर्णमथालापो विलास इति कीर्तिताः ।।' Ploughing work was finished and the bulls were free to move about. They had ample grass to eat too. They used their energy in battering down the banks of rivers–a usual sport with the bulls. 'शरदि तृणादिबाहुल्यादुक्ष्णां मदाधिक्यम् ।' नारायण. यथाह भारविः 'परीतमुक्षापजये जयश्रिया नदन्तमुच्चैः क्षतसिंधुरोधसम् । ददर्श पुष्टिं दधतं स शारदीं सविग्रहं दर्पमिवाधिपं गवाम् ।' प्रकाशिका. **मदोदग्राः** it applies to रघु too. He was eager for battle. उद्गतमग्रमेषामिति उदग्राः मदेन उदग्राः । **ककुद्मन्तः** Having huge humps. रघु too was ककुद्मान् as ककुद् is one of the usual royal insignia. **कूलमुद्रुजाः** उपपद तत्पु०. The roots रुज् and वह् take the affix खश् (अ) when preceded by उत् and कूल in the accusative as their उपपद. Similarly कूलमुद्वहः । Words ending in a vowel and the words अरु and द्विषत् take मुमागम, when an affix dropping ख follows. रघु too battered the ramparts of the fortress of the enemy. Cf. प्रकाशिका 'सरित्कूलभञ्जनेन च विक्रमानुकरणं विवक्षितं परानीकव्यूहदुर्गादिभञ्जनेषु तस्य यो विक्रमस्तमुन्नतसरित्कूलखेलभञ्जनेनानुकृतवन्त इति ।' The figure is स्वभावोक्ति.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

IV. 23. सप्तपर्णानां मदगन्धिभिः प्रसवैः आहताः तन्नागाः असूयया इव सप्तधा एव प्रसुस्रुवुः ।

सप्तपर्णानां The poet intends a word-play on the word सप्त. In fact the ichor like smell of the सप्तपर्ण tree is due to its flowers. Still the poet remarks सप्तधा एव प्रसुस्रुवुः । The tree has seven leaves at one stalk. **मदगन्धिभिः** मदस्येव गन्धो येषां तैः । **आहताः** lit. hit hard; metaphorically, incited; also insulted. They could not brook the aroma of the सप्तपर्ण blossoms. **असूयया इव** as if through intolerance or jealousy: 'असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् ।' सिद्धान्तकौमुदी. **सप्तधा** Cf. सुमतिविजय 'तालुवक्षःकपोलेभ्यः शङ्खकुम्भकरे तथा । रोमकुम्भकटिभ्यश्च दानं प्रक्षरति द्विपः ॥' This indicates their prime of youth and efficiency "Cf. प्रकाशिका – किं च सेनागजानां मदसंपत्त्या परानभियास्यतो नेतुः शक्त्युपचय उक्तः । मत्ता हि गजाः पराक्रमशालिनो भवन्ति ते चाङ्गेषु प्रधानम् । यथाह–' परानीकव्यूहदुर्गस्कन्धावारप्रमर्दना ह्यतिप्रमाणशरीराः प्राणहरणकर्माणो हस्तिनः । ' इति. "

IV. 24. सरितः गाधाः कुर्वती पथः च आश्यानकर्दमान् (कुर्वती) शरत् शक्तेः प्रथमं तं यात्रायै चोदयामास ।

गाधाः fordable. गाध=सुतरत्वम् or सुतरम्. नारायण reads सरित्सु कुर्वती गाधम्. The two obstacles that stop expeditions in the rainy season are the muddy roads and flooded rivers. Both these were removed in autumn. Rivers became fordable and the roads also got dry. So autumn as it were incited or goaded him on to undertake an expedition. नारायण explains 'अत्र यद्यपि प्रभुशक्त्यादिसामग्रीकर्तृकं दिग्विजययात्राप्रेरणं पूर्वमेव जातं तथापि शरदागमनानन्तरमेव प्रस्थानोद्योगदर्शनात् तस्याः प्राथम्यं उपचरितम् । ' **आश्यानकर्दमान्** आश्यान is the P. P. P. of आ+श्यै. Roots beginning with a conjunct consonant and ending in आ and containing य्, व्, र्, ल्, change the त of the P. P. P. to न. **यात्रायै नोदयामास** यात्रा is an expedition for conquest. Cf. अर्थशास्त्र "विजिगीषुरात्मनः परस्य च बलाबलं शक्तिदेशकालयात्राकालबलसमुत्थानकालपश्चात्कोपक्षयव्ययलाभापदां ज्ञात्वा विशिष्टबलो यायात् । अन्यथासीत ।...परस्परसाधका हि शक्तिदेशकालाः तैरभ्युच्छ्रितः तृतीयं चतुर्थं वा दण्डस्यांशमूले पार्ष्ण्यां

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रत्यन्ताटवीषु च रक्षां विधाय कार्यसाधनसहं कोशदण्डं चादाय दक्षिणपुराणभक्तम-गृहीतनवभक्तसंस्कृतदुर्गममित्रं वार्षिकं चास्य सस्यं हैमनं च मुष्टिं उपहन्तुं चैत्रीं यात्रां यायात्। क्षीणतृणकाष्ठोदकमसंस्कृतदुर्गममित्रं वासन्तिकं चास्य सस्यं वार्षिकीं वा मुष्टिमुपहन्तुं ज्येष्ठामूलीयां यात्रां यायात्। अत्युष्णमल्पयवसेन्धनोदकं वा देशं हेमन्ते यायात्। तुषारदुर्दिनमगाधनिम्नप्रायं गहनतृणवृक्षं वा देशं ग्रीष्मे यायात्। मार्गशीर्षीं तैषीं चान्तरेण दीर्घकालां यात्रां यायात्। चैत्रीं वैशाखीं चान्तरेण मध्यमकालां ज्येष्ठा-मूलीयां आषाढीं चान्तरेण ह्रस्वकालामुपोषिष्यन् व्यसने चतुर्थीः। यदा वा प्रयातः कर्शयितुमुच्छेत्तुं वा शक्नुयादमित्रं तदा यायात्। सर्वा वा ह्रस्वकालास्स्युर्यातव्याः कार्यलाघवात्। दीर्घाः कार्यगुरुत्वाद्वा वर्षावासः परत्र च।" The मनुस्मृति (VII.182) gives the following rules. 'मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः। फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलं॥ अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयं। तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः॥' **शक्तेः प्रथमम्** even before his strength (प्रभुशक्त्यादि) forced or incited him to march out.

IV. 25. वाजिनीराजनाविधौ सम्यक् हुतः वह्निः प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेन इव तस्मै जयं ददौ।

वाजिनीराजनाविधौ in the rite of worshipping the war horses with नीराजन. (नीरस्य अजना अस्मिन् इति = sprinkling the horses with water). It is a ceremony performed before marching out on an expedition. It ensured the safety of the horses and the elephants as well as the master. Cf. अर्थशास्त्र 'नीराजनामाश्वयुजे मासि कारयेन्नवमेऽहनि। यात्रादाववसाने वा व्याधौ वा शान्तिके रतः॥' Also for elephants: "तिस्रो नीराजनाः कार्याश्चतुर्मास्यृतुसन्धिषु। भूतानां कृष्णसान्धीज्याः सेनान्यः शुक्ल-सन्धिषु॥" वराहमिहिर lays down the following days and procedure. द्वादश्यामष्टम्यां कार्तिक्यां शुक्लपञ्चदश्यां वा। आश्वयुजे वा कुर्यान्नीराजनसंज्ञितां शान्तिम्॥ लक्षणयुक्तं तुरगं द्विरदवरं चैव दीक्षितं स्नातम्। अहतसिताम्बरगन्धस्रग्धूपार्चितं कृत्वा आश्रमतोरणमूलं समुपनयेत्सान्त्वयन् शनैर्वाचा॥' A detailed description of the ceremony apparently associated with शक्रध्वज also occurs in अग्निपुराण (268). देवीपुराण lays down five tyes of नीराजनः—पञ्चनीराजनं कुर्यात्प्रथमं दीपमालया। द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा। चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्तितं। पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि॥ The word can also

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

be derived from निर् + राज् + अन (युच् भावे) meaning—the act of decoration. It consists in the general purification of the king's Purohita, the ministers and all the various component parts of the army. **प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन** under the guise of the flames soaring to the right : प्रदक्षिणा अर्चिः सैव व्याजः तेन. The figure is आर्थी अपह्नुति and उत्प्रेक्षा. विशेषेणाजन्ति क्षिपन्ति (deceive or outwit) इति व्याजः । The flames are themselves the hands of the sacred Fire.

IV. 26. गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिः अयान्वितः सः षड्विधं बलं आदाय दिग्जिगीषया प्रतस्थे ।

गुप्तमूलप्रत्यन्तः गुप्ताः मूलं च प्रत्यन्ताः च येन who had arranged for the protection of the capital as well as the frontiers. The अर्थशास्त्र warns that the king should reserve a fourth or third of his army for this purpose. Cf. also मनु VII. 184. 185. 'कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि । उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥ संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकं । सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥' Also कामन्दक "देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च प्रशस्तग्रहतारकः । षड्विधं तु बलं व्यूहन् द्विषतोऽभिमुखं व्रजेत् ॥" **षड्विधं बलं** The six kinds of forces are मौलभृतकश्रेणीमित्रामित्राटवीबल (कौटल्य). मौल = hereditary, भृतक regular paid force, श्रेणी irregulars recruited for war alone, मित्र allies' forces, अमित्र forces captured from the enemy or forces of those who are opposed to the enemy. **शुद्धपार्ष्णिः** who had cleared his rear of any probable attack. **अयान्वितः** accompanied by fortune as he had already worshipped the gods as well as the war material. अयः good fortune.

IV. 27. वयोवृद्धाः पौरयोषितः लाजैः तं क्षीरोर्मयः मन्दरोद्धूतैः पृषतैः अच्युतं इव अवाकिरन् ।

वयोवृद्धाः पौरयोषितः elderly ladies of the city with their husbands alive. रघु II too describes young girls as scattering लाज s on दिलीप. This was a more important occasion, so the work was done by the elderly ladies whose blessings assured victory. **क्षीरोर्मयः** the waves of the milky ocean are an appropriate उपमान

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

for the old ladies with grey hair. The allusion is to the famous समुद्रमन्थन in which विष्णु supported the churn of मन्दर on his own arms or back. अच्युतं 'यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा।' The प्रकाशिका remarks 'वयोवृद्धा इति युवतीनां कुलवधूनां राजवीथ्यां प्रकाशावस्थानस्यानुचितत्वात्प्रवयसामुपादानं । अत्राच्युतमिवेत्यमृतमथनोद्युक्तस्य भगवत उपमानीकृतत्वादेतदुद्यमस्यापि महाफलत्वं ध्वन्यते ॥'

IV. 28. प्राचीनबर्हिषा तुल्यः सः अनिलोध्दूतैः केतुभिः अहितान् तर्जयन् इव प्रथमं प्राचीं ययौ ।

प्राचीनबर्हिषा with Indra. There are various explanations of this word. प्राचीनबर्हिस्: Agni, Father of Prachetas (of the Atri family) or the great grandson of Prithu. तुल्य: Equal to (requires the instrumental). अनिलेन उध्दूतैः waved or tossed by the wind. अनिलः wind (do not confuse this with अनलः which means Agni). केतुभिः by banners. अहितान् enemies. तर्जयन् Present participle of तर्ज् causal. See Mallinatha who gives an explanation in defence of this Parasmaipada form. He quotes Vamana: The roots तर्ज्, भर्त्स् & tc are अनुदात्तेत् and must belong to the Atm. according to "अनुदात्तङितआत्मनेपदम्" (Pan. I. 3.12). But from the root चक्षिङ् which has both इ and ङ् i.e. अनुदात्तेत् and ङित् Vamana says that mere अनुदात्तेत् (as in तर्जि भर्त्सि) does not make them necessarily Atmanepadi. Bhattoji takes तर्जयन् as the form of the causal of तर्ज् which saves all this pedantry. प्राचीं to the east (प्र प्रथमं अञ्चति प्राप्नोति सूर्यम्). This is the quarter presided over by Indra. Being Indra's equal he therefore went to the east. The word प्राची has probably suggested (प्राची) नबर्हिस्. ययौ went. Perf. III sing. of या. On प्राचीनबर्हिस् Kale quotes the वह्निपुराणः प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः। हविर्द्धानात् द्विजश्रेष्ठ येन संवर्धिताः प्रजाः॥ प्राचीनाग्राः कुशाः तस्य पृथिव्यां विश्रुता मुनेः। प्राचीनबर्हिः भगवान् ख्यातो भुवि महाबलः ॥

IV. 29. स्यन्दनोध्दूतैः रजोभिः घनसंनिभैः गजैः च व्योम भुवस्तलं इव भूतलं व्योम इव कुर्वन् ययौ ।

स्यन्दनोध्दूतैः raised by the chariots. रजोभिः by particles of

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

dust. घनसंनिभैः like the clouds, (घनानां तुल्यैः a नित्यसमास) स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः । अमर. गजैः by the elephants. The idea is that the earth looked like the sky on account of the cloud-like elephants whereas the sky which was full of dust raised by the chariots looked like earth. Mallinatha says that वर्णतः, क्रियातः and परिणामतः the elephants were like the clouds. तलं here used in neuter to agree with व्योम (n). It is mas. also.

Verses 28 and 29 form a युग्म.

IV. 30. अग्रे प्रतापः ततः शब्दः तदनंतरं परागः पश्चात् रथादि इति चतुःस्कन्धा इव सा चमूः ययौ ।

प्रतापः–शत्रूणां भयजननवार्ता–वल्लभ. It has the technical sense of the king's power due to his great resources. See com. परागः the dust of the pollen i. e. dust. The three स्कन्ध s of his army consisted of प्रताप, शब्द, पराग and then रथादि. स्कन्ध may mean a division of an army. चत्वारः स्कन्धाः यस्या. Actually चतुःस्कन्ध may denote चतुरङ्ग; but here the अङ्गs are different as shown. चमति शत्रून् is चमू, which consists of 729 elephants, 729 chariots, 2187 horsemen, and 3645 foot-soldiers.

IV. 31. शक्तिमत्त्वात् सः मरुपृष्ठानि उदम्भांसि नाव्याः नदीः सुप्रतराः विपिनानि प्रकाशानि चकार ।

शक्तिमत्त्वात् due to his power, mechanical and technical. शक्ति is taken by some in the sense of योगबल which is unnecessary. Thus it meant superhuman power in their opinion. म्रियन्ते भूतानि अस्मिन् इति मरुः a desert, a waterless tract, an arid waste. मरूणां पृष्ठानि (surfaces). उद्गतानि अम्भांसि येषु तानि उदम्भांसि where water welled up. नाव्याः (नौभिः तार्याः) which could be crossed by or in boats. सुप्रतराः (सुखेन प्रतरितुं शक्याः) easily crossed. विपिन A forest. प्रकाश clear (cleared of its forests, made treeless).

IV. 32. पूर्वसागरगामिनीं महतीं सेनां कर्षन् सः हरजटाभ्रष्टां गङ्गां कर्षन् भगीरथः इव बभौ ।

पूर्वस्यां दिशि भवः पूर्वः, पूर्वः सागरः, तमवश्यं गच्छति इति पूर्वसागरगामिनी तां;

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

or say गमिष्यति इति गामिनी, पूर्वसागरं गामिनी ताम् etc. going to the Eastern sea i. e. Bay of Bengal or गङ्गासागर. भगीरथ: He brought the Ganges down from the Himalayas. He must have been a great engineer. He was the great great grandson of Sagara. We have known elsewhere of the burning of Sagara's sons by Kapila when Sagara's horse was kept near him by Indra who got jealous of Sagara's 100th horse sacrifice. Sagara, his son असमञ्जस, his grandson अंशुमान् and his great grandson दिलीप all failed in bringing down the Ganges for the salvation of Sagara's sons. Bhagiratha practised austerities to Brahma. He told him to please god Shiva. Ganga fell on Shiva's head and got stuck in his matted hair. After one year she was released and she followed Bhagiratha's chariot to the sea and thence through Patala to Sagara Kunda where the ashes of Sagara's sons were purified. See रामायण १–३५–४४, महाभारत (कुम्भकोणम्) व. १०८, भा. ९–९, वायु १–४७; २–२६, १२८, ब्रह्म 78; पद्म 3–29; विष्णु ४–४. हरस्य जटाभ्य: भ्रष्टां explained above. बभौ Perf. III. sing. of भा to shine.

IV. 33. फलं त्याजितै: उत्खातै: बहुधा भग्नै: पादपै: नृपै: च दन्तिन: इव तस्य मार्ग: उल्बण: आसीत् ।

त्याजितै: made to give up (causal P. P. P. of त्यज्). त्यज्, मुच् are included in the dvikarmaka roots (द्विकर्मक) on the strength of च in 'अकथितं च'. Kalidasa uses it as a द्विकर्मक. Others do not. See कुमार VII. 14, मेघदूत II. 36 or रघु XV. 58. With reference to kings त्याजितै: means made to give up their treasures. उत्खातै: uprooted; deposed. भग्न broken, overthrown. फलम् fruits, treasures. दन्तौ विद्येते यस्य स: दन्ती an elephant. उल्बण: clear, free from obstacles, well-marked. Raghu did not treat the eastern kings with kindness as he did treat other kings who were उत्खातप्रतिरोपित.

IV. 34. जयी एवं पौरस्त्यान् तान् तान् जनपदान् आक्रामन् तालीवनश्यामं महोदधे: उपकण्ठं प्राप ।

जयी the conqueror. पुर: भवा: पौरस्त्या: तान् Eastern; lying to

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

the East. The मत्स्यपुराण 113 mentions अङ्गावङ्गामद्गुरका अन्तर्गिरिबहिर्गिरि। प्राग्ज्यौतिषाश्च पुण्ड्राश्च...। सुह्मोत्तराः प्रविजया मार्गवागेयमालवाः ॥ See महाभारतसभापर्व ३०. जनपदान् Countries. आक्रामन् having attacked, invaded, seized, fallen upon, conquered, overcome or vanquished. तालीनां वनैः श्यामम् darkened by groves of tali trees. This is a usual sight along any seashore. Compare अनेन सार्धं विहराम्बुराशेः तीरेषु तालीवनमर्मरेषु (रघु VI. 57) or दूराद् अयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजि नीला। आभाति वेला लवणाम्बुराशेः धारानिबद्धेव कलङ्करेखा॥ XIII. 15. उदकानि धीयन्ते अस्मिन् इति उदधिः, महान् च असौ उदधिः च – The ocean. उपगतः कण्ठम् उपकण्ठः तम् near the shore (प्रादिसमास). प्राप Perf. III sing. of प्र+आप् to reach, arrive.

IV. 35. अनम्राणां समुद्धर्तुः तस्मात् सिन्धुरयात् इव सुह्मैः वैतसीं वृत्तिं आश्रित्य आत्मा संरक्षितः।

अनम्राणां of those who would not bend, hostile. समुद्धर्तुः who uprooted. सिन्धुरयात् on account oft he speed (raya) of the river. सुह्मैः Western Bengal. It had its capital called ताम्रलिप्त-प्ती, दामलिप्त or तमालिप्ती. In Mahabharata times it included Western Midnapur. The Suhmas were also known as Radhas. The Suhmas may have included Burdwan, Bankoora and Beerbhum. Tamralipta is identified with modern Tumlook on the right bank of Cossya (in रघु called कपिशा). It has temple of Kali which is referred to by Dandin also. वल्लभ and सुमतिविजय explain सुह्मीयैः as ब्रह्मदेशीयैः. वैतसीं of the Vetaṣa plant or reed. वृत्ति disposition. आत्मा their self or body, वैतसी वृत्ति has become now synonymous with the attitude of yielding to a superior foe, bowing down to a stronger enemy. Compare पञ्चतंत्र III. 19.

IV. 36. नौसाधनोद्यतान् वङ्गान् तरसा उत्खाय सः नेता गङ्गास्रोतोन्तरेषु जयस्तम्भान् निचखान।

नावः एव साधनानि तैः उद्यतान् who were ready with their means of boats. So Vangas were a coastal or maritime power. वङ्ग Eastern Bengal (also known as समतत or the plain).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गौड is N. Bengal. According to माधवचम्पू the Padma and the Brahmaputra watered the Vanga country. The Mahabharata speaks of the Suhmas fighting with elephants which must refer to the Tippera and Garo regions. The student may note that वङ्ग a name for 'Tin' (metal) originates here; though it is not found there, it must have been imported from Malaya, China and other eastern countries. Prof. Apte referred to the introduction of trade with Ceylon by this region. तरसा in speed, quickly. नेता–नयति साधु सेनामिति a General. गङ्गायाः स्रोतसां अन्तरेषु in the deltas flanked by the Gangetic tributaries. जयस्तम्भान्–जयसूचकान् स्तम्भान् commemoration columns. Pillars reminding of the victory. नगराणि जित्वा तत्र स्तम्भाः क्रियन्ते इति आगमः–सुमतिविजय. निचखान Planted, erected, built.

IV. 37. आपादपद्मप्रणताः उत्खातप्रतिरोपिताः ते कलमाः इव खुं फलैः संवर्धयामासुः ।

पादः पद्ममिव पादपद्मम्, तत् मर्यादीकृत्य आपादपद्मम् upto the lotus-like feet. प्रणताः Bent (प्र + नम् P. P. P.). Another suggestion is to understand आपादपद्मं प्रणताः thus :–पादस्थं पद्मं पादपद्मं, आपादपद्मं प्रणताः The corn bent low due to the weight of their ears of corn upto the lotuses at the bottom or roots (पाद). Cf. किरातार्जुनीयम् IV. 4 : तुतोष पश्यन्कलमस्य सोऽधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम्. आदौ उत्खाताः पश्चात्प्रतिरोपिताः (ते and कलमा :) first uprooted and then transplanted or planted again or re-instated. कलमाः A kind of paddy which is sown in May-June and ripens in December-January. When transplanted it grows luxuriant-Apte. We are told however that the rice ripens in sixty days. 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी' (षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते). Whether it is a foreign word cannot be said. The simile is good. The re-instated Vangas gave riches to Raghu.

IV. 38. सः बद्धद्विरदसेतुभिः सैन्यैः कपिशां तीर्त्वा उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ ।

बद्धाः द्विरदाः एव सेतवः यैः तैः who prepared a bridge or crossing

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

by means of elephants. कपिशा the river Cossya, See IV. 35 above. तीर्त्वा crossing. उत्कलैः दर्शितः पन्थाः यस्य सः who was shown the way by the Utkalas (obviously after Raghu had conquered them). उत्कल Orissa, formerly known as Odra. The name is found in the MBh in Sahadeva's southern conquests. Its chief town is Cuttack (Skt–कटक–an army). It was also known as पद्मावती. कलिङ्गाभिमुखः He went towards the Kalinga country. कलिङ्ग extended to the mouths of the Godavari which were under Andhra suzereignty. Its capital may have been Raja Mahendri. ययौ went. Perf. III. sing. of या to go. The Kalinga was known to तंत्रs as वाममार्गपरायणः–जगन्नाथात्पूर्वभागे गङ्गातीरान्तगः शिवे। कलिङ्गदेशः संप्रोक्तः वाममार्गपरायणः ॥

IV. 39. गम्भीरवेदिनः द्विरदस्य यन्ता अङ्कुशं इव महेन्द्रस्य मूर्ध्नि सः तीक्ष्णं प्रतापं न्यवेशयत्।

गम्भीरे वेदितुं शीलम् अस्य It was a fine elephant who was insensible to wounds, cutting of flesh or spilling of blood from the body. See Mallinath who says that it is also slow of understanding well-known signs. चारित्रवर्धन has : 'त्वग्भेदाद्रुधिरस्रावान्मांसस्य गलनादपि। संज्ञां न लभते यस्तु विद्याद् गम्भीरवेदिनम्–इति पालकाप्यः.' यन्ता The controller i. e. Mahout, the elephant-driver. अङ्कुशं the goad. महेन्द्रस्य मूर्ध्नि Mahendra–a mountain chain extending from Orissa to the Gondavana. According to Cunningham it is Mahendra mala extending from Ganjam to the valley of the Mahanadi. It is a कुलपर्वत. The poet by lakshana also refers to the king. तीक्ष्णं sharp, unbearable, unendurable (with अंकुश and प्रताप). न्यवेशयत् planted, stamped.

IV. 40. शिलावर्षी पर्वतः पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं इव गजसाधनः कालिङ्गः तं अस्त्रैः प्रतिजग्राह !

शिलाः वर्षति इति शिलावर्षी throwing or showering rocks. The mountain hurled rocks on Shakra or Indra. See VI. 54. पक्षाणां छेदे उद्यतम् engaged in cutting the wings. See III. 60. If we take

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

it with रघु it means पक्षाणां अरिमित्राणां छेदः destruction of the friends of the enemy or a technical अरिमित्र i. e. allies. See IX. 12. कलिङ्गानां राजा कालिङ्गः (कलिङ्ग + अण्) The king of the Kalingas. प्रतिजग्राह opposed, met in battle. See VII. 36. (Perf. III. sing. of प्रति + ग्रह् I. Cf. XII. 47.

IV. 41. तत्र द्विषां नाराचदुर्दिनं विषह्य काकुत्स्थः सन्मङ्गलस्नातः इव, जयश्रियं प्रतिपेदे ।

द्विषां of the enemies (द्विष् – ट्-ड्). नाराचानां दुर्दिनम् a shower of arrows. [नारं (नराणां समूहं) आचामति इति नाराचः]. दुर्दिन by लक्षणा means a shower. विषह्य tolerating, suffering. ककुत्स्थस्य गोत्रापत्यं पुमान् काकुत्स्थः a male descendant of Kakutstha (ककुत्स्थ is formed thus : ककुदि तिष्ठति इति). ककुत्स्थ was the great grandson of Ikshvaku, and his name was पुरंजय. He sat on Indra's back (who became a bull) and fought demons, hence called ककुत्स्थ. See भागवत पुराण, हरिवंश X. See रघुवंश VI. 71-73. (महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं) मङ्गलाय मङ्गलेन वा स्नातः सन् (with due rites) मङ्गलस्नातः. One has to taken a bath before acceptance of taxes. मङ्गलेन स्नातं refers to स्नान by मङ्गल ओषधीs like जटामांसी on पुष्यनक्षत्र. So the bath of arrows supplied the मङ्गलस्नान. प्रतिपेदे Perf. III sing. of प्रति + पद् to obtain, receive.

IV. 42. तत्र रचितापानभूमयः योधाः नारिकेलासवं शात्रवं यशः च ताम्बूलीनां दलैः पपुः ।

आ समन्तात् संभूय पिबन्ति अत्र इति आपानं a place for collective or community drinking. आपानस्य भूमयः, रचिताः आपानभूमयः यैः ते who had put up drinking booths. It is known that soldiers drink wine or other stimulating drinks. योधाः warriors. नारिकेलासवं wine prepared out of cocoa palm milk. आसवः a spirituous liquor distilled from sugar, molasses etc. We know of कुमारी॰ [made from (Marathi) कोरफड], द्राक्षा॰ etc. यच्च पक्वौषधांबुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः । शात्रवं belonging to the enemy. च shows that when

CC-0. Agamnigam Digital Preseyation Foundation, Chandigarh

they drank the liquor they also drank the enemy's fame (after his defeat naturally). It may mean that they got additional fame if we take शात्रवं to mean शत्रुजयोत्पन्नं. Compare II. 69 and VII. 60. In place of च some read व (for इव) when he shall have शात्रवं यश इव पपुः. This however is unlikely for Kalidasa is not known to use this contraction. ताम्बूलीनां दलैः by betel leaves, in betel leaves. ताम्बूली the betel-plant. तांबूल means the Areca-nut. तांबूलवल्ली is probably a later name; The original being नागवल्ली. Some have conjectured that it was a speciality of the Naga tribes! And that the Aryans adopted it later!! दलैः by leaves. पपुः Perf. III Pl. of पा to drink.

IV. 43. धर्मविजयी सः नृपः गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेन्द्रनाथस्य श्रियं जहार, मेदिनीं तु न जहार।

धर्मविजयी a virtuous conqueror or a religious conqueror. Compare वल्लभः "धर्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी च इति त्रिविधो राजा। यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां श्रियं नीत्वा शत्रुं तस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति स धर्मविजयी। यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृहीत्वा प्राणैर्न विकुरुते स लोभविजयी। यः शत्रुं हत्वा श्रियं मेदिनीं च गृह्णाति स असुरविजयी।" आदौ गृहीतः पश्चात् प्रतिमुक्तः He was first captured and then released. महेन्द्रनाथ see note on महेन्द्र in 39 above. जहार Perf. III sing. of हृ to take away.

IV. 44. ततः अनाशास्यजयः फलवत्पूगमालिना वेलातटेन इव अगस्त्याचरितां आशां ययौ।

अनाशास्यः जयः यस्य to whom victory was nothing to be sought for i. e. it was easy to him. It also means-over whom a triumph was not to be hoped for. आशास्य (आ + शास् Atm) On this चारित्र० has: 'एतिस्तुशासू–' इति क्यप् प्रत्यये। 'शास इदङ्हलोः' इति इत्वप्रसङ्गात्। अत्र उच्यते शासनं शासः। ततः तत्करोति इति णिच्। अथवा शसु हिंसायां। 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिपाठात् णिच्। फलवतां पूगानां माला यस्मिन् तेन where there was a row of fruit-laden Puga trees. पूग is areca-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

nut. (or पूगी, we get Marathi पोफळ from पूगफल). वेलातटेन along the shore of the sea. अगस्त्येन आचरिताम् frequented by Agastya. अगस्त्य is thus explained : 'अगं पर्वतं विन्ध्यं इति यावत् स्त्यायति स्तभ्नाति इति.' Agastya colonised the south and gave a great encouragement to Tamil literature. आशां – दिशं quarter.

IV. 45. सः गजदानसुगन्धिना सैन्यपरिभोगेण कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयां इव अकरोत् ।

गजदानसुगन्धिना [See commentary where Mallinatha says that the form should have been सुगन्धेन as the समासान्त इ (in सुगन्धि) comes only if the smell is natural. He considers it to be a poetic vagary] fragrant with the ichor of elephants. सैन्यस्य परिभोगः तेन. परिभोग is taken as जलक्रीडनादि–चारित्र०, स्नानादिक्रिया–धर्ममेरु, while वल्लभ has सेनाजलावगाहेन; on account of the enjoyment by the army. कावेरी The famous South Indian river of that name. शङ्कनीय an object of suspicion. Rivers are conventionally described as wives of the sea. If therefore somebody else (here the army) enjoys them, then they come under suspicion. See XIII. 9: रघु०–अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः ।

IV. 46. विजिगीषोः गताध्वनः तस्य बलैः मारीचोद्भ्रान्तहारीताः मलयाद्रेः उपत्यकाः अध्युषिताः ।

विजिगीषुः A king, who is the centre of the Mandala and desires to conquer. गताध्वनः who had travelled the long distance or road. बलैः by his army. मारीचः (मरीचानां विषयः) where Marica i. e. black pepper plants grow, Marica forests. उद्भ्रान्ताः wildly flying. हारीताः green parrots or pigeons. The Kadambari mentions the हारीतs being fed on मरीचः – भोजय मरीचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान्. It is well-known that parrots eat chillies. Does Marica mean 'a chilly' and हारीत a parrot here ? मलयाद्रेः of the Malaya mountain. Malaya is known for its cool breezes and Sandal. It is a branch of the Western Ghauts in the South. It is a कुलपर्वत. उपत्यका Low land at the foot of a mountain, low

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

land, adjoining land. Narayan would read verses 49 and 50 before this, while some read 54 here.

IV. 47. अश्वक्षुण्णानाम् एलानाम् उत्पतिष्णवः फलेरेणवः तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु ससञ्जुः ।

अश्वक्षुण्णानाम् pounded by the horses i. e. by their hoofs. एलानाम् of cardamom plants. This plant is a native of India and not an exotic. उत्पतिष्णवः rising, going up. The dust of cardamom fruit was going up. तुल्यगन्धिषु–तुल्यस्य गन्ध तुल्यगन्धः स एषाम् अस्ति इति तुल्यगन्धिनः तेषु. (We cannot solve as Mallinatha does by referring to the Varttika 'सर्वादेश्च' where all instances given begin with सर्व.) Which had a similar smell. मत्त in rut. इभ an elephant. कट temple. The particles of pounded cardamom flew up and clung to the temples of rutting elephants. Temples are flat parts of the either side of head between the forehead and ear. ससञ्जुः (Perfect III. pl. of सञ्ज्). After this Verse some read :

आजानेयखुरक्षुण्णपक्वैलाक्षेत्रसंभवम् । न्यानशे सपदि व्योम कीटकोशाविलं रजः ॥

Translate: the dust rising from the fields of ripened cardamom plants, treaded upon by the hoofs of the well-bred horses (a-janeya), and rendered dark by the pods and worms, at once occupied the heavens (vyoma). आजानेयः–शक्तिभिः भिन्नहृदयाः स्खलंतोऽपि पदे पदे । आजानंति यतः संज्ञां आजानेयाः ततः स्मृताः (शब्दकल्पद्रुम).

IV. 48. चन्दनानां भोगिवेष्टनमार्गेषु समर्पितं त्रिपदीच्छेदिनाम् अपि करिणां ग्रैवं न अस्रसत् ।

चन्दनानां of the sandal trees. भोगिन् a hooded one i. e. a serpent. वेष्टन coiling. मार्ग the way, i. e. the grooves. The idea is this: serpents coil themselves round sandal trees. When serpents coil round while the trees are young, it leaves grooves on the trees; these become permanent when the trees get old. In these grooves were tied the chains round the necks of elephants. समर्पितम् placed. त्रयः पादाः अस्याः इति त्रिपदी (an irregular formation like कुम्भपदी under which group it is included in the Siddhanta Kaumudi) the girth of an elephant (Apte) which is threefold.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

त्रिपदीं छिन्दन्ति इति त्रिपदीच्छेदिनः तेषाम् capable of breaking the three-fold footchains of the elephants. करिन् an elephant, (lit. possessed of the kara i. e trunk). ग्रीवासु भवं ग्रैवम् chains round the neck of the elephant. न अस्रसत् (स्रंस्) did not slip. That the elephants did not leave by breaking their chains was due to the fragrance of the sandal, and the chains were also very secure in the grooves.

IV. 49. दक्षिणस्यां दिशि रवेः अपि तेजः मन्दायते; तस्याम् एव पाण्ड्याः रघोः प्रतापं न विषेहिरे ।

दक्षिणस्याम्......मन्दायते The idea is that the sun's heat becomes less in the Dakshinayana when the sun goes to the South, nights are longer and the days shorter. So even the sun lost his heat अमन्दं मन्दं भवति मन्दायते the affix would be क्यङ् according to the Bhashya, Kaiyata and Bhattoji. Mallinatha takes it to be क्यष् which is applied to लोहित and others giving us optional forms i.e. Atmanepada and Parasmaipada both. So if we follow Mallinatha we must take मन्दायति also as a correct form. (See commentary). दक्षिणस्यां In the southern quarter. The idea is : Even the sun who is so powerful has to lessen his heat in the South, meaning thereby that the South is invincible. But Raghu prevailed even in the South and in that very quarter the Pandyas had to submit to Raghu. पांड्याः–पाण्डूनां राजा पाण्ड्यः, पाण्ड्ये साधवः पाण्ड्याः Pandyas would be partisans of the king of the Pandu country i.e. his soldiers. कथं तर्हि–तस्यामेव रघोः पांड्याः इति । पाण्ड्ये साधव इति समाधेयम् (सि. कौ.) Pandya - a country in the South of India, SE of Chola country. The mountain Malaya and the river Tamraparni are to be found in it. So it seems to have stretched right up to the Indian Occean in the South. Their capital was उरगाख्यपुर (रघु VI. 59) i.e. possibly Negapattam, 160 miles South of present Madras. It is supposed that Rishabha mountain too belonged to this country. The present Dindigal, Tinnevelly districts in Travancore mostly covered this kingdom.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

(See S. P. Pandit in his note on this Verse). विषेहिरे Perfect III pl. of विषह् to bear.

IV. 50 ते ताम्रपर्णीसमेतस्य महोदधेः मुक्तासारं स्वं संचितं यशः इव तस्मै निपत्य ददुः ।

ताम्रपर्णी A river flowing past Palamcotta and emptying itself in the gulf of Manar. It falls into the gulf near the town Punakail. This place is famous for its white pearls. The pearls are as it were the product of the river and the sea. महोदधेः of the great ocean. मुक्ताः एव सारः तम् The wealth of pearls. Mallinatha would take it in the sense excellent pearls. संचितं collected, gathered. यशः स्वम् इव like their own (accumulated) fame. निपत्य falling before him i. e. submitting to him. ददुः Perf. III pl. of दा to give. The point of comparison is the whiteness; pearls are white, fame is white according to कविसंकेतs.

IV. 51.–52 तटेषु आलीनचन्दनौ तस्याः दिशः स्तनौ इव मलयदर्दुरौ शैलौ यथाकामं निर्विश्य असह्यविक्रमः सः उदन्वता दूरात् मुक्तं मेदिन्याः स्रस्तांशुकं नितम्बम् इव सह्यं अलङ्घयत् ।

तट 1. slopes of the mountain. 2. The sloping sides. (तट is usually used in conjunction with पयोधर, स्तन, कुच, etc.). Compare पद्मापयोधरतटीपरिरंभलग्न (गीतगोविंद I) or नोल्लुसं सखि चन्दनं स्तनतटे (S. Til 7). आलीनचन्दनौ– 1 (mountains) which abounded in sandal trees on its slopes. (Breasts) which had sandal applied to them on the sides. The mountains viz मलय and दर्दुर are the two breasts of Medini (i. e. lady Earth). मलय a mountain. दर्दुर a mountain. The slopes of these two mountains are encircled by Kaveri river. They are ends of the western Ghauts in the south. Malaya and Dardura are mentioned together in the Markandeya Purana. शैलो the two mountains. कामं अनतिक्रम्य यथाकामम् to his heart's desire. निर्विश्य having enjoyed. सोढुम् अशक्यः असह्यः। असह्यः विक्रमः यस्य whose valour was unbearable. असह्य with सह्य

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

makes for अनुप्रास. उदन्वत् sea (उदन्वता Instrumental singular). मुक्तं left (by the sea). दूरान्मुक्तं is taken as a पञ्चमी अलुक् by Mallinatha (see com). मेदिन्याः of the earth. स्रस्तं अंशुकं यस्य whose garment had slipped off. नितम्ब the buttocks, posteriors of a woman. It is the circumference of the hip and the loins. नितम्ब also flank of a mountain. सह्यं the Sahyadri, which is even today so named. It formerly formed the boundary to the sea. Later Parasurama after making a gift of the earth to the Kshatriyas carved out the seashore for himself which formed the Konkan or the Aparanta. The idea in the verse is this. Earth is the wife, the two mountains, Malaya and Dardura are her breasts and Sahya the buttocks. A king is the husband of the earth. So he enjoyed it. Raghu enjoyed his victory in the south and descended over the Sahya. Verses 51-52 form what is called a Yugma—युग्म—द्वाभ्यां युग्मम् इति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैः विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात् तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥

IV. 53. तस्य अपरान्तजयोद्यतैः विसर्पद्भिः अनीकैः रामास्त्रोत्सारितः अपि सह्यलग्नः इव अर्णवः आसीत् ।

अपरान्त—अपरः अन्तः The other i. e. western side. अपरान्ताः the westerners, कौङ्कणाः । This land stretches on the west coast. The Brihat samhita (XIV. 12, 20) refers to this. The Nasik inscriptions mention Aparanta. The Junagadh inscription of Rudradaman also refers to it. The oldest reference may be that in the shasana of Ashoka. Pandit Bhagwanlal Indraji thought that Sopara in the Thana district was the principal town of the Aparanta region. The Aparanta is mentioned with Konkan in the Bhishma Parvan (IX). The Harivamsha and Vishnupurana too refer to it. The Budhist Mahavamso refers to the Aparanta. For detailed information see Konkan by Nairne or Bombay Gazeteer, vols 13, 14 and 16. (See com.). अपरान्तजयोद्यतैः who were ready to conquer the Aparanta. विसर्पद्भिः spread all over. अनीकैः armies or multitudes. (See Note by S. P. Pandit). रामस्य अस्त्रैः उत्सारितः Pushed away by the missiles of Rama i.e. Parashu-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

rama. Parashurama was the son of Jamadagni and Renuka. (see note in Apte's dictionary). Parashurama took up his bow and arrow and told the ocean to raise land by receding. Then the waters receded giving up the district of Shurparaka to him. ततः शूर्पारकं देशं सागरः तस्य निर्ममे । सहसा जामदग्न्यस्य सः अपरान्तमहीतलम् ।। (महाभारत). सह्यलग्नः sticking to the Sahya mountain. The idea is this: Formerly the sea gave up land and receded. Now the armies of Raghu spread all over Aparanta and this senasagara gave the impression that the sea was again as it were clinging back to the Sahya from where it had to recede.

IV. 54 भयोत्सृष्टविभूषाणां केरलयोषिताम् अलकेषु तेन चमूरेणुः चूर्णप्रतिनिधीकृतः ।

भयेन उत्सृष्टविभूषाणां Who gave up their ornaments or decorations through fear of Raghu's armies. In times of ease they would naturally put on decorations, but when it was an occasion of war they gave up decorating. Hence they did not also use churna for their hair. चूर्णं the aromatic powder of saffron, camphor, sandal etc. The Meghaduta refers to the चूर्णमुष्टि – भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः । (' वासयोगस्तु चूर्णं स्यात् ' इति हैमः). केरलयोषिताम of the women of Kerala. केरल The country forming the Travancore, Cochin and Canara. Murala seems to be a synonym of Kerala (see below verse 55). It was the name of a river. Bhavabhuti refers to this river in the Uttararamacharita (III). Being the principal river of the Kerala country the people too were known as Muralas. The Kathasaritsagara too mentions Kerala. Kerala is referred to in the Mahabharata (Bhishma 9 and Sabha 31). Brhatsamhita (XVI. 2) mentions it and Ashoka's inscriptions too. This country was later known as चेर. See मालतीमाधव VI. 19. The केरल ladies seem to have been known for their अलकs or चूर्णकुंतलs. Compare समं केरलकांतानां चूर्णकुंतलवल्लिभिः Vikr. IV, 2. अलक soft curly hair on both sides of the female face. चमूरेणुः dust raised by the army. प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः । चूर्णात् प्रतिनिधिः चूर्णप्रतिनिधिः (पञ्चमीतत्पुरुष as Panini says

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

प्रतिनिधिः प्रतिदाने च यस्मात्), अचूर्णप्रतिनिधिः चूर्णप्रतिनिधिः सम्पद्यमानः चूर्णप्रतिनिधीकृतः which was made the representative of the churna for the hair. Mallinatha's remarks are fantastic. 'त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मार्धेन संयुतः चूर्णः। पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन'—वराहबृहत्संहिता 76.18.

IV. 55. मुरलामारुतोद्धूतं कैतकं रजः तद्योधवारबाणानाम् अयत्नपटवासताम् अगमत्।

मुरला Principal river of Kerala country. मारुत wind. उद्धूत wafted, thrown up, tossed up. कैतकं (कैतक्याः पुष्पं अण्) the flower of the Ketaka plant, or simply 'of Ketaka'. रजः pollen. योधः a warrior. वारबाणः a coat of mail. बाणानां वाराः वारबाणाः which ward off (वाराः) the arrows. वार comes as a first member here, so it should be included in the मयूरव्यंसक group which falling in the आकृतिगण may explain the nipata according to the Vrittikara. अविद्यमानः यत्नः यस्मै अयत्नः, अयत्नः पटवासः, तस्य भावः तत्ता, ताम्= which formed the easiest fragrant substance, which imparted fragrance without effort. पटवासः पटः वास्यते अनेन which imparts scent to a garment. We learn from the Mrichchhakatika that Charudatta's upper garment was thus scented. अगमत् aorist.

IV. 56. चरतां वाहानां गात्रशिञ्जितैः वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः अभ्यभूयत।

चरताम् moving about. Adjective to वाहानां (present participle of चर् parasmaipada, genitive plural). वाहानां of horses. (उह्यते एभिः). गात्रशिञ्जितैः jingling on the parts of the bodies. वर्मभिः by coats of mail, armours, i,e. the clank and clatter of the armours. The reading मर्मरैः in place of वर्मभिः would qualify शिञ्जितैः and mean— a low gentle sound. पवन wind. उद्धूत tossed. shaken. राजताली a kind of ताली, there being two kinds खलताली and राजताली, a big palm, a gigantic palm. तालीनां राजानः राजतालाः (राजदन्तादि or मयूरव्यंसकादि group). अभ्यभूयत overpowered, (अभि+भू), dimmed, drowned. The idea is that the clanking armours of the horses predominated in sound over the rustle of the gigantic palms, and drowned it.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

IV. 57. खर्जुरीस्कन्धनद्धानां करिणां मदोद्गारसुगन्धिषु कटेषु पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः पेतुः ।

खर्जुरी the date-palm. स्कन्ध the stem or trunk of the tree (स्कद्यते आरुह्यते असौ सुखेन शाखया वा कर्मणि घञ् पृषो०). Mr. Kale is wide of the mark when he calls it the 'top'. (See Com. मूलात् शाखावधिः तरोः). नद्ध tied (नह्). मद rut. उद्गार pouring out. सुगन्धिषु smelling of. कट temples of the elephant. पुन्नाग — नागकेशर or nutmeg. शिली शल्यम् मुखम् एषाम् 'who are needlemouthed' i. e. bees. पेतुः fell away. The idea is that the smell of the rut being stronger than that of पुंनाग the bees fell on the temples of the elephants.

IV. 58. उदन्वान् अभ्यर्थितः रामाय अवकाशं ददौ किल, अपरान्तमहीपालः व्याजेन रघवे करं (ददौ) ।

उदन्वान् (न्वत्) sea. अभ्यर्थितः requested. रामाय to Parashurama. अवकाशं space. ददौ Perf. III. sing of दा, to give किल. It is so reported (ऐतिह्ये). अपरान्त the Aparanta country. महीपालः a king. व्याजेन under the guise of (करणे तृतीया). The sea gives tribute to Raghu at the hands of (i. e. under the guise of, i. e. through) the Aparanta king. This is a point of superiority of Raghu over the sea.

IV. 59. तत्र सः मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणं त्रिकूटम् एव उच्चैः जयस्तम्भं चकार ।

मत्तानाम् इभानां रदनोत्कीर्णानि एव व्यक्तानि विक्रमलक्षणानि यस्मिन् तत् (संजीवनी) or मत्तेभरदनैः उत्कीर्णानि व्यक्तविक्रमलक्षणानि यस्मिन् तत् on which cuts made by the tusks of rutting elephants were the distinct signs of valour, or on which the visible marks of victory were engraved by the tusks. Or we may say मत्तेभर ... त्कीर्णः एव व्यक्त ... लक्षणः सः तथोक्तः which was a distinct indicator of the victory because it was marked by the cuts made by the tusks of the rutting elephants. त्रिकूटम् A mountain with three peaks. This must be in Aparanta towards the North (not in Travancore

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

surely as Mr. Kale holds). This is not the Trikuta in Lanka or the one in Kashmir. उच्चैः lofty, high. जयस्तम्भः the pillar of victory.

IV. 60. ततः संयमी तत्त्वज्ञानेन इन्द्रियाख्यान् रिपून् इव सः पारसीकान् जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे ।

संयमी the self-restrained. Just as a self-restrained man tries to vanquish his enemies in the form of sense organs by means of true knowledge so Raghu decided to launch an attack on the Parasikas by the land route. तत्त्वज्ञानम् the knowledge that "That (para Brahman) is Thou "(man's self)"; तत् त्वम् असि is a Mahavakya like 'Aham Brahmasmi' showing the highest truth· तत्त्वम् came to mean 'the truth' probably on that account also, 'The being It.' Knowledge of truth leads to Moksha by the way of victory over the senses. Tattva thus came to mean : Real nature of the human soul (or the material world) as being identical with the supreme spirit pervading the Universe. Through a knowledge of this truth one attains Moksha. Knowledge is here experiential knowledge of this unity of Atman and Brahman; mere intellectual appreciation of the Upanishads will not do· इन्द्रियम् an organ of sense, sense, or faculty of sense; these are of two kinds: i ज्ञानेन्द्रियs or बुद्धीन्द्रियs which are श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी (and मनः is sixth–Cf. मनःषष्ठानींद्रियाणि in Bhagawadgita); and ii कर्मेंद्रियाणि = पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता (मनुस्मृति II. 90). The Vedanta finds four more in मनः, बुद्धि, अहंकार and चित्त thus making it fourteen. The senses are considered enemies of man. बलवान् इन्द्रियग्रामो विद्वांसम् अपि कर्षति says the Bhagawadgita. रिपुः an enemy. So the senses become the enemies. By Indriya-samyama or Indriyajaya can a man get towards Moksha ! Indriyas being receivers of external impressions account for external knowledge which too is imperfect, as every child knows from the experiment of hot and cold water. So to get true knowledge one must keep back the Indriyas and by concentration get the know-ledge of Brahman. पारसीकान् the Persians beyond the Indus

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

river. See Wilson's Vishnu Purana P. 176 note 3. स्थलवर्त्मना by road, land; not by sea. Mallinatha says it was because of the prohibition of marine travel. But this may not be true as समुद्रयाननिषेध came later. The simile indicates that स्थलवर्त्म (like तत्त्वज्ञान) was the true mode of attack on the enemy; hence and not for any other reason he went by land. प्रतस्थे Perf. III sing of प्रस्था to set out.

IV. 61. सः यवनीमुखपद्मानां मधुमदं अकालजलदोदयः अब्जानां बालातपं इव न सेहे ।

यवनीमुखपद्मानां belonging to the lotus-like faces of the Yavana ladies. यवनी is a Yavana lady. The term Yavana was applied to mixed tribes. We have the evidence of the MBh for the Eastern, Western and Southern Yavanas. Kalidasa probably refers to the Greeks and also to northern alien races. We have the Kala Yavana (Black Yavana) episode in the MBh. Dandin uses the word probably for maritime Arabs. Cf. यवनदेशीयक्षत्रियस्त्रीणामर्थात्तुरुष्किणीस्त्रीणाम्–धर्ममेरु. मधुमदं the flush of wine. The red colour. Wine was drunk by young women in India too. Cf. कुमारसम्भव – असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानां अधुना विडम्बना । (IV). अकाले जलदानां उदयः the advent of clouds at an improper time, non-seasonal clouds. This refers to Raghu. Not in the rainy season. It was now autumn. The lotuses cannot bloom then. The idea is that just as the clouds came out of season, so Raghu too came unexpectedly and killed the Yavanas. So they had to give up their Madhu. बालातपम् like the morning sun's rays. The morning sun imparts a reddish hue to the lotuses. This is compared to the red glow of wine. अब्जानां of lotuses. सेहे Perf. III sing. of सह् to bear. For the idea compare रघु X. 12 दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः । हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥

IV. 62. तस्य अश्वसाधनैः पाश्चात्यैः शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजसि तुमुलः संग्रामः अभूत् ।

अश्वाः एव साधनानि येषां तैः who had cavalry for support. साधनं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

=सैन्य. The Parasikas were 'Ashvasadhanas' while we are told above in 40 that the Kalingas were 'Gajasadhanas', the Vangas were 'Nausadhanas' (26 above), See V. 73, or माल.–यः निर्गलस्तुरगो विसृष्टः स सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः (V.) or मुद्रा० मेघाक्षः पञ्चमोऽस्मिन्पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजः (I. 20). पाश्चात्यैः (पश्चाद्भवैः) By the Westerners. शार्ङ्गाणां कूजितैः विज्ञेयाः प्रतियोधाः यस्मिन्; शार्ङ्ग a bow made of horns. 'जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः'–केशव. कूजितं the twang. विज्ञातुं योग्याः विज्ञेयाः who could be recognised by the twang, special or peculiar twang. प्रतियुध्यंते, प्रतिगताः योधाः वा प्रतियोधाः opposing warriors, enemy soldiers. The idea is that their enemy soldiers could be recognised by the peculiar twangs of their bows. तुमलः Tumultous. संग्राम battle, war.

IV. 63. सः तेषां भल्लापवर्जितैः श्मश्रुलैः शिरोभिः सरघाव्याप्तैः क्षौद्रपटलैः इव महीं तस्तार ।

भल्लैः अपवर्जितानि तैः which were out off by arrows. भल्ल may mean a spear. भल्लते इति भल्लः; अर्धचन्द्राकृतिभिः–चारित्र०. अपवर्जितानि cut off, severed. श्मश्रूणि सन्ति एषु इति तैः (Mallinatha refers this to the सिध्मादि group, which does not notice it however). We may solve श्मश्रूणि लान्ति इति श्मश्रुलानि bearded. पाश्चात्याः श्मश्रूणि स्थापयित्वा केशान् वपन्ति इति तद्देशाचारोक्तिः–चारित्र. सरघाभिः व्याप्तैः enveloped by bees. सरघा bee. क्षुद्राभिः (by bees, क्षुद्रा a bee) कृतानि क्षौद्राणि तेषां पटलैः; (क्षौद्र honey); क्षौद्रपटल a honey-comb. तस्तार spread over, strewed. Perf. III. sing. of स्तॄ to cover. The idea is that the shaved heads of the Persians with beards on their faces resembled honey-combs enveloped by the black bees (saraghas).

IV. 64. शेषाः अपनीतशिरस्त्राणाः तं शरणं ययुः, महात्मनां सरम्भः हि प्रणिपातप्रतीकारः ।

शेषाः the rest. अपनीतानि शिरस्त्राणानि यैः ते who took off their helmets from their heads, bared their heads. That must have been the custom to show submission. शरणं place of protection.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

They went to him for protection. ययुः Perf. III Plural of या, went. महात्मनां high-souled, magnanimous. संरम्भः anger, rage. हि surely; see com. प्रणिपातः एव प्रतीकारः The remedy of which lies only in bowing down. Anger of the great can be appeased by submission. It is no use resisting. Here is an अर्थान्तरन्यास, where a general statement corroborates a particular one,

IV. 65. तद्योधाः आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु मधुभिः विजयश्रमं विनयन्ते स्म ।

तद्योधाः his soldiers. आस्तीर्ण spread (P. P. P. of आ + स्तृ). अजिनरत्न best of deer-skins. रत्न is anything excellent of a kind: जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षते । (अजिनेषु रत्नानि). Cf. स्त्रीरत्न. वलय a circle, a bower. द्राक्षा the Vine. भूमिषु – 'मण्डपेषु' – सुमति०; skins were spread under the bowers of vine creepers. विनयन्ते Note the Atmanepada. See com. It becomes Atmanepadi when its object denotes something connected with the कर्तृ and not a part of the body. श्रम here is connected to the कर्तृ and not a part of body, so विनयन्ते (from वि + नी). स्म used with present tense gives the sense of the past.

IV. 66. ततः रघुः भास्वान् इव शरैः उस्रैः इव उदीच्यान् रसान् इव उद्धरिष्यन् कौबेरीं दिशं प्रतस्थे ।

भास्वान् The sun. All the इव words in this verse show the comparisons. See commentary. Raghu is compared to the sun, his arrows to the rays of the sun and the dethroned northern kings to the moisture evaporated by the sun's rays. उस्रैः (वसन्ति रसाः अस्मिन्) by rays. Cf. सर्वैः उस्रैः समग्रैः त्वम् इव नृपगुणैः दीप्यते सप्तसप्तिः M. 2. 13. As the sun is quick in sending forth his rays, so Raghu too was very quick in sending forth his arrows. उदीच्यान् The kings in the north, the inhabitants of the north. उदीच्य was a country to the North and West of the river Sarasvati. The idea also is this:-- In the summer solstice the sun goes to the North for drying the moisture absorbed by his rays while he comes back to the South to give up this moisture in the winter

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

solstice. रसान् is specially appropriate in combination with उस्र (see derivation given above). उद्धरिष्यन् about to or wishing to finish or destroy; wishing to raise (with waters). कौबेरीं दिशं the Northern quarter, which is presided over by Kubera. Kubera is so called as he has an ugly face and body. The वायुपुराण is quoted usually to support this explanation— कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं बेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः ॥

IV. 67. सिन्धुतीरविचेष्टनैः विनीताध्वश्रमाः तस्य वाजिनः लग्नकुङ्कुमकेसरान् स्कन्धान् दुधुवुः ।

सिन्धु is a river according to Mallinatha in Kashmir. Others have a reading वङ्क्षु or वङ्क्षु (i. e. Vallabha and others). Professor Pathak concluded on this reading that this Vanku river must be the Oxus, and coupling it with the mention of the Hunas he hastened to draw a conclusion regarding Kalidasa's date (see Indian Antiquary 1912, page 266). विनीतः अध्वनः श्रमः यैः ते who removed the fatigue of their journey or trip. अध्वन् road, therefore journey. वाजिनः the horses. The horses removed their fatigue by rolling (Vichehstana) on the banks of the Sindhu river. लग्नानि कुङ्कुमकेसराणि येषु तान् (or लग्नकुङ्कुमानि केसराणि येषु तान्) to which filaments of saffron were clinging (or to the manes of which saffron was sticking). The reading केशर would have only the Ist sense and hence केसर is preferable. स्कन्धान् shoulders. दुधुवुः. shook (Perfect III pl. of धू shake). Kashmir is known for its saffron; saffron is called कश्मीरज. The reference to saffron should make one think that the river must be a Kashmir river. Hence वङ्क्षु in the alternative reading can hardly point to the river Oxus which is far in the North. It may also be noted that वङ्क्षु is a small arm or branch of the river Ganges according to V. S. Apte's Sanskrit dictionary. सिन्धु is otherwise a river in Malwa (as in the Meghaduta 29. Compare Dr. Bhandarkar's remarks on Mal. IV. 9). Horses have been specially mentioned here as

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Raghu had to fight the Persians with their own weapon, viz. cavalry.

IV. 68. तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमं रघुचेष्टितं कपोलपाटलादेशि बभूव ।

हूण s may be the white Hunas or Indo-scythians. These had established themselves in the Punjab and also on the banks of the Indus river later at about the 1st century B. C. or A. D. (see Vishnu Purana by Wilson vol. II page 135). They used to attack Tartary, China and India. अवरोधाः ladies in the harem, wives. भर्तृषु in the case of their husbands; the meaning is that they were killed. व्यक्तविक्रमं whose prowess was made visible (on their husbands). चेष्टितं valour, action. कपोलस्य पाटलम् आदेष्टुं शीलं यस्य or कपोलपाटल आदेशी यस्य (acc. to Mallinatha). Which was shown by the redness of the cheeks, or of which the red colour was an indicator. The Huna ladies had red cheeks. When their husbands were killed they naturally went pale; but they beat their cheeks in sorrow making them red again. So it was as it were Raghu's valour that ordered the redness on their cheeks. A commentator takes this to indicate that Raghu was kind in this as their husbands were now dead and he took pity on them–in that the red colour was brought back in a different manner when now their husbands being dead there was no more any *Chumbana* raga. This is far-fetched. It may according to Mallinatha mean that the red colour as it were became a writing to commemorate Raghu's prowess.

IV. 69. समरे तस्य वीर्यम् सोढुम् अनीश्वराः काम्बोजाः गजालानपरिक्लिष्टैः अक्षोटैः सार्धम् आनताः ।

अनीश्वराः unable, incapable. आलानं chains. परिक्लिष्टैः injured, knotched, cut. अक्षोटैः (अक्षस्य बिभीतकस्य इव उटानि पर्णानि अस्य वा) Name of a tree, the पर्वतीयपीलु (or in Marathi डोंगरी अक्रोड), the walnut tree. काम्बोजाः They are known in the Mahabharata along with the दरदs whom also Arjuna conquered. The Kafirs in the Hindukush mountains between the Gilgit and Balkh are known

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

as 'Kamoja 's. This country may have extended upto Ladakh and little Tibet. (सभापर्व २७–२२–३). सार्धम् along with. आनताः Bent (with trees), saluted (with Kings).

IV. 70. तेषां सदश्वभूयिष्ठाः तुङ्गाः द्रविणराशयः उपदाः कोसलेश्वरं शश्वत् विविशुः, उत्सेकाः न ।

सदश्व horses of a very fine strain or breed. तुङ्गाः high. तुङ्गद्रविणराशयः may also be one compound, (then an adjective to उपदा). द्रविणराशयः heaps of wealth or gold. उपदीयते इति उपदाः presents. विविशुः Perfect III, pl. entered. शश्वत् for all time to come. उत्सेकाः pride. It would be useful to read तुङ्गद्रविणराशयः and उत्सेकः (not plural उत्सेकाः) as Narayana does. There is another reading विविशुस्तं कोसलेशमुदन्वतमिवापगाः means (wealth) " flowed to that Raghu as rivers (*apaga*) flow into the sea (*udanvat*) ". Tha idea is that Raghu got the riches, but did not become proud.

IV. 71. ततः अश्वसाधनः गौरीगुरुं शैलम् उद्धूतैः धातुरेणुभिः तत्कूटान् वर्धयन् इव आरुरोह ।

अश्वसाधनः with his cavalry. The idea seems to be that he preceded the rest of his army by his cavalry on the Himalayas. See verse 76 below which speaks of his elephants. गौरीगुरुं Gauri's father (see II. 26). शैलम् mountain (who was the father of Gauri i.e. the Himalaya). उद्धूतैः raised up (उत्+धू). धातुरेणुभिः by the dust of minerals. कूटान् its summits. वर्धयन् heightening, increasing. The horses raised columns of dust. This dust made the summits look still higher in altitude; or it may be taken to mean : more summits were added by these columns of dust (which themselves formed new summits). आरुरोह went up, ascended.

IV. 72. तुल्यसत्त्वानां गुहाशयानां सिंहानां सैन्यघोषे अपि असंभ्रमं परिवृत्य अवलोकितं (सः) शशंस ।

तुल्यसत्त्वानां having an equal fortitude or courage. सत्त्व

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

absence of flurry in face of danger. गुहाशयानां lying in their caves i.e. dens. सैन्यघोषे अपि even when there was the tumult of the army. असंभ्रमं (goes with अवलोकितम्) without excitement or fear. Mallinatha takes it as an accusative to शशंस and construes:- तुल्यसत्त्वानां गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्य अवलोकितं सैन्यघोषे अपि असंभ्रमं शशंस (making अवलोकितं as nominative). Mallinatha takes it to mean:- The glance of the lions after they turned round showed no excitement. If we take the prose order we have suggested we have to understand सः. We think it is more natural to say: He (Raghu) appreciated the unflurried glance of the lions. The lions only just turned their face even when there was a great tumult created by the army. The lions had as good courage as Raghu possessed and hence they merely turned a look towards the army, thus remaining unchallenged. This non-chalance was much appreciated by Raghu. Compare शिशुपालवध XII. 52 for a similar idea.

IV. 73. भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः गङ्गाशीकरिणः मरुतः तं मार्गे सिषेविरे ।

भूर्जेषु among the Bhurja leaves, birch leaves. मर्मरीभूताः— मर्मरः the rattling sound of dry leaves, here one possessed of it. कीचकध्वनिहेतवः which were the cause of the resounding in the bamboos. कीचक is a bamboo with a hole. 'सच्छिद्रः कीचको वेणुः–' त्रिविक्रमः. Compare the मेघदूत-शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः । or यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन (कुमार I. 8.). गङ्गाशीकरिणः which wafted spray from the Ganges. The whole idea is to show that the breezes were pleasant, sweet and cool. For मर्मर compare मर्मररणितमनोहरे कानने etc. विक्रमोर्वशीय IV. 18. or अनेन सार्धं विहराम्बुराशेः तीरेषु तालीवनमर्मरेषु VI. 57 (रघु), or कुमारसम्भव III. 31 मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीमर्मरपत्रमोक्षाः । सिषेविरे served. Perf. III pl. of सेव् to serve.

IV. 74. सैनिकाः नमेरूणां छायासु निषण्णमृगनाभिभिः वासितोत्सङ्गा दृषदः अध्यास्य विशश्रमुः ।

सैनिकाः Soldiers. नमेरूणाम् The Rudraksha or सुरपुंनाग tree.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Cf. गणाः नमेरुप्रसवावतंसाः—कुमार I. 55. छायासु in the shade of. निषण्णमृगनाभिभिः by the navel-mark of the musk deer. मृग is कस्तुरीमृग, and नाभि is the musk (i. e. मृगनाभिः). Compare the मेघदूत—आसीनांना सुरभितशिलं नाभिगन्धैः मृगाणाम्. वासितोत्सङ्गाः whose surface (lit. lap) was scented. दृषदः stones, slabs. This is accusative to अध्यास्य. अध्यास्य occupying, sitting on. 'अधिशीङ्-स्थासां कर्म'. विशश्रमुः rested. Perfect III pl. of विश्रम्. We can see from 73 and 74 that the soldiery had all the necessary comforts provided on the way including the essential stops.

IV. 75. सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ओषधयः नेतुः नक्तम् अस्नेह-दीपिकाः आसन्।

सरल pine tree. (A देवदारु). Compare विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् (कुमार I. 9). आसक्त tied. मातङ्ग an elephant (मतङ्गस्य मुनेः अयं, अण्). ग्रैवेयम् a chain worn round the neck of an elephant (see 48 above). (ग्रीवायां भवः, अण्, ढञ् वा). स्फुरितत्विषः with their lustre scintillating, shining brightly. त्विष् splendour, light, lustre. ओषधयः plants, herbs. Here they shine at night. We have a similar description in कुमारसम्भव I. 10. वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः। भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः॥ नेतुः for him, the leader. नक्तम् at night. अस्नेहदीपिकाः—न विद्यते स्नेहः यासां ताः अस्नेहाः, ताः च दीपिकाः अस्नेहदीपिकाः lamps which did not require oil. The quotation from कुमारसम्भव shows that Kalidasa often thought of these. Also compare रघु IX. 70 स ललितकुसुम-प्रवालशय्यां ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम्। नरपतिरतिवाहयांबभूव क्वचिदसमेतप-रिच्छदः त्रियामाम्॥ See also प्रतिमा V. 11.

IV. 76. तस्य उत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः देवदारवः किरातेभ्यः गजवर्ष्म शशंसुः।

उत्सृष्ट given up, left. In the camps (nivasa) left by him. The adjective shows that the Kiratas had run away through fear. कण्ठरज्जुक्षतत्वचः whose barks (tvach) was injured or cut (kshata) by

CC-0. Agamnigam Digital Preseyation Foundation, Chandigarh

the chains (or ropes-rajju) round their necks. देवदारवः the Deodar trees. किरातेभ्यः to the Kiratas. किरात s, शबर s and पुलिन्द s are म्लेच्छ s. They are Mlechchhas as they were eating beef, speaking a foreign tongue and bereft of Aryan customs: गोमांसभक्षको यस्तु लोकबाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते ॥ The word किरात is derived as किरं पर्यन्तभूमिम् अतति गच्छति a barbarian, living on the outskirts of Bharata. The Ratnavali has this in view when it says of them: पर्यन्ताश्रयिभिः निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम् II.3. They were a hilly tribe who lived by hunting. They are described as wearing a dress of peacock plumes. (Compare Kumara I. 6. 15). They have a dark complexion, are short in stature, have a protruding chin, broad nose which is flat too, tawny hair and red eyes. (see सभापर्व of महाभारत 30-15). Bhima had conquered the Kiratas from Darbhanga and East Nepal. गजवर्ष्म the height of elephants. वर्ष्म = देहप्रमाण stature. The idea is that the height at which the trees were injured showed the stature of elephants.

IV. 77. तत्र रघोः पर्वतीयैः गणैः नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलं घोरं जन्यं अभूत् ।

पर्वतीयैः mountainous. गणैः tribes; these ganas are according to Mallinatha the Utsavasanketas. Bhattoji Diksita would rather prefer पार्वतीयैः. नाराच iron or steel arrows. क्षेपणीय is a long sword with broad edge according to Mallinatha. It may be a sling. अश्म stones. निष्पेष clash, pounding. उत्पतित flying. अनिल fire. There were scintillations of fire when these arms viz. stones, (swords) and steel arrows clashed. घोरं terrible. जन्यं a battle. अभूत् aorist III sing. of भू.

IV. 78. सः शरैः उत्सवसंकेतान् विरतोत्सवान् कृत्वा किंनरान् बाह्वोः जयोदाहरणं गापयामास ।

उत्सवसंकेताs are a mountain tribe of the Himalayas. They are seven tribes according to the Sabhaparvan of the Mahabharata. They are residents of Ladakh. विरतोत्सवान् whose festi-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

vities stopped because they were defeated. किंनरान् a semi-divine tribe with the face of a horse and body of man. कुत्सिताः नराः. They were divine singers living on the Kailasa mountain. बाह्वोः of his arms i.e. prowess. The songs dealt with his victory and bravery. जयोदाहरणं a song of victory. उदाहरणं a song (comp. उदाहरणं प्रियायाः in विक्रमोर्वशीय II.) जयोदाहरण is a technical name for a song which has words like जय or जयति. It is always composed in prose and verse in the मालिनी or a similar metre. Compare प्रतापरुद्रीय—येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् । जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टांगसंयुतम् ॥ Compare the the verse रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे etc. from the रामरक्षा. There is an obvious pun on the word उत्सव in उत्सवसंकेत and विरतोत्सव.

IV. 79. तेषु उपायनपाणिषु परस्परेण, राज्ञा हिमवतः सारः, हिमाद्रिणा राज्ञः सारः, विज्ञातः ।

उपायनपाणिषु when they (i. e. the ganas) came with presents in their hands. उपायनानि पाणिषु येषां तेषु should be the proper solution of this compound grammatically. Mallinatha dissolves उपायनयुक्ताः पाणयः येषां and thus bypasses the Paninian rule 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ.' But we may note that पाणि is an exception according to the Bhashya. परेण परेण इति परस्परेण. We need not change this to परस्परस्य (for विज्ञातः where the rule is added by मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च') as the rule does not necessarily want the त in a non-past tense (i. e. the present). सारः 1 Riches. 2. Power. Himalaya fully realised the prowess of Raghu who vanquished the invinsible Himalayan tribes. Raghu too could know how wealthy Himalaya was by means of the presents which the followers of Himalaya presented to Raghu.

IV. 80. तत्र अक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्य सः पौलस्त्यतुलितस्य अद्रेः ह्रियम् आदधानः इव अवरुरोह ।

अक्षोभ्यम् (क्षोभम् अनर्हः) not to be moved or shaken; i. e.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

permanent. यशोराशिं the mountain of fame. निवेश्य having established. पौलस्त्य (पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान्) an epithet of Ravana. The poet here has in mind Ravana's exploit of lifting up Kailasa. While Ravana was going by his aerial car he was stopped on Kailasa by Nandin, since Shiva and Parvati stayed there. He got angry and lifted the mountain in his arms. Shiva put down the little finger of his left foot on the mountain whence Ravana gave up Kailasa and prayed to Shiva. Compare the Meghaduta गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः । कैलासस्य । The whole story is to be found in रामायण, उत्तरकाण्ड. तुलित shaken, raised, lifted up. Raghu did not want Kailasa to be put to shame further as he was once humiliated already by Ravana. आदधानः Present participle of आ + धा having, bearing. अवरुरोह got down, descended (Perf. III sing. of अवरुह्). Raghu went away by merely as it were creating shame in Kailasa as he thought it below a Kshatriya's dignity to humiliate one who was already put to shame even by a Brahmin i. e. Ravana.

IV. 81 तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्जोतिषेश्वरः तद्गजालानतां प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः सह चकम्पे ।

तीर्णलौहित्ये who crossed the Lauhitya river; the river is so called as it rises in the lake Lohitya. This is the same as the Brahmaputra river. प्राग्ज्योतिषाः the country of the eastern stars. MBh Sabhaparvan (26) says: (also कालिकापुराण) अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्रं ससर्ज ह । ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥ that it was the name of a town. It is the central Assam or Bhootan. Pragjyotisha is usually identified with Kamarupa. 'प्राग्ज्योतिषाः कामरूपाः' –यादवः. आलानस्य भावः the state of being an आलान, a post to which an elephant is tied. A tying-post. आलाने गृह्यते हस्ती MK I. 50. कालानि अगुरूणि एव द्रुमाः कालागुरुद्रुमाः the black aguru trees. The idea is that elephants were tied to the Kalagaru trees. When elephants moved, the trees shook. So the king of Pragjyotishas also shook and trembled. There is सहोक्ति. चकम्पे Perfect III sing. of कम्प् to tremble.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

IV. 82. सः रुद्धार्कम् अधारावर्षदुर्दिनम् अस्य रथवर्त्मरजः अपि न प्रसेहे, कुतः पताकिनीम् ।

रुद्धः अर्कः येन which obstructed the sun. The great dust raised by the chariots obscured the sun, rendering him invisible. अधारावर्षं च तद् दुर्दिनं च (धाराणां वर्षः shower of rain; न विद्यते धारावर्षः यस्मिन् तत्). दुर्दिन a day with clouds; so one expects rain; but there was no shower. The idea is that there were clouds of dust which obscured the sun. रथानाम् वर्त्म तस्य रजः the dust of the road traversed by the chariots. प्रसेहे (Perfect III sing. of प्रसह् to tolerate). पताकाः विद्यन्ते अस्याः इति पताकिनी an army (having flags). The king was unable to tolerate the dust of the approaching army; much less he could withstand his army !

IV. 83. कामरूपाणाम् ईशः अत्याखण्डलविक्रमं तं भिन्नकटैः नागैः, यैः अन्यान् उपरुरोध, भेजे ।

कामरूप this name does not occur in the MBh. However भगदत्त who was the king of प्राग्ज्योतिष is mentioned in the MBh (द्रोण 29-1, Kumbhakonam edition) and is also referred to there as being an expert in elephant warfare. Even today Assam is known for its elephants. The present Kamarupa is 25·43' N. to 26·53' N--and 90·39' to 92·11' East. Raghuvamsha also mentions Kamarupa again at VII. 17. ईशः a king. अतिगतः आखण्डलस्य विक्रमः येन तम् [आखण्डल Indra (आखण्डयति परबलम् इति)] It can also be solved as a प्रादि—अत्याक्रान्तः आखण्डलविक्रमम्. This epithet shows the great prowess of Raghu and gives the reason why the Kamarupa king submitted himself. कटः temple. नागैः elephants whose temples had burst in rut. उपरुरोध resisted, obstructed. भेजे served.

IV. 84. कामरूपेश्वरः हेमपीठाधिदेवतां तस्य पादयोः छायां रत्नपुष्पोपहारेण आनर्च ।

कामरूप a district in the east of Bengal or the Western portion of Assam. हेमनिर्मितंपीठं हेमपीठं (a compound with उत्तरपद-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लोप), अधिष्ठिता देवता अधिदेवता; हेमपीठस्य अधिदेवता. The presiding deity of the golden foot-stool. छायां splendour. The idea is that this छाया is the presiding deity to whom presents were made, exactly as flowers are presented to deities. उपहार a present. Raghu was worshipped like a god by the Kamarupa king and the present of gems was therefore made like a present of flowers made to a god. The orb of his splendour was as it were the deity.

IV. 85. इति दिशः जित्वा जिष्णुः राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु रथोद्धतं रजः विश्रामयन् न्यवर्तत ।

दिशः the quarters. जिष्णुः who was a habitual conqueror. We get ग्लास्नु, जिष्णु and स्थाष्णु (see com.). This word is really an adjective and hence Mallinatha writes सः खुः after it. It may be used as a विशेष्य too by the maxim. "विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ." छत्रशून्येषु devoid of छत्र. The idea is that the kings were deprived of their sovereignty and hence also were deprived of their prerogative of using the royal umbrella. Therefore they were छत्रशून्य. मौलि head. रथोद्धतं raised by chariots. नारायण has खुरोद्धतं raised by the hoofs of horses. रजः dust. विश्रामयन् causing to rest on. न्यवर्तत returned. So Raghu now enjoyed एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्, as he alone could use the sovereign's umbrella.

IV. 86. सः सर्वस्वदक्षिणं विश्वजितं यज्ञम् आजह्रे, सतां वारिमुचाम् इव आदानं हि विसर्गाय ।

सर्वस्वदक्षिणं in which the gift is everything that one possesses. विश्वजितम् (विश्वं जयति इति तम्) The Vishvajit sacrifice in which everything is given as a gift. There is an immolation of two or five goats also. Though this sacrifice is called सर्वस्वदक्षिण it may be noted that Jaimini (VI. 7. 1-7) says that one cannot make a gift of one's relatives, the whole of one's kingdom, horses or a shudra, who is a servant of the sacrificer. The Vishvajit is an Ekaha or one day sacrifice. After separating the share of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the elder son all wealth may be given or a 1000 cows. (See Jaimini IV 3. 10.16, VI. 7. 1-20, VII. 3. 6-11, X. 6. 13. etc.) The king after performing this rite stays for three days under an Udumbara tree, for three days in a settlement of Nishadas, for three days each among the Vaishyas and Kshatriyas. For a year he is not to beg but receive whatever is offered. (See Katyayana XXII. I. 9-33 or Latyayana VIII.2. 1-23). आजह्रे performed (perfect III sing. of आहृ). The commentator Vallabha reads आरेभे. सताम् in the case of the good. वारिमुच् a cloud. आदानं taking, receiving. विसर्ग giving. The dative is 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (i. e. विस्रष्टुम). Good persons spend whatever they earn or get. So Raghu too performed the Vishvajit in which almost all was given. That is the way of the great. Do not the clouds receive water only to give it back ? The figure of speech is अर्थान्तरन्यास where a particular example (विशेष) is cited as a corollary of a general rule (सामान्य).

IV. 87. सत्रान्ते सचिवसखः काकुत्स्थः गुर्वीभिः पुरस्क्रियाभिः शमितपराजयव्यलीकान् चिरविरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तये अनुमेने ।

सत्रान्ते at the end of the sattra. A sattra is a very lengthy sacrifice sometimes. It may extend from 12 days to a year or even more (आश्व. XI. 1-7). The sattras are of two kinds : the Ratrisattras (रात्रिसत्र s) and Samvatsarikas (सांवत्सरिक). The Dvadashaha is the model of Ratrisattras, while the Gavam Ayana (गवां अयन) is the model of the Samvatsarikas. Several other Sattras like आदित्यानां अयन, अङ्गिरसां अयन, कुण्डपायिनां अयन or सर्पाणां अयन along with त्रैवार्षिक, द्वादशवार्षिक, षट्त्रिंद्वार्षिक, शतसंवत्सर, सहस्रसंवत्सर and the सारस्वत are mentioned by आश्वलायन (XII). सचिवानां सखा सचिवसखा the friend of the ministers. It shows how the relations between the kings and their ministers were very cordial. It also shows that the ministers were joined by the king himself in the attentions to the tributary princes. गुर्वीभिः great, substantial, costly. पुरस्क्रियाभिः by respect (Lit. being placed in front),

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

respectful treatment of the princes. अलीक something not liked, i. e. grief. We may also solve पराजयस्य व्यलीकं in place of the solution (सह सुपा) given by Mallinatha. अवरोधाः (अवरुध्यन्ते इति those who are confined in an area) wives. The wives of these princes who were away from their capital desired them to come back. The Sattra required a longer attendance, hence they grew anxious. चिरं विरहः चिरविरहः. Raghu gave due respect by making proper gifts to kings who were defeated. Their grief was therefore lessened by Raghu's behaviour. Raghu now allowed them to go home. (अनुमेने Perfect III sing. of अनुमन्) after their long absence from their homes. This action of Raghu must have struck a note of pleasure among the princes who were young. Hence Kalidasa uses the word राजन्य–sons of kings–in preference to राज्ञः.

IV. 88. ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं प्रसादलभ्यं सम्राजः चरणयुगं प्रस्थान-प्रणतिभिः अङ्गुलीषु मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरं चक्रुः ।

रेखा the lines, or linear marks of ध्वज a banner or flag. कुलिश a thunderbolt. आतपत्रं an umbrella. These marks suggest the sovereignty of the ruler. Cf. अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्कुशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्ती भवेद् ध्रुवम् ॥ यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् । अङ्कुशं कुलिशं छत्रं स सम्राट् भवति ध्रुवम् ॥ This is according to the astrologers. प्रसादलभ्यम् obtainable by his favour or grace. सम्राजः of that emperor (genitive singular). He performed the Rajasuya and ruled over tributary princes. See commentary on II. 4 before. चरणयुगं the pair of feet. प्रस्थानप्रणतिभिः by salutations at the time of departure. अङ्गलीषु on the toes. मौलि...गौरं the resolution of the compound by Mallinatha contains the vigraha मकरन्दश्च रेणवश्च which is not strictly grammatical as it vitiates the rule 'अल्पाच् तरम्' where the word with a smaller number of letters must be placed first and hence we should expect रेणुमकरन्द etc. But Kalidasa has many time cared little for Paninian grammar. The idea in the verse is that the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

kings bowed at the feet of Raghu. In so doing they brought their garlands or chaplets in contact with Raghu's feet. Honey and pollen from the flowers of these chaplets fell on his toes and they were rendered yellowish red (Gaura). This shows that a very large number of Princes saluted him and were his vassals.

One more verse is read in some editions : यज्ञान्ते तमवभृथाभिषेकयुक्तं सत्कारैः शमितपराजयव्यलीकाः । आमन्त्र्योत्सुकवनितावरुद्धचित्ताः स्वानि स्वान्यवनिभुजः पुराणि जग्मुः ॥ Translate : At the end of the sacrifice the kings (lit. lords of earth–avanibhujah), whose grief (vyalika) of defeat was mitigated by attentions or respectful treatment (*Satkara*), having taken leave *(amantrya)* of him who had his last sacrificial bath (*avabhrith*, i. e. Raghu) went each one to their respective cities with their minds locked up by their anxious wives *(Vanita)*. It can be seen that this is an imitation of verse 87 and hence deserves to be rejected.

• • •

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

An index of stanzas in रघु० I-IV

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्र ... ३।५८
अतोऽयमश्वः ... ३।५०
अथ नयनसमुत्थं ... २।७५
अथ प्रजानामधिपः ... २।१
अथ प्रदोषे दोषज्ञः ... १।९३
अथ प्रभावोपनतैः ... ५।५२
अथ यन्तारमादिश्य ... १।५४
अथवा कृतवाग्द्वारे ... १।४
अथ विधिमवसाय्य ... ५।७६
अथ स विषय ... ३।७०
अथाथर्वनिधेस्तस्य ... १।५९
अथाधिशिश्ये प्रयतः ... ५।२८
अथान्धकारं गिरि ... २।४६
अथाभ्यर्च्य विधातारं ... १।३५
अथास्य गोदानविधे ... ३।३३
अथेप्सितं भर्तु ... ३।१
अथेश्वरेण क्रथ ... ५।३९
अथैकधेनोरप ... २।४९
अथोपनीतं विधि ... ३।२९
अथोपरिष्टाद्भ्रमरैः ... ५।४३
अथोष्ट्रवामीशत ... ५।३२
अदूरवर्तिनीं सिद्धिं ... १।८७
अनम्राणां समुद्धर्तुं ... ४।३५
अनाकृष्टस्य विषयै ... १।२३
अन्येद्युरात्मानुचर ... २।२६
अपनीतशिरस्त्राणाः ... ४।६४
अपि प्रसन्नेन महर्षिणा ... ५।१०
अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतां ... ५।४
अभ्यभूयत वाहानां ... ४।५६
अभ्युत्थिताग्निपिशुनै ... १।५३
अमंस्त चानेन ... ३।२७
अमुं पुरः पश्यसि ... २।३६
अमोच्यमश्वं यदि ... ३।६५
अरिष्टशय्यां परितो ... ३।१५
अलं महीपाल ... २।३४
अलं ह्रिया ... ५।५८
अवकाशं किलोदन्वान् ... ४।५८
अवजानासि मां यस्माम् ... १।७७
अवाकिरन् वयोवृद्धा ... ४।२७
असङ्गमद्रिष्वपि सार ... ३।६३
असह्यपीडं भगवन् ... १।७१
असह्यविक्रमः सह्यं ... ४।५२
आकारसदृशप्रज्ञः ... १।१५
आकीर्णमृषिपत्नीनां ... १।५०
आतपात्ययसंक्षिप्त ... १।५२
आधारबन्धप्रमुखैः ... ५।६
आपादपद्मप्रणताः ... ४।३७
आपीनभारोद्वहन ... २।१८
आशास्यमन्यत्पुन ... ५।३४
आस्वादवद्भिः कवलै ... २।५
इक्षुच्छायनिषादिन्य ... ४।२०
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो ... ५।५५
इति क्षितीशो नवतिं ... ३।६९
इति जित्वा दिशो जिष्णु ... ४।८५
इति प्रगल्भं पुरुषां ... २।४१
इति प्रगल्भं रघुणा ... ३।४७

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति वादिन एवास्या ... १।८२
इति विज्ञापितो राजा ... १।७३
इति विरचितवाग्भिः ... ५।७५
इत्थं क्षितीशेन ... २।६७
इत्थं द्विजेन द्विज ... ५।२३
इत्थं प्रयुज्याशिष ... ५।३५
इत्थं व्रतं धारयतः ... २।२५
इत्यर्घ्यपात्रानुमित ... ५।१२
इत्याप्रसादादस्या ... १।९१
ईप्सितं तदवज्ञाना ... १।७९
उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृता ... २।६१
उपपन्नं ननु शिवं ... १।६०
उपात्तविद्यं विधि ... ५।३८
उपेत्य सा दोहद ... ३।६
उमावृषाङ्कौ शर ... ३।२३
उवाच धात्र्या प्रथमो ... ३।२५
एकातपत्रं जगतः ... २।४७
एतावदुक्त्वा प्रतियातु ... ५।१८
एतावदुक्त्वा विरते ... २।५१
एवं तयोरध्वनि ... ५।६०
कण्डूयमानेन कटं ... २।३७
कथं नु शक्योऽनुनयो ... २।५४
कलत्रवन्तमात्मान ... १।३२
काप्यभिख्या तयो ... १।४६
कामं कर्णान्तविश्रान्ते ... ४।१३
कामरूपेश्वरस्तस्य ... ४।८४
काम्बोजाः समरे सोढुं ... ४।६९
कायेन वाचा मनसा ... ५।५
किंतु वध्वा तवैत ... १।६५
किमत्र चित्रं यदि ... ५।३३
किमप्यहिंस्यस्तव ... २।५७
कुमारभृत्याकुशलै ... ३।१२
कैलासगौरं वृष ... २।३५
क्रमेण निस्तीर्य च ... ३।७
क्रियानिमित्तेष्वपि ... ५।७
क्व सूर्यप्रभवो वंशः ... १।२
क्षतात्किल त्रायत ... २।५३
खर्जूरीस्कन्धनद्धानां ... ४।५७
गुरोः सदारस्य ... २।४६
गुर्वर्थमर्थी श्रुतपार ... ५।२४
गृहीतप्रतिमुक्तस्य ... ४।४३
ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्च ... ३।१३
ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु ... १।४४
चकम्पे तीर्णलौहित्ये ... ४।८१
छायामण्डललक्ष्येण ... ४।५
जनस्य साकेत ... ५।३१
जनाय शुद्धान्त ... ३।१६
जहार चान्येन ... ३।५६
जुगोपात्मानमत्रस्तः ... १।२१
ज्ञाने मौनं क्षमा ... १।२२
तं विस्मितं धेनुरुवाच ... २।६२
तं वेधा विदधे नूनं ... १।२९
तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ ... ५।४०
तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति ... १।१०
तं कर्णभूषणनिपीडित ... ५।६५
ततः परं तेन मखाय ... २।३९
ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दना ... ३।५९
ततः प्रजानां चिर ... ३।३५
ततः प्रतस्थे कौबेरीं ... ४।६६
ततः प्रहस्यापभयः ... ३।५१
ततः समानीय ... २।६४
ततो गौरीगुरुं शैल ... ४।७१

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ततो निषङ्गादसमग्र ... ३।६४
ततो मृगेन्द्रस्य मृगे ... २।३०
ततो यथावद्विहिता ... ५।१९
ततो वेलातटेनैव ... ४।४४
तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै ... १।४७
तत्र जन्यं रघोर्घोरं ... ४।७७
तत्र स्वयंवरसमाहृत ... ५।६४
तत्र हूणावरोधानां ... ४।६८
तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं ... ४।८०
तथापि शस्त्रव्यवहार ... ३।६२
तथेति कामं प्रतिशुश्रु ... ३।६७
तथेति गामुक्तवते ... २।५९
तथेति तस्यावितथं ... ५।२६
तथेति प्रतिजग्राह ... १।९२
तथेत्युपस्पृश्य पयः ... ५।५९
तदङ्गनिस्यन्द ... ३।४१
तदङ्गमग्र्यं मघवन् ... ३।४६
तदन्यतस्तावद ... ५।१७
तदन्वये शुद्धिमति ... १।१२
तदाननं मृत्सुरभि ... ३।३
तदाप्रभृत्येव वन ... २।३८
तदीयमाक्रन्दित ... २।२८
तद्रक्ष कल्याण ... २।५०
तं तस्थिवासं नगरो ... ५।६१
तमङ्कमारोप्य शरीर ... ३।२६
तमध्वरे विश्वजिति ... ५।१
तमभ्यनन्दत्प्रथमं ... ३।६८
तमर्चयित्वा विधिवत् ... ५।३
तमातिथ्यक्रियाशान्त ... १।५८
तमापतन्तं नृपते ... ५।५०
तमार्यगृह्यं निगृहीत ... २।२३
तमाहितौत्सुक्य ... २।७३
तमीशः कामारूपाणां ... ४।८३
तं भूपतिर्भासुर ... ५।३०
तया हीनं विधात ... १।७०
तयोरुपान्तस्थित ... ३।५७
तयोर्जगृहतुः पादा ... १।५७
तद्वल्गुना युगपदु ... ५।६८
तव मन्त्रकृतो मन्त्रै ... १।६१
तवार्हतो नाभिगमेन ... ५।११
तस्मिन्क्षणे पालयितुः ... २।६०
तस्मै सभ्याः सभार्याय ... १।५५
तस्मै सम्यग्धुतो वह्नि ... ४।२५
तस्य दाक्षिण्यरूढेन ... १।३१
तस्य संवृतमन्त्रस्य ... १।२०
तस्याः खुरन्यास ... २।२
तस्याधिकारपुरुषैः ... ५।६३
तस्यानीकैर्विसर्पद्भिः ... ४।५३
तस्यान्मुच्ये यथा ... १।७२
तस्याः प्रसन्नेन्दुमुख ... २।६८
तस्यामात्मानुरूपायां ... १।३३
तस्यालमेषा क्षुधितस्य ... २।३९
तस्यैकनागस्य कपोल ... ५।४७
तस्योत्सृष्टनिवासेषु ... ४।७६
तस्योपकार्यारचितो ... ५।४१
तां देवतापित्रतिथि ... २।१६
तामन्तिकन्यस्तबलि ... २।२४
तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा ... १।८६
ताम्बूलीनां दलैस्तत्र ... ४।४२
ताम्रपर्णीसमेतस्य ... ४।५०
ताम्रोदरेषु पतितं ... ५।७०
ते रेखाध्वजकुलिशा ... ४।८८

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तेषां सदश्वभूयिष्ठा ... ४।७०
त्यागाय संभृतार्थानां ... १।७
त्याजितैः फलमुत्खात ... ४।३३
त्रिलोकनाथेन सदा ... ३।४५
त्वचं स मेध्यां परिधाय ... ३।३१
त्वयैव चिन्त्यमानस्य ... १।६४
दिनेषु गच्छत्सु नितान्त ... ३।८
दिलीपसूनोः स वृद्ध ... ३।५४
दिलीपानन्तर राज्यं ... ४।२
दिवं मरुत्वानिव ... ३।४
दिशः प्रसेदुः मरुतो ववुः ... ३।१४
दिशि मन्दायते तेजो ... ४।४९
दीर्घेष्वमी नियमिताः ... ५।७३
दुदोह गां स यज्ञाय ... १।२६
द्विषां विषह्य काकुत्स्थ ... ४।४१
द्वेष्योऽपि संमतः शिष्ट ... १।२८
धनुर्भृतोऽप्यस्य द्रयार्द्र ... २।११
धर्मलोपभयाद्राज्ञी ... १।७६
धियः समग्रैः स गुणै ... ३।३०
न किलानुययुस्तस्य ... १।२७
न प्रसेहे स रुद्धार्क ... ४।८१
न मे ह्रिया शंसति ... ३।५
नयविद्भिर्नवे राज्ञि ... ४।१०
नरेन्द्रमूलायतना ... ३।३६
न संयतस्तस्य बभूव ... ३।२०
निद्रावशेन भवता ... ५।६७
निधानगर्भामिव ... ३।९
नियुज्य तं होमतुरंग ... ३।३८
निर्दिष्टां कुलपतिना ... १।९५
निर्बन्धसंजातरुषा ... ५।२१
निर्वर्त्यते यैर्नियमा ... ५।८
निर्वृष्टलघुभिर्मेघैः ... ४।१५
निवर्त्य राजा दयितां ... २।३
निवातपद्मस्तिमिते ... ३।१७
निशम्य देवानुचर ... २।५२
निःशेषविक्षालित ... ५।४४
नीवारपाकादि कडंग ... ५।९
नूनं मत्तः परं वंश्याः ... १।६६
पञ्चानामपि भूतानां ... ४।११
परस्पराक्षिसादृश्य ... १।४०
परस्परेण विज्ञात ... ४।७९
परिकल्पितसांनिध्या ... ४।६
पवनस्यानुकूलत्वात् ... १।४२
पारसीकांस्ततो जेतुं ... ४।६०
पितुः प्रयत्नात् स ... ३।२२
पुण्डरीकातपत्रस्तं ... ४।१७
पुरंदरश्रीः पुर ... २।७४
पुरस्कृता वर्त्मनि ... २।२०
पुरा शुक्रमुपस्थाय ... १।७५
पुरुषायुषजीविन्यो ... १।६३
पुरुहूतध्वजस्येव ... ४।३
पृक्तस्तुषारैर्गिरि ... २।१३
पौरस्त्यानेवम् आक्रामं ... ४।३४
प्रजानामेव भूत्यर्थं ... १।१८
प्रजानां विनयाधानात् ... १।२४
प्रतापोऽग्रे ततः शब्द ... ४।३०
प्रतिजग्राह कालिङ्ग ... ४।४०
प्रत्यब्रवीच्चैनमिषु ... २।४२
प्रदक्षिणीकृत्य हुतं ... २।७१
प्रदक्षिणीकृत्य पय ... २।२१
प्रवेश्य चैनं पुर ... ५।६२
प्रसवैः सप्तपर्णानां ... ४।२३

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रसदादोदयादम्भः ... ४।२१
प्रसादसुमुखे तस्मिं ... ४।१८
प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः ... १।८९
प्रातः प्रयाणाभिमुखा ... ५।२९
प्रातर्यथोक्तव्रत ... २।७०
प्रियानुरागस्य मनः ... ३।१०
वलैरध्युषितास्यस्य ... ४।४६
बाहुप्रतिष्टम्भवि ... २।३२
ब्राह्मे मुहूर्ते किल ... ५।३६
भक्तिः प्रतीक्ष्येषु ... ५।१४
भक्त्या गुरौ मय्यनु ... २।६३
भयोत्सृष्टविभूषाणां ... ४।५४
भल्लापवर्जितैस्तेषां ... ४।६२
भवति विरलभक्ति ... ५।७४
भवानपीदं परवान ... २।५६
भीमकान्तैर्नृपगुणैः ... १।१६
भुवं कोष्णेन कुण्डोघ्नी ... १।८४
भूतानुकम्पा तव ... २।४८
भूर्जेषु मर्मरीभूताः ... ४।७३
भोगिवेष्टनमार्गेषु ... ४।४८
मखांशभाजां प्रथमो ... ३।४४
मतङ्गशापादवलेप ... ५।५३
मत्तेभरदनोत्कीर्ण ... ४।५९
मत्परं दुर्लभं मत्वा ... १।६६
मंदोदग्राः ककुद्मन्तः ... ४।२२
मनुप्रभृतिभिर्मान्यैः ... ४।७
मनोभिरामाः शृण्वन्तौ ... १।३९
मन्दः कवियशः प्रार्थी ... १।३
मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन ... ४।९
मरुत्प्रयुक्ताश्च मरु ... २।१०
मरुपृष्ठान्युदम्भांसि ... ४।३१
महोक्षतां वत्सतरः ... ३।३२
मान्यः स मे स्थावर ... २।४४
मा भूदाश्रमपीडेति ... १।३७
मुरलामारुतोद्धूत ... ४।५५
यथा च वृत्तान्तमिमं ... ३।६६
यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः ... ४।१२
यथाविधिहुताग्नीनां ... १।६
यदात्थ राजन्यकुमार ... ३।४८
यवनीमुखपद्मानां ... ४।६१
यावत्प्रतापनिधि ... ५।७१
युवा युगव्यायत ... ३।३४
रघुर्भृशं वक्षसि तेन ... ३।६१
रघूणामन्वयं वक्ष्ये ... १।९
रघोरवष्टम्भमयेन ... ३।५३
रजःकणैः खुरोद्भूतैः ... १।८५
रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैः ... ४।२९
रथाङ्गनाम्नोरिव ... ३।२४
रात्रिर्गता मतिमतां ... ५।६६
रूपं तदोजस्वि ... ५।३७
रेखामात्रमपि ... १।१७
लताप्रतानोद्ग्रथितैः ... २।८
लब्धप्रशमनस्वस्थ ... ४।१४
ललाटोदयमाभुग्नं ... १।८३
लोकान्तरसुखं पुण्यं ... १।६९
वङ्गानुत्खाय तरसा ... ४।३६
वत्सस्य होमार्थविधे ... २।६६
वत्सोत्सुकापि स्तिमि ... २।२२
वधूर्भक्तिमती चैना ... १।९०
वनान्तगदुपावृत्तैः ... १।४९
वन्यवृत्तिरिमां शश्वत् ... १।८
वसिष्ठधनोरनु ... २।१९

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजा ... ५।२७
वागर्थाविव संपृक्तौ ... १।१
वामेतरस्तस्य करः ... २।३१
वार्षिकं संजहारेन्द्रो ... ४।१६
विधेः सायंतनस्यान्ते ... १।५६
विनयन्ते स्म तद्योधा ... ४।६५
विनीताध्वश्रमास्तस्य ... ४।६७
विभावसुः सारथिनेव ... ३।३७
विशश्रमुर्नमेरूणां ... ४।७४
विषादलुप्तप्रतिपत्ति ... ३।४०
विसृष्टपार्श्वानुचरस्य ... २।९
वृन्ताच्छ्लथं हरति ... ५।६९
वैवस्वतो मनुर्नाम ... १।११
व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः ... १।१३
व्रताय तेनानुचरेण ... २।४
शनैस्तमक्ष्णामनिमेष ... ३।४३
शय्यां जहत्युभय ... ५।७२
शरीरमात्रेण नरेन्द्र ... ५।१५
शरीरसादादसमग्र ... ३।२
शरैरुत्सवसंकेता ... ४।७८
शशंस तुल्यसत्त्वानां ... ४।७२
शशाम वृष्ट्यापि ... २।१४
शैलोपमः शैवल ... ६।४५
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां ... १।८
श्रुतस्य यायादयमन्त ... ३।२१
श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भि ... १।४१
श्रोत्राभिरामध्वनि ... २।७२
स एवमुक्त्वा मघवन्त ... ३।५२
स कीचकैर्मारुतपूर्ण ... २।१२
स गुप्तमूलप्रत्यन्तः ... ४।२६
संग्रामस्तुमुलस्तस्य ... ४।६२
स चानुनीतः प्रणतेन ... ५।५४
स चापमुत्सृज्य विवृद्ध ... ३।६०
संचारपूतानि दिगन्त ... २।१५
स छिन्नबन्धद्द्रुत ... ५।४९
स जातकर्मण्यखिले ... ३।१८
संतानकामाय तथे ... २।६५
संतानार्थाय विधये ... १।३४
स तीर्त्वा कपिशां ... ४।३८
सत्रान्ते सचिवसखः ... ४।८७
सत्यामपि तपःसिद्धौ ... १।९४
स त्वं निवर्तस्व ... २।४०
स त्वं प्रशस्ते महिते ... ५।२५
स त्वं मदीयेन शरीर ... २।४५
स दुष्प्रापयशाः प्राप ... १।४८
स नन्दिनीस्तन्य ... २।६९
स नर्मदारोधसि ... ५।४२
स निर्विश्य यथाकामं ... ४।५१
स न्यस्तचिह्नामपि ... २।७
स पल्वलोत्तीर्णवराह ... २।१७
स पाटलायां गवि ... २।२९
स पूर्वतः पर्वतपक्ष ... ३।४२
सप्तच्छदक्षीरकटु ... ५।४८
स प्रतापं महेन्द्रस्य ... ४।३९
संबन्धमाभाषणपूर्व ... २।५८
संमोचितः सत्त्ववता ... ५।५६
संमोहनं नाम सखे ... ५।५७
सममेव समाक्रान्तं ... ४।४
समाप्तविद्येन मया ... ५।२०
स मृण्मये वीत ... ५।२
स ययौ प्रथमं प्राचीं ... ४।२८
सरलासक्तमातङ्ग ... ४।७५

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सरसीष्वरविन्दानां	...	१।४३	सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भ	...	३।११
स राज्यं गुरुणा दत्तं	...	४।१	सेकान्त मुनिकन्याभिः	...	१।५१
सरितः कुर्वती गाधाः	...	४।२४	सेना परिच्छदस्तस्य	...	१।१९
संरुद्धचेष्टस्य मृगे	...	२।४३	सेयं स्वदेहार्पण	...	२।५५
सर्वत्र नो वार्तमवेहि	...	५।१३	सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः	...	१।३८
सर्वातिरिक्तसारेण	...	१।१४	सोऽपश्यत्प्रणिधानेन	...	१।७४
स विद्धमात्रः किल	...	५।५१	सोऽहं सपर्याविधि	...	५।२२
स विश्वजितमाजह्रे	...	४।८६	सोऽहमाजन्मशुद्धानां	...	१।५
स वृत्तचलश्चल	...	३।२८	सोऽहमिज्याविशुद्धा	...	१।६८
स वेलावप्रवलयां	...	१।३०	स्थाने भवानेकनरा	...	५।१६
स शापो न त्वया	...	१।७८	स्थितः स्थितामुच्चलितः	...	२।६
ससञ्जुरश्वक्षुण्णानां	...	४।४७	स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्	...	१।२५
स सेनां महतीं	...	४।३२	स्निग्धगम्भीरनिर्घोष	...	१।३६
स सैन्यपरिभोगेण	...	४।४५	हंसश्रेणीषु तारासु	...	४।१९
संहारविक्षेपलघु	...	५।४५	हरिर्यथैकः पुरुषो	...	३।४९
स हि सर्वस्य लोकस्य	...	४।८	हरेः कुमारोऽपि कुमार	...	३।५५
सा दुष्प्रधर्षा मनसा	...	२।२७	हविरावर्जितं होत	...	१।६२
सुखश्रवा मङ्गलतूर्य	...	३।३९	हविषे दीर्घसत्रस्य	..	१।८०
सुतां तदीयां सुरभेः	...	१।८१	हैयंगवीनमादाय	...	१।४५

• • •

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Our Popular Sanskrit Classics

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Kalidasa's Malavikagnimitram
Edited by
Dr. P. S. Sane M. A., Ph. D.
Dr. G. H. Godbole M. A. Ph. D.
Prof H. S. Ursekar M. A. LL. B. Rs. 5/50

Kalidasa's Kumarasambhavam (Cantos I to V)
Edited by
Dr. M. A. Karandikar M. A., Ph. D.
Dr. Shailaja Karandikar M. A., Ph. D. Rs. 4/50

Kalidas's Raghuvamsham (Cantos I to V)
Edited by
Dr. M. A. Karandikar M. A. Ph. D.
Dr. Shailaja Karandikar M. A., Ph. D. Rs. 4/75

Kalidasa's Vikramorvasiam
Dr. H. R. Karnik M. A., Ph. D.
Prof. S. G. Desai M. A. Rs. 6/00

Kalidasa's Meghadutam
Edited by
Late M. R. Kale Rs. 4/50

Kalidasa's Shakuntalam
Edited by
Late M. R. Kale Rs. 9/90

Bhasa's Svapnavasavadattam
Edited by
Late M. R. Kale Rs. 5/00

Harshadeva's Naganandam
Edited by
Prof. N. A. Deshpande M. A., M. Ed. Rs. 4/00
Prof. Asha Toraskar M. A.

Bhattanarayana's Venisamharam
Edited by
Dr. G. V. Devasthali M. A., Ph. D. Rs. 6/88

Mruchakatika
Edited by
Late M. R. Kale

Vedanta Explained
[Shankara's Commentary on the Brahma-sutras]
by
Dr. V. H. Date Vol. I Rs. 17/50
Vol. II Rs. 27/50

Mimamsa
Edited by
Dr. G. V. Devasthali M. A., Ph. D. Vol. I Rs. 17/50
Vol. II (in Press)

A History of Dvaita School of Vedanta and its Literature
Dr. B. N. K. Sharma Vol. I Rs. 17/50
Vol. II Rs. 22/50

BOOKSELLERS' PUBLISHING CO.
MEHENDALE BLDG., V. P. ROAD, BOMBAY 4.

Cover : Sarwodaya Printers, Bombay 4.